

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOLOŠKI FAKULTET

Đuro N. Gudelj

**HERCEGOVAČKE PRIČE IVA ANDRIĆA,
ISTORIJA I KULTURA**

doktorska disertacija

Beograd 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Đuro N. Gudelj

**HERZEGOVINIAN STORIES BY IVO
ANDRIĆ, HISTORY AND CULTURE**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2014

Mentor

Dr Aleksandar Jerkov, vanredni profesor Srpske književnosti XX veka na Filološkom fakultetu Beogradskog univerziteta

Članovi komisije:

Dr Jovan Delić, redovni profesor Srpske književnosti XX veka na Filološkom fakultetu Beogradskog univerziteta

Dr Petar Pijanović, redovni profesor Srpske književnosti na Učiteljskom fakultetu u Beogradu

Datum odbrane disertacije: -----

Hercegovačke priče Iva Andrića, istorija i kultura

sažetak

Doktorska disertacija na temu *Hercegovačke priče Iva Andrića, istorija i kultura* nastala je iz namjere da istražimo i predstavimo jedan od, do sada, nekritički obrađenih segmenata književnog stvaralaštva Iva Andrića. To su djela s temama o Hercegovini i ljudima koji potiču iz nje, kao i o likovima koji s njima dolaze u vezu.

Disertacija je napisana s ciljem da pokažemo koliko je u takvim pričama prisutna prošlost, a koliko aktuelna sadašnjost, a isto tako i koliko orijentalni fatalizam, a koliko evropski revolt i pobuna.

U tom smislu slijedi sadržaj u kojem ćemo istražiti uzroke postojanosti različitih ljudskih karaktera. Analiziraćemo na koji način nastaju graditelji boljega svijeta, kreatori savršenstva i akteri kulture. Razmatraćemo zašto uvijek pobjeđuju primitivci, nasilnici i ubice koji uništavaju savršenstvo, ruše kulturu i razaraju perspektivu. Raspravljaćemo i o razlozima postojanosti gubitnika i stradalnika koji završavaju u bolu i smrti. Na kraju ćemo pokušati odgovoriti na pitanje: da li je u ovozemaljskim prostorima dominantnija harmonija u kojoj se gradi ili disharmonija u kojoj se razara, uništava i ruši?

Disertaciju ćemo pokušati ostvariti u šest cjelina, sastavljenih od uvoda i zaključka, te četiri vrste priča s četiri različite vrste sadržaja – umjetničkim i istorijskim, mitskim i sadržajima iz modernog doba.

Ostvarivanje disertacije podrazumijeva i pokušaj da sve priče svrstamo u dva okvirna dijela – prvi s kazivanjima zasnovanim na kulturi, na ostvarenoj harmoniji i optimističkoj slici svijeta, i drugi s kazivanjima u čijim je osnovama istorija, disharmonija i pesimistička vizija svijeta. Navedeno svrstavanje biće posebno po tome što će kazivanja o kulturi biti ostvarena u umjetničkim sadržajima, a o istoriji u mitskim, istorijskim i sadržajima iz modernog doba.

Ključne riječi

Bosna i Hercegovina, prošlost i sadašnjost, istorija i kultura, pesimizam i perspektiva, harmonija i disharmonija.

Naučna oblast

Nauka o književnosti; tumačenje proze; savremena srpska književnost

Uža naučna oblast

Kulturnoistorijska interpretacija

Herzegovinian Stories by Ivo Andrić, History and Culture

summary

The thesis *Hercegovačke priče Iva Andrića, istorija i kultura* (*Herzegovinian Stories by Ivo Andrić, history and culture*) is written with the idea to study and present one, until now, unexplained and dealt with, part of literary work of Ivo Andrić. These are literary works with Herzegovina and Herzegovinians in the centre as well as the characters connected with them.

The thesis has the aim to show the importance of the past and actual present situation in these stories, as well as the importance of oriental fatalism and european revolt.

This aim will be achieved by investigating the causes of the existance of different human characters. We will analyse the ways of forming the builders of the new world, creators of harmony and culture. The reasons for constant victory of primitives, tyrants and killers who destroy harmony, culture and perspective will be discussed as well as the causes of the existance of losers and tragic figures who end in sorrow and death. Finally, we will try to answer the question of what is more important in human life: harmony or disharmony, building or destroyng.

The thesis will be realised in six units, including the introduction and conclusion as well as four different kinds of stories with four different kinds of contents – artistic and historical, mythic and contemporary contents.

The thesis will include dividing all the stories in two main parts – the first of which will have culture, realised harmony and optimistic view of the world, as its basis. The second part will have history, disharmony and pessimistic view of the world as its basis. This division will be specific because the stories on culture will be realised through artistic contents, and stories on history will be realised through mythic, historical and contempory contents.

Key words

Bosnia and Herzegovina, past and present, history and culture, pessimism and perspective, harmony and disharmony.

field of science

Literature science; interpretation of prose; contemporary Serbian literature

a narrow field of science

Cultural and historical interpretation

SADRŽAJ

UVOD	1 - 50
PRVI DIO: PRIČE S UMJETNIČKIM SADRŽAJIMA.....	51 - 124
Uvod u priče s umjetničkim sadržajima.....	51 - 52
Priča o riječima.....	52 - 78
Priča o kamenu.....	78 - 109
Priča o svjetlosti.....	109 - 124
DRUGI DIO: PRIČE SA SADRŽAJIMA IZ MODERNOG DOBA.....	125 - 155
Uvod u priče sa sadržajima iz modernog doba.....	125 - 127
Priča o Nikoli Kriletiću.....	127 - 138
Priča o Ratku Ratkoviću i Rajki Radaković	138 - 155
TREĆI DIO: PRIČE S ISTORIJSKIM SADRŽAJIMA.....	156 - 230
Uvod u priče s historijskim sadržajima.....	156 - 159
Priča o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu	159 - 182
Priča o neimenovanom Mostarcu i Aliji Đerzelezu.....	182 - 196
Priča o Mehmedu Brku i Travničanima	196 - 203
Priča o hercegovačkim seljacima i dubrovačkom trgovcu	204 - 211
Priča o Ali-paši Rizvanbegoviću i Omer-paši Latasu	211 - 230
ČETVRTI DIO: PRIČE S MITSKIM SADRŽAJIMA.....	231 - 306
Uvod u priče s mitskim sadržajima.....	231 - 233
Priča o fra-Grgi Martiću i bludnicama.....	234 - 264
Priča o neimenovanoj Mostarki i bosanskom seljaku	264 - 276
Priča o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku.....	276 - 287
Priča o Jagodi.....	287 - 306
ZAKLJUČAK	307 - 354
LITERATURA.....	355 - 367

UVOD

Disertaciju počinjemo njenim uvodnim dijelom u kojem ćemo najprije iznijeti osnovne karakteristike života i književnog stvaranja Iva Andrića. Raspravljamo i o tome zašto je i kada Andrić, naporedno s pisanjem o Bosni, počeo da piše o Hercegovini i ljudima iz toga kraja. Ukazaćemo na zapise, pripovijetke i romane u kojima se pripovijeda o zemlji i likovima, po kojima smo skup takvih djela nazvali pričama o Hercegovini ili *hercegovačkim pričama*. Odgovorićemo koje su temeljne karakteristike poetike *hercegovačkih priča* i koji su književni kritičari ocjenjivali njihovu vrijednost.

Uvod otvaramo s osnovnim obilježjima života Iva Andrića.

Rođen u Travniku, odrastao u Višegradu i Sarajevu, studirao u Zagrebu, Beču, Krakovu i Gracu, radio u mnogim evropskim gradovima, a najviše boravio u Beogradu, Ivo Andrić je u svom dugom, osamdesettrogodišnjem vijeku, prošao životni put okarakterisan simboličnom, višegradskom stazom, o kojoj sam pisac kazuje sljedeće: »To je staza na kojoj sam prvi put slobodno prohodao, na kojoj sam, neuk i slab i praznih ruku, bio srećan opojnom srećom do nesvesti, srećan od svega onog čega tu nema, ne može da bude i nikad neće biti. I na svim drumovima i putevima kojima sam docnije u životu prošao, živio sam samo od te uboge sreće, od svoje višegradske misli o bogatstvu i lepoti stvorenog sveta, koja je lečila svaki bol i potirala svako stradanje, jer ih sve sadrži u sebi i sve redom nadvisuje.»¹

Višegradska staza je svoj početak ostvarila u tri etape; najprije tako što je u «Matici rođenih crkve Svetog Ivana Krstitelja u Travniku, pod rednim brojem 70, župnik Juraj Pušek upisao da je 9. oktobra 1892. godine rođen Ivan, sin podvornika Antuna Andrića i Katarine rođene Pejić»², zatim tako što je, samo nekoliko mjeseca nakon rođenja, s majkom stigao u Sarajevo, a onda tako što je dvije godine kasnije, pošto mu je otac umro, a majka ostala bez sredstava za život, došao u Višegrad, u kojemu je živio kod očeve sestre. S tim je dolaskom ozvaničen početak višegradske staze, na kojoj je Andrić trajao i kao katolik iz Bosne i Hercegovine, koji je takvim postao zahvaljujući rođenju u Travniku i roditeljskom nasljeđu, a onda i kao Srbin, koji je takvim postao svojim životnim i kulturnim opredjeljenjem da stanuje u Beogradu i

¹ Ivo Andrić: *Staze - Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 17 (svi naredni citati iz ovog, kao i svi ponovljeni citati iz ostalih tekstova, sadržavaće samo naziv djela, dok će izdavač i godina izdavanja biti označeni terminom *ibid*)

² Radovan Popović: *Balkanski Homer – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1991*, str. 10

pripada narodu koji ga je oduševio svojom istorijskom i mitskom prošalošću. Trajanje takve ličnosti je bitno jer je donijelo pojavu univerzalnog čovjeka koji, prema učenju Georga Vilhelma Fridriha Hegela, takvim postaje kada se u njemu sjedine biće znanja i biće slobode.³

Univerzalnost u Andrićevom životu počinje školovanjem, najprije osnovnim u Višegradu, potom gimnazijskim u Sarajevu, a onda i fakultetskim u Zagrebu, Beču i Krakovu, a na kraju u Gracu u kojemu je 1924. godine doktorirao.

Naporedo sa školovanjem nastalo je i Andrićevo opredjeljenje da postoji kao aktivni borac za slobodu i opšte dobro, za dostojanstvo i pojedinca i čitavog kolektiva.

Istorijski posmatrano, Andrić se, kao biće opredjeljeno za slobodu, prvi put javio u Sarajevu, kada je, neposredno pred Prvi svjetski rat, poput mnogih svojih vršnjaka iz kruga književnika, učestvovao u revolucionarnim aktivnostima Mlade Bosne, kada je bio konspirator, zavjerenik i ilegalac, uhapšenik i prognanik. Opredjeljenje se, dakle, ispoljilo kada je Andrić pristupio Mladoj Bosni, omladinskoj nacionalističkoj organizaciji koja je donosila «novi tip liberarnog narodnog socijalizma, čije su pretpostavke bile internacionalna solidarnost, odbojnost prema pojedinačnom nacionalizmu i unitarno jedinstvo jugoslovenskih naroda.»⁴ Od tog trenutka počinje njegovo učešće u mladobosanskom nacionalističkom pokretu, paradoksalno po tome što se među revolucionarno orijentisanim omladincima koji su, uglavnom, poticali iz seljačkog sloja srpskog naroda, našao i jedan Hrvat-katolik, zatim po tome što je, upravo on, 1911. godine postao prvi predsjednik Srpskohrvatske napredne organizacije koja je osnovana od zasebnih tajnih organizacija srpske i hrvatske omladine, a najviše po tome što su na njegov ulazak u mladobosanski svijet presudno uticali značajni pisci, historičari i kulturni radnici toga vremena: i oni iz srpskoga naroda, kakvi su Petar Kočić i Gavro Vučković, kao i oni iz hrvatskoga naroda, od kojih je najznačajniji Ivan Frano Jukić. Uticali su tako što se, poput njih, i Andrić počeo oduševljavati kosovskim mitom i rodoljubivim zanosima iz srpskih narodnih pjesama, što se iskreno opredijelio za jugoslovensku ideju, što je prihvatio težnju za oslobođenjem svih južnoslovenskih naroda od Austro-Ugarske, što je sanjario o konačnom rješenju balkanskog pitanja i formiranju jedinstvene države svih Južnih Slovena na Balkanu.

³ Branislav Petronijević: Nemačka klasična filozofija – objavljeno u PDF formatu

⁴ Endru Vahtel: Zamišljanje Jugoslavije - *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 13/1997, str. 106-107

Paradoksalno je bilo i to što je Andrićevo neposredno učešće u mladobosanskome pokretu po njegovoj stvarnoj aktivnosti bilo istinski malo, dok je po literarnim nadahnućima i životnim traumama bilo značajno. Po literarnim tako što je uticalo na njegov duhovni razvitak, individualnu sudbinu i na njegove kasnije kritičko-esejističke radove, kao i na pojedina poglavlja nekih njegovih značajnih djela, naročito romana, a po životnim tako što je, nakon sarajevskog atentata i pogibije nadvojvode Franca Ferdinanda, otpočelo njegovo istinsko stradanje; najprije u policijskoj stanici u Splitu, kada ga je austrijska policija uhapsila, potom u šibenskoj i mariborskoj tamnici, u kojima je, kao politički zatvorenik, boravio do marta 1915. godine, te u konfinaciji, u Ovčarevu i Zenici, u kojoj je ostao sve do ljeta 1917. godine, kada je, zbog ponovljene bolesti pluća, otišao na liječenje u čuvenu zagrebačku Bolnicu Milosrdnih sestara.

Opravdanost postojanja univerzalnog čovjeka potvrđena je s ostvarenjem mladobosanskih zanosa, sa stvaranjem Države Srba, Hrvata i Slovenaca. No, ne i potpuno jer je, naporedo s osjećanjima pobjedničke radosti, Andrićev život karakterisao i bol poraženog čovjeka kojemu su 1914. godine zanosili «nestali i izbleđeli kao pesma koja se više ne peva ili jezik koji se sve manje govori»⁵, čiji su drugovi-mladobosanci tragično završili. Bol je bio utoliko porazniji što je, prema vlastitom Andrićevom kazivanju, njegovu mladobosansku generaciju «godina 1914. pokosila i raspršila tako i toliko da se nikad više nismo mogli sabrati ni pridići. Ponajbolji su izginuli, pomrli, po tamnicama ili rovovima. Niko nije izdao ni izneverio.»⁶

Iako poražen, Andrić se nije želio predati i potpuno dići ruke od života u državi koja je, već na početku svoga postojanja, pokazala svoju dvostruku sliku – prvo onu o ostvarenju mladobosanskih ideja, a onda i onu poraznu .da to nije zajednica za koju su se mladobosanci borili, da su njihovi ideali izigrani i iznevjereni, da su ostali mnogi stari i uslijedili novi oblici besperspektivnosti i nepravde, uznemirenositi i nezadovoljstva. I u jednom i drugom slučaju trebalo je javno reagovati i tražiti ispravak nedostataka, ali se i stavljati u odbranu države koju su napadali mnogi. Između ostaloga i tako što je u narednih dvadesetak godina, u razdoblju od oktobra 1919. do novembra 1941. godine, službovao u Ministarstvu spoljnih poslova međuratne Jugoslavije. Službovao je u Beogradu, Rimu i Trstu, Briselu, Madridu i Ženevi, Gracu, Bukureštu i Berlinu, i to kao visoki diplomatski činovnik i ministar-poslanik, kao javni radnik i

⁵ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori – *Pisac govori svojim delom, BIGZ i SKZ, Beograd 1994*, str. 14

⁶ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori - *ibid*, str. 13

uzorni član kolektiva, kakvi su svi oni koji se bore za interese svoje države i vlastitog naroda.

Za svoju državu Andrić se borio i tako što je javno branio integrativno jugoslovenstvo, a napadao hrvatski separatizam koji će svoju pogubnost potvrditi kasnije, u dva krvava rata, u onom iz četrdesetih, a onda i onom iz devedesetih godina XX vijeka. Predosjećajući pogubnost separatističkoga zla, Andrić je reagovao javno, kako je to potvrdio u Zagrebu, u kojemu se, po ugledu na Matoša, kod njega «počela osećati jedna neobično gorka nota i oštra satirično-sarkastička žaoka»⁷ i prema pristalicama nacionalne politike Prve Jugoslavije, ali i prema njenim oponentima iz redova poslijeratne književne generacije. Vidi se to posebno iz članka *Nezvani neka šute*, u kojem je reagovao izuzetno oštro na prve znake nesloge u državi koja je tek bila stvorena. Reagovao je tako što je napao stanovnike hrvatske metropole, njene dokone purgere, prepune otrova i zla, koji su, u ime tobožnje odbrane Hrvata u Jugoslaviji, «stavili u sumnju pitanje našega jedinstva. To je činjenica od koje se više ne može glava okrenuti i preko koje jugoslovenski intelektualac ne može mirno preći. To jedinstvo, san našeg života i smisao svih naših borba i patnja, mi ne smijemo danas, kad je uglavnom, ostvareno, prepustiti u ruke nezvanih, da na njemu ostave tragove svojih nečistih prstiju i da ga tretiraju svojim krezubim sofizmima.»⁸

Istu je kritičnost u međuratnom vremenu Andrić ispoljio kada je predlog Mihovila Kombola da njegove pjesme budu uvrštene u *Antologiju novije hrvatske lirike* odbio uz obrazloženje da ne želi ući u antologiju čiji sadržaj ispunjavaju pisci samo jednoga, a ne svih južnoslovenskih naroda. Odbio je zato što ilirstvo, čiji je stogodišnji jubilej trebalo proslaviti i navedena Antologija, nije propagiralo razdor, isključivanje i podjelu prema vjerskim i nacionalnim određenjima, već, naprotiv, integraciju i jedinstvo koje je Kombol, naprosto, zaboravio i odbacio. Otuda i odbijanje, uz zaključak: «To nije moje vjerovanje od juče nego od moje prve mladosti, a sad u zrelim godinama takva se osnovna vrednovanja ne mijenjaju.»⁹

Ivo Andrić se javno oglasio i u vremenu Drugoga svjetskoga rata, kada je, svojim plemenitim gestovima, ispoljio istinsku veličinu, o kojoj su nedvosmisleno

⁷ Radovan Vučković: *Velika sinteza – Svjetlost, Sarajevo 1974*, str. 60

⁸ Ivo Andrić: *Nezvani neka šute - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 195-196

⁹ Ivo Andrić: *Sveske – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XVII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 281

svjedočili sam Andrić i njegova dugogodišnja saradnica Vera Stojić. Andrić onako kako je to, reagujući na njemačka nečovještva u Srbiji, zapisao u svojim *Sveskama*: «Vi ste nas prezirali, a mi smo, zatvoreni u svoje hladne stanove čitali Getea i napolju, kad bi nas vi sreli i zapitali za put, na nemačkom, odgovorili *Ne razumem.*»¹⁰ Daleko izrazitija od Andrićevih su kazivanja Vere Stojić koja je svjedočila, najprije, o tome da se 1939. godine, nakon okupacije Poljske, a u vremenu kada su mnogi ćutali, zalagao da Nijemci puste iz zatvora poljske intelektualce, što mu, nažalost, kao pojedincu nije uspjelo. Svjedočila je i o tome da je Andriću, nakon objave rata Jugoslaviji, a prema propisima važećim za strane diplomate, njemačka vlast ponudila da ode u Švajcarsku. Međutim, tu je ponudu Andrić odbio jer nije želio ići sam, bez ostalih jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u Berlinu, kao što je, nešto kasnije, odbio ponudu da prima penziju od onih koji su okupirali njegovu zemlju. Isto je tako odbio poziv da potpiše *Apel srpskom narodu* o osudi otpora okupatoru, koji su, na njihovu sramotu, neki srpski intelektualci potpisali, a onda i zahtjev Srpske književne zadruge da objavi njegove pripovijetke. uz obrazloženje da nema mjesta literaturi u vremenu dok narod pati i strada, isto onako kao što su u antičkim vremenima olimpijske muze morale da začute kada su svijetom vladali ratnici i mačevi.

Andrićeva se univerzalnost pokazala i nakon završetka Drugog svjetskoga rata kada je u novoj Jugoslaviji pripadao raznim književnim i političkim organizacijama, kada je bio narodni poslanik u skupštinama SFRJ-a i Bosne i Hercegovine, član uprave Saveza književnika Jugoslavije, član Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti i Srpske akademije nauka i umjetnosti, član Akademskog savjeta Federativne Narodne Republike Jugoslavije i član Književnog odbora Srpske književne zadruge.

Bile su to osnovne naznake o postojanju Andrićeve višegradaska staze koju je, između ostaloga, obilježilo i dobijanje mnogobrojnih državnih i književnih priznanja. Između ostalih, to su i strana - Orden oficira obnovljene Poljske, Orden oficira Legije časti i Nobelova nagrada za književnost, a onda i jugoslovenska - Orden svetog Save I reda, Orden zasluga za narod I reda, Orden Republike sa zlatnim vijencem, Vukova nagrada i Orden junaka socijalističkog rada. Da su navedene nagrade i priznanja date istinski velikom čovjeku i piscu, pokazalo se tako što je Andrić poštovan u svim danima

¹⁰ Ivo Andrić: *Sveske* – *ibid*, str. 151

svoga ovozemaljskoga trajanja, okončanim, najprije, 13. marta 1975. godine kada je umro, a onda i 24. aprila iste godine kada je urna s njegovim pepelom položena u grob u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

Andrićeva smrt i sahrana označili su kraj jednog izuzetnog životnog toka, ali i završetak svojevrstne višegradske staze, isti onakav o kojem je kazivao u svojim *Stazama*:

«I tako ću do kraja života, neviđeno i potajno, ipak preći suđenu dužinu višegradske staze. A tada će se s koncem života prekinuti i ona. I izgubiće se tamo gde završavaju sve staze, gde nestaje puteva i bespuća, gde nema više hoda ni napora, gde će se svi zemaljski drumovi smrsiti u besmisleno klupko i sagoreti, kao iskra spasenja, u našim očima koje se i same gase, jer su nas dovele do cilja i istine.»¹¹

Sagorjelo je samo tijelo, ali ne i Andrićevo literarno djelo, na čiji su nastanak uticali i uzori, često nepricizni i nejasno determinisani, prvenstveno stoga što se u njegovoj ličnoj biblioteci od preko 4000 knjiga nalaze i one iz zapadnog, hrišćanskog, kao i one iz istočnog, islamskog kulturnog nasljeđa, dakle iz dva glavna toka svjetske kulture koja se spajaju u najvećem dijelu Andrićevog književnog stvaralaštva. Potvrdu te činjenice donose pisci koje je Andrić najviše čitao i pominjao, kakvi su: Amerikanac Volt Vitmen, Španac Servantes, Francuzi Montenj, Paskal, Flober i Igo, Nijemci Gete, Hajne, Kafka, Niče i Tomas Man, Skandinavci Ibzen, Strindberg i Kjerkegor, potom Slovenci Levstik, Župančič i Murn, te Srbi Vuk Karadžić, Njegoš, Stanković i Kočić. Pisci koje je čitao uticali su na Andrićev život i njegovo djelo, što potvrđuje i sljedeći, istina nešto duži, ali veoma bitni navod iz knjige *Most i žrtva* Jovana Delića. «S Kjerkegorovim tekstovima ušao je u tamnicu; pohađao je predavanja najvećih psihoanalitičara; nikad se nije prestao družiti sa stoicima; rasporedio je poglavlja višegradske hronike prema Homeru; identifikovao se s Ovidijem; pronicao je u tajne sufista i islamskih mistika, u tajne derviša mevlevijskog reda; prevodio je Gvičardinija, pažljivo čitao Dantea, pisao o Petrarki; izrazio svoju poetiku posredstvom španskog slikara Franciska Goje; oslanjao se na Servantesa i na njegovog sjajnog tumača Miguela de Unamuna; često se vraćao Šopenhaueru i njegovoj misli o smrti; volio je Hajnea, a najčešće spominjao Getea; pažljivo je čitao i visoko cijenio Tomasa Mana s kojim je imao sličnu koncepciju mita; s francuskim moralistima bio je, možda, najbliži; volio je

¹¹ Ivo Andrić: *Staze* – ibid, str. 18-19

Balzaka, a naročito Flobera; mnogo prije Kamija osjećao se prognanikom i strancem u tuđini i u otadžbini; intenzivno je drugovao s prozom ruskih pisaca, Krilova, Ljermontova, Gogolja, Dostojevskog, Gorkog i Tolstoja, pa ipak je ostao pravi nacionalni pisac.»¹²

Zasnovano na pomenutim izvorima i uticajima, Andrićevo književno djelo su obilježila specifična literarna načela koja je njihov autor objasnio s dvije kratke konstatacije. Najprije prvom, da «ima utisak da neprestano jednu te istu beskrajnu priču obrađuje u različitim formama i pod raznim naslovima»¹³, a onda i drugom, da mu se, «otkako zna za sebe, čini da radi i sprema jedan te isti rad. Delovi tog rada objavljuju se i dobivaju ime pripovetke, pesme, eseja itd.»¹⁴ Na temelju takvih konstatacija, a i na osnovu specifičnosti formi, cjelokupno Andrićevo književno djelo uslovno možemo podijeliti u dva dijela, u poeziju i prozu.

Početni dio Andrićevog stvaralaštva obilježila je poezija, nastala u burnim vremenima s početka XX vijeka, kada je austrijska aneksija Bosne i Hercegovine ostvarila istorijski ambijent za pojavu nove književne generacije koja je sjedinjavala evropski modernizam i skerlićevsko-cvijićevski interpretiran južnoslovenski nacionalizam. Pored Andrića, toj su generaciji pripadali i Hercegovci Dimitrije Mitrinović, Vladimir Gaćinović i Pero Slijepčević, graditelji nove bosanskohercegovačke književnosti, individualci i istinski stvaraoci koje je pokretala ideja da spoje nacionalne i kulturne zadatke, da istovremeno budu «umetnici i konspiratori, da budu borci i stradalnici, mučenici i zaverenici, ljudi zapadnih manira i hajduci koji će zaurlati i povesti boj za nesrećne i pogažene.»¹⁵

Pripadništvo tome nacionalno-literarnome krugu Andrić je potvrdio svojim lirskim pjesmama, od kojih je prvu – *U sumrak* - 1911. godine objavila *Bosanska vila*. Nakon te, do kraja Prvog svjetskog rata objavio je još desetak pjesama, od kojih je šest, kao poseban izbor, 1913. godine uvršteno u antologiju *Hrvatska mlada lirika*. Lirsko je stvaralaštvo uobličeno godine 1922, kada mu je objavljen ciklus pjesama *Šta sanjam i šta mi se događa*.

¹² Jovan Delić: Most i žrtva - *Pravoslavna reč, Novi Sad 2011*, str. 107-108

¹³ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori – *ibid*, str. 64

¹⁴ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori - *ibid*, str. 16

¹⁵ Branko Milanović: Književni počeci Ive Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 7

Zajednička karakteristika svih tih pjesama je da su napisane pod uticajem aktuelnog hrvatskog dekadentnog modernizma, a onda i sjevernjačkog simbolizma, posebno onoga kojega je stvorio Moris Meterlink, u čijem je djelu Andrić vidio vezu između osjećajnosti i razboritosti, između intelektualnosti i mističnosti, vidio pjesnika koji u ljepoti i muzici pronalazi najmoćnije izraze tajanstvenog i nespoznatljivog dijela čovjekove duše. Da je uticaj takve literature zaista postojao, kazuju nam pjesme sa sličnim osjećanjima melanholije i mraka i istovetnim «intenzivnim traženjem puta u život i umjetnost.»¹⁶ I to ne pjesme nekog usputnog početnika, nego dolazećeg velikog umjetnika, o kojemu je Ljubo Visner, jedan od autora antologije *Hrvatska mlada lirika*, pisao ovako: »Ivo Andrić. Najčudesniji Sarajlija: bez i najmanjeg turskog atavizma; nježan, bijel i bolno-tanko mirisave duše kao oni bijeli njegovi cvjetovi što zare slatku tugu njegovih ženstveno čežnjivih snova. Odviše bez energije, da bi pisao duge članke. Kratak kao prolaznost avanturističke ljubavi. Princ bez dvora, paževa i princeza. Zimi se nadiše kavanskog zraka, da bi se u proljeće liječio dahovima razbujalih livada. Nesretan kao svi artisti. Ambiciozan. Osetljiv. Ukratko: ima budućnost.»¹⁷

Andrićevo su poetsko stvaralaštvo obilježili i tekstovi koji se uslovno nazivaju lirskom prozom i pjesmama u prozi. Tekstovi su objavljeni u dvije zasebne knjige – u prvoj koja će pod nazivom *Ex Ponto* izaći u Zagrebu 1918. godine, i drugoj iz 1920. godine, kada zagrebački izdavač Stjepan Kugli objavljuje zbirku nazvanu *Nemiri*. Bila je to lirika na čiji je nastanak prevashodno uticao Seren Kjerkegor, tvorac filozofije egzistencije, straha, nade i vjere, oponent zvaničnoj crkvi, borac za čistu vjeru do koje se dolazi nakon bolne rezignacije nad vlastitim bićem i neke vrste melanholičnog meditiranja nad ponorom života, u koji se upliće subjektivni doživljaj kao prevashodan. Uticaj je ostvaren stoga što je Kjerkegor «izrazio revolt protiv jednog prihvaćenog i uhodanog stanja stvari baš ovakvim načinom mešavine ironije, paradoksa, sarkazma i ličnog bola, nastojeći da tim putem pokaže dijalektiku čovekovog bivanja pred apsurdom, što bi se mogao nazvati apsurdom najveće, božanske vere.»¹⁸

Ex Ponto je zbirka napisana u tamničkom, ratnom vremenu, u zatvorskoj tami i vlazi, kada je Andrić bio potpuno sam, kada je u tamničkoj atmosferi mogao osjećati jedino tugu i bol. Tamnička je atmosfera, istovremeno, bila i pokretačka, jer je donijela

¹⁶ Branko Milanović: Književni počeci Ive Andrića – ibid, str. 17

¹⁷ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 245

¹⁸ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 44

kontemplativnost, jedinu životnu aktivnost dostupnu usamljenom uzniku, aktivnost iz koje se ovidijevski bol poraženog i pobijedenog čovjeka preobrazio u onaj daleko uzvišeniji i čistiji, onaj koji ga pokreće da ne govori o svom, već o sveopštem, opšteljudskom bolu, onom koji vodi do neizmjerne ljubavi prema životu i čovjeku.

Druga zbirka s naslovom *Nemiri* nastala je u poslijeratnom vremenu uništenih nada i pomračenih vidika, u vremenu koje je tražilo odgovore na temeljna pitanja o smislu života i smrti. Otuda sveopšti jad i iskonski duhovni nemiri, koji su rezultirali «osećanjima samilosti i čovjekoljublja, ali i vere u čoveka i budućnost.»¹⁹

Andrić je poeziju pisao sve do 1973. godine, i to, po vlastitome tvrđenju, «u predasima, odmarajući se od teškog rada na pripovetkama i romanima. Moje je pravo da mislim da tu nisam postigao ono što mi je pošlo za rukom u drugim delima. Uvek mi se čini da sam se u pesmama samo vežbao za naporan rad koji me čekao u zrelim godinama.»²⁰ Vidi se to po tome što ih je pisao kontinuirano sve do kraja života, te po tome što su posthumno objavljene.

Drugi i najvažniji dio svoga književnoga rada Andrić je ostvario u prozi, u kojoj »nikad nije pisao knjige nego rašivene i razbacane tekstove koji su se s vremenom, s više ili manje logike, povezivali u knjige - romane ili zbirke pripovedaka.»²¹ Za taj dio svoga književnoga rada Andrić je rekao da je njegovih osamdeset odsto tekstova moglo da ostane nenapisano, te da bi, za njega, možda i bolje bilo da ih nikada nije objavio. Za onih drugih dvadeset odsto kazao je da ih je moglo i trebalo bolje napisati, zbog čega je i svaki novi prozni tekst pokazivao napor da se popravi i ispravi ono što je prethodno napisano.

Andrićeva je proza karakteristična po različitim formama, u kakve spadaju meditativna proza i rasprave, putopisi i eseji, pripovijetke i romani.

Polazna forma su tekstovi iz zbirki *Sveske i Znakovi pored puta*, posebni po tome što u njima «beleži, komentariše, pravi ispise iz književnih i kulturnoistorijskih dela, iz hronika i putopisa, iz novina i časopisa, rečju, prikuplja obimnu građu iz koje nastaju i izrastaju njegova dela, pripovetke, romani i eseji.»²² Naročito su značajni

¹⁹ Milan Bogdanović: „Nemiri“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 40-41

²⁰ „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 265-266

²¹ Ivo Andrić: *Sveske* – *ibid*, str. 201

²² „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XVII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 229

Znakovi pored puta, jedno od posthumno objavljenih Andrićevih djela, skup melanholičnih ispovjesti kojima je zatvorio krug otpočet u lirskim zbirkama *Ex Ponto* i *Nemiri*. Uz *Znakove pored puta* i *Sveske* postoje i tekstovi koji se, zavisno od priređivača, svrstavaju u zbirke raznolikih naslova. U tome smislu prihvaćeni su naslovi iz *Sabranih dela Ive Andrića*, koje su Udruženi izdavači iz Beograda objavili 1981. godine – dakle *Staze, lica, predeli*, koja sadrži sjećanja na Andriću drage i poznate ljude, kao i zapise s putovanja po raznim gradovima i zemljama, zatim *Istorija i legenda*, te *Umetnik i njegovo delo*, koje predstavljaju zbirke eseja i kritičko-publicističkih radova.

Andrićevu je prozu obilježila i pripovijetka koja svoj kontinuitet ima od 1920. godine kada mu izdavač S. B. Cvijanović iz Beograda štampa triptih *Put Alije Derzeleza*. Nakon 1920. slijedi pedesetak narednih godina u kojima će nastati mnoge Andrićeve pripovijetke, od kojih ćemo navesti samo one vezane za ovaj rad. Najprije one objavljene između dvadesetih i šezdesetih godina XX vijeka, u vremenu Andrićevog života – *Priča o vezirovom slonu, Za logorovanja, Olujaci, Čaša, Smrt u Sinanovoj tekiji, Trup, Napast, Proba, Kod kazana, Ispovijed, Most na Žepi, Rzavski bregovi, Ljubav u kasabi, Mara milosnica, Anikina vremena, Dan u Rimu, Noć u Alhambri, Pismo iz 1920. godine, Panorama, Aska i vuk, Trenutak u Toploj, Sunce, Slepac, Legenda o pobuni, Ranjenik u selu, Priča, Cirkus, Zanos i stradanje Tome Galusa, Susret, Poručnik Murat*. Pripovijetke *Ali-paša i Robinja* izašle su kao dio zbirke *Kuća na osami*, koja je objavljena 1976, godinu dana nakon Andrićeve smrti.

Prozno Andrićevo literarno stvaralaštvo zaokružili su romani koje je pisao prije i tokom, a objavio nakon Drugog svjetskog rata. To su: *Travnička hronika* i *Na Drini ćuprija*, koje je objavio u Beogradu nekoliko mjeseca po završetku rata. Krajem 1945. godine u Sarajevu izlazi roman *Gospođica*, a godine 1954. u Novom Sadu *Prokleta avlija*. Posljednji roman je *Omer-paša Latas* koji je, kao nedovršen, objavljen 1976, iste godine kad i zbirka *Kuća na osami*. Književno je stvaranje, dakle, okončao u romanu, u kojem prikazuje isti svijet kakav nalazimo u kraćoj pripovjedačkoj formi, u djelu čija su temeljna obilježja «istorijski i socijalni reljef, političke ideje, čovek determinisan povremeno legendom ali i istorijom i miljeom, te intelektualci, zapadnjaci koji misle i

govore jezikom obrazovanog sveta, za razliku od levantinaca čija je zaloga mudrosti – ćutanje.»²³

Kako smo već kazali, Andrić je pisao sve do 1973. godine, tačnije do 19. novembra te godine, kada je u *Sveskama* zapisao svoju posljednju bilješku: «Već mesecima ništa ovde nije ubeleženo, a nije ni moglo da bude, jer sam to vreme proveo u predelima gde se ništa ne beleži, u svetu bez znaka, traga, bez imena, bez varke, bez obmane i samoobmane. Pa i ovo što beležim sada, ovde, ne kazuje ništa.»²⁴

Navedenim zapisom okončano je Andrićevo prozno stvaralaštva, čija je osnovna karakteristika da se u njegovom središtu nalazi Bosna i ljudi iz Bosne, o kojoj je i o kojima je pisao i Petar Kočić, a kojega je Ivo Andrić posebno cijenio. Nalazi se stoga što je Andrić pisac Bosne od samog početka svog literarnog stvaranja, što je potvrdio već 1919. godine kada je svom gimnazijskom profesoru Alaupoviću napisao kako mu je žao što ne može napisati sve što je čuo o Bosni i vidio u Bosni. Pisao je tako jer Andrićevo «opčinjenost Bosnom, njenom istorijom i osobenostima koja se graniči sa strašću ne potiče iz fanatizma ili negiranja drugog, već iz želje da se zaštiti, očuva i upozna sve što odiše lepotom da bi postala deo njene baštine.»²⁵ Pisao je tako do kraja književnog stvaranja, u svim svojim najznačajnijim djelima koja je vezao za brdovitu i mračnu, tursku i iracionalnu Bosnu, za zemlju zbog koje je često govorio da je sve njegovo iz Bosne. Tako dolazimo do istine o Andriću kao piscu Bosne i pripovjedaču dešavanja u kojima dominantno mjesto ima «dodir i sudar dva sveta, tri kulture i religije, poseban mentalitet tog podneblja, često otelotvorenog u mračnim i izopačenim likovima.»²⁶ Istina je to i o slikaru uskog, «regionalnog ambijenta, opisivaču spoljašnjih istorijsko-geografskih i etnografskih osobenosti bosanskog života, opisivaču Bosne onog nemirnog vremena svog u turskom koloritu»²⁷, opisivaču koji je, postupajući po zahtjevima Jovana Skerlića, u svojim djelima postao iluminator Bosne, prostora s karakterističnom, vavilonski izmiješanom atmosferom, s Turcima, Francuzima i Italijanima, Bosancima i Hercegovcima, hrišćanima i muslimanima, pašama i vezirima, sveštenicima i trgovcima, ljepoticama i zvijerima, sa svim onim što

²³ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej - *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996*, str. 351

²⁴ „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI* – ibid, str. 314.

²⁵ Abdel Rahman Munif: Ivo Andrić i priče iz Bosne - *Sveske Zadružbine Ive Andrića 13/1997*, str. 147

²⁶ Milan V. Dimić: Ivo Andrić i svetska književnost – *Sveske Zadružbine Ive Andrića 5/1988*, str. 278

²⁷ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 156

ukazuje na istinu da to nije autohtoni, južnoslovenski svijet, već neka posve drugačija, turska zemlja, koja kulturološki i civilizacijski nije dio niti jedne globalne cjeline, ni Zapada ni Istoka.

Andrićeva vezanost za Bosnu posebna i po tome što uskobosanske, lokalne teme «izbijaju na širinu univerzalnosti, kojim određenog čoveka istorije – mesta i vremena, svodi na ono što je temeljno i trajno u njemu. On ne raskida s tradicijom, ali joj daje sasvim nov vid. Nekoliki slojevi njegovog pripovedanja primetno se oslanjaju na tradicije usmenog i pisanog stvaralaštva prošlosti, ali i na izvesnu zagonetnu mudrost, jednu spontano-poetsku egzistencijalnu filozofiju, sublimaciju ne samo individualnog autorovog iskustva, već i istorijskog, misaonog i metafizičkog iskustva naroda Bosne.»²⁸

No, ono što se ne smije zapostaviti jeste činjenica da je Andrić potvrdio kako je i Hercegovina jedan od njegovih književnih podsticaja, kako i Hercegovci mogu postati akteri koji pokreću radnju pojedinih njegovih djela. Tako i dolazimo do Andrića kao pisca Hercegovine, što je svojevrsni paradoks, i to stoga što za Hercegovinu nije bio vezan na isti način kao za Bosnu, što u njoj nikada nije dugo boravio, što iz nje nijedan njegov bliski srodnik nije poticao. Otkuda onda pojava Andrića kao pisca koji je u svome djelu kazivao i o Hercegovcima i o njihovoj zemlji?

Iako je pitanje naizgled složeno, jer se Andrić nikada Hercegovinom nije bavio sistematski i temeljito, odgovor je moguće dati ako se upozna njegovo cjelokupno djelo, literarno i naučno, ako se upozna njegov cjelokupni životni put, naročito onaj njegov završni dio, kada je ostao potpuno sam.

Put do pisca Hercegovine Andrić je otpočeo zapravo s jedne druge strane, svojim zapisima o evropskome Jugu, o Portugalu, Španiji i Italiji, o Makedoniji, Dubrovniku i Herceg-Novom, o mirisima, jarkim bojama, vrelini, suncu i svjetlosti Juga od kojega je u Evropi počelo sve. No, za pojavu pisca Hercegovine daleko značajniji od svih navedenih zapisa je mladobosanski period njegovog življenja, kada se Andrić družio s velikim Hercegovcima toga vremena, kakvi su Stočanin Dimitrije Mitrović, koji je «Andriću otkrio da izvan kasabe postoje i drugi svjetovi, Bilećanin Vladimir Gaćinović, jedan od onih koji su otkrili tamni dio duše, onaj koji naliči tamnoj strani

²⁸ Petar Džadžić: Posleratna srpska pripovetka – *Savremena proza*, Nolit, Beograd 1965, str. 27

mjeseca, te Nevesinjac Bogdan Žerajić, dobri, nježni i hrabri čovjek koji je Andrića na neko vrijeme zatrovao sumnjom u valjanost riječi.»²⁹

Put do pisca Hercegovine obilježilo je i nesistematsko i fragmentarno, površno i usputno bavljenje tom zemljom, iza kojega su stajali problemi u čijem je središtu, po pravilu, bila Bosna. Potvrdilo se to u Andrićevoj doktorskoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske uprave*, za ovaj rad bitnoj po tome što je u njoj Hercegovina apostrofirana pet puta. Prvi put kao mjesto u koje su se, nakon što je bosanski kralj «Stefan Tomaš izdao naredbu da se patareni imaju *ili pokrstiti ili iz Bosne iseliti*, bogumili masovno iselili pod zaštitu kraljevog tasta Stefana Vukčića.»³⁰ Sljedeće je apostrofiranje nastalo iz pijeteta prema Stefanu Vukčiću Kosači, hercegu od svetog Save, osobi koja je toliko zanimala Andrića da je trebala postati glavna ličnost jednoga od nenapisanih romana, a onda i prema Ruđeru Boškoviću, jednom od velikih Hercegovaca koji su se proslavili na Zapadu. Hercegovina se u disertaciji pominje i kao prostor u kojem je najveći bosanski konvertit, Mehmed-paša Sokolović, postavio svoga nećaka Antonija za episkopa hercegovačkoga, kasnijega patrijarha pečkoga, da bi, na kraju rada, Andrić izdvojio Mostar kao grad u kojem je, tokom XIX vijeka, započela književna djelatnost pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini, koja je svoj vrhunac dosegla u prvoj polovini XX vijeka, s pojavom djela svrstanih u sami vrh srpske književnosti. U tom su pogledu, najprije, izdvojeni arhimandrit Joanikije Pamučina, kaluđer Prokopije Čokorilo i pisac iz svjetovnjačkog staleža – Serafim Šolaja, a onda i značajni pripovjedači i pjesnici, kao što su Jovan Dučić, Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović.

U okviru pominjanja književnih veličina iz XIX vijeka, Andrić je morao doći i do imena poznatoga sveštenika fra-Grge Martića, koji je rođen u Hercegovini, a ime stekao u Bosni, ne samo kao zaslužni član franjevačkoga reda, nego i kao zastupnik bosanskih katolika, te kao pristalica Gajevog Ilirskog pokreta i jedan od velikana pisane riječi, koga su savremenici poštivali i slavili.

Put do pisca Hercegovine obilježilo je i Andrićevo neposredno druženje s Jovanom Dučićem, čijem se poetskome aristokratizmu iskreno divio, te izravno

²⁹ Slobodan Prosperov Novak: Književnost kao dug: slučajevi Ive Andrića i Danila Kiša - *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 22/2005, str. 472

³⁰ Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine – Sveske Zadružbine Ive Andrića* 1/1982, str. 25

oponašanje književnoga djela Svetozara Ćorovića, najviše primjetno u Andrićevim opisima višegradske, travničke i sarajevske kasabe, istinskim preslikama Ćorovićeve mostarske čaršije. Na kraju, put su obilježili i obilasci Hercegovine, ostvareni na poziv hercegovačkih književnika koji su Andriću pokazivali svoju rodnu zemlju, ali i iz sopstvene želje da prikupi građu za roman o Omer-paši Latasu, upravo za likove Hercegovaca neophodnih za potpuno oslikavanje pašinoga lika. No, ne svih, onih prvobitno zamišljenih dvanaestak, već za likove Bogdana Zimonjića, fra-Grge Martića i naročito Ali-paše Rizvanbegovića čiji je udio u razvoju i istoriji Hercegovine veoma bitan. Zašto je istinu o navedenim likovima morao istraživati, Andrić je objasnio ovako: «Imam osećaj da se ispraznio moj ruksak s materijalima iz Hercegovine, pa bih hteo da proverim neke stvari, da se raspitam o pojedinim ličnostima i događajima. Pri tom bih i sam sebe proverio.»³¹

Obilasci Hercegovine, koncentrisani uglavnom na Mostar, Počitelj i Stolac, mogu se posmatrati sastavnim dijelom sveukupnih Andrićevih putovanja, njegovih sveukupnih doživljaja i utisaka koje je, potom, na umjetnički oblikovan način, unosio u svoja književna djela. Jedno od takvih djela trebali su postati i *Zapisi o Hercegovini*, čiji je nastanak obilježio ugovor s mostarskom Prvom književnom komunom, potpisan 1973. godine. No, kako je to bila pretposljednja godina Andrićevog življenja, nije došlo do realizacije *Zapisa*, umjesto kojih su ostale pojedine pripovijetke, dijelovi romana, putopisni eseji i rasute bilješke, koji kazuju o Hercegovini i ljudima poteklim iz nje.

Iz perspektive ovoga rada, sva se ta djela mogu razvrstati u dvije kategorije, od kojih je prva vezana za ostvarenja sa sadržajem isključivo vezanim za Hercegovinu i Hercegovce. U takva ostvarenja spadaju tri kratka teksta, od kojih se jedan odnosi na grad Trebinje, drugi na grad Mostar, a treći na njegov čuveni, Stari most. Tekstovi su posebni stoga što nisu datirani, a objavljeni su posthumno, kao sastavni dio *Znakova pored puta*. Osim ta tri kratka, postoji jedan nešto duži, esejističko-putopisni tekst *Na kamenu, u Počitelju*, a onda i jedan specifični tekst koji nije nastao ni kao književni niti kao esejističko-putopisni, nego kao pismo–zahvalnica nakon Andrićevog boravka u Mostaru, kao zahvalnica Kulturno-umjetničkom društvu *Abrašević* čiji je bio gost odmah po završetku Drugog svjetskog rata. To je *Zapis o Mostaru*, specifičan i po tome što postoji kao zasebno djelo, a ne kao jedno od ostvarenja uvršteno u Andrićeva

³¹ Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – *Pisac govori svojim delom*, BIGZ i SKZ, Beograd 1994, str. 249

Sabrana dela. U prvu kategoriju idu i pripovijetke *Dan u Rimu*, *Noć u Alhambri*, *Olujaci*, *Proba*, *Ranjenik u selu*, *Robinja* i *Ali-paša*.

Za razliku od tih, postoje ostvarenja koja, samo djelomično i uzgredno, sadrže kazivanja o Hercegovini i Hercegovcima. U takva ostvarenja spadaju *Travnička hronika*, iz koje je izdvojeno osmo poglavlje, *Gospođica* iz koje su preuzete posljednje dvije glave, i *Omer-paša Latas* iz kojega su preuzeta poglavlja *Dolazak*, *Audijencija*, *Vino zvano žilavka*, *To što se zove slikar*, *Kostake Nenišanu* i *Posle*. Slična romanima je i pripovijetka *Put Alije Đerzeleza* iz koje je bitan samo njen prvi dio – *Đerzelez u hanu*, dok su iz pripovjedaka *Za logorovanja*, *Mara milosnica* i *Čaša* uvrštene samo pojedine motivske cjeline.

Za analizu ovoga rada bitnu ulogu ima i hronologija objavljivanja djela iz kojih su sklopljene *hercegovačke priče*.

Hronologija počinje s tri nedatirana kratka teksta iz *Znakova pored puta*: prvi s kazivanjem o Trebinju, drugi o Mostaru i treći o njegovom čuvenom Starom mostu. Na početak ih stavljamo stoga što njihov nastanak nije vezan za precizne vremenske termine, već za one vanvremenske, odvojene i isključene iz prirodnog vremenskog toka, iz realnosti ovozemaljskoga življenja.

Drugu bitnu karakteristiku hronologije obilježavaju djela s tačno preciziranim vremenom objavljivanja, iz kojega se mogu utvrditi određene pravilnosti.

Precizirano vrijeme objavljivanja prvi se put pokazuje u periodu nakon završetka Prvog svjetskog rata, kada su se počele rušiti mladobosanske nade ili kada su se mogle naslućivati strahote što će ih donijeti Drugi svjetski rat. Potvrdu dolaska sumornih vremena nalazimo u činjenici da su u prvom dijelu toga perioda, u dvadesetim godinama, nastale pripovijetke sa samo najavljenom disharmonijom, kakve su *Đerzelez u hanu*, *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*, a u drugom, u tridesetim godinama XX vijeka, pripovijetke *Mara milosnica*, *Za logorovanja* i *Olujaci*, identične po istom, tragičnom završetku.

Prvi prekid izlaska takvih djela ostvaren je kada je 1940, u posljednjoj godini trajanja mladobosanskih ideala oličenih u Prvoj Jugoslaviji i, istovremeno, u posljednjoj godini nade da je moguće izbjeći strašni svjetski rat, objavljena pripovijetka *Čaša*.

Prekid je bio kratkotrajan, jer se odmah nastavljaju djela sa sumornim sadržajima. Njihova pojava nije bila slučajna, jer je vezana za vrijeme trajanja Drugog

svjetskog rata, kada su sve moguće nade nestale, kada je uslijedilo vrijeme potpunoga poraza, beskrajne mržnje, stravičnih zločina i krvavih progona, istinske disharmonije i tame, u kojima nije bilo mjesta za temeljne simbole ostvarene harmonije. Strahota trajanja takvoga vremena svoje odjeke ima u romanima *Gospođica* i *Travnička hronika*, nastalim u vremenu trajanja, a objavljenim neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Kraj rata i pojava nove države, Druge Jugoslavije, donijela su i nova djela. Pokazalo se to kada su, između 1946. i 1967. godine, objavljena nova djela s porukama optimizma i nade, trajnosti i ljepote, svjetlosti i smijeha. Potvrđuju to *Zapis o Mostaru*, poglavlje *Vino zvano žilavka* iz romana *Omer-paša Latas*, pripovijetka *Proba* i esejističko-putopisni tekst *Na kamenu, u Počitelju*. Upravo okarakterisani period bitan je stoga što pokazuje da su, izuzmemo li nedatirane zapise iz *Znakova pored puta*, priče s kazivanjima o umjetnosti i kulturi nastale ili 1940, kada je, pred neposrednom ratnom strahotom, nadu pružala čudnovata svjetlost jedne venecijanske čaše, ili u vremenu od završetka Drugog svjetskog rata do 1967, do kada je trajalo Andrićevo uvjerenje u zanose što ih donose svjetlost i ljepota, pjesma i smijeh.

Završno vrijeme objavljivanja djela iz kojih su nastale *hercegovačke priče* došlo je pred kraj Andrićevog življenja, u vremenu konačnih životnih razočaranja. Pokazuje se to u pojavi posljednjih djela koja su izašla ili pred kraj Andrićevog života ili nakon njegove smrti. To su pripovijetke *Ranjenik u selu*, *Ali-paša* i *Robinja*, kao i roman *Omer-paša Latas* koji je, kao nedovršen, objavljen 1976, iste godine kad i zbirka *Kuća na osami*.

Bitno je naglasiti i činjenicu da niko i nikada sva ta ostvarenja nije pokušao sklopiti u određenu cjelinu, kakve su *fratarske priče*, *priče o ženi*, *beogradske priče*, *jevrejske priče* i druge. Odsustvo takvoga sklapanja pokušaćemo ispraviti bar terminološki, i to tako što ćemo navedeni književni opus, u nedostatku boljega termina, uslovno nazvati *hercegovačkim pričama*.

Naziv je karakterističan jer u sebi sadrži dvije odrednice koje zahtjevaju posebno objašnjenje. Prva je imenica *priče*, dakle naziv koji ih svrstava u vrstu sa značenjem književnoga stvaranja u kojem se imaginarne slike svijeta pretvaraju u epske, a druga pridjev *hercegovački*, izveden od imena Hercegovine, zemlje koja se, u istorijskome smislu, nikada nije posmatrala kao izolovana sredina, već kao sastavni dio šireg geografskog prostora, kao dio Balkanskoga poluostrva, jednog od ključnih dijelova

Evrope, jednog od njenih regiona s posebnim granicama i nazivom kojega je skovao njemački geograf August Cojne. Ime je napravljeno od određenja poluostrvo, koje podrazumijeva geografski specifikum toga prostora, i imena planine čiji je naziv - kod Starih Grka *Aemus*, kod Rimljana *Haemus*, kod Bugara *Ztara planina*, a kod Turaka *Balkan* – uvijek označavao голу liticu ili teško prohodnu stjenovitu planinu. Od svih navedenih imena za taj region, na kraju je u upotrebi ostao naziv Balkan, «koji ima malo veze s geografijom. U stvari, tokom više od dva milenijuma geografi su reprodukovali uvreženo verovanje koje datira još iz drevne Grčke da je Aemus veličanstveni planinski venac koji povezuje Jadransko i Crno more, koji dominira poluostrvom i predstavlja njegovu severnu granicu.»³²

Smještena na Balkan, Hercegovina je svoju istorijsku sudbinu morala vezati za države, pojedince i narode koji su gospodarili jugoistočnim dijelovima evropskog prostora. Vezivanje se, prema temeljnim gospodarima tih prostora, može podijeliti u tri različite epohe.

Prema kazivanjima Vladimira Ćorovića, zapisanim u *Historiji Bosne*, prva je epoha pripadala vremenu kada su Hercegovinom gospodarili Grci koji su u tim, za njih varvarskim prostorima, imali isključivo trgovačke, ali ne i vojne interese. Stoga su, kao logičan slijed događaja, istinski gospodari hercegovačkih prostora bili pripadnici raznolikih plemena, od kojih se prvi pominju negdje četiri hiljade godina prije Hrista. Bili su to Mediteranci, narod bez nekog značajnijeg uticaja na razvoj tog regiona. Značajniji razvoj počinje oko dvije hiljade godina kasnije, najprije s pojavom nomada iz srednjeazijskih stepa, a onda i s dolaskom četiri velike plemenske grupe s Egejskog mora: Ilira, Panona, Tračana i Dako-Mezijaca. Od svih njih, za Hercegovinu su najznačajniji Iliri, među kojima su se izdvajali Daorsi, izraziti ratnici, ali i veliki graditelji utvrđenja, posebno onih na Neretvi, koja su, kasnije, postala epicentar širenja Rimljana, drugog bitnog gospodara iz predturskoga vremena.

Rimljani su gospodarima postali nakon dugotrajnih ratova, kada su, na nekadašnjim prostorima Dalmata, stvorili provinciju Dalmaciju, dok su u Hercegovini i njenoj neposrednoj okolini ustanovili tri vojna ili sudska okruga, sa sjedištima u Naroni, Epidauru i Saloni. Isključivo hercegovački bio je jedino okrug sa sjedištem u Naroni, današnjeme mjestu Vid kod Metkovića. S ustanovljenjem sudske i vojne vlasti otpočela

³² Marija Todorova: *Imaginarni Balkan – Biblioteka XX vek, Beograd 2006*, str. 83

je i romanizacija Hercegovine, koja se očitovala u obaveznosti preimenovanja starih ličnih imena u rimska, u uspostavljanju rimskoga pravnoga poretka, u upravi koju su vodili isključivo Rimljani, te u dodjeljivanju zemlje islužanim rimskim vojnicima. Za rimski period vezana je i pojava Gota, koji u istoriji Hercegovine nisu ostavili nekog značajnijega traga, a onda i Slovena, koji su u te prostore stigli u VII vijeku poslije Hrista.

Pojava Slovena otvorila je treću značajnu epohu u predturskome periodu, u kojoj su istoriju Hercegovine, prema tvrdnjama cara Konstantina Porfirogenita iskazanim u djelu *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*, obilježili Neretljani, koji su se naselili u dolinama donje Neretve, Zahumljani, stanovnici prostora istočno od Neretve, i Tribunjani, koji su živjeli uz rijeku Trebišnjicu. Bitno je naglasiti i to da su sve tri grupe pripadale ili Srbima ili Hrvatima, dakle jednom od dva temeljna plemena koja su naselila Hercegovinu, te i to da su Tribunjani svoju zemlju zvali Tribunija ili Travunija, a Zahumljani svoju – Hum ili Humska zemlja.

Najveći dio današnje Hercegovine u ranom srednjem vijeku pripadao je pokrajini Zahumlju, koja se prostirala od ušća Neretve sve do Dubrovnika, i obuhvatala sljedeće gradove: Ston, Mokriskik, Oslje, Golumainik, Dobriskik i Bonu ili Blagaj. Bila je to pokrajina koja u ranom slovenskom periodu nije imala veći vojni ni politički značaj. Potvrđeno je to i u vremenu prvog poznatog zahumskoga kneza Mihajla Viševića koji je sredinom X vijeka vladao samostalno, a onda i nakon njegove smrti, kada se Zahumlje spominje samo kao dio neke veće države. Jedna od tih je i makedonska država, u čijem je sastavu Zahumlje imalo priličnu autonomiju.

Druga hercegovačka pokrajina je Travunija koja je počinjala od Kotora i pružala do Dubrovnika, koji se nalazio na sredini između Zahumljana i Trebinjana. Travunija, čiji su najznačajniji gradovi Trebinje, Vrm i Risan, od početka je bila podložna srpskim vladarima. Unutar same pokrajine postojala je podjela na veće oblasti, od kojih su neke bile kneževine, a druge županije. Poput Zahumlja, ni Travunija u vremenu Nemanjića nije imala veću ulogu niti u Srbiji, kojoj je administrativno pripadala, niti van srpske države.

U centar političkih zbivanja Zahumlje i Travunija dolaze 1321. godine kada, nakon smrti srpskog kralja Milutina, nastaju borbe srpskog plemstva za vladarski presto. Slabljenje centralne vlasti u Srbiji pružilo je priliku bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću da zavlada i Humom. Nasljednik Stjepana II Kotromanića je bosanski ban

Tvrtko I koji se, dovevši bosansku državu do najvećeg uspona, proglasio kraljem Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja. U okvir te novouspostavljene države ušle su sve hercegovačke teritorije, i to stoga što se, zbog razjedinjenosti plemena i plemenskih grupa, zbog odsustva istinskih vođa i državotvornih ideja, nije mogla uspostaviti zasebna država. Kada su se u jednom trenutku pojavili takav vođa i takve ideje, kada je na državnu scenu stupio inteligentni i mudri Stjepan Vukčić Kosača, sinovac Sandalja Hranića, najmoćnijega bosanskoga feudalca, došlo je do političkoga preokreta u kojem je oktobra 1448. godine, uz pomoć Turaka i despota Đurađa Brankovića, Stjepan svoju teritoriju proglasio samostalnom državom, a sebe vladarem s titulom koja je u srpskoj varijanti glasila vojvoda, a u njemačkoj herceg. U stvari, puni naziv te titule jeste herceg od svetog Save, i to stoga što ga je titulom herceg oslovljavao njemački car Fridrih III, dok je dodatak *od svetog Save* nastao stoga što je titula ozvaničena u Mileševu, jednom od manastira čiji je osnivač bio sveti Sava. Od tada, ta se teritorija počela nazivati Herceštvom svetog Save, hercegovom zemljom ili, jednostavno, Hercegovinom, čime se željelo naglasiti da to jeste dio Bosanskog kraljevstva, ali i skoro nezavisna teritorija koja samostalno živi i traje. Onako, kao što se i *hercegovačke priče* mogu svrstati u cjelinu koja jedino egzistira u okvirima Andrićevog pripovjedačkog djela.

Svoju posebnost *hercegovačke priče* iskazuju prvo u tematici, a onda i u poetici koju ćemo uslovno, iz praktičnih razloga preglednosti, podijeliti na njen opšti i posebni dio.

Opšti dio poetike *hercegovačkih priča* zasnovan je na identičnosti s poetikom cjelokupnog Andrićevog književnog djela koje, iako nastalo i stvoreno u vremenu trajanja raznolikih avangardnih tendencija, sadrži niz posebnosti i autentičnosti. Pokazuje se, najprije, u tome što je pripovjedačeva perspektiva iznad opisanog događaja i vremena, koje je Andrić proučavao kao pravi naučnik, za šta su nesporna potvrda njegov esej o Njegošu, a posebno njegova doktorska disertacija *Razvitak duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, koju je odbranio 1924. godine. Iako je neki smatraju samo formalnim aktom za dobijanje zvanja državnoga činovnika, a uz to i djelom s nizom problematičnih stavova, disertacija se može uvrstiti «na prvo mesto zamašnog Andrićevog opusa. Na prvo mesto zato što ona omogućuje najobuhvatniji susret s pišćevom svešću, sa Bosnom kao njegovom glavnom temom, sa svim arhetipovima iz kojih gradi svoje likove, sa svim motivima koji ga opsedaju, s motivom permanentnog genocida koji u kriznim situacijama prima oblike bezdušnog fizičkog

istrebljenja, s motivom večitog pritiska i *more*, stalno prisutnog straha, s motivom konvertitstva uza sve njegove posledice, ali i s motivom permanentne buntovnosti kao obeležjem svakog pravog Bošnjaka. U disertaciji se može otkriti geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao.»³³

Poetika se *hercegovačkih priča* pokazuje i u Andrićevoj veličini, u «duhu kojim je nadahnuta njegova priča. Takav duh izbija iz spone stvarnog i imaginarnog, kad se, posle bujice događaja ili u svakodnevnoj delatnosti, bezličnoj i beznačajnoj, naglo pokreće narodna mašta i lagano ispreda priču o stvarnosti koja je postojala, ali je izgubila svoju nekadašnju gustinu ili, još češće, o stvarnosti koja nastaje a nikad nije postojala.»³⁴ U istome smislu ide i konstatacija da su Andriću svi prošli događaji izgledali kao da se dešavaju upravo pred njim, da su dio stvarnoga života, da stvarnost nije samo ono što mi vidimo, već i ono što su nekada vidjeli drugi, da je pojedinačno isto što i univerzalno, da na kraju svega dolazi obnavljanje onoga što je stvarni svijet i stvarna istorija, «dolazi osobena vrsta gradnje, podizanje svojevrsne zadužbine što poput mosta spaja prošlo sa sadašnjim. Zbog toga u Andrićevom djelu graditelj i zadužbina imaju tako značajno mjesto, zbog toga je Andrićevo shvaćanje historije slojevito, mnogostruko i raznoobrazno.»³⁵

Sušтина poetike *hercegovačkih priča* pokazuje se i u tome što se, prema kazivanju Radovana Vučkovića, subjektivna perspektiva gubi i utapa u epsku ravan nepristrasnih slika prošlosti Bosne i Hercegovine, u kazivanja utemeljena na istorijskom znanju, na građi prikupljenoj u bosanskim samostanima, svjetskim arhivama i bibliotekama. Posebnost je Andrićeve proze i u tome što je, «paralelno s epskim hroničarem živeo i lirski evokator lične sudbine, da je uporedo s pričama trećega lica i sveznajućeg autora trajala ispovest prvog lica, trajale intenzivne refleksije i žive imaginacije, u kojima je autor rasvetljavao vlastita uznesenja, spoznaje, osvajanje sveta i literature, u kojima je lični doživljaj prerađivao i duhovnu biografiju pretvarao u literaturu.»³⁶

³³ Zoran Konstatinović: O Andrićevom doktoratu - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 1/1982, str. 274-275

³⁴ Ivan Dimić: Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 5/1988, str. 243

³⁵ Predrag Matvejević: Andrićeve ćuprije i naše Drine – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd* 1979, str. 191

³⁶ Radovan Vučković: Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 11/1995, str. 176

Temeljne karakteristike Andrićeve proze proizašle su i iz činjenice da su nastale iz istovremenog i naporednog djelovanja tri značajne sposobnosti njihovog autora: iz strogosti naučnika, dara poetskoga uživljavanja i naklonosti filozofskom projektovanju. Djelovanje je ostvareno zato što je «Andrić pisac koji u svom kreatorskom poslu ima čist umetnički postupak, ali koji u sakupljanju materijala radi kao naučnik, a u njihovoj obradi, pored umetničkih uživljavanja, ima i filozofskih sagledavanja. Ovakva tri elementa stečena u jednoj psihi i čine pravog zrelog umetnika».³⁷

Dakle, na početku je strogost naučnika koji izučava pisane dokumente i žive ljude, za šta su najkarakterističniji primjeri nastanak *Travničke hronike*, za čije je stvaranje, prema svjedočenju Midhata Šamića, Andrić koristio zvanična dokumenta nađena u raznolikim pariskim i bečkim arhivima, te *Omer-paše Latasa*, kojega je napisao na temelju istorijske građe iz Bečkog državnog arhiva. Prema Radovanu Vučkoviću, u nastanku tog romana važnu ulogu je imala i memoarska građa Omer-pašinih savremenika, kakvi su franjevci Ivan Frano Jukić i Grga Martić, zatim srpski ljetopisci Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina i Staka Skenderova, ali i radovi drugih pisaca, u koje spadaju fra-Martin Nedić, Antun Knežević, Martin Đurđević i Aleksandar Giljferding, te rasprave o ličnostima koje su živjele u njegovom okruženju, u koje spadaju hrvatski slikar Vjekoslav Karas, austrijski vicekonzul Dimitrije Atanacković, vezir Ali-paša Rizvanbegović i vojvoda Bogdan Zimonjić. Tako je Ivo Andrić postao autor koji djeluje tako što mašti ne dozvoljava da se razigra, što je usmjerava ka konkretnom i stvarnom, doživljenom i zbiljskom. Iza strogosti naučnika slijedi poetsko uživljavanje u prikupljene istorijske činjenice, u zabilježeni prohujali život i svijet, koje Andrić ostvaruje tako što se «preobražava u ličnosti najsuprotnijih svojstava i sudbina, da biva naizmenično Srbin, Hrvat, Turčin, Francuz, Namac, Jevrejin, Grk, hodža, pop ili fratar.»³⁸ Poetsko je uživljavanje bitno i po tome što je postalo obilježje pojedinih *hercegovačkih priča*, u kojima se «životna materija transponovana u umetnost nije koncentrisala oko zapleta i raspleta fabule i radi nje. Slikao se tok života, nezaokružen, neuokviren i neopredeljen konstrukcijom fabule»³⁹,

³⁷ Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Ive Andrića - *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 71

³⁸ Vojislav Đurić: Ivo Andrić – zbornik *Ivo Andrić*, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962, str. 4

³⁹ Velibor Gligorić: Romani Ive Andrića – *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 181

slikao stvarni život Bosne i Hercegovine, koji je, uvršten u pripovijetke i romane, učinio da Andrić «od pripovedača postane rapsod modernih epopeja.»⁴⁰ Na kraju umjetničkog postupka slijedi naklonost filozofskom projektovanju, kojim pisac naslućuje vječne zakone ljudske egzistencije i ostvaruje misiju univerzalnog bića, kakvu je u ovim prostorima još jedino ostvario Petar II Petrović Njegoš.

Na prethodnu se nadovezuje i sljedeća konstatacija: da Andrić nije želio iznositi literarne konstrukcije i da nepouzdana, bez određenih naučnih argumenata, predviđa dešavanja, da zaključuje ono što svaki čitalac i čitavo čovječanstvo treba sami da zaključuje. Otuda i dokumentovanost, no ne ona potpuna, koja bi navedene priče svela na naučnu faktografiju, nego posebna, izgrađena na osnovu manje-više objektivnih, usmenih svjedočanstava, istorijskih zapisa i subjektivnog, poetskog doživljaja. Andrić je postupio tako jer se «istorija stopljena s poezijom čini istinitijom od same istorije, jer istorijska istina pruža samo kostur, a poetska transpozicija udahnuje život onome što se dočarava i rekonstruiše. U tom se smislu za Andrićeva dela može reći da pružaju više istine od suvih, činjenično tačnih istorijskih dokumenata, da njihov autor traži i nalazi ono što je bitno za ljude i njihov istorijski život, ne kostim, dekor i pojedinačna zbivanja, nego ono što je opšte i duboko karakteristično za život naših naroda, pa i za sudbinu čovečanstva uopšte.»⁴¹

Prepoznatljivost poetike *hercegovačkih priča* ogleda i u tome što se opisana dešavanja čine toliko bliska da se u njih može unijeti «dah i *bilo* živog života, atmosfera i boja tih minulih vremena. Tako je Andrić postao epičar-mudrac, koji posmatra sumu životnih zbivanja i koji o tome priča s mirnoćom čoveka koji zna da je *tako bivalo* i da *tako biva otkako je sveta i veka*. I umesto da se uzbuđuje zbog toga, treba što mirnije razmišljati o tome, kako bi se iz svega izveo neki smisao i moguć putokaz u našem postojanju.»⁴² Mudrac je postao i zato što su sadržaji *hercegovačkih priča* naslonjeni na realističku pripovijetku, na pripovjedanje određenih viđenja i saznanja, na kazivanje ostvareno tako što različitim stilskim postupcima pripovjedač dokazuje kako je ono što saopštava realistička slika objektivnog ljetopisca i hroničara, ali i da je to priča koja je

⁴⁰ Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 93

⁴¹ Dragan M. Jeremić: Čovek i istorija u književnom delu Ive Andrića – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*, str. 153

⁴² Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – *ibid*, str. 86

nastala kao lično i proživljeno iskustvo iz vlastitog života. Andrić je «time postigao da njegova reč bude prihvaćena kao reč krunskoga svedoka, kao medijuma kroz čija usta govori neka viša, nadzemaljska promisao, kao objektivno iskustvo, čime je, pre svega, obezbeđeno priznavanje jednog pojedinačnog stava kao opšte istine, a uz to i podizanje varljivog i trošnog ljudskog iskustva na visinu svevidećeg gledanja Boga.»⁴³

Najzad, suština se poetike *hercegovačkih priča* pokazuje i u prisutnosti osobite epske proze s elementima nasljeđenim od klasične epike, homerovske i arapske, one iz *Ilijade* i *Hiljadu i jedne noći*, prepoznatljive po tome što je od opisanih dešavanja autor toliko udaljen da može objektivno i mirno kazivati o velikim ljudskim nesrećama i patnjama, Naslonjena na klasičnu, Andrićeva je epika posebna i po tome što počiva na činjenici da Andrić nije niti hoće «da bude tragičar, koji neposrednim prikazivanjem izaziva katarzu sveštenih užasa pred velikim stradanjima čovekovim, već mudrac koji posmatra sumu životnih zbivanja i koji u njima traži nekakav smisao i moguć putokaz u našem egzistiranju. Otuda valjda i najveće nesreće čovekove dobijaju kod Andrića sumoran, ali i stoički prizvuk, jer ih priča mudrac koji zna da je u životu tako uvek bivalo i da tako biva.»⁴⁴

Za razliku od opšteg, posebni dio poetike *hercegovačkih priča* sastoji se iz nekoliko karakteristike koje se ne odnose na cjelokupno Andrićevo stvaralaštvo.

Pokazuje se to, najprije, u jeziku, karakterističnom po prisutnosti mnogobrojnih orijentalizama, raskalašnih šala, psovki, lascivnosti i komike. Jezik *hercegovačkih priča* karakteriše i to što su *Put Alije Đerzeleza*, *Mara milosnica*, *Za logorovanja*, *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri* napisani ijekavicom, dakle narječjem kojim se govori u Andrićevoj rodnoj Bosni i Hercegovini, a sva ostala djela iz *hercegovačkih priča* – srpskom ekavicom. Prelaz je na ekavicu u tim djelima stvorio čudnu mješavinu u kojoj autor piše ekavski, dok likovi, bosanski Srbi, katolici i muslimani, govore nekim od bosanskohercegovačkih dijalekata, ijekavskim ili ikavskim.

Zašto je tako pisao, Andrić je pokušao objasniti u dva svoja iskaza. U prvom Andrić kaže: «Meni su često prebacivali što sam svoju ranu liriku 1911. godine počeo pisati ekavskim narečjem, da bih 1912. godine nastavio da pišem ijekavski, a zatim se opet – i konačno – vratio ekavskom izgovoru. Eto, pokatkad se dešavaju i takve stvari.

⁴³ Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981, str. 28

⁴⁴ Dragiša Živković: Andrićev stil – *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 327-328

Iako pisci nisu lingvisti, već se samo služe jezikom, ipak se mora priznati da se pisac opredeljuje za onu jezičku varijantu i onaj izraz koji najbolje odgovaraju njegovim mislima.»⁴⁵ Drugi je iskaz u Andrićevom pismu Branimiru Livadiću, u kojem je predlog da u novom izdanju njegovih izabranih pripovjedaka neke budu ijekavizirane odbio s obrazloženjem da je to nemoguće i potpuno neopravdano. Nemoguće stoga što «sam pisao i pišem u oba narečja, i to naizmenično. Uistini, godine 1911. i 1912, dakle pre Skerlićeve ankete, štampane su u sarajevskoj *Bosanskoj Vili* moje stvari na istočnom narečju. Žao mi je što se u tome ne slažemo; ali o nekom menjanju teksta ne može biti govora, kao što nikad ne bih pristao da stvari koje štampam ovde menjam iz ijekavštine u ekavštinu. *Quod scripsi, scripsi!*»⁴⁶

Narednu bitnu karakteristiku posebnog dijela poetike *hercegovačkih priča* čine likovi, karakteristični stoga što pripadaju svim, prošlim, sadašnjim i budućim vremenima, što svojim aktivnim djelovanjem «svet vekovnog pamćenja istorije i njenog umetničkog usmenog oblikovanja preinačavaju u čudesnu polifoniju razuđenog društvenog i duhovnog života.»⁴⁷

Moramo naglasiti i činjenicu da za pojavu takvih likova nije bitno kako su se zaista zvali, da li su njihova imena istinska i stvarna, te da li su zapisana u nekom zvaničnom dokumentu. Bitnost, dakle, nije u imenima, već u tome da su sastavni dio poetike *hercegovačkih priča*, koja dovodi do utiska da su «lica slikana po modelu, a priče rađene prema istinitom događaju»⁴⁸, da su njihovi likovi preuzeti iz postojećega, tekućega života, da su istinske paradigme onoga što su u stvarnome svijetu činili ljudi iz aktuelne, istorijske ili mitske prošlosti.

Ko su glavni likovi *hercegovačkih priča*?

To su, najprije, oni koji se javljaju kao kolektiv, skupina ili grupa. Nekada kao skup individualaca, kakvi su turski oficiri iz murtad-tabora, a, po pravilu, kao neindividualizovana grupa ili masa, kakvi su turski vojnici, sarajevska i travnička čaršija, hercegovački seljaci i albanski razbojnici.

⁴⁵ „Beleške“ - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI* – ibid, str. 272

⁴⁶ Ivo Andrić: *Sveske* – ibid, str. 424

⁴⁷ Svetozar Koljević: *Ivo Andrić i narodna književnost – Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 472

⁴⁸ Velimir Živojinović: *Pripovedačko delo Ive Andrića* – ibid, str. 74

Glavni likovi su najčešće pojedinci, čije pojave počinju s graditeljima kulture. Po pravilu, to su savršeni kreatori, kakvi su fra-Grga Martić, književnik koji riječima stvara literarna djela, Ali-paša Rizvanbegović, mecena koji, u saradnji s neimarom, iz kamena stvara savršena arhitektonska zdanja, te fra-Serafin Begić, pokretač smijeha i istinski umjetnik življenja.

U glavne aktere spadaju Nikola Kriletić, Ratko Ratković i Bogdan Zimonjić, sva trojica etnički Srbi, što je u potpunoj kontradikciji s opštom konstatacijom da je, u odnosu na druge narode, prisustvo Srba najmanje u Andrićevom djelu. Zašto je to tako nema racionalnog objašnjenja, ali ima onog spekulativnoga, po kojemu je jedan od temeljnih razloga u tome da su, zbog svog viševjekovnog patništva i osuđenosti na zatvorenost, Srbi nepristupačniji za introspektivno posmatranje. .

Hercegovačke priče obilježili su i ostali autentični Hercegovci, kakvi su Mehmed Brko i neimenovani Mostarac, ali i oni koji to nisu – poturčeni Ličanin Omer-paša Latas, Dubrovčanin Stjepanić, Bosanac Muderizović, te istinski Turci: Alija Đerzelez, Mula-Jusuf, Uzun Ali i Veli-paša Čerkez. Prisutnost autentičnih Turaka bitna je stoga što najčešće imaju dominantnu ulogu, što «nose svu prefinjenost stare rase i senzualnu orijentalnu kulturu. Takvi su moćnici, oni koji su u te krajeve dospevali kao otomanski velikaši ili avanturisti, učene hodže koji su raspusnici i satanici, naši muslimani koji su prodrli između Turaka bogatstvom, junaštvom, pustahilukom.»⁴⁹

Karakteistika *hercegovačkih priča* je i u prisutnosti ženskih likova, u koje spadaju Rajka Radaković, neimenovana Mlečanka, Mara Garić, Anđa, neimenovana Trebinjka, neimenovana Mostarka i Jagoda. Specifično je i to da njihova pojava kao glavnih akterki nije slučajnost, što potvrđuju i naslovi romana i pripovjedaka iz kojih su preuzete pojedine *hercegovačke priče* - *Gospođica*, *Mara milosnica* i *Robinja*.

Zašto je to tako, može se spoznati iz činjenice da je Andrić u svome djelu izuzetno «zainteresovan za ženu, njenu psihologiju i njenu sudbinu, da je u većini njegovih pripovedaka gotovo uvek u prvom planu žena, da je žena potpuno ravnopravna s muškarcima po mestu, važnosti i širini koje im je pisac dao u svom svetu, a ponekad čak i važnije, jer se gotovo sve spleće oko njih i njihova pojava vrlo često unosi u život muškaraca iznenadna, ozbiljna i teška sudbinska zbivanja.»⁵⁰

⁴⁹ Milan Bogdanović: Pripovetke Ive Andrića - *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 63

⁵⁰ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – Nolit, Beograd 1974, str. 5

O specifičnosti pojave žena u Andrićevom književnom djelu kazuje i Rolf-Diter Kluge, po kojemu ženski likovi imaju samo podređenu funkciju, što se može objasniti iz više različitih perspektiva. Najprije iz one lokalne, proistekle iz tradicionalističke, orijentalne sredine, u kojoj žena nikada nije imala važno mjesto, a potom iz one isključivo lične, psihološke, vezane za Andrićev odnos prema ženama. Bio je to odnos kojega je pokrenula Andrićeva majka svojom brižnošću za jedino dijete, a uobličile mnogobrojne Andrićeve ljubavnice u kojima je neprestano i uporno tražio majku. Stvarna i uvijek tražena majka bile su jedan od vjerovatnih «razloga za srazmerno mali broj junakinja, za nedostatak erotskih i seksualnih opisa, za to da je pojava ženskih likova u Andrićevim delima uvek povezana s temama usamljenosti i nerealizovanih veza. Njegove junakinje su ili nedostižni idealizovani likovi ili žrtve, paćenice ili posrnule osobe.»⁵¹

Iz takve karakterizacije nastale su i različite vrste junakinja *hercegovačkih priča*, od kojih je neimenovana Mlečanka prototip nestvarne žene, Anđa i Mara bludnice, Rajka Radaković tvrđica, a Trebinjka, Mostarka i Jagoda žrtve sveprisutnoga zla. Razlika je i u tome što se jedne javljaju u «ekstremnim ulogama, a druge kao arhetipski modeli, što jedne otelovljuju mitske figure ili svetice, a druge fatalnu ženu ili demonsku prostitutku.»⁵²

Posebni dio poetike *hercegovačkih priča* čini i vrijeme radnje, koje za zapise iz *Znakova pored puta*, *Zapis o Mostaru*, *Probu*, *Čašu* i *U Počitelju*, na kamenu nije bitno, dok u njihovom najvećem broju ima itekako važnu ulogu. Pokazuje se to i u pričama s kazivanjima o sadašnjosti, o dvadesetim i tridesetim godinama XX vijeka, o dešavanjima opisanim u romanu *Gospođica*, te pripovijetkama *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*. Bitnost se vremena pokazuje i u pripovijedanju o prošlosti, kako mitskoj, koju upoznajemo iz nepouzdanih svjedočenja, tako i istorijskoj, o kojoj se kazuje na temelju vjerodostojnih dokumenata. Prošlost je karakteristična po tome što su sva dešavanja vezana za tursko doba, dakle za vrijeme do 1878. godine, kada se istorijski završava turski period u Bosni i Hercegovini,

⁵¹ Rolf Diter-Kluge: Delo Ive Andrića sa zapadnog gledišta - *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 13/1997, str. 73

⁵² Peter Tirgen: Roman *Gospođica* Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta – *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 12/1996, str. 287

U vremenskom smislu, početak radnji priča iz turskoga doba je XVII vijek, u kojem se javlja turska kaznena ekspedicija iz pripovijetke *Robinja*. Konstatacija da je vrijeme radnje vezano za XVII vijek proizilazi iz činjenice da se, prema istorijskim zapisima, upravo u tom vijeku desilo jedno od nasilja koje je rezultiralo spaljivanjem hercegovačkog sela Pribilovića, a onda i odvođenjem njegovih stanovnika u roblje koje je, između ostalih mjesta, prodavano i u Herceg-Novom. Navedenu konstataciju potvrđuje i istorijska činjenica da se prodaja robova odvijala u Herceg-Novom koji je do 1687. godine bio pod turskom vlašću, a onda i to da se do te godine morao desiti turski pohod kroz Hercegovinu o kojemu se govorilo dugo. Koji je to pohod bio ne znamo, što opet upućuje na pretpostavku da u krug velikih nasilja koji su inspirisali Andrića može ući i onaj iz 1657. godine, iz vremena kada je bosanski namjesnik postao Sejdi Ahmed-paša.

Naredno vrijeme radnji priča iz prošlosti je XVIII vijek, u kojem se odvija radnja pripovijedaka *Put Alije Đerzeleza* i *Ranjenik u selu*. Karakteristično je to da se vrijeme radnje prve pripovijetke ne može odnositi na stvarnog Aliju Đerzeleza koji je živio u XV vijeku, nego na onog koji «iz legende ujahuje na scenu, u kojoj je njegovo djelovanje poticano i uvjetovano okolnostima prirodnog vremena.»⁵³ To je istorijsko vrijeme XVIII vijeka, u kojem je oslikano i legendarno Đerzelezovo «putovanje od Višegrada do Sarajeva, negde s početka 1737. godine. Sudeći po istorijskim izvorima o braći Morić, Đerzelez ih je morao sresti upravo tada, kada su bili ucenjeni od paše Kukavice. Đerzelez ih sreće u martu te iste godine, neposredno pred njihovo pogubljenje.»⁵⁴ Otuda i zaključak da vrijeme radnje može biti vezano jedino za taj vijek. U istome se vijeku odvija i radnja pripovijetke *Ranjenik u selu*, na šta ukazuje napomena iz *Znakova pored puta*, u kojoj je Andrić zapisao da će mu za osnovu pripovjetke poslužiti «čudna priča o čoveku strancu koji je krajem XVIII veka»⁵⁵ ranjen na putu ka Bosni. Stranac je mladi dubrovački trgovac kojega su albanski razbojnici ranili u Hercegovini, da bi ga, potom, njegovi sugrađani-trgovci, s kojima je zajedno

⁵³ Franjo Grčević: Unutarnja Andrićeva poetika – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 336

⁵⁴ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – *Prosveta, Beograd 1980*, str. 147

⁵⁵ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XVI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 545

putovao, ostavili u neimenovanom hercegovačkom selu, da ga prosti seljaci i seljanke čuvaju i liječe.

Iza XVIII slijedi XIX vijek u kojem se dešavaju radnje pripovijedaka *Za logorovanja*, *Olujaci*, *Mara milosnica* i *Ali-paša*, te romana *Travnička hronika* i *Omer-paša Latas*. Dešavanja u tom vijeku počinju u prvoj deceniji, u vremenu Karađorđeve bune u Srbiji, za koju je vezana radnja pripovijetke *Za logorovanja*, te u vremenu pobune Travničana protiv stranih konzula koji su boravili u njihovome gradu, o čemu svjedoči osmo poglavlje iz romana *Travnička hronika*. Za isti vijek, samo za njegovu sredinu, za njegove pedesete godine u kojima je ugušena pobuna bosanskih begova protiv carske vlasti, vezana su dešavanja iz pripovijetke *Ali-paša*, kao i iz poglavlja *Dolazak*, *Audijencija*, *Kostake Nenišanu* i *Posle* preuzeta iz romana *Omer-paša Latas*. Nakon toga slijede dešavanja iz sedamdesetih godina XIX vijeka, kada se odvijaju događaji iz pripovijetke *Olujaci*, da bi kraj svih radnji vezanih za taj vijek došao 1878, posljednje godine turske vlasti u Bosni i Hercegovini, kada se dešava radnja pripovijetke *Mara milosnica*.

Završnu karakteristiku posebnog dijela poetike *hercegovačkih priča* čini mjesto radnje koje se najčešće, nalazi u Bosni, preciznije u Travniku iz romana *Travnička hronika*, u kojem se Andrić rodio, Višegradu iz pripovijedaka *Đerzelez u hanu*, *Za logorovanja* i *Olujaci*, u kojem je proveo djetinjstvo, u Sarajevu iz pripovijedaka *Proba*, *Mara milosnica*, *Ali-paša* i romana *Omer-paša Latas*, gradu njegovoga gimnazijskoga školovanja, te u franjevačkim samostanima iz pripovijetke *Čaša*, koje je Andrić često obilazio.

Pored Bosne, radnja se, ali samo kao izuzetak, odvija i u Hercegovini. Potvrđuje se to u tekstovima koji se nalaze u *Znakovima pored puta*, u *Zapisu o Mostaru*, *Na kamenu*, u *Počitelju* i pripovijetki *Ranjenik u selu*, u kojima su dešavanja vezana za malo hercegovačko selo Dubac, te za uske zemljišne dijelove Trebinja, Mostara i Počitelja, u kojima su trebinjski i počiteljski kameni grad, kao i mostarski kameni most mogli pokazati zanosnost ljepote i trajanja savršenog umjetničkog djela.

Izuzetak se pokazuje i u pojavi mjesta koja se nalaze izvan Bosne i Hercegovine. To su Rim iz pripovijetke *Dan u Rimu*, u kojem je Andrić službovao 1920. godine i koji ga je svojom ljepotom, naprosto, oduševio i zapanjio, potom Bukurešt iz pripovijetke *Noć u Alhambri*, u kojem je 1921. godine takođe boravio kao službenik i koji ga je, s jedne strane, obradovao, jer je ugodan, zdrav i vedar, pa samim tim i pogodan za

njegovo narušeno zdravlje, ali i potpuno razočarao, jer je u njemu život razuzdan i razvratan, onda Herceg-Novii iz pripovijetke *Robinja*, u kojem je Andrić povremeno živio i stvarao, te Beograd iz romana *Gospođica*, posljednje stalno mjesto Andrićevog življenja. Prema Andrićevom priznanju, posebnost je Beograda u tome što je «varoš oporog podneblja i davnašnjih urbanističkih kontrasta i urnebesaa, varoš visokog neba i najljepših vidika; varoš mešanog stanovništva, bez sentimentalnosti, varoš dobrih nadahnuća i smelih odluka u velikim časovima svoje i svetske istorije.»⁵⁶ Lirski izuzetno intoniran, dakle potpuno suprotan onome što možemo naći u opisima gradova njegovoga porijekla, opis Beograda je potvrdio paradoks koji postaje bitan ne samo u stvarnome piščevom životu, nego i u literarnoj stvarnosti njegovoga djela. Paradoksa je svjestan i sam Andrić, zbog čega je morao da u svojim ispovjestima kaže i ovo: «Svakako da u mom radu preteže Bosna, njen život i njena istorija. Ali Beograd je, bar jednim delom, bio i neposredni predmet mog književnog rada. Ostao sam čvrsto i nerazdvojno vezan sa zemljom svoga porekla, Bosnom, ali mesto moga života i rada bio je Beograd. (Te dve sredine nisu se u meni isključivale nego, naprotiv, dopunjavale!) Može se reći da sam veći deo svoga svesnog života proveo u Beogradu. U svakom slučaju, glavninu svojih književnih radova napisao sam u njemu.»⁵⁷

Pored pomenutih karakteristika, za uvod u analizu *hercegovačkih priča* bitni su i kritički prikazi djela iz kojih su preuzete te priče. Međutim, kako se *hercegovačke priče* nisu uvažavale kao relevantna cjelina, naćićemo samo jednu knjigu s prikazima dešavanja vezanih za Hercegovinu i likove koji potiču iz toga kraja. To je knjiga Neđa Šipovca - *Ivo Andrić u Hercegovini*, čiji je temeljni nedostatak što, umjesto dosljedno ostvarenog naučnog, ima često površni pristup, naročito prisutan u opisima druženja i sjedeljki bosanskohercegovačkih književnika sa slavnim piscem. Zato je nismo mogli uzeti kao relevantnu ni za kritičke prikaze niti za analizu bilo kojeg od sadržaja *hercegovačkih priča*.

Iz navedenih razloga nastala je problematičnost u iznošenju kritičkih prikaza, koju ćemo prevazići tako što ćemo koristiti dijelove tekstova raznolikih autora koji se odnose na djela iz kojih su sklopljene *hercegovačke priče*. Otuda i fragmentarnost kritičkih prikaza, iz kojih ćemo izdvojiti samo neke, a onda ih prikazati po redosljedu u kojem će na prvom mjestu stajati djela s optimističkim porukama, u središnjem djela s

⁵⁶ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 198

⁵⁷ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 198-199

pomiješanom, vedrom i sumornom atmosferom, a na trećem djela s isključivo pesimističkom vizijom života i svijeta.

U *hercegovačke priče* s optimističkom porukom spadaju, najprije, kazivanja iz *Znakova pored puta* - o trebinjskom i mostarskom gradu, kao i o čuvenom Starom mostu, o kojima, kao i svim drugim uzgrednim zapisima iz tog djela, nema kritičkih prikaza. Nema ih ni za *Zapis o Mostaru* koji, kao pismo zahvalnica, nije uvažavan kao relevantni književni tekst.

Za razliku od tih, postoje djela za koja postoje kritički osvrti. Po hronološkom redu nastajanja, prvo takvo djelo je pripovijetka *Čaša* čija se specifičnost pokazuje tako što je u njoj, umjesto likova porijeklom iz Hercegovine, glavni predmet radnje jedna čaša koja je, zbog dugodišnjega boravka u Mostaru, prozvama Mostarkom. Otuda i uvrštavanje te pripovijetke u korpus *hercegovačkih priča*.

Kritički prikaz te pripovijetke nalazimo kod Nikole Koljevića koji nam kazuje da *Čaša* donosi jednu od vizija Bosne kao istinski ponovljenog Vavilona, kao čudesno raznolikog skupa sastavljenog od mnoštva domaćih, ali i stranih ljudi, životinja i predmeta, kao zemlji u kojoj nije lako biti bilo šta ako je tome porijeklo strano. I ne samo stranim vezirima i konzulima, i ne samo uvezenome slonu, nego i iz Venecije donijetoj čaši, sumnjivoj i opasnoj stoga što se svojom ljepotom izdiže iznad bosanske prosječnosti i sivila. Zato u njenome čuvaru, bosanskome fratru Nikoli Graniću, naporedo sa «sazrevanjem saznanja da živi u svetu koji mrzi sve što nije njegovo, raste i njegova ljubav ne samo za tu nesrećnu čašu nego i za tu veselu zemlju. Kroz tu ljubav zrači misao da bi u nekom drugom Vavilonu čovek bio još veći stranac nego u rođenoj kući, i ova misao proplamsava u čudesnu poruku priče, u moćnu reč mladom fratru, budućem čuvaru čaše, da se ne može nikud pobeći iz ljudskog Vavilona, da nema druge do na tešku i tesnu mestu postajati.»⁵⁸

Vedru atmosferu s optimističkom porukom donose i dva djela nastala nakon završetka Drugog svjetskog rata, u kojima je Andrić našao rješenje za «odbranu od životnog zla, od propadanja i smrti.»⁵⁹.

⁵⁸ Svetozar Koljević: Andrićev Vavilon. Dijalog civilizacija u Andrićevom umetničkom svetu – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*, str. 23-24

⁵⁹ Meša Selimović: Između Istoka i Zapada – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*, str. 6

U takva djela spada putopisno-esejistički tekst *Na kamenu, u Počitelju*, objavljen kao zapis o Počitelju, srednjevjekovnome gradu izgrađenom u hercegovačkom kamenu. Karakteristiku zapisa uočavamo u dva kritička osvrta, najprije u onome od Boška Novakovića koji je u tome Andrićevom tekstu vidio «podignutost tona, svečani ritam i dramatičnu dikciju, prodahnutu vizijama ljudi koji su bili u stalnoj borbi s trošnošću materijala i neizbežnim slabostima ljudske volje i karaktera. Tekst o Počitelju je i jedna vrsta manje poeme o kamenu, o njegovoj vernoj službi ljudima sve dok njegova namena nije izneverila njega, dok nije nestalo svrhe kojoj je namenjen i ljudi kojima je služio i on i njegova svrha. Andrićeva vizija vremena, izazvana tim kamenim prizorom, doživljena dublje i dalje od svih poznatih mu ljudskih odnosa, postaje u svom neočekivanom uzletu lingvističko tkanje u finom prelivanju gotovo neuhvatljivih granica govornog smisla, govor života i slika onog što je sada i što će biti u velikoj i promenljivoj i večito istoj drami ljudskog postojanja.»⁶⁰

Karakteristike tog putopisnoga zapisa dao je i Draško Ređep koji kazuje da je Počitelj Andrića oduševio stoga što «traje na mrtvoj straži mrtvih carevina i to u pocepanoj anteriji zaboravljenih starih kapetana – sakat i gladan. Oduševio ga je jer emanira jedno magnovenje u kome posmatrač *obnevidi u tom trenutku vidovitosti prema kom je svaka munja spora i dugotrajna*. Čitava jedna komponenta opstanka i trajanja naseljena je Andrićevim rečenicama u taj medijevalni, večito granični i večito stražarski Počitelj, pa on sada, visok, prisutan na tlu jednom jedinom nogom, stopalom samim, postaje jedno od onih Andrićevih i naših mesta koja se ne mimoilaze, bez kojih pamćenja nema.»⁶¹

Optimističku poruku donosi i pripovijetka *Proba* u kojoj, pored Hercegovca fra-Grge Martića, srećemo i lik fra-Serafina Begića. Pripovijetka je zaista posebna, što nam potvrđuje i Slavko Leovac koji kazuje da je Andrić u tom literarnom djelu nastojao da u svoje pripovijedanje ugradi glumca i njegovu glumu, kako bi, sjedinjenim dejstvom priče i glume, prikazao komiku života. Leovac naglašava i to da nam «virtuozno kozersko plasiranje anegdota, verbalno efektno u osnovi esejističko-retoričko opisivanje nekih glumačkih pokreta fra-Serafina i isto takve reakcije gledalaca i slušalaca, govori o izvanrednom prepričavaocu i besedniku Ivi Andriću. Tek kad pređe na dramski oblik

⁶⁰ Boško Novaković: *Struktura Andrićevog putopisa - Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 450

⁶¹ Draško Ređep: „Staze, lica, predeli“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 174-175

kazivanja, scenom u sceni gde fra-Serafin prikazuje diskusiju između fra-Grge i francuskog vicekonzula i kočopernog italijanskog konzula, pada nam na um pomisao da je ova pripovetka i više nego scenarij za jednu sjajnu burlesku koja aristofanski teži apsolutnoj slobodi duha koji istovremeno negira nešto i stvara drugo nešto, jedan svet radosti i moćnog smeha. I to je, zacemento, vrhunac ove uzbudljive Andrićeve pripovetke.»⁶²

Pripovijetka *Proba* je zanimala i Radovana Vučkovića koji kazuje da se u tom ostvarenju, kao i u mnogim svojim djelima, Andrić pokazao najboljim poznavaoцем bosanskih franjevaca, njihove duše i njihovih najintimnijih stanja. Pokazao se tako što se u središtu pripovijetke nalazi «veseljačka i na izgled lakrdijaška priča jednog kaluđera, priča u kojoj se gleda ceo svet u požaru smeha da bi po njegovom prestanku ovaj postao opet ono što je bio, a od požara ni traga.»⁶³ Posebnost je ove pripovijetke i u tome što zaokružuje atmosferu veselosti i diskretnoga humora, kakvu je Andrić otpočeo s prvom međuratnom zbirkom pripovjedaka iz 1924. godine. Istovremeno, to je i atmosfera u kojoj, prema Vučkoviću, trijumfuje alegorija jezika koji je znao čuda da stvara i u kome je iza prividne šale živjela surova zbilja vremena u kome je pripovijetka nastala. Otuda i asocijacija na Kočićevu *Sudaniju*; asocijacija po tome što je priču Andrić «kazivao kočičevski, kao šalu koja deluje tako iako nema čisto alegorijsko-parabolično značenje, iako je bez političke oštine Kočićevog dela. Ona je, naime, priča o *probi* pred glavni nastup, pa se tako i zove: *Proba*.»⁶⁴

Drugu vrstu djela iz kojih su nastale *hercegovačke priče* čine ostvarenja s pomiješanom, vedrom i sumornom atmosferom.

Prema hronološkom redu, prvo djelo s takvom atmosferom je pripovijetka *Put Alije Đerzeleza*. Ostvarena u tri dijela, pripovijetka je karakteristična po tome što joj samo prvi dio, s naslovom *Đerzelez u hanu*, ulazi u sastav *hercegovačkih priča*, te po tome što u njemu, osim istoimenog glavnog junaka, srećemo neimenovanog Mostarca, prvog u nizu Hercegovaca u Andrićevom književnom djelu.

Kritičke prikaze *Putu Alije Đerzeleza* otpočinjemo osvrtom Milana Bogdanovića, upravo njegovom tvrdnjom da je «pripovetka komponovana na način koji se može nazvati savršenim. U tri momenta kazana je cela, ali tako da nijedan od njih

⁶² Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – *Matica srpska, Novi Sad 1979*, str. 28

⁶³ Radovan Vučković: Velika sinteza – *ibid*, str. 372

⁶⁴ Radovan Vučković: Velika sinteza – *ibid*, str. 379-380

nije razvijen na štetu drugoga, i da nigde nema preskakanja, zaobilaženja ili vraćanja na ranije rečeno. Isto tako, celina ne pati od epizoda, kao što ni epizode nisu izgubljene u celini. U tom pogledu ova pripovetka Ive Andrića predstavlja jedno malo remek-delo.»⁶⁵

O *Putu Alije Đerzelea* pisao je i Radovan Vučković koji je najprije utvrdio kako to Andrićevo prvo prozno djelo ima dosta zajedničkog s lirsko-proznim ostvarenjima *Ex Ponto i Nemiri*, i to ne samo stoga što su sva tri djela objavljena skoro istovremeno, nego i stoga što «u lirskim delima pisac ispituje lični pad, poniženje jedne idealističko-romantičarske svesti, pad pred mogućnošću da dosegne određene apsolute, od kojih je jedan žena, dok u pripoveci daje poniženje idealizovanog junaka u njegovoj težnji da dosegne apsolutnu lepotu. Ta težnja transformisana je na erotski plan da bi piscu omogućila proces ironizacije.»⁶⁶

Izdvojeni dio te cjeline predstavlja kazivanje nazvano *Đerzelez u hanu*, koje je, po Vučkoviću, karakteristično po procesu u kojem se idealizam glavnog junaka poistovećuje s onim što ga je u sebi nosila Andrićevo generacija, posrnula i pala onako kako je na kraju pao i sam Đerzelez. Tragizam se te generacije osjeća u slici «suočjenja glavnog junaka i žednika za lepotom sa slepom masom. U njemu je literarno transformisana jedna lična piščeva crta, izrazita u sukobu s gomilom; crta koju je on izneo opisujući svoj susret s prvomajskom gomilom u Krakovu još pred Prvi svetski rat. Taj sudar pisac je tada doživljavao tragično, a ovde je komičan. Ova crta postala je jedan od mogućih modela Andrićevog pripovedačkog manira, koji je on ponavljao u različitim varijantama, u mnogim svojim docnijim delima.»⁶⁷

U svom osvrtu Vučković piše i o poetici pripovijetke *Đerzelez u hanu*, u kojoj se posebno naglašava odnos između Andrićevog kazivanja i onoga što o legendarnom muslimanskom junaku Aliji Đerzelezu kazuju narodne pjesme i legende. Pored narodne pjesme, u pripovijetki se osjeća i šaljivo-podrugljiv dah neke vesele burleske, koji je sav u skladu sa svijetlim koloritom, prepoznatljivim u slikama prelijepo Mlečanke, u kojoj su dominantnu crtu imale njena zelena haljina i njen bijeli veo, a na kraju i u slici crvene jabuke koju su mangupi iz hana postavili kao pobjednički simbol borbe za Venecijankinu ljubav. Svjetlost, prisutna u dočaravanju svega onoga što se dešava u

⁶⁵ Milan Bogdanović: „Put Alije Đerzeleza“ – *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 48

⁶⁶ Radovan Vučković: *Velika sinteza* – *ibid*, str. 140

⁶⁷ Radovan Vučković: *Velika sinteza* – *ibid*, str. 145

hanu i van njega, izraz je impresionističke tehnike, koju je Andrić primijenio «nastojeći da ostvari atmosferu makar i približno sličnu onoj iz narodne pesme. Dobija se utisak, stoga, da likovno-koloristički elementi u priči imaju i dekorativnu funkciju, i da još uvek nisu ostvarili onu funkciju posebnog bića u delu, kakvu sretamo u nekim docnijim delima. A to znači da u ovo vreme, dok je pisao pripovetku *Put Alije Đerzeleza*, nije u njemu još bila sazrela stvaralačka vizija o Bosni, već je tek živelo ubedenje, u duhu ideja iz predratnog vremena, o potrebi da se jedan kraj, zanimljiv po svom duhu, zabeleži i sačuva u knjizi.»⁶⁸

Od kritičara koji su pisali o *Đerzezu u hanu* izdvojimo i Franja Grčevića koji ukazuje na deheroizaciju i demitologiziranje junaka, najupečatljivije ostvarenim u prizoru trke varalice Fočaka i pijanog Đerzeleza za čarobnu Venecijanku, «prizoru koji svojim šaljivo-obijesnim tonom neodoljivo podsjeća na Sremčeve pripovijesti i na tamošnje grube šale ćiftica sa seljacima. Tako se postupkom ironizacije pripovijedanje spustilo do niskih grana farse i burleske, skoro potpuno gubeći svoj obećavani i već sugerirani legendarno-patetični karakter.»⁶⁹ U Grčevićevom tekstu nalazimo i tvrdnju o odsustvu srodnosti između lika, izgleda i podviga uzetih iz legende i Andrićevog junaka. «Postojeću epsku pjesničku legendu o Aliji Đerzezu Andrić koristi samo utoliko što preko nje podiže modus pripovijedanja od realističkog ka legendarnom. Junački i avanturistički podvizi po kojima Alija Đerzelez postaje herojsko-legendarni lik zbili su se negdje van pripovijesti, a u samoj pripovijesti legenda je, tako reći, samo opća emocionalno-strukturalna tenzija pripovijedanja koja će tokom razvoja radnje poprimiti osebnost i od folklorne pjesničke legende nezavisne pripovjedne oblike, u kojima se sjedinjuje stil legende i groteske.»⁷⁰

O istim je problemima pisao i Petar Džadžić po kojem je Alija Đerzelez prvi od onih pitoreskних likova koji će iz dubine legendi krenuti u pohod nelagodnoj savremenosti. «On je, istovremeno, prvi od Andrićevih likova sa simptomom, doduše još uvek ne preterano ispoljenim, egzistencijalne razboljenosti od koje pati Andrićev mitski svet. Đerzelez je lik koji izrasta iz tkiva legende da bi joj se istovremeno i suprotstavio»⁷¹, lik kojega u Andrićevoj interpretaciji, umjesto muškosti i herojstva,

⁶⁸ Radovan Vučković: *Velika sinteza* – ibid, str. 149-150

⁶⁹ Franjo Grčević: *Unutarnja Andrićeva poetika* – ibid, str. 334

⁷⁰ Franjo Grčević: *Unutarnja Andrićeva poetika* – ibid, str. 333

⁷¹ Petar Džadžić: *Ivo Andrić, esej* – ibid, str. 311

karakterišu karikaturalne crte, s vidljivim primjesama ironije, sažaljive topline i zajedljivosti. Džadžić se osvrće i na poetiku priče, i to tako što naglašava da najjači umjetnički utisak ostavlja egzistencijalni plan priče sa slikama sumornog nestajanja i beznadežnog propadanja.

Iz reda kritičara koji su pisali o toj pripovijetki izdvaja se i Jan Vježbicki s tvrdnjom da kazivanje u *Putu Alije Đerzeleza* karakteriše nulti stepen komunikacije čovjeka koji, u abnormalnom stanju, zbog ludila, straha ili strasti, nije sposoban da vidi i čuje, da racionalno rasuđuje o okružujućem svijetu. «Njegova je slika sveta posebna i izvitoperena, on je podložan priviđenjima i varkama, u njegovoj komunikaciji sa svetom vrlo često dolazi do nesporeduma. Junaci, kakav je Đerzelez, granični su slučaj opšte komunikacijske situacije, njihova se obnevidelost, spoznajno nesnalaženje, izvitoperenost slike sveta, priviđenja i nesporedumi mogu dogoditi svakom. Niko nije sasvim siguran u ono što vidi i čuje, niko nije siguran u svoje spoznajne sposobnosti, a strepnja pred ludilom prožima celo Andrićevo delo.»⁷²

Pregled kritika o pripovijetki *Đerzelez u hanu* završićemo kazivanjem Milana V. Dimića koji je u tom Andrićevom djelu vidio «priču u pirandelovskom maniru, s puno ironije i parodije; u njoj se s psihološkog stanovišta razgrađuju folklorne crte, a nalazimo i tipično modernističku projekciju Đerzelezovih potencijalnih karakteristika na druge likove, njegove kukavne pratioce.»⁷³

U ostvarenja s pomiješanom atmosferom spadaju i pripovijetke *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*, koje u jedinstvenu cjelinu povezuje isti glavni lik, Mostarac Nikola Kriletić. kao i istovetna atmosfera rimskih i bukureštanskih restorana i barova u kojima se Kriletić opijao i veselio. Zbog te jedinstvenosti, kritičke ćemo prikaze te dvije pripovijetke povezati u jednu cjelinu.

Prikaze ćemo otpočeti s Petrom Džadžićem koji je utvrdio da se ironični pogledi iz *Putu Alije Đerzeleza* u tim dvjema Andrićevim pripovijetkama istovremeno i nastavljaju, jer pisac, tako očigledno i neposredno, ismijava žestokog junaka iz dinarskog kraja, ali i zaustavljaju, jer donose «kraj ironije, smeha i podsmeha.»⁷⁴

⁷² Jan Vježbicki: Putevi spoznavanja sveta u Andrićevoj prozi - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 151

⁷³ Milan V. Dimić: Ivo Andrić i svetska književnost – *ibid*, str. 280

⁷⁴ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – *ibid*, str. 309

Nakon Džadžića pomenućemo Radovana Vučkovića koji ukazuje da je obje pripovijetke Andrić objavio 1924. godine, u okviru svoje prve zbirke pripovjedaka. Objavio ih je naporedo s još devet drugih pripovjedaka, od kojih se *Dan u Rimu i Noć u Alhambri* razlikuju po tome što su im teme uzete «iz neposredne piščeve sadašnjosti, što su vezane za njegov diplomatski život u evropskim prestonicama, što su date kao reporterske skice, zahvaćene bez naročitih zapleta, s težištem na ocrtavanje atmosfere.»⁷⁵ To su, dakle, po njegovom mišljenju, više reporterski snimci smiješnih dogodovština iz lutanja nesvakidašnjega Mostarca po evropskim prestonicama nego prave pripovijetke. Tvrdnja je, mislimo, sporna, ali je navodimo stoga što je iskazao jedan od uvaženih poznavalaca Andrićevog djela.

Pripovijetke su posebne i po umjetničkom rješenju koje se od ostalih iz te zbirke razlikuju tako što ga, u stvari nema, jer nije bitno rješenje, već isključivo atmosfera jednog uhvaćenog trenutka, u gradovima i zemljama što su daleko od Bosne i Hercegovine. Upravo će zbog takvog rješenja obje pripovijetke, zajedno s *Putem Alije Derzeleza*, potvrditi činjenicu da je «prvo posleratno razdoblje Andrićevog stvaranja nekako najradosnije, mada nije veselo ni po svom izrazu, a još manje po psihološkim poticajima koji mu čine osnovu. Dalje bi se moglo reći da se takav karakter ovog prvog Andrićevog pripovedačkog razdoblja pokazuje i u nekoj vrsti humora koji podrazumeva ceo sistem humorističkih i ironičnih raspoloženja.»⁷⁶

O tim je pripovijetkama pisao i Slavko Leovac koji upućuje na to da je pripovijetka *Dan u Rimu* sastavljena od nekolicke anegdote o Kriletićevom obilasku Rima, od kojih je glavna virtuosno ispričano kazivanje o njegovoj solo pijanci, a da je pripovijetka *Noć u Alhambri* uzbudljivo komično djelo. «U stvari, to je pripovetka komične situacije, u kojoj dominira izvanredni realistički komični opis terevenke u jednom bukureštansko noćnom lokalnu, opis radosnog smeha kroz koji se provlači tanka nit ironije i ironične spoznaje supstancijalno slabog u ljudima. Ni u jednoj svojoj pripovetci Andrić nije tako razdragano i veselo pripovedao kao u ovoj o Kriletiću. Svuda drugde, u drugim pripovetkama, i kad je bio i veoma veseo pripovedač, iz njega je virio i mali demon tuge i melanholiije ili bar izvesne zamišljenosti nad sudbinom svega što je živo – i smeha!»⁷⁷

⁷⁵ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 186

⁷⁶ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 196

⁷⁷ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 22-23

U sastav djela s pomiješanom, vedrom i sumornom atmosferom ide i roman *Omer-paša Latas*, nastao nakon završetka Drugog svjetskog rata. Njegov prvi fragment Andrić je objavio 1950. godine, onda ga pisao sve do smrti, ali ga nije uspio završiti. Roman je objavljen 1976. godine.

Za *hercegovačke priče* roman je bitan što, pored istoimenog glavnog junaka, njegovoga kuvara Kostake Nenišanua i nesrećne Anđe, srećemo i tri historijska Hercegovca: Ali-pašu Rizvanbegovića, pomenutog samo uzgred, u sceni čitanja carskog fermana, te Bogdana Zimonjića i fra-Grgu Martića, kao aktivne sudionike pojedinih dijelova radnje romana.

Radnja romana se odvija u toku dvije godine, od 1850. do 1852, kada je u Sarajevu i čitavoj Bosni boravio veliki vojskovođa Omer-paša Latas. Roman je, prema Radovanu Vučkoviću, karakterističan po tome što je jedino Andrićevo djelo u kome je «glavni junak historijski poznata ličnost, a zajedno s njim su to i ostali najvažniji likovi romana. Isto tako, događaji su čvrsto locirani u historijski realne okvire i lako ih je identifikovati. Iz tog ugla gledano, ni takvo delo kao što je Tolstojev roman *Rat i mir*, vezan za tačno određeno vreme Napoleonovog prodora u Rusiju, nije u toj meri historijsko kao što je to *Omer-paša Latas*. U *Ratu i miru* poznate historijske ličnosti, poput Napoleona i Kutuzova, periferne su, a neistorijske glavne. U *Omer-paši Latasu* je obrnuto.»⁷⁸

Roman je, prema Vučkoviću, karakterističan i po tome što je, umjesto historijskih činjenica, u prvom planu literarna priča u kojoj je Andrić raspravljao o umjetniku i ženskoj ljepoti, o suprotnostima između pradjedovske i orijentalne kulture, o intimnoj drami konvertita koji je napustio svoju vjeru. Tom je raspravom Andrić zaokružio temu o ljudima izgubljene vjere, zavičaja i identiteta, o «šarenom mnoštvu raznolikih individua, identičnih jedino u svojoj raspolučenosti, demontaži duševnog života i traženju spasa i izlaza. Pričom o poturčenjacima Andrić se vraćao ljudima s granice, onima koji žive na granici dva sveta, a ne pripadaju ni jednom ni drugom potpuno, pa ne znaju ni šta su ni gde su. Zbog toga su nesrećni i nesposobni da nađu mir u nekoj homogenoj ljudskoj zajednici.»⁷⁹

⁷⁸ Radovan Vučković: *Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – Sveske Zadružbine Ive Andrića 12/1996*, str. 221

⁷⁹ Radovan Vučković: *Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid*, str. 219

Vučković, na kraju, kazuje i to da je ekskluzivitet romana u odsustvu lika Ali-paše Rizvanbegovića na čiju je sudbinu Latas itekako uticao, i to najvjerojatnije stoga što se veliki dio radnje vezane za Ali-pašinu tragediju odvija u Mostaru, a ne u Sarajevu kojemu je Andrić posvetio to svoje posljednje djelo. Isto je tako karakteristično da u romanu nema ni Ivana Frana Jukića, Omer-pašinog prijatelja i saradnika, što za *hercegovačke priče* nije bitno, jer taj franjevački sveštenik ne potiče iz hercegovačkoga kraja. Umjesto Jukića, pjesničkog zanesenjaka i vatrenog ilirca, Andrić je u roman uveo trezvenog i suzdržanog fra-Grgu Martića, Hercegovca kome je dao zapaženu ulogu u vezi s boravkom slikara Vjekoslava Karasa u Sarajevu. U romanu je bitan i drugi Hercegovac, knez Bogdan Zimonjić, čiji se lik nalazi u priči *Audijencija*, ali i niz likova koji su, iako ne potiču iz toga kraja, na određen način ušli u *hercegovačke priče*. Takvi su oficiri iz Latasovog štaba, o kojima je pisao u odjeljku *Vino, zvano žilavka*, pravljenom prema modelu ranih Andrićevih pripovedaka - *Dan u Rimu i Noć u Alhambri* – s istovetnim slikama grupe, koja, uživanjem u alkoholu i pjesmi, pokazuje odvojenost od tuđe sredine. Takav je i lik Anđe, djevojke sa sarajevskoga Bistrika, a još više njenoga ubice, Kostake Nenišana, još jednog iz galerije «izmišljenih likova ili onih koji su postojali negde u usmenoj tradiciji Sarajeva iz Omer-pašinos vremena. Jedan od ličnosti nižega ranga, iz kuhinjskog područja Omer-pašinos konaka, pa se ne može ni očekivati da im se imena nađu u zapisima i hronikama. Ali u svojoj nižoj sferi življenja, on ponavlja igre i stereotipe bogatih. Zato se može reći da je priča o Kostake Nenišanuu repriza Karasovog slučaja iz poglavlja *Saida i Karas* – samo u strašnijem obliku izvršenog zločina i smrti oboje aktera jezive drame.»⁸⁰

Roman *Omer-paša Latas* je karakterističan i za Dragana Stojanovića koji ukazuje na činjenicu da je sastavljen iz niza već objavljenih pripovjedaka koje u jedinstvenu cjelinu povezuje grad Sarajevo, a naročito glavni junak čije se ime nalazi u naslovu djela. Roman je karakterističan i po tome što je, poput *Na Drini ćuprije* i *Travničke hronike*, zasnovan na istorijskoj građi, te po tome što je ostao nedovršen. U javnosti se pojavio nakon Andrićeve smrti, u formi koju su mu dali priređivači *Sabranih dela*, u formi koju je odredio hronološki princip iznošenja građe, kakav postoji u svim njegovim romanima. Iz takvoga su pristupa sklopljena tri dijela romana, od kojih prvi daje opštu sliku Omer-pašinos javnog djelovanja nakon dolaska u Bosnu, djelovanja

⁸⁰ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 217

koje otpočinje 4. avgusta 1850. kada je s vojskom ušao u Sarajevo, a završava novembra iste godine kada je, nakon krvavog gušenja bune hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića, u posjetu primio Bogdana Zimonjića, prvog značajnoga Hercegovca iz toga djela. Drugi dio romana govori o privatnom Latasovom životu u koji je, posredno, uključen i fra-Grga Martić, drugi Hercegovac koji je ne samo literarni, nego i historijski lik, dok treći, i ujedno najkraći dio, govori o austrijskome konzulu, a onda i o Latasovom odlasku iz Bosne.

O karakteristikama romana *Omer-paša Latas* pisala je i Vida Taranovski-Džonson. Baveći se Andrićem kao piscem bosanskih priča, autorka je došla do istina o *Omer-paši Latasu* kao nezavršenom romanu, kao suženoj verziji jedne opširno zamišljene sarajevske hronike, ograničenoj samo na vrijeme od 1850. do 1852. godine, u kojem je carski serasker obavio svoju krvavu bosansku misiju. Djelo je posebno po tome što se sastoji od niza fragmenata koji «u romanu nisu poređani prema nekom hronološkom planu niti su međusobno vezani na nivou sižea. Iako ove priče ne predstavljaju čvrsto usklađenu celinu, one su ipak povezane, doduše vrlo labavo, sličnošću njihovih situacija. One ili prikazuju Omer-pašu i njegovu vojsku ili opisuju traumatički efekat koji je ova kampanja terora imala u Bosni – i kod pojedinaca i kod bosanskog stanovništva uopšte. Osim samog Omer-paše, ostale ličnosti se pojavljuju samo jedanput i nisu međusobno direktno povezane.»⁸¹ Takve su ličnosti posebne i po tome što su, po pravilu, usko vezane za Latasov zločinački lik, zbog čega samo rijetki uspijevaju da se održe u životu, da izbjegnu stradanje, tragediju i nesreću.

U okviru kritičkih osvrtâ na *Omer-pašu Latasa* pomenimo i kazivanje Jovana Delića o tome da je roman ostao nezavršen «zbog promjene piščeve koncepcije: iako su prethodni Andrićevi romani bili strogo komponovani i jasno završeni, pisac je imao razumijevanja i za otvoreno djelo, odnosno za nedorečenost i hotimičnu nezavršenost.»⁸² Nezavršenost romana je karakteristična i za Tihomira Brajovića prema kojemu je «nedovršivost jedini način njegovog postojanja, njegovo u izvesnom smislu stvarno, mada za svet nedoterano spisateljsko i tekstualno lice, s kojega se pokazuje i

⁸¹ Vida Taranovski-Džonson: *Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana - Sveske Zadužbine Ive Andrića 1/1982*, str. 323-324

⁸² Jovan Delić: *Most i žrtva – ibid*, str. 30

prikazuje svojom zauvek privremenom provizornom ukupnošću, ma koliko ona u prvi mah izgledala zagonetna, nerazumljiva ili pak neobjašnjiva.»⁸³

Završnu vrstu djela iz kojih su nastale *hercegovačke priče* čine ostvarenja s isključivo pesimističkom vizijom života i svijeta.

Njihov početak je u pripovijetkama *Za logorovanja*, *Mara milosnica* i *Olujaci*, koje su nastale iz istog sumornog pogleda na svijet, iz iste «tragične misli da je zlo veoma moćno, i u čovjeku i oko njega, da je sve protiv ljudi, i tajna kob krvi, i drugi ljudi, i sudbina.»⁸⁴

Potvrdu takvih istina donosi nam prvo pripovijetka *Za logorovanja*, u kojoj, pored crnogorskog hajduka Špalja i Turčina Mula-Jusufa, nalazimo i lik neimenovane Trebinjke, prve iz kruga literarnih djevojaka koje potiču iz Hercegovine. Pripovijetka je posebna i zato što, nakon *Puti Alije Derzeleza*, *Dana u Rimu* i *Noći u Alhambri*, u kojima je Andrić oslikao atmosfere balkanskih opijanja, slijedi prvo kazivanje u *hercegovačkim pričama* u kojem dominiraju besperspektivnost, stradanje i smrt. Posebnost pripovijetke je i u tome što je prvi put objavljena 1922, a onda i 1924. godine, kao sastavni dio prve Andrićeve zbirke pripovjedaka, kojoj, između ostalih pripadaju i one iz piščevog najradosnijega stvaralačkog perioda – *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*. No, za razliku od te dvije, pripovijetka *Za logorovanja* se uklapa u Andrićevu napomenu s početka zbirke da se u njoj, poput ostalih osam, govori o Turcima i našima, o Azijatima i Slovenima. Razlika je i u tome što, prema Radovanu Vučkoviću, pripovijetka *Za logorovanja* donosi temu vezanu za etnografsku i istorijsku šarolikost života bosanskih muslimana, temu koja, zajedno s onom iz pripovijetke *Mustafa Madžar*, «predstavlja početak Andrićevog pripovedačkog rada o krvolocima i stravi morbidnih i izvitoperenih nagona.»⁸⁵ Simptomatično je i to da se u središtu obje pripovijetke nalaze slike poremećene životne ravnoteže, uznemirenosti i patnje, a na njihovom kraju slike užasa i grozote, sumornosti i tragedije, svega onoga što proizilazi iz filozofije bezizlaza i totalnog pesimizma, iz onoga što ne nudi perspektivu, što ne pruža bilo kakvo pozitivno rješenje i izlaz.

Simptomatičan je prikaz te pripovijetke koji je nastao iz pera Vide Taranovskij-Džonson, u kojem nalazimo i kazivanje o silovanju nesrećne Trebinjke. Prikaz je

⁸³ Tihomir Brajović: *Fikcija i moć – Arhipelag*, Beograd 2011, str. 160

⁸⁴ Meša Selimović: *Između Istoka i Zapada* – ibid, str. 5

⁸⁵ Radovan Vučković: *Velika sinteza* - ibid, str. 191

karakterističan po tome što se u njemu naglašava kako Bosna, kao zemlja «implicitnih kulturnih, bioloških i geografskih osobina, postaje poprište u kojem nijedna žena od krvi i mesa ne može da zadovolji masovno ludilo, u kojem mučna žudnja za ženom na kraju dovodi do razvratnoga silovanja, do brutalnog bezakonja vojničke mase, do seksualnog nasilja i zločina.»⁸⁶

Besperspektivnost, iskazana u pripovijetki *Za logorovanja*, nastavlja se i u *Mari milosnici*, u kojoj, pored Veliudin-paše i Travničanke Mare Garić, nalazimo i Hercegovca fra-Grgu Martića koji je svojom pojavom ostvario uslove da tu pripovijetku uvrstimo u *hercegovačke priče*. Objavljena 1926. godine, pripovijetka je karakteristična po tome što u njoj, kako je to ukazao Slavko Leovac, nalazimo dva toka pripovijedanja. «Jedan tok je povesni i socijalni tok dešavanja, kojim pisac opisuje Sarajevo pred bunu i istorijske ličnosti, kao što su Veliudin-paša, fra-Grga Martić, Malhar-paša i Hadži-Lojo. Drugi tok pričanja govori o neznanim, verovatno izmišljenim ličnostima koje, najčešće, okružuju Maru milosnicu, a to su Hanuša Ciganka, baba Anuša, Jela, Nevenka i druge, gotovo bez izuzetka ženske ličnosti. To su, u stvari, dva paralelna pripovedanja, s napomenom da je drugi tok socijalno zavisano od prvog, ali je drugi tok katkad književno zanimljivije ostvaren nego prvi tok.»⁸⁷

Na te se napomene naslanjaju tvrdnje Radovana Vučkovića da je s *Marom milosnicom* Andrić napravio otklon prema prvoj zbirci, i to tako što joj je struktura zasnovana na dugoj novelističkoj formi koja naginje romanu, ali se i nadovezao na njih, najprije vizuelno, otrovnim i jarkim bojama, a onda i akustički, sa zvukovima izražajnim i intenzivnim. Prema Vučkovićevim tvrdnjama slika svijeta, ne samo te pripovijetke, nego i cjelokupne zbirke u kojoj je objavljena, najsumornija je u Andrićevom djelu. Najsumornija i najcrnja stoga što se život prikazuje kao uzaludnost, s neizdrživim teretom nesreće i zla, s bolom i mrakom, sa smrću kao jedinim i konačnim krajem.

Vučković se osvrće i na Marin književni lik, poseban po tome što pripada onoj vrsti Andrićevih likova koji se «lome pred životom, koji su izgubili veru u bilo kakav apsolut koji bi mogao da stane pred apsolut zla i smrti. To je zajednička crta svih ovih pripovedaka takozvane mračne faze u Andrićevom stvaralaštvu, nastalih između 1925. i 1930, koja se poklapa s pojavom ateističkog egzistencijalizma u Evropi. Nije onda

⁸⁶ Vida Taranovski-Džonson: Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana – ibid, str. 335

⁸⁷ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 86

čudo ni to da se u mnogim ovim pripovetkama sretaju ličnosti koje su pripadnici neke konfesije, ili što se u većini njih ispituje drama religiozne svesti koja je izgubila, iz ovih ili onih razloga, oslonac i svet joj se predočio kao besmisleni pakao. Stoga bi se za sve ličnosti ove zbirke mogao upotrebiti jedan zajednički imenitelj za dramu njihovog života: to je drama vere.»⁸⁸

Otpočeta s pripovijetkama *Za logorovanja* i *Mara milosnica*, besperspektivnost se nastavila i u pripovijetki *Olujaci*, čiji su glavni akteri višegradski seljak Muderizović i prelijepa neimenovana djevojka iz Mostara. Kako je objavljena 1936. godine, dakle u vremenu kada je na svjetskoj sceni dominantnim postao njemački nacizam, centralno mjesto u zbirci, čiji su sastavni dio i *Olujaci*, ima problem strašnoga mraka i sveprisutnoga zla od kojega se, kako to konstatuje Radovan Vučković, spasiti ne može niko.

U toj je pripovijetki, po onome što je pisao Slavko Leovac, Andrić bio u iskušenju da pređe realističke međe čulnog i objektivističkog pripovjedača i da se «uputi u fantastične prostore mašte, u neznane puteve duha, u čudno selo Olujake, čudno jer se čini kao da je na drugom kraju sveta. Stoga nimalo nije slučajno što Andrić započinje da pripoveda u duhu, ako ne i u stilu skaske. Ipak, iako se čini da pisac zadržava tenziju stare skaske, to je privid. Andrićeva istinoljubivost, njegovo odbacivanje nerealnog i sentimentalističkog, njegova težnja da konkretno pripoveda o prostoru i o ljudima dali su realističku pripovetku u kojoj je fantastična narodna priča samo izvestan podsticaj, dalek i bez većeg uticaja.»⁸⁹

Iz reda kritičara koji su pisali o *Olujacima* treba pomenuti i Boška Novakovića koji je ukazao kako je to priča ispunjena stravičnim dahom fataliteta, kako je to «priča o piru kobi nad mladalačkim žudnjama. Iz te se zamagljene podloge pojavljuju ubica Muderizović i lepa Mostarka koju su zarobili u Olujacima udajom, i smrt njena zajedno s bratom i mužem, i opis cele sredine idu do tragičnih akcenata.»⁹⁰

Isti stravični dah primjećuje i Miloslav Šutić koji je u *Olujacima* naslutio uticaj srpske narodne pripovijetke ili narodne bajke, posebno bajke *Čardak ni na nebu ni na zemlji*. Uticaj se, prema Šutiću, ogleda u tome što obilje metafora iz narodnoga stvaralaštva stvara sugestiju da je prostor Olujaka lebdeća instanca prekinute pupčane

⁸⁸ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 213

⁸⁹ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 76-77

⁹⁰ Boško Novaković: Pripovetke Iva Andrića - *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 90

vrpce sa zemljom, da je doista neka vrsta čardaka koji nije smješten ni na nebu ni na zemlji, da je svijet koji nastanjuje taj prostor fizički i psihički degenerisan, i to tako da morfologijom često podseća na dvojnost karakterističnu za biće koje može i da puze i da leti, što će reći zmaja, junaka narodne priče. Otuda i naglasak da je sve «povezano istom arhetipskom situacijom, kao sižejnom osnovom ovog proznog ostvarenja, da je sve vezano za bajku koja je, uz religiju i mit, jedna od tri osnovne oblasti u kojima je, prema Jungu, sadržano najviše arhetipskih obrazaca.»⁹¹ Na karakter bajke ukazuju i glavni likovi djela, od kojih Muderizović, dovodeći lijepu djevojku iz okoline Mostara, asocira na zmaja koji otima ljepoticu vezujući je za sebe, dok Mostarkin brat, svojim pokušajem spašavanja sestre, podsjeća na ceremonijalni pohod mitskog junaka koji hrli u susret iskušenju i inicijaciji – sukobu sa zmajem. No, za razliku od narodne bajke, *Olujaci* završavaju tragično, što ukazuje na isprepletenost realizma i fantastike, na ono što čini arhetipsku osnovu Andrićeve pripovijetke.

Stravični se dah fataliteta otkriva i u kazivanju Petra Džadžića, po kojem pripovijetka *Olujaci*, zajedno s pričama *Smrt u Sinanovoj tekiji*, *Mila i Prelac*, *Trup i Anikina vremena*, sadrži «sve što je potrebno savršenstvu: čar poezije, maštovitost fantastike, energiju životne ubedljivosti, vid življene stvarnosti, podlogu u iskustvu, moćnu psihološku pronicljivost.»⁹² U tom smislu Džadžić se osvrće na kritički napis Miloslava Šutića, u kojem vidi mnoge uspjele analogije, ali i velike nedostatke koji proizilaze iz činjenice da je Šutić «prevideo jedan momenat. Veza između *Olujaka i Čardaka ni na nebu ni zemlji* koja mu izgleda nepobitna, u stvari je veza između Andrićevog pripovedanja i temeljnih principa koji važe za usmenu književnost uopšte.»⁹³

Pesimističku poruku donose i dva romana nastala tokom trajanja Drugog svjetskog rata. Prvi roman je *Gospođica*, kojega je u sastav *hercegovačkih priča* uveo odnos između Sarajke Rajke Radaković i Trebinjca Ratka Ratkovića. I o tome romanu nalazimo niz kritičkih prikaza, koje počinjemo kazivanjem Velibora Gligorića da je u *Gospođici* Andrić ispoljio dvije velike naklonosti: jednu za psihološku studiju, psihološki portret, drugu za motive tragične usamljenosti u ljudskom životu i ljudskoj

⁹¹ Miloslav Šutić: Zlatno jagnje - Čigoja štampa, Beograd 2007, str. 207

⁹² Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 319

⁹³ Petar Džadžić: Šamansko ekstatično iskustvo - Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 291-292

sudbini. Andrić je to ostvario tako što je «pristupio pasionirano psihološkoj analizi klasičnog motiva tvrdice i žene-tvrdice, analizi nečovečne strasti tvrdičenja i poraznom dejstvu novca u čoveku kada se on upotrebljava u sebične, samožive svrhe. Démoničnost novca zauzela je značajno mesto u ovoj Andrićevoj prozi, mada je u suštini, u njenoj biti, više od svega važna povest o tragičnoj sudbini čoveka zalutalog u pustinji života, o tragičnoj sudbini žene koja je u otuđenosti od zajednice izgubila ime i bila obeležena opštim pojmom iz građanskog društva: gospođica.»⁹⁴

O romanu *Gospođica* pisala je i Jelena Novaković koja naglašava uticaj Balzaka u stvaranju lika Rajke Radaković, ženske personifikacije tvrđičluka koji je taj francuski pisac prikazao u muškom vidu, u slikama Grandea i Gorioa. Rajkin je lik, međutim, daleko «složeniji i dublji, bliži Molijerovom Harpagonu koji, pored tvrđičluka, nosi u sebi jednu unutrašnju protivrečnost, kao i drugi Molijerovi likovi. To na posredan način potvrđuje i sam Andrić koji povodom *Gospođice* pominje Molijera, Držića i Steriju, ali ne i Balzaka.»⁹⁵

U kritičke prikaze romana *Gospođica* uvrstićemo i kazivanje Petera Tirgena, iz kojega izdvajamo činjenice da se to djelo može posmatrati i kao savremeni roman o jednom junaku, potom i kao dokument vremena sa slikama društvenih kretanja u Sarajevu i Beogradu između 1900. i 1935. godine, onda kao socijalni roman koji osuđuje sve negativne karakteristike kapitalizma, a, na kraju, i kao sastavni dio trilogije u kojoj je «Andrić samo pomerio u sadašnjost ono povezivanje istoriografskog načina pisanja i simboličnog osmišljavanja koje je karakteristično za prikazivanje prošlosti u romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*.»⁹⁶

Andrićev roman *Gospođica* je karakterističan i po tome što u njemu nema klasičnoga stradanja. Nema ga, jer je, prema Petru Džadžiću, to roman koji je u potpunosti očišćen od mita i mitskog, koji je, istovremeno, sasvim vezan za klasični motiv tvrđičluka i za savremeni život, za Sarajevo i Beograd na početku XX vijeka. Karakteristika je *Gospođice*, prema Džadžiću, i u tome što se, slikanjem tvrđičluka gospođice Rajke Radaković, Andrić upustio u stvaranje djela u kojem se pokazao ne samo lošim epigonom velikih slikara likova tvrdica, kakvi su Plaut, Držić, Molijer i Balzak, nego i kao autor koji je ispoljio niz temeljnih nedostataka, kakvi su rasplinitost,

⁹⁴ Velibor Gligorić: Romani Ive Andrića – ibid, str. 189

⁹⁵ Jelena Novaković: Ivo Andrić i Balzak - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 16/2000*, str. 258

⁹⁶ Peter Tirgen: Roman *Gospođica* Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta – ibid, str. 285

opširni opisi, potpuno odsustvo mladalačkih zanosa i ljubavne magije, te kazivanje iz perspektive sveznajućeg pripovjedača.

Tokom Drugog svjetskog rata nastao je i roman *Travnička hronika*, u kojemu je deveto poglavlje posvećeno odnosu između Travničana i Hercegovca Mehmeda Brka. Radnja romana je vezana za Travnik u kojemu su, od 1807. do 1814. godine, boravili francuski i austrijski konzuli. Priča o njihovom dolasku, boravku i odlasku smještena je unutar okvira, čime je ostvarena prstenasta kompozicija koju je, kasnije, Andrić ostvario i u građenju *Proklete avlije* i *Omer-paše Latasa*. Prstenastost je ostvarena istovetnom slikom iz prologa i epiloga romana – slikom travničkih staraca koji na početku i kraju romana sjede na istome mjestu, u Lutvinoj kafani. Sjede mirno, što je i pokrenulo Velibora Gligorića da napiše kako svih sedam godina konzulskih vremena u Travniku nije promijenilo ništa, uprkos određenim kretanjima koja su u čaršiji donosila rušenje i smrt.

U takva kretanja spada i ono iz devete glave, koje je ustaljeni mir preobrazilo u anarhiju i pobunu. Preobrazilo ga je tako što su u danima slabljenja državnog terora, dugo pritiskivani «besovi i mržnja uzavreli i uraganski kosili ljudske sudbine. Andrić je odgovarajućim unutrašnjim intenzitetom dočarao zaslepljenu pobesnelost fanatizovane mase, njenih rušilačkih snaga, njene vlasti nad ljudima, njenih otrova, čudi i erupcija.»⁹⁷

Travnička hronika je zanimala i Miloša Bandića koji je ukazao da je to istorijski roman, ostvaren po modelu evropskog realističkog romana. Roman je, prema Bandiću, karakterističan i po tome što, između prologa i epiloga, identičnih po istovetnoj slici potpunog mirovanja u tome gradu, postoji dvadeset i osam poglavlja, s istim takvim mirovanjima, ali i itekako naglašenim kretanjima, u kojima se «mnogo štošta desilo, okrenulo, poremetilo i zauvek netragom nestalo.»⁹⁸

Roman *Travnička hronika* je svoju karakteristiku zasnovao i na prisutnosti tradicija ruskoga formalizma, na umjetničkom postupku očuđavanja, o kojemu je pisao Miroslav Beker. Karakteristika je te tradicije u viđenju iz posebnog i neobičnog ugla, a rezultat je tog procesa duži i teži put spoznaje nego što bi bili direktno upoznavanje neke pojave. U *Travničkoj hronici* takav vid spoznaje ostvaruju stranci, francuski i austrijski konzul, u čijim su viđenjima Travnik i Bosna «očučeni, neprozirni, neprijateljski i nema dvojbe da dobar dio privlačnosti i vrijednosti tog romana valja

⁹⁷ Velibor Gligorić: Romani Ive Andrića – ibid, str. 195

⁹⁸ Miloš Bandić: Strasti se rastvaraju u tišini – *Savremena proza, Nolit, Beograd 1965*, str. 87

pripisati specifičnosti tog kuta promatranja. U tom smislu je vrijedno kritičkog komentara da su prolog i epilog prikazani iz druge perspektive, iz ugla bosanskih begova, nevjernih i nesklonih prema otvaranju francuskog konzulata. Ako su begovi začuđeni viješću o otvaranju konzulata, sam život u Travniku narednih godina za njih ne bi bio očuđen, pa je, prema tome, valjalo promijeniti perspektivu gledanja, ako se očudenost htjela sačuvati. Za to novo gledište je francuski konzul Davil bio idealna ličnost.»⁹⁹ Na taj se način dolazi do spoznaje o raznolikosti prikaza života travničkih konzulskih vremena, a onda i do istine o autorovom odstojanju, o nekoj vrsti ravnodušnosti kojom on prikazuje travnički i bosanski svijet, o odsustvu intervencija i uvijek istom stajanju po strani u prikazivanju različitih likova, po čemu je Andrićevo pripovijedanje istovetno ili bar slično s pripovijedanjem koje je obilježilo epski svijet.

Karakteristike *Travničke hronike* naglašava i Petar Džadžić po kojem je to djelo anatomija psihe koja, kao dermatološki rez pod tkivo pojedinca, manje oslobađa mutnu poeziju duše, a više hladni mehanizam opipljivih psiholoških dejstava. Oslobađa je slikama nepomirljivih suprotnosti u malenom Travniku iz vremena Napoleonovih osvajanja kada pokušaj stranih konzula da donesu novo, ljepše i svjetlije doba zaustavljaju bosanska mržnja, zatvorenost primitivnog svijeta, kao i odlučnost da njihova zemlja za sve strance ostane zauvijek neprijateljska i tuđa, nikada spoznana i sazvana. Roman je, po Džadžiću, poseban i po tome što su se dva nepomirljiva svijeta, Zapad i Istok, sukobili u jednom ambijentu koji samo potcrtava njihov razdor, kao i proces njihovog unutrašnjeg nesklada. «Od te građe, od likova koji su reprezentanti različitih shvatanja, Andrić je stvorio jedan od naših najdoslednijih analitičko-psiholoških romana. *Travnička hronika* isključuje, delimično, legendu i mit; piščev svet dugujemo prvenstveno njegovoj imaginaciji, svakako i dokumentarnoj građi. Roman se ostvaruje autorovim saživljavanjem s likovima – reprezentima veoma različitih i diferenciranih tačaka gledišta.»¹⁰⁰

Da je *Travnička hronika* posebno djelo ukazuje i Dragan M. Jeremić, koji tvrdi kako je to roman u kojem je Andrić, nastojeći da pronade smisao sudbine južnoslovenskih naroda u jednoj specifičnoj geografskoj i istorijskoj situaciji, «definisao tu sudbinu kao sudbinu ljudi na granici između dva sveta, hrišćanskog zapada i

⁹⁹ Miroslav Beker: *Travnička hronika u svjetlu kriterija ruskih formalista - Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981, str. 300*

¹⁰⁰ Petar Džadžić: *Ivo Andrić, esej – ibid, str. 362-363*

muhamedanskog istoka, kao *treći svet*, koji trpi zbog nesloge dva sveta, koji pati kao žrtva te podvojenosti i apsurdnog nesporazuma među ljudima.»¹⁰¹

Na posebnost tog romana ukazuje i Tihomir Brajović svojom tvrdnjom da je, slično romanu *Na Drini ćuprija*, istorijski okvir ostvaren uz pomoć «hronikalne naracije i njoj primerenih sredstava sugestije uzastopnog sleda događaja i relativno dugog hoda vremena.»¹⁰²

Na kraju kazivanja o kritičkim osvrtima na roman *Travnička hronika*, pomenućemo i Jana Vježbickog koji ukazuje na poseban način pripovjedanja tog Andrićevog djela, na posebni komunikacijski proces ostvaren putem određenog saznavanja ili dobijanja obavještenja. Na taj način i nastaje priča, «zapravo niz priča, koje se međusobno dopunjuju, rastu, jedna iz druge ili je dijalektički ukidaju. U romanu je posebno istaknuta uloga posrednika, nabavljača obavještenja, informatora, što je u svakom slučaju obrazloženo posebnošću sredine dela, oličene diplomatskim poslom konzula.»¹⁰³

U sastav djela s izrazito pesimističkom porukom idu i ona koja su nastala nakon završetka Drugog svjetskog rata. To su pripovijetke *Ranjenik u selu*, *Ali-paša* i *Robinja*.

Pripovijetka *Ranjenik u selu*, koja se pojavila 1971. godine, specifična je po tome što joj se radnja odvija u Hercegovini, i što joj je glavni lik Dubrovčanin Stjepanić. Pripovijetka je posebna i po svojem načinu kazivanja, koje se, kako je to utvrdio Predrag Palavestra, naslanja na pripovijetke *Pakao*, *Mustafa Madžar i Ekskurzija*. Kazivanje je posebno jer je, između epskoga i lirskoga sloja, dakle u prostoru između objektivnoga i subjektivnoga, ubačena prelazna forma pripovjedačko-poetskoga teksta, s pripovjedačem koji se nalazi na izvjesnom odstojanju od same priče, u povučenom položaju sveznajućeg pisca, čime se ostvaruje potpun uvid u psihološke nemire, snove, strahovanja, opsjednutosti, iskušenja i predosjećanja glavnih ili sporednih ličnosti iz priča. «Sve su to elementi fantastike koje je Andrić tretirao više ili manje na realističan način, kao opise stanja date nekada spolja, a nekada iznutra. Košmari, more, snovi i snoviđenja, o kojima se u takvim pričama najčešće govori, izdvojeni su iz realnosti i od nje odvojeni ogradama koje, po pravilu, padaju kada priča

¹⁰¹ Dragan M Jeremić: Filozofske koncepcije savremene jugoslovenske književnosti – *Savremena proza, Nolit, Beograd 1965*, str. 50

¹⁰² Tihomir Brajović: Fikcija i moć – *ibid*, str. 16

¹⁰³ Jan Vježbicki: Putevi spoznavanja sveta u Andrićevoj prozi – *ibid*, str. 159

dođe do raspleta. Snovi i stvarnost se međusobno mešaju, iluzije se rasprkavaju i raspadaju na pragu realnoga sveta u koji se junak uvek vraća da bi ostvario svoju sudbinu, bez obzira na to da li je san bio mora, iskušenje ili predskazanje zle kobi.»¹⁰⁴

Prema Palavestri prisutnost se takve forme u pripovjetki *Ranjenik u selu* prepoznaje po psihičkim uznemirenjima i suženjem svijesti, po opsjednutošću sumanutim vizijama, umišljenim stanjima, strahom i mučnim iskušenjima. Prepoznaje se i «po sklonosti pisca prema motivima proizašlim iz zatvorenih unutrašnjih svetova ogoljenih patničkih duša, te po prevladavajućoj subjektivnosti, intimizmu, ličnom viđenju, duševnoj izmaglici i prividu. Slika realnosti pomeren je u ležištu, dok je perspektiva iskrivljena. Zbilja je promenila boju, izokrenula se na naličje i dobila neprirodan, neprijateljski izgled nekakve sudbinske pretnje, osude i kazne.»¹⁰⁵

Iskazane se konstatacije potvrđuju i u napisu Jana Vježbickog koji je u *Ranjeniku u selu* vidio maksimum komunikacije, i to onda «kada Andrić predočuje retke trenutke iluminacije i vidovitosti, kada njegovi junaci vide ili čuju i više nego što se može videti ili čuti. Vide priviđenja koja se javljaju uz subjektivni osećaj opasnosti, čime se potvrđuje srodnost umetničkih slika sa shizofreničnom vizijom, priviđenjem i snom.»¹⁰⁶

Pripovijetka, kao prva i osnovna forma djela iz kojih su preuzete *hercegovačke priče*, svoj je niz okončala zbirkom *Kuća na osami*. Prema Milanu V. Dimiću, zbirka «ima pirandellovsku strukturu i skoro latinoamerički pristup fantastici, koja, bez obzira da li se posmatra kao zbirka priča ili kao roman, nesporno pripada modernističkoj ili postmodernističkoj podvrsti dela u nastajanju.»¹⁰⁷

Slična Dimićevoj je i misao Predraga Palavestre koji u zbirci vidi otvorenu alternativnu formu, realizovanu uvođenjem fantastike i poetskoga iracionalizma, s neprestanim upadom fantoma, utvara i sjenki u realni životni tok kako bi s piscem stupile u neposredni kontakt. Njihova se pojava pred piscem ostvaruje u «bezobličnim i bezimenim noćnim snovima, u kojima su mu izeli celu iznutricu i popili svu krv»¹⁰⁸ svojim pričama i kazivanjima. Prema Palavestri bitno je i to da je pojava fantoma i

¹⁰⁴ Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu – ibid, str. 33

¹⁰⁵ Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu – ibid, str. 36

¹⁰⁶ Jan Vježbicki: Putevi spoznavanja sveta u Andrićevoj prozi – ibid, str. 153

¹⁰⁷ Milan V. Dimić: Ivo Andrić i svetska književnost – ibid, str. 280-281

¹⁰⁸ Ivo Andrić: „Uvod“ - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 10

utvara poremetila zakone stvarnoga života priče, koja je pored realističkih na taj način morala da razvije i neka druga, alternativna svojstva književne forme, koja se ostvaruju smionim stilskim i kompozicionim rješenjima, komplikovanom građevinskom konstrukcijom i izmjenom pripovjedačke perspektive. «Gotovo svaki utvarni posetilac ispovedao je piscu-pripovedaču svoju priču i svoju istinu, tako da se u celoj knjizi tačke gledišta i pripovjedačke perspektive menjale gotovo iz priče u priču, bez obzira na to što se pisac stalno nalazio u istom, prividno pasivnom i statičnom položaju ispovednika, posrednika ili medijuma na spiritualističkoj seansi. Takva otvorena forma pripovedanja omogućila je postojanje najmanje dve perspektive i dve tačke gledišta: jednu samoga pripovedača, drugu ličnosti iz priče, koja pripovedaču ispoveda svoju istoriju.»¹⁰⁹

Palavestra nam dalje kazuje kako je zbirka *Kuća na osami* sastavljena od jedanaest pripovjedaka s jedanaest lica koji dolaze iz različitih jezičkih i govornih područja, iz nejednakih staleških sredina, kako bi pričali o svojim životnim sudbinama. Da bi ostvario mogućnost javljanja svih spomenutih karaktera iz različitih istorijskih epoha i tipoloških odlika, pisac je uveo okvirnu pripovijetku s opisom starinske turske kuće na sarajevskom Alifakovcu, u kojoj narator prima svoje nestvarne posjetioce, sluša njihove dramatične priče, bilježi ih i kasnije, redigovane, slaže u zbirku.

Između ostalih, u zbirci se nalaze i pripovijetke *Robinja i Ali-paša*, s glavnim akterima koji se javljaju kao utvare i sjenke iz natprirodnog, postmortalnoga svijeta, iz svega onoga što egzistira izvan naših zakona realnosti, izvan naših poimanja prostora i vremena. Njihove su pojave karakteristične i po tome što se samo, posredovanjem pisca, mogu ponovo uključiti u život i postati dio realnosti u kojoj će, kazivanjem vlastite tragedije, vratiti izgubljeni mir. U utvare spadaju Ali-paša Rizvanbegović, nekada snažni hercegovački vezir, a onda skrušeni osuđenik koji svoj životni put okončava pogođen mecima u snu, te Jagoda, seoska djevojka raskošne ljepote koju kao robinju u kavezu prodaju na pijaci. Zbog poniženosti o kojoj razmišlja dok je pokazuju trgovcima, robinja oduzima sebi život lomeći vrat u rešetkama kaveza, čime ulazi u red nepomirenih tragedkinja-samoubica iz Andrićevog književnog djela.

O istoj je zbirci pisao i Dragan Stojanović koji je osnovnu posebnost vidio u «naratoru koga pisac istura ispred sebe, koji je u određenom odnosu s likovima o kojima priča. O njima on govori tako kao da nekako postoje i nezavisno od njegove priče, pri

¹⁰⁹ Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu – ibid, str. 43

čemu je, razume se, ta nezavisnost u vlasti pisca, deo je njegove umetničke namere.»¹¹⁰ Odnos između pisca i likova vidi se i iz pojave Ali-paše Rizvanbegovića, glavnoga lika pripovijetke *Ali-paša*, koji se pred kućom na Alifakovcu nikada nije zaustavio dok je bio svemoćni vladar, a kada ga je Omer-paša Latas uništio i ponizio, zaustavio se kao stradalnik koji ne moli i ne navaljuje da postane junak priče, već, jednostavno, konstatuje da bi to volio, ako može, i to zbog drugih, a ne zbog sebe. Narator to prihvata i uvodi Ali-pašu u priču, u kojoj će iskazati sve okolnosti vremena svrgnuća i dvonedeljnog izdržavanja kazne, sve vidove vlastitoga pada iz kojega su nastala tragična viđenja života i svijeta.

Potpuno je drugačiji postupak uvođenja u priču djevojke Jagode, junakinje pripovijetke *Robinja*, koja «u kuću na osami ne dolazi sama, niti se ona obraća naratoru; kao mogući lik priče, Jagoda ništa neće, ništa ne želi. Iza nje stoji neka energija s kojom narator mora posebno da se upozna i usaglasi.»¹¹¹ To je energija južnog mora koje svojim teškim i jednoličnim talasanjem priča umjesto Jagode i tako nagoni naratora da je sasluša, a onda i da iskaže šta misli i osjeća djevojka u posljednjem trenu svog života, neposredno pred trenutak kada samovoljno iz života odlazi u smrt.

Kako smo na to već ukazali, a što se vidi i iz navedenih prikaza, kritički su osvrtni fragmentarni i nedovoljni za ostvarenje ciljeva koje smo postavili na početku ovoga rada – da pokažu bitnost pojave Hercegovine i ljudi koji potiču iz nje, potom koliko je u *hercegovačkim pričama* prisutna prošlost, a koliko aktuelna sadašnjost, koliko orijentalni fatalizam, a koliko evropski revolt i pobuna. U tome i jeste poteškoća, ali i podsticaj da krenemo dalje, u središnji dio disertacije, u pokušaj potvrđivanja činjenice o postojanju i takve cjeline u Andrićevom književnom djelu, koju smo nazvali *hercegovačkim pričama*. Potvrđivanje ćemo pokušati ostvariti s četiri vrste priča, različitih po njihovim umjetničkim, istorijskim, mitskim i sadržajima iz modernog doba, a sličnih po istovetnom traženju smisla života u svijetu kojega, s jedne strane, određuje harmonija, s druge disharmonija, a s treće sjedinjena harmonija i disharmonija..

¹¹⁰ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – *Platoneum*, Novi Sad 2003, str. 179

¹¹¹ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – *ibid*, str. 192

PRVI DIO: PRIČE S UMJETNIČKIM SADRŽAJIMA

UVOD U PRIČE S UMJETNIČKIM SADRŽAJIMA

Prva vrsta *hercegovačkih priča* zasnovana je na umjetničkim sadržajima, na kazivanjima u čijim se osnovama nalaze one duhovne vrijednosti koje nisu fragmentarne, ograničene na pojedine pripovijetke i romane, na određene ljude, prostor i vrijeme, već one koje se nalaze u suštini Andrićevog književnog djela i koje predstavljaju globalnu i univerzalnu vrijednost. Otuda i njihovo uvođenje u *hercegovačke priče*, u kojima postoje kao dokaz onoga što, u vidu obrazovanja, nauke, umjetnosti, morala, vjere i običaja utiče na unutrašnje oplemenjivanje i moralno uzdizanje čovjeka pojedinca i cjelokupnog društva, na kulturu i civilizaciju.¹¹²

Iako je moguće uspostaviti razliku između dva pojma, između kulture kao uže i civilizacije kao šire duhovne vrijednosti, mi ih u ovom radu nećemo dijeliti, i to stoga što nam primarni zadatak nije rasprava o terminima, već o svima dostupnoj perspektivi, o onome što je prvobitno simbolisao sakralni kult, to jeste kultura ili sveto predanje i duhovno iskustvo svih predaka, koje se formiralo od vremena kada je nastajala civilizacija. Otuda i neodvojivost kulture od civilizacije, ali i njena posebnost koja se ogleda u unutrašnjoj čovjekovoj potrebi da traga za mudrošću, znanjima i umijećima, koja će služiti cjelokupnom ljudskom društvu i voditi ka progresu, ka svijetu slobode, mira i pravde, u kojem će se uvijek graditi ono što je od prethodnog bolje i ljepše, u kojem će se kreirati sve što je dobro, što će pojedince oplemenjivati i štiti od istorijskih potresa i duhovnih kriza.

Središnji element kulture jeste umjetnost bez koje bi svijet bio ništa, splet mračnih, bezizlaznih puteva i staza, a s kojom svijet postaje ljepši i bolji, otvoren za sve ljude, iz svih prostora i svih vremena. Umjetnost je bitna i za čovjeka pojedinca, jer mu pomaže da se bolje snađe u životnim lavirintima i vrtlozima, u psihičkim traumama i moralnim krizama, prisutnim oduvijek i svuda, da izvuče pouke iz božanskih i umjetničkih ostvarenja koja vječito traju - da i sam postane otjelotvorena metafora savršenog kosmičkog i zemaljskog sklada, da istrajava, živi i postoji neovisno od sveprisutnoga propadanja, stradanja i nestajanja. U tome se smislu savršena ostvarenja iz *hercegovačkih priča* mogu posmatrati i kao potvrda pouke koju su Jevreji ponijeli nakon izlaska iz Španije – da nikada ne treba ubiti u sebi nadu za boljim svijetom, u

¹¹² Petar Pijanović: Srpska kultura 1900-1950 - *Službeni glasnik, Beograd 2014*

kojem će vječno trajati ljudskost i pravičnost, u kojem će svako moći da ide pravo, da gleda mirno i govori slobodno i otvoreno.

Zasnovani na kazivanjima o kulturi, umjetnički sadržaji *hercegovačkih priča* svoju posebnost grade na tome što su preuzeti iz kratkih književnih formi, kakva su poglavlja *Vino zvano žilavka* i *To što se zove slikar* iz romana *Omer-paša Latas*, potom pripovijetke *Čaša* i *Proba*, onda tri kratka zapisa iz *Znakova pored puta*, tekst *Zapis o Mostaru*, te esejističko-putopisni tekst *Na kamenu, u Počitelju*. Na osnovu tih djela sklopljene su tri priče s umjetničkim sadržajima, koje smo, prema temeljnim obilježjima savršenog stvaranja, nazvali – Priča o riječima, Priča o kamenu i Priča o svjetlosti.

PRIČA O RIJEČIMA

Sve tri priče s umjetničkim sadržajima identične su po tome što počinju opisima savršenih kreatora, nastavljaju prikazima različitih savršenih kreacija, a završavaju slikama ostvarene harmonije, jedinstvene samo u prostorima i vremenima u kojima primarno mjesto ima kultura.

Umjetnički sadržaji počinju kazivanjima o savršenim kreatorima, o izuzetnim pojedincima na koje se odnosi jedno od razmišljanja Albera Kamiya u njegovom *Mitu o Sizifu*: «Stalna napetost koja održava čovjeka spram svijetu, sređena mahnitost koja ga gura da sve prihvati, ostavljaju mu jednu drugu groznicu. U tom svijetu djelo je tada jedinstvena prilika čovjeku da sačuva svoju svijest i fiksira u njoj doživljaje. Stvarati, znači dvaput živjeti»¹¹³, znači da se mogu pronaći putevi na kojima se prevladavaju stravični očaj i preteška brana između života i smrti, da se može pomoći čovjeku da prestane biti bespomoćan, napušten i sam.

Pomoć je moguća stoga što je umjetnički kreator jedan od najsjajnijih ljudskih karaktera, što je tvorac savršenih djela i graditelj ostvarene harmonije, onaj koji otvara perspektivu i donosi nadu svim stradalnicima ovoga svijeta. Mogućnost pomoći je i u tome što je, u određenom smislu, umjetnički kreator identičan nebeskom Bogu, i to stoga jer su obojica savršeni tvorci koji nastoje da iz postojećeg haosa stvore sklad – Bog tako što je kreator postojećeg svijeta i svih njegovih predmeta i bića, putokaz svim plemenitim ljudima kako se iz haosa stvaraju smisao i red, a umjetnik tako što je

¹¹³ Alber Kami: *Mit o Sizifu* – *Zora, Zagreb 1971*, str. 88

osnovni graditelj harmonije i temeljni orijentir u pronalasku duhovnih vrijednosti koje su duboko zakopane u nama, u nalaženju životne perspektive, neophodne za život u svijetu kontinuiranih stradanja i nesreća. Opravdanost takve tvrdnje nalazimo u činjenici da izuzetnost kreativnog rada potvrđuju svi veliki umjetnici, središnji akteri u stvaranju realizovane perspektive, najizrazitiji djelatnici na području kulture i umjetnosti. Potvrđuju ga, između ostalog, i zato što savršenstva čovjekovog življenja na Zemlji ne bi bilo bez kulturnih poslenika i umjetnika koji ljudsku prolaznost, ispoljenu kao trenutak u trajanju kosmičkog sivevremena, svojim aktivnim djelovanjem pretvaraju u zasebnu, ljudsku vječnost, koji, u svim vidovima umjetnosti, grade ljepotu, stvaraju neprolazne vrijednosti, stvaraju privid vječnosti i nadvladavaju vjekovni razdor i ponor, nadvladavaju ljudsku sudbinu u istoriji i vasioni.

Prvi takav umjetnik u *hercegovačkim pričama* je fra-Grga Martić koji je svoj životni put započeo kada se 24. januara 1822. godine rodio kao Mate Martić. Započeo ga je u nimalo obećavajućim okolnostima – u Rastovači, zapadnohercegovačkom selu kraj Posušja, kao jedno od šestoro djece, u siromašnoj porodici u kojoj je rano ostao bez oca, nakon čega se o njemu i čitavoj porodici počinje starati stric im Rade.

Surove su se životne okolnosti potpuno promijenile u Martićevoj dvanaestoj godini kada je došao u samostan Kreševo, jedan od mnogih iz franjevačke provincije Bosna Srebrena, kojoj su hercegovački katolici u to vrijeme organizaciono pripadali. Kreševo je postalo presudno za Martića, jer se tu zafratrio i počeo obrazovati. Zahvaljujući bistrom umu i duhovnoj marljivosti, školovanje je nastavio završavanjem gimnazije u Požegi, diplomiranjem filozofije u Zagrebu i studiranjem teologije u mađarskome Stolnome Biogradu, što mu je i omogućilo da veoma dobro poznaje latinski, italijanski, francuski, turski, mađarski i njemački jezik, kao i književnosti zemalja iz kojega su dolazili ti jezici, da zna istoriju svijeta, ali isto tako i savremene prilike. Širinu svoje obrazovanosti Martić je ispoljio i izrazitom rječitošću, s jedinstvenim spojem molbe i prijetnje, nasrtljivosti i blagosti, te tako što je uvijek bio spreman «da razgovora i o nečem što je izvan i iznad potreba i neposrednih interesa svakodnevnog života, da vodi razgovore o zagrebačkim književnicima, recituje latinske i italijanske stihove, raspituje se o slikarstvu u Italiji.»¹¹⁴

¹¹⁴ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 133

Kreševo je za Martića postalo presudno i po tome što mu je ostvarilo mogućnost za dugogodišnji sveštenečki rad, najprije kao kapelan, a zatim i kao župnik, vezan najviše za Sarajevo, u kojem je ostao sve do dolaska Austro-Ugarske, kada se vraća na svoj duhovni početak, u franjevački samostan u Kreševu, u kojem je 30. avgusta 1905. godine završio svoj osamdesettrogodišnji ovozemaljski vijek.

Fra-Grgin životni put poseban je i po njegovoj pojavi kao prvog savršenog kreatora iz *hercegovačkih priča*, koji svoje književno djelo zasniva na kontinuitetu literarnog stvaralaštva sva tri postojeća bosanskohercegovačka naroda.

Kontinuitet počinje sa stvaralaštvom hercegovačkog dijela srpske kulture, u kojoj se izdvaja *Humačka ploča* iz X ili s početka XI vijeka. Njena je posebnost u tome što je utemeljiteljski zapis u crkvi, pisan ćirilicom s primjesama glagoljice. Iza tog, slijede i drugi spisi, kakvi su *Miroslavljevo jevanđelje* pisano ćirilicom, potom *Ljetopis popa Dukljanina*, koji se u nekim hronikama naziva i *Trebinjski ljetopis*, te *Otpisanije bogoljubno*, lirsko-religiozni spjev Jelene Stracimirović Balšić, žene Sandalja Hranića, u kome govori o sukobu pravoslavlja i Crkve bosanske. No, nakon dolaska otomanske vlasti, pisana su se djela prestala stvarati, zbog čega je književnost tog dijela srpskog naroda za dugo vremena egzistirala samo u nižoj, usmenoj formi.

Drugo literarno stvaranje vezano je za arapsko pismo, bosanski jezik i alhamijado književnost koja je u bosanskohercegovačkim prostorima trajala od sredine XVI do kraja XIX vijeka. Poput djela iz pravoslavne kulture, tako je i alhamijado književnost imala, uglavnom, vjerski, islamski karakter, na šta ukazuju i njene najpoznatije forme: ilahije, kaside i poslanice. Među najznačajnije pisce takve književnosti spadaju Mustafa Ejubović zvani Šejh Jujo, potom Derviš-paša Bajezidagić, te Mula Mustafa Bašeskija.

Završno literarno stvaranje vezano je za katolički dio bosanskohercegovačke kulture, čiji je početak u djelima napisanim na poluobloj ili bosanskoj glagoljici, nastaloj kao prelazna forma između oble, istočne ili raške i uglaste, zapadne ili hrvatske glagoljice. Najstariji sačuvani spomenici na takvom pismu su natpis sa crkve u Kijevcima kod Prijedora iz XI vijeka, te dva rukopisa iz XII vijeka, sačuvana samo u njihovim ostacima. Otuda i njihovi specifični naučni nazivi - *Grškovićevo odlomak* i *Mihanovićev odlomak*. Značaj takve književnosti je u tome što se na nju naslanja djelatnost *franjevačkih sveštenika koji su, pišući* na latinskome i svome, hrvatskome jeziku, ostvarenom na bosanskoj glagoljici i latinici, ali i na ćirilici, čijom su

dosljednom upotrebom iskazivali i duhovnu nezavisnost i čuvanje bogumilskog nasljeđa, stvarali «chronike na čijim će stranicama pokušati potomstvu ostaviti opomenu i pouku na događaje u koje niko neće moći verovati ko ih nije video.»¹¹⁵

Utemeljitelj takve književnosti je bosanski franjevac Matija Divković koji je to postao 1611. godine kada je objavio *Nauk krstjanski*, prvu bosanskohercegovačku knjigu štampanu na narodnom, hrvatskom jeziku. Nakon Divkovića, javili su se i drugi franjevci, autori raznolikih istorijskih, jezičkih i vjersko-poučnih djela, namjenjenih isključivo za ostvarenje crkvenih ideja, za ono što se u hrišćanskim krugovima propagira kao duhovna utjeha i spas.

Potpuna suprotnost takvoj, u suštini religiozno-poučnoj književnosti jeste literarno stvaralaštvo bosanskih franjevaca iz XIX vijeka, zasnovano na modernim shvatanjima, kako onim užim, južnoslovenskim, proisteklim iz Ilirskoga pokreta i njegovih kulturnih, prosvjetnih i nacionalnooslobodilačkih ideja, tako i onih širih, evropskih, zasnovanih na idejama francuske buržoaske revolucije o prosvjetljivanju putem nauke, kulture i književnosti. Najznačajnije potvrde takvoga stvaralaštva donose oni franjevci koji, ne dovodeći u pitanje svoj sveštenički poziv, u kulturnim i političkim akcijama djeluju posve svjetovnjački. Takvi su Martin Nedić i, naročito, Ivan Frano Jukić koji je postao poznat kao prosvjetitelj, književnik, istoričar, etnograf, geograf i politički aktivista. Jukić je postao zapamćen i po tome što je 1850. godine pokrenuo prvi književni časopis u Bosni i Hercegovini pod imenom *Bosanski prijatelj*, a onda i po svome zalaganju za dobro naroda, zbog kojega su ga Turci hapsili i proganjali.

Na stvaralaštvo bosanskih franjevaca naslonjen je i književni rad fra-Grge Martića, no ne onaj svakodnevni kakav su, uglavnom, pokazali franjevački sveštenici, pisci djela usmjerenih isključivo ka izvanknjiževnim, političkim, nacionalnim ili religioznim ciljevima, ka tome da pismenost mora biti u službi vjere, već potpuno drugačiji, ispoljen u opredjeljenju da književnost treba da bude profesija i poziv, ono što jeste lični i kreatorski, umjetnički čin.

Fra-Grga je to pokazao najprije u prosvjetiteljskoj djelatnosti, u odlučnosti da među svojim vjernicima neprestano širi nauku i kulturu, da bude njihov učitelj, da za njih piše poučna i naučna djela, čime je postao jedan od nositelja preporoda Hrvata u Bosni i Hercegovini. I ne samo nositelj bosanskog, nego i učesnik hrvatskoga

¹¹⁵ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 144

preporoda, u kojemu je sudjelovao i kao neposredni aktivista i kao dopisnik u hrvatskoj periodici. Najviše je ostvario svojim djelovanjem u bosanskoj prosvjeti, u kojoj je postao poznat po svom skoro pedesetogodišnjem nastavničkom pozivu u franjevačkoj školi u Kreševu, kao i po neprekidnom bavljenju pitanjem školstva. Potvrde takve djelatnosti se pokazuju u pisanju udžbenika, kakvi su *Početni zemljopis za katoličke učione u Bosni* i *Dikcionar (rječnik) tursko-srpsko-hrvatski*, a onda i putopisa, kao što su *Put u Dubrovnik* i *Putovanje u Makarsku*, da bi, na kraju, uslijedilo izdavanje zbirke narodnih umotvorina, kakve su *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* koje je, zajedno s fra-Ivanom Franom Jukićem, objavio u Osijeku 1858. godine.

Uz prosvjetiteljsku, trajala je i fra-Grgina književna djelatnost koja ga stavlja u red velikih bosanskohercegovačkih stvaralaca, posebno stoga što je zaista dugotrajna, što je ostvarena tokom šezdesetak godina, kada je napisao više od sto hiljada stihova, hiljade pisama i nekoliko prozna djela, od kojih je najznačajnija pripovijetka *Bijedni Novak*, stvorena pod neposrednim uticajem Šatobrijanovog *Renea*. Martić se proslavio i kao epski pjesnik koji je, ugledajući se na Ivana Mažuranića, stvorio ep *Osvetnici*, sastavljen od sedam cjelina ili sedam tomova, u kojima govori o hercegovačkim i crnogorskim pobunama protiv Turaka, koje su se desile do 1878. godine. «To je delo, napisano u narodnome desetercu, izjednačavano u svoje vreme s Mažuranićevim epom *Smrt Smail-age Čengića*. Martić je bio slavljn kao hrvatski Homer i pesnik prvog reda. Obdaren posebnom lakoćom u stvaranju, Martić je pored toga napisao još mnogo hiljada stihova»¹¹⁶, u koje treba ubrojiti i nezavršeni ep o Kosovu i izgubljeni ep *Osmanida*. Značajni su i fra-Grgini *Posvetnici*, djelo napisano u počast velikana franjevačkog reda, potom mnogobrojni prepjevi Homera, Rasina i Šatobrijana, te prozno djelo *Zapamćenja*, u kojem je iznio svoja zapažanja o ljudima i događajima koje je poznao izravno. U tom se smislu dijelovi iz fra-Grginih *Zapamćenja* mogu shvatiti i kao nacrt za sve likove i događaje koje je Andrić obradio u romanu *Omer-paša Latas*.

Iako dugotrajan i obiman, fra-Grgin se književni rad mora posmatrati realno, dakle i kritički, tako što će biti ocjenjen na temelju današnjih literarnih kriterija, a potom i istorijski, tako što će se vrednovati po zaslugama u stvaranju bosanskohercegovačkog književnog kontinuiteta. Prema prvoj ocjeni, njegova pojava nije velika, za šta su dokaz realna sagledavanja kritičara iz XX vijeka, prema kojima je fra-Grgino djelo beznačajno

¹¹⁶ Ivo Andrić: Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine - ibid, str. 152-153

po estetskim vrijednostima, ali i značajno po tome što jeste književni dokument svoga vremena. Na taj način ulazimo u drugu ocjenu fra-Grginog književnog rada, po kojoj su najvažnije vrijednosti njegovog stvaralaštva u zatvaranju kruga starije hrvatske književnosti u Bosni i Hercegovini, u spretno izabranim metaforama, u blistavim opisima prirode, u «bogatom i bujnom jeziku, koji mu je davao pravo na ugledno mesto u književnosti, u obliku i tonu narodne poezije, koji je značajno uticao na romantički raspoložene duhove, u temi oslobađanja hrišćana ispod turskog jarma, koja je odgovarala nacionalno-političkom raspoloženju.»¹¹⁷

Put od prvih bosanskohercegovačkih književnih ostvarenja do fra-Grgine literarne djelatnosti obilježen je činjenicom da najbitnija od svih savršenih književnih kreacija jeste priča, čija se izuzetnost najprije vidi u načinu njenoga nastanka, o kojem je Ivo Andrić u svome govoru prilikom dobijanja Nobelove nagrade rekao: «Na hiljadu raznih jezika, u najraznoličnijim uslovima života, iz veka u vek, od drevnih patrijarhalnih pričanja u kolibama, pored vatre, pa sve do dela modernih pripovedača koja izlaze u ovom trenutku iz izdavačkih kuća u velikim svetskim centrima, ispreda se priča o sudbini čovekovojoj, koju bez kraja i prekida pričaju ljudi ljudima. Način i oblici toga pričanja menjaju se s vremenom i prilikama, ali potreba za pričom i pričanjem ostaje, a priča teče i dalje i pričanju kraja nema.»¹¹⁸

Prema Andriću, na nastanak priče utiče i veličina umjetnika, koji to postaje samo onda kada teži «za izgubljenim rajem slobodnog gledanja i čistih bezimernih likova»¹¹⁹, kakvi se jedino mogu naći u naslućenim tragovima davnih kolektivnih kazivanja, u rasutim i parcijalnim narodnim pričama, po pravilu koncentrisanim oko nekolicke glavne legende koje je ispričalo čovečanstvo. U *Razgovoru s Gojom*, Andrić je naveo da u takve legende spadaju: legenda o prvom grijehu, legenda o potopu, legenda o Sinu čovječijem, te legenda o Prometeju i ukradenoj vatri.

Da je priča najbitnija od svih savršenih kreacija ostvarenih riječima, pokazuju njena čistota i nevinost, sređenost i mir, sigurnost, vječnost i veličina, sve ono čega nema u realnosti ovozemaljskoga svijeta. Priča je savršeno ostvarenje i stoga što, kako to tvrdi Nikola Koljević, otkriva nesvjesne i blagoslovene baštine djedova, «koji su

¹¹⁷ Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* - ibid, str. 153

¹¹⁸ Ivo Andrić: *O priči i pričanju – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 69

¹¹⁹ Ivo Andrić: *Likovi - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 34

tijelo svoje položili u rasuta grobišta, a jednostavne i jake vrline u temelje naših duša, u priče koje povezuju iskustvo s maštom, istinu sa smislom, istoriju s legendom, nas s precima, i, najzad, čoveka sa zvezdama.»¹²⁰ Povezuje nas stoga što je, prema istome autoru, u tim blagoslovenim baštinama, u legendama, mitovima i bajkama sazdana prava istorija čovječanstva, što je u njima mitski raspon vremena i iskustva premošćen raznolikim simbolima, što u njima otkrivamo pravac i cilj kome idemo i težimo.

Savršenstvo se priče prepoznaje i tako što težnja za stvaranjem harmonije ne treba da bude vezana samo za jednoga pojedinca, nego i za svakoga čovjeka koji želi da istraje u traženju životne perspektive, a kada naiđe na spasonosnu misao, mora krenuti za njom kako bi, onako kako je to kazivao Ivo Andrić, napisao «nešto dobro i potvrdno, nešto što njemu, a ponekad i drugom, osvetljava put pred njim, kako bi govorio za sve one koji nisu umeli ili nisu stigli da se izraze, a u najgorem slučaju, ako nije mogao ni toliko, da nastoji da ne uradi neko zlo, da prećuti zlu reč, da u ljudskim beskrajnim protivrečnostima i sporovima bude na strani koju smatra boljom.»¹²¹

Težnja za stvaranjem harmonije prepoznaje se i po tome što je u svome neprekidnom pričanju Ivo Andrić «nalazio neku čudnu utehu i osećanje izvesne stalnosti, koju inače u životu nije nalazio. Trenuci kada je vrh njegova pera ispisivao na hartiji priču o životu neke ličnosti, koja je sada bivala deo istorije čovečanstva i deo piščeve predistorije, postajali su sve više trenuci njegove velike sadašnjosti, njegove potpunosti i trajnosti.»¹²² Pokazuje to i priča iz romana *Prokleta avlija*, čija se umjetnička karakteristika otkriva tako što «uvek predstavlja neki spas od svih teškoća i zala, što donosi pripovedanje o svetu koji tek u priči postaje vredan da se u njemu hoda, diše, postoji.»¹²³ Kazano nešto u drugačijoj formi, savršenstvo je priče u *Proklesoj avliji* u tome što pričanje i misao o smrti traju naporedo, što je «priča metonimija smrti, priča o odsustvu. Priča je Andriću zamena za život, pa prema tome i njegovo odsustvo: fra-

¹²⁰ Nikola Koljević: Andrićeva vera u priču – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 66

¹²¹ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – *ibid*, str. 307

¹²² Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – *ibid*, str. 94

¹²³ Aleksandar Jerkov: Neizreciva misao o smrti i neimenljivo u *Proklesoj avliji* – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 15/1999*, str. 221

Petrovo sećanje na Avliju teče pred licem smrti onda kada je život već prošao, pa pošto je odsutan, priča je zamena za njega.»¹²⁴

Slične toj su sve umjetničke priče, nastale kao rezultat strastvene posvećenosti književnika težnjama da sebe učine potpunijim i boljim, a svoj život ljepšim i dražim. U tome smislu treba razumjeti i postupke Andrićevih literarnih likova, kakvi su trojica konzula iz romana *Travnička hronika*, koji pišu raznolika djela – Davil ep o Aleksandru Makedonskom, Defose knjigu o Bosni, a fon Miterer veliki vojni referat; pišu ih iz iste iluzije da se jedino na taj način mogu odbraniti od jednoličnosti života u Travniku, od nestajanja u svijetu ništavila i besmisla. Postupci su to individua, koje su povezale najdublje istine da biranje života, uprkos tome što će donijeti iluziju, varku i prolazne radosti, «znači odbranu čovekovog poziva da mirno gleda u oči olujama, nevoljama, plimama i osekama nasilja, kojima je ljudstvo izloženo na zemlji, znači dokaz da čovek nije zrno praha u nevoljnom i slepom haosu stvari i veza među njima.»¹²⁵

Potvrdu takve odbrane nalazimo i u stihovima posljednje pronađene Andrićeve pjesme, koja počinje sumornim kazivanjima o stradanju i patnji, o uzaludnosti kretanja u svijet, o tome da se na kraju višegradske staze nalazi isti bol koji je obilježio početak njegovoga života kada je ostao bez oca, siromašan i bolestan. Otuda uzaludnost molitava, besmislenost prizivanja bogova i odsustvo utjehe, ali ne i unutrašnjeg šapata i glasova iz dubina koji govore o mogućoj nadi što će doći u postegzistenciji, u nekom od beskrajnih rajskih vrtova, u kojem će naći ono što je «oduvek uzalud tražio ovde: širinu i prostranstvo, otvoren vidik, malo slobode daha.»¹²⁶ Nada je to umirućeg starca koji, logično, ne vidi ništa zanosno u svijetu u kojem je nemoćan i slab, već tamo gdje se neupitno odlazi i ostaje vječno. I, da ne bi bilo paradoksa, nije to hrišćanska eshatologija niti gnostičko znanje, već, jednostavno, slabašni glas koji pokušava prkositi nestajanju i umiranju, pokušava kazati kako će umjesto čovjeka trajati umjetnik, a umjesto života – umjetnost, jedina sposobna da ljudima nudi širinu i prostranstvo, otvara vidik i pruža slobodu daha.

¹²⁴ Aleksandar Jerkov: Neizreciva misao o smrti i neimenljivo u Proklesoj avliji – *ibid*, str. 228-229

¹²⁵ Miroslav Egerić: Četiri elementa u Andrićevoj viziji čoveka – *Zbornik radova o Ivi Andriću*, SANU, Beograd 1979, str. 213

¹²⁶ Ivo Andrić: Ni bogova ni molitava - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 257

Izuzetnost se savršenog kreatora prepoznaje i po pojavi univerzalne ličnosti koju je fra-Grga Martić počeo potvrđivati široko shvaćenim opštim, a ne parcijalnim jedinstvom, za šta je dokaz i to da je bio pristalica Ilirskog pokreta, kao i svojevrsni borac za narodno jedinstvo i književno jugoslovenstvo. No, ne uvijek, što se vidi i po dvostrukom odnosu prema Srbima. Najprije izrazito negativnom, ispoljenom tokom priprema Berlinskog kongresa, kada je, uz omalovažavanje Srbije i njenih aspiracija da gospodari u njegovoj zemlji, pružio javnu potporu austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, a onda i izuzetno pozitivnom i tolerantnom. Fra-Grga je to potvrdio tako što je naporedno pisao u hrvatskim i srpskim listovima, te tako što je marljivo čitao Jovana Rajića i Dositeja, Simu Milutinovića i Lukijana Mušickog.

Fra-Grgina se univerzalnost pokazala i tako što je u iskvarenom svijetu, kao izrazito moralna osoba, bez koristi za sebe, pokušavao da svima oko sebe život učini pravednijim i boljim.

Pripadnost takvim osobama fra-Grga Martić potvrđuje tako što su ga, još za života, poštivali i domaći i strani ljudi raznih vjera, tako što je dobivao značajna priznanja i pohvale, što je bio svestrana, istinski velika i krupna ličnost bosanskohercegovačke prošlosti, što je, kao jedini katolički sveštenik u Sarajevu, stalno bio neka vrsta diplomatskog agenta za vezu s najvišim turskim vlastima i stranim konzulima, te tako što je sam i bez ičije pomoći, uspijevaio da štiti prava katoličke crkve i franjevačkog reda, ali i pojedinaca, bez obzira na to kojoj su vjeri pripadali. Posebno se to vidi u odnosu prema malobrojnim sarajevskim Srbima; vidi se tako što je austrijskoga konzula Atanackovića, dok je «ležao na smrtnoj postelji, nagovorio da primi svete tajne prema obredima svoje, pravoslavne crkve; tako što se, prilikom pokopa hadži-Kove Despića, molio za njega u pravoslavnoj crkvi; u svojoj sarajevskoj realci propisao je da se uči i upotrebljava jedno i drugo pismo i da se primaju učenici bez obzira na vjeru; on je preporučio Turcima da prihvate za episkopa prognanog Serafima Perovića; branio je Vasu Pelagića; velikim pohvalama uzdiže pravoslavnu crkvu u Mostaru i druge samostane i crkve.»¹²⁷

No, najbitnija od svih karakteristika savršenog kreatora je u tome što je uvijek negdje u pozadini, nevidljiv i neprimjetan, kako bi u prvi plan stavio svoje savršeno umjetničko djelo. Fra-Grga Martić je to pokazao pojavom privatne, za sve ljude

¹²⁷ Fra-Ignacije Gavran: Putovi i putokazi II – objavljeno u PDF formatu, str. 57

nepoznate i zatvorene ličnosti, na čije je formiranje prevashodno uticala njegova pripadnost redu bosanskih franjevačkih sveštenika, o kojima je Andrić prvi put pisao u pripovijetki *U musafirhani*, da bi iza toga uslijedilo još devet pripovjedaka s istom temom: *U zindanu*, *Ispovijed*, *Kod kazana*, *Napast*, *Trup*, *Čaša*, *U vodenici*, *Šala u Samsarinom hanu i Proba*. Bile su to pripovijetke koje su trebale označiti stvaranje velike drame o bosanskim franjevcima, najčešće stvarnim sveštenicima iz tri bosanska srednjovjekovna samostana, iz Kreševa, Fojnice i Kraljeve Sutjeske. Iako takva drama nije napisana, ostali su njeni dijelovi o životima pripadnika sveštenečkog reda, čija istorija počinje od XIII vijeka, od njihovog dolaska u Srebrenicu, po kojoj je i njihova provincija dobila ime Bosna Argentina, Bosna Srebrenika ili Bosna Srebrena. Od tog trenutka pa dalje, provincija je imala izuzetan značaj i za cjelokupni katolički bosanski živalj, jer se, kao jedina od svih ustanova bosanske srednjovjekovne države, uspjela očuvati sve do današnjih dana.

Do izuzetnog značaja bosanski franjevci nisu došli lako, već izrazito teško, jer su se, nakon dolaska Turaka, jedini isticali kao istinski borci za zaštitu hrišćana od turskoga nasilja i zla, jer su, poput svih drugih svjetovnjaka, morali plaćati svakojake globe i ići u zatvore u kojima su ih mučili sve dok ne bi platili traženi iznos. Teškoće nisu podnosili samo u svjetovnom, nego i u svom sveštenečkom životu, jer su, uslijed odsustva drugih crkvenih službenika, jedini brinuli za očuvanje katoličke vjere u Bosni i Hercegovini, i, pri tom, svoju službu morali obavljati uz izuzetne teškoće, najprije stoga što su mise služili ili na otvorenom prostoru ili u samo nekolike crkve, jer su sve ostale Turci srušili ili zapalili, a onda i zato što su do pomenutih mjesta morali dugo pješaćiti po bespućima, na kojima su ih nasilnici napadali, tukli ili ubijali.

Uprkos stradanjima, franjevci su opstajali zahvaljujući «žilavoj upornosti i borbi za goli opstanak u svijetu. U sistemu mutne i globalne zakonitosti, izgubljeni između viših i nižih bahatosti, između nekoliko nivoa samovolje o koje će se stalno spoticati, franjevci će podnositi na svojoj koži ceo bogati repertoar osmanlijske obesti»¹²⁸, ali i uspjevati da i u najtežem vremenu ostvare svoj osnovni zadatak – da hrišćanima u turskome carstvu stvore uslove za bolji i dostojniji život, da svoj neuki narod izvedu na put znanja, svjetlosti i istine.

Poučeni realnošću istorijskoga življenja, franjevci iz drevnih samostana srednje

¹²⁸ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 143

Bosne svoje su trajanje u vremenu turske vlasti ostvarili tako što joj nikada nisu vjerovali, ali joj se nikada nisu ni javno opirali. Bio je to otpor kojim se, bez trauma, opstajalo u javnome svijetu, otpor jedino mogući, istinski i pravi, čiju je suštinu razumio i neimenovani turski paša iz pripovijetke *Za logorovanja*, koji je bosanske franjevce opisao kao lukave fratre koji će, i «kad propane i potone sav svijet i sve države, plivati, kao zejtin, po vrhu»¹²⁹, koji će, u svim prostorima i vremenima, opstajati i trajati i, time pokazati, da su isključivo svoji, otvoreni samo za duhovno djelovanje, a zatvoreni za spoljašnji svijet.

Franjevačka postojanost pokazala se suštinskom, jer dovodi do istine da graditelj ostvarene harmonije može biti veliki samo ako je svoj, ako istrajava u svojoj privatnosti, ako ostane zatvoren za javni, spoljašnji svijet, ako ne pobjeđuje snagom epskoga heroja, već, isključivo, ćutanjem, jednim od najeklatantnijih izraza ljudske mudrosti u vremenima kada vladaju nasilje i strah, u svijetu kojega su odredile sveprisutne slike stradanja i smrti.

Fra-Grga je takvo istrajavanje potvrđivao čitavim tokom svog sveštenečkog života, a, što je za naš rad najvažnije, i na sarajevskoj životnoj sceni iz sredine XIX vijeka, kada je u surovom okruženju turskih paša morao izabrati jednu od dvije nametnute mu mogućnosti. Prva je stradanje koje će nastati ako se bude javno opirao, ako ga, kao epske junake, pokreću neustrašivost i hrabrost, dakle sve ono što karakteriše narodnu tradiciju i mnogostruko shvaćenu baštinu. Neizbježnost stradanja potvrđuje sudbina poznatog bosanskog franjevca i književnika Ivana Frana Jukića koji je, zaveden obećanjima Omer-paše Latasa da će provesti reforme i umanjiti preveliku vlast paša i muselima, otpočeo saradnju s carskim seraskerom, između ostalog ostvarenu i tako što mu je poslao dvije sveske književnih radova, u kojima, zajedno s fra-Grgom Martićem, slavi Latasove pobjede u borbi protiv bosanskih feudalaca. Da u turska obećanja nije smio vjerovati, potvrdilo se ubrzo nakon Omer-pašine pobjede, kada se carski serasker okrenuo i protiv hrišćana, između ostalih i protiv fra-Ivana Frana Jukića kojega je uhapsio i otpremio u Carigrad.

Drugi izbor je zatvorenost i ćutanje, čiju ispravnost možemo spoznati iz fra-Grginog razgovora s hrvatskim slikarom Vjekoslavom Karasom koji se u Sarajevu pojavio kako bi portretisao Omer-pašu Latasa. Pojavio se s preporukom Ivana

¹²⁹ Ivo Andrić: *Za logorovanja – Sabrana dela Ive Andrića knjiga V, Udruženi izdavači, Beograd 1981, str. 13*

Kukuljevića, potpredsjednika Matice ilirske i načelnika Društva za hrvatsku povjesnicu, koja je mladome slikaru omogućila dolazak na Istok, ali ne onaj romantičarsko-bajkoviti, već onaj porazni, oličen u Sarajevu, gradu velikih razočaranja, surovosti i poraza. Kada ga je takav grad pokrenuo da pije puno i govori javno o surovosti života u Bosni, došao je pred vrata pakla s kojih ga je odvuкао fra-Grga, jedini Bosanac s kojim je hrvatski slikar prijateljevao. Odvuкао ga je svojim savjetima da to što radi nije dobro ni za Bosnu ni za bosanski svijet, da u Omer-pašinoj Bosni nikad ne smije piti cijelo, već isključivo vodom razblaženo vino, da svoje unutrašnje nemire nikad ne iskazuje riječima, nego jedino bojama na platnu, te da mora biti strpljiv u čekanju na ulazak u Omer-pašin konak, u kojemu su svi službenici bezobzirni i korumpirani, daleko gori od Omer-paše jer se s njima, bez potkupljivanja, nije moglo postići ništa.

Dakle, život i trajanje u turskome svijetu donosilo je odsustvo bilo kakvoga javnoga otpora, donosilo mudro ćutanje kojim se jedino moglo izaći na pobjednički put. Spasonosnost takvoga ponašanja iskazana je u rasutim kazivanjima o fra-Grgi Martiću, o tome da u razgovorima o aktuelnim bosanskim prilikama nikome nije oponirao, protivrječio niti poricao, da je razgovore vodio «šaljivo-rezignirano, a završavao ih bez prave veze s onim o čemu je reč, bez određenog stava i bez pokušaja da dublje uđe u pitanje, zaklanjujući se lukavo za poslovice i mudre izreke, koje nagoveštavaju mnogo, a ne kazuju ništa, bežeći uvek u neku šaljivu i neiskrenu neutralnost.»¹³⁰ Između ostalih, tako je i razgovor o poraznoj drskosti bosanskih vezira i begova završavao starom narodnom mudročću da u balkanskim prostorima oduvijek *jači jaše, a slabiji pješke kasa*, kojom je potvrđivao davnu istinu da se stalno treba izražavati posredno i uvijeno, da nikada ne treba kazati ono što će štetiti i njemu i njegovoj katoličkoj zajednici u Bosni.

Zatvorenost, kao temeljni izraz privatnosti čovjekovog života, odnosi se na veoma mali broj ljudi, zbog čega je izabranog čovjeka teško prepoznati i njemu se približiti. Iskazana je teškoća posljedica odlučnosti pojedinaca da, u besperspektivnim i sumornim vremenima, ostanu nedostupni za spoljašnji svijet, što potvrđuje i slika fra-Nikole Granića iz pripovijetke *Čaša*. Slika je to trgovačkog sina, najboljeg bosanskog bogoslova u Bolonji, poznavaoца mnogih jezika i uglednog kreševskog fratra, ali i čovjeka izuzetno povučenog u sebe, koji je jedino zadovoljstvo nalazio u samoći i

¹³⁰ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 134

ćutanju, koji je tajna ostao za sve osim za fra-Petra Jaranovića. Iz poštovanja prema čovjeku koji ga je mudrim savjetima trajno vezao za Bosnu i fratarski svijet, fra-Petar je kazivao: «Tada sam vidio kako korisno i dobro mogu da govore ljudi koji umiju da šute.»¹³¹

Iz takve se fra-Grgine karakterizacije može izvesti i moguća paralela sa životom Iva Andrića. Paralela se zasniva na pojavi Andrića kao čovjeka s dvostrukim, ekstrovertnim i introvertnim likom. Iako se takvim čini, to nije ni paradoks niti ekskluzivitet, već ono što se dešava kada se «neka, u osnovi introvertna osoba, odrastanjem i ulaskom u zrelo doba života, postepeno preobražava u suprotnu, ekstrovertnu osobu. I kod Andrića je primetna ova, neminovna, metamorfoza, ali se, istovremeno, može tvrditi da je do kraja njegovog života introvertnost ostala psihička tačka oslonca čitavog njegovog bića.»¹³²

Nije ekskluzivitet ni zato što je skrivanje pravoga lika karakteristično za istinske umjetnike, tvorce velikih i nezaboravnih djela. Karakteristično je i za one koji ga ispoljavaju iz iskustva ponijetog iz patrijarhalne sredine u kojoj su rođeni i vaspitani, iz shvatanja da u svakom javnom nastupanju, kako to Andrić priznaje, ima nečeg nedopuštenog i stidnog. Otuda i introvertnost koja je skrivala nepreglednu dubinu duhovnoga bića, dileme i preispitivanja, nemire i filozofske spoznaje čovjeka koji je živio kao shizofreno, udvojeno biće, od kojih je jedno rezervisano za unutrašnji svijet, za one koje je volio i s kojima je živio, a drugo za spoljašnji svijet, za usputne i preradoznale poznanike, za koje je vječito ostao «introvertni pisac s maskom na licu, koji se skriva u književnom delu, koji se izražava šapatom i sasvim diskretno.»¹³³

O takvoj ličnosti svjedoči Vera Stojić, njegova dugodišnja saradnica, koja kazuje da je Andrić bio «jako povučen i nekako tuđ čovek. Bio je vrlo uzdržan, čak i mnogo više nego što je potrebno za diplomatu. On nije učestvovao u javnom životu. Nije ni mnogo komentarisao pojave iz savremenog književnog života, niti je otvoreno govorio o svojim književnim shvatanjima.»¹³⁴

O Andrićevoj introvertnosti svjedoči i Dobrica Ćosić koji ističe da je jedna od bitnih piščevih karakteristika to što nastoji da bude vječno izolovan od svih, što ne želi

¹³¹ Ivo Andrić: Čaša – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 150

¹³² Miloslav Šutić: Zlatno jagnje – *ibid*, str. 311

¹³³ Predrag Palavestra: *Skriveni pesnik – Slovo ljubve, Beograd 1981*, str. 14

¹³⁴ Vera Stojić: Sećanja na Andrića – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 5/1988*, str. 18

javno eksponiranje niti publicitet, što ne voli intervjuje niti javne nastupe. «On nije skroman po javnom stavu i ponašanju, on je toliko samouveren da mu ne treba publicitet. Lakše mu je, lagodnije, prijatnije da živi skromno. Skromnost nije njegova moralna moć i moralno načelo. Njegova skromnost je izraz samodovoljnosti, duhovne snage, samouverenosti. On je izabrao put uspeha i slave, najmudriji i najnenaporniji.»¹³⁵

Ono što, takođe, obilježava pojavu savršenog kreatora su povremeni izlivi radosti i veselja, u kojima fra-Grgu Martića upoznajemo kao potpunu suprotnost njegovim zapadnim Hercegovcima koji, prema Jeftu Dedijeru, u svojoj duši ne posjeduju «obješenjaštvo, nestašne šale i prijesne dosjetke. Duša im nije intuitivna, ali je u utvrđenom pravcu izdržljivija. To je i glavni uzrok što nemaju ni osobitih težnji.»¹³⁶ Suprotnost je u pojavi organizatora kućnih veselja, koji se takvim pokazuje stoga što želi biti narodni, prostodušni čovjek, što želi da svojim gostima bude dobar domaćin.

Gostoljubivost je fra-Grga ispoljavao zahvaljujući jednoj iz niza svojih naprednih karakternih osobina koja ga uvrštava u profane ljude, u one koji ne vole samoću i franjevačku samoizolovanost, koji se s ljudima druži, ide im u posjete i poziva ih kod sebe u goste, koji je, zbog svoje hercegovačke pameti, postao drugačiji i bolji, svima zanimljiv i prema svima srdačan čovjek koji svim posjetiocima svoje kuće «donosi malo vedrine i rasonode.»¹³⁷ Na kraju, gostoljubivim je postao zbog sujete čovjeka koji je volio da ga ljudi u svakoj prilici poštuju i cijene, da neprestano ističu njegove vrline, a ne samo mane. U tom je smislu i bio spreman da se pokazuje nesebičnim čovjekom koji voli da dočeka i ugošćava, posebno u dugim zimskim noćima kada su u njegov sveštenečki stan dolazili sarajevski uglednici, i oni domaći i oni strani, ali i ljudi iz sveštenečkog, hrišćanskog i muslimanskog kruga. Da bi sve bilo na najvišem nivou, nabavljao je najbolje proizvode iz najboljih krajeva - duvan i vino iz Hercegovine, a limunove, narandže i narove iz Dubrovnika. Uz to je sam spremao razne turšije, sam rezao sušeno meso, nadzirao spremanje jela i postavljanje svečanoga stola.

Jedno od od takvih kućnih veselja obilježila su i tri župnika, fra-Serafin Begić zvani Bego i fra-Luka Bošnjak koji su dolazili iz kreševskog manastira, i fra-Rafo

¹³⁵ Dobrica Ćosić: Zapis o Ivi Andriću - *Sveske Zadružbine Ive Andrića 15/1999*, str. 41

¹³⁶ Jefto Dedijer: Hercegovina – *Vidoslov, Trebinje 2001*, str. 119

¹³⁷ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – *ibid*, str. 111

Kustudić iz Kiseljaka, potom jedan kapelan, fra-Dominik Kudrić, te Matan Poljaš, jedini svjetovnjak među sveštenicima.

Dakle, sudionici fra-Grginog veselja su u najvećem broju fratri, od kojih je za priču s umjetničkim sadržajima najbitniji fra-Serafin Begić, u stvari fra-Serafin Jurić, jedan od tipičnih umjetnika življenja ili profanih umjetnika kakvi se, između ostalih djela, javljaju u romanu *Na Drini ćuprija*. u vremenu gradnje i trajanja višegradskog mosta. To su guslar Crnogorac, autori legende o toj gradnji, kao i oni koji tu legendu čuvaju i dalje prenose, potom nesrećni Ćorkan, besposleni mladi begovi, mladobosanci, Alihodža, Lotika i Fata Avdagina, identični po tome što je «svaki od tih likova u romanu doveden u neku bitnu relaciju s nekim vidom umetnosti: s gradnjom mosta, s pričanjem o toj gradnji, s pesmom, ljubavi, igrom sa snovima, s prirodnom lepotom predela ili žene. Čitaocu je manje-više sve vreme jasno da se u ovom romanu kreće u društvu umetnika življenja, a ne s imaginativno-realnim likovima iz minulih vremena, u društvu onih koji uvek simbolizuju neku od mogućnosti umetnosti življenja, neku od raznolikih umetničkih stanja ljudske duše.»¹³⁸

Svoju pripadnost umjetnicima življenja fra-Serafin je potvrdio tako što je «obredao sve samostane franjevačke u Bosni, što nigdje nije mogao da se skrasi. Boravio je u manastiru Sutjesci, gde ga je Andrić mogao i sresti»¹³⁹, a potom, prema stvarnom, oblikovati literarni lik. Oblikovao ga je na temelju slika onih fratara koji se u Andrićevim djelima javljaju kao «malo uzvišeni, skoro obični i u najtežm trenucima supstancijalno slabi i zbog toga ponekad smešni, bez oreola patnika i mučenika. Uzbudljivo su spontani i simpatični, smešni, izmiču ornatu regula i sakramenata; zemaljski su slabi, podložni raznim malim iskušenjima na koja reaguju neposredno, katkad uzbudljivo i smešno.»¹⁴⁰

Fra-Serafinov je lik oblikovan i na temelju čudesnog življenja u kojem je morao da pređe dugotrajan put od siročića iz ubogoga krajiškoga sela, pa preko sitnog, bojažljivog i u sebe povučenoga dječaka koji je odrastao i školovao se u manastiru Plehanu, u Mađarskoj i Italiji, pa do sveštenika koji je svojim nekovencionalnim i

¹³⁸ Milan Radulović: O genezi i osnovama Andrićeve poetike – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 9-10/1993-1994*, str. 361

¹³⁹ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – *ibid*, str. 138

¹⁴⁰ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – *ibid*, str. 24

franjevcima neprimjerenim ponašanjem zadavao probleme i sebi i onima koji su vodili njegov Red.

Problemi su su se pojavili kada je u zatvorenom samostanskom svijetu postao posebni, nemirni i veseli fratar, kada je svojim oponašateljskim darom gledatelje i slušatelje tjerao u smijeh, a one imitirane u zlobnu mržnju i osvetu, a još više onda kada je iznad duhovnih stavio ovozemaljska uživanja. Svoje nekonvencionalno, samostanskom svijetu neprimjereni ponašanje ispoljio je i tako što je umio da svira raznolike instrumente, da igra mađarski čardaš i pjeva mađarske pesme, čak i one opskurne, da igra karte, tako što se družio i sa svjetovnim ljudima, naročito s «muslimanskim varoškim meraklijama i veseljacima koji su ga cenili zbog njegove duhovitosti, njegovog lepog glasa i sviračke veštine, a on njih zbog turskih reči, pesama i običaja»¹⁴¹, zbog čega je od fratara i dobio nadimak Bego. Svoj loš glas fra-Serafin je stekao i zato što je javno, ne krijući se poput ostalih fratara, živio kao pravi istinski hedonista koji jede obilno, ali i kao pravi boem koji pije mnogo i pjeva rado, koji nije poricao nedostatke i mane prilične pijancima, kockarima i razvratnicima, ali ne i skromnim fratrima, te zato što je govorio iskreno, neuvijeno i javno o nedostacima svakoga čovjeka s kojim je dolazio u susret. Stekao ga je, dakle, kao istinski svjetovnjak «čija su čula otvorena za sve grehe ovog sveta, koji nema ni jednu osobinu duhovnog čovjeka, sem svog imena koje mu, u stvari, najmanje pripada i izgleda kao da mu je u šali dato, da pokaže koliko fratar Serafin nema ničeg zajedničkog sa bezazlenim anđelom.»¹⁴² .

Zbog svih tih svojih nedostaka i mana fra-Serafin je morao doći u sukob sa svojim pretpostavljenima koji su ga uzalud opominjali i korili, premještali u druge samostane i prijetili da će ga izbaciti iz Reda u kojemu je proveo čitav svoj život. Možda bi prijatnije i ostvarili da fra-Serafin nije reagovao šeretski neozbiljno, ali i ljudski uvjerljivo, upozorivši nadležne da to ne rade, jer ništa neće dobiti ako ga izbace, dok će, ostavljajući ga u Redu, uvijek imati primjer grešnika kojega mlađi ne smiju nikada slijediti.

Nedostatke i mane svoga karaktera fra-Serafin je ispoljavao posebno onda kada je iz kreševskog samostana odlazio kod nekog od svojih školskih drugova u gradskim

¹⁴¹ Ivo Andrić: *Proba – Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 79

¹⁴² Milan Đoković: *Humor u delu Iva Andrića – zbornik Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 112

župama. Jedan od takvih je bio i fra-Grga kojega je za fra-Serafina vezalo davno poznanstvo i «prijateljstvo naročite vrste, kakvo može da bude samo između dvojice ljudi tako različitih po temperamentu, po svim osobinama karaktera i težnjama u životu: ono je bilo puno sukoba i trzavica, a ipak se nije kvarilo ni smanjivalo, nego je raslo i jačalo sa svakom godinom.»¹⁴³ Jačalo je i zato što se već od početka poznanstva fra-Grga postavio kao onaj koji ima pravo da fra-Serafina u neposrednom kontaktu kritikuje i savjetuje, a da ga kod pretpostavljenih štiti i brani, te kao onaj koji se potajno divio fra-Serafinovoj nekonvencionalnosti, koju je uporno i dosljedno potiskivao i skrivao u sebi.

Bitnost prijateljstva dva bosanska fratra je u njegovom širem značenju, kao jednom od putokaza za izlazak iz apsurdna na kojega su osuđeni svi usamljivci ovoga svijeta kakvi su, između ostalih i dva uznika iz *Proklete avlije*, između Ćamila, gospodskog mladića, Turčina iz Smirne, i fra-Petra, stranca hrišćanina iz Bosne. Širina je značenja u tome da su uspostavljenim prijateljstvom dva bosanska fratra prešla mikro granicu između suprotstavljenih karaktera, kao što su dva carigradska uznika prešla univerzalnu granicu koju su među ljudima podigli nacionalni i konfesionalni, ideološki i politički, ili neki drugi, u suštini svi isti, porazni identiteti.

Prelaskom te granice uspostavljene su «istinske humanističke vrijednosti, a kao odraz potpuno bezinteresne ljubavi između slobodoumnih individua ono je zalog smisla koji stoji nasuprot apsurdu što dolazi iz historijske, političke, ukupne društvene i mitske uslovljenosti ljudske egzistencije. Slično Hasanu u *Dervišu i smrti*, koji je svojom prijateljskom ljubavlju antipod Nurudinovoj drami moralnog pustošenja, fra Petrovo i Ćamilovo prijateljstvo antipod je svakoj kainovskoj formi moći. Prijateljska ljubav prelaskom svake granice jest jedini način da se u neljudskim uvjetima proklete avlije kao metafore svake vrste čovjekovog zatočenja lakše podnese abelovska sudbina i čovjeka i čovječanstva.»¹⁴⁴

Na sličan način preokret donosi i uspostavljeno prijateljstvo između dva fratra, ostvaren tako što je moguće uspostaviti njihovu identifikaciju, a onda i njihovo sjedinjavanje u jednu ličnost, u kojoj Bosanac Serafin postaje Hercegovac; postaje, dakle, lik koji figurira kao glavni akter jedne od *hercegovačkih priča*, a još više kada se

¹⁴³ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 83

¹⁴⁴ Enver Kazaz: Univerzalnost političkog romana - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012, str. 51

od franjevačkog sveštenika preobražava u pravoga pozorišnog glumca koji, što je posebno bitno za ovu priču, savršenstvo kreira riječima.

Posebnost i izuzetnost pojave fra-Serafina kao glumca pokazala se onda kada je veselje u fra-Grginom stanu, nakon početnoga uzdržavanja u jelu i piću, neinteresantnog razgovora i međusobnog distanciranja koji su nagovještali dosadu, ubrzo preraslo u pravo vrijeme radosti i smijeha. Preraslo je tako što se u sveštenikovom stanu, kao na pravoj pozorišnoj sceni, poput svih velikih glumaca, fra-Serafin javlja, naizgled, odsutno i nezainteresovano, ćuteći i gledajući u dim svoga čibuka, a potom, izrazito aktivno, sav u govorenju i pokretu, kakve zahtijeva pojava jedinoga glumca u, samo za tu priliku, spremljenoj predstavi. Specifičnost je pojave u tome što je fra-Serafin postao usmeni stvaralac radosti i vedrine, što je počeo kazivati događaje i doživljaje iz vlastitog, ali i iz života drugih fratara, i onih prisutnih i onih koje su svi poznavali, što se «otisnuo i redao stare priče i dosetke, koje uvek izgledaju kao nove i nepoznate, i mešao ih sa novima koje se sada, ovog trenutka, u njegovoj glavi ređaju i slažu.»¹⁴⁵

Bio je to uvod u pojavu izrazito talentovnog glumca, koja se ne pokazuje u onom što drugi očekuju i traže, nego u njegovim improvizacijama, u onom što je karakteristika graditelja umjetnosti, što je osobina svojevrsnog artifeksa koji «nije više gospodar svojih šala koje bukne i biju iz njega. Kad počne da priča neku šalu, on ni sam ne zna kako će je završiti, jer jedna smešna situacija rađa drugu i svaka oštra i smela reč izaziva nekoliko novih, još oštrijih i smelijih.»¹⁴⁶

Posmatrajući je kao cjelinu, fra-Serafinova pojava postaje bitnom stoga što su svaki njegov pokret i svaka njegova izgovorena riječ odavali sliku istinskog glumca koji se pokretom i izgovorenim riječima suprotstavlja haosu i stvara harmoniju. Odavali su stoga što je njegovo lice «strahovitom brzinom prelazilo iz jedne maske u drugu, što je rečima, zvucima i melodijama oponašao, karikirao sve živo i mrtvo što je ikad očima video: fratre i sve svoje crkvene starešine, hodže i popove, konzule i visoke turske činovnike i oficire. Nikog nije štedeo, ni pred čim se nije zaustavljao; sve je mogao i sve je smeo. I sve je okretao glavačke: ljude, ustanove, mišljenja i reči, čerupao ih i rastvarao, razgolićavao i pokazivao ih onako kakve ih on vidi, u celoj njihovoj sujeti, nedoslednosti i bezmernoj, neodoljivoj smešnosti.»¹⁴⁷

¹⁴⁵ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 90

¹⁴⁶ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 94

¹⁴⁷ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 100-101

Da je fra-Serafin istinski glumac potvrđuje i posebna vrsta komunikacije u kojoj je on interpretator različitih životnih situacija na postavljenoj pozorišnoj sceni. Naročito je to vidljivo u njegovoj priči o fra-Grginom razgovoru s francuskim i italijanskim konzulom, u kojem dominira i fra-Serafinovo loše poznavanje stranih jezika i sirovo imitiranje tuđinaca i njihovih nerazumljivih, dalekih kultura, ali i njegova vještina da, makar samo u iluziji pozorišne predstave, premošćava vavilonsku podjeljenost među ljudima iz različitih prostora i zemalja. Vidljivo je to i na kraju kada se, odigravši savršeno svoju ulogu, glumac počeo polako povlačiti s postavljene scene. Fra-Serafin se povukao tako što se, bez ikakve prethodne najave, neočekivano za sve, odjedanput umirio i začutao. No, da s prestankom aktivnosti na sceni umjetnička groznica ne nestaje odmah, kazivao je govor njegovog tijela koje je polako podrhtavalo, potom njegove, od proživljenog duhovnog bljeska, skoro obnevidjele oči, a, na kraju, i njegov potpuno drugačiji, «neki novi, umorni i molećivi glas, kojim je zatražio čašu vina, koju mu je kapelan bojažljivo dodao. Popio je naiskap, i kao da je tim vinom pogasio sav svoj večerašnji vatromet, rekao tiho i rasejano: Fala vam, ljudi!»¹⁴⁸

Bio je to tipični izraz zahvale glavnog glumca na kraju odigrane pozorišne predstave koju je fra-Serafin okončao tako što je, imitirajući fra-Grgin glas, prisutnima rekao da je gozba završena, da se moraju rastati i svako se vratiti u realni svijet. A kako je povratak u realnost potpuno suprotan zanosima što ih stvara umjetnost, nastaju dileme o tome da li je u pitanju ostvarena harmonija ili samo još jedan nestalni i prolazni san.

Iste se dileme javljaju i na kraju drugog sarajevskog veselja u kojem su profani umjetnici ili umjetnici življenja okarakterisani na temelju kazivanja preuzetih iz poglavlja *Vino zvano žilavka*, koje pripada romanu *Omer-paša Latas*.

Veselje je organizovao Arif-beg, poturčeni Poljak Anton Ilinski, u istorijskim zapisima poznat kao Skender-beg koji je kasnije postao paša. To je jedan od najboljih oficira Omer-paše Latasa, komandant njegove artiljerije, ali i čovjek poznat kao veseljak i pijanica, kao ljubitelj rasmusnih, izazovnih i lijepih žena. Arif-beg je karakterističan i po tome što nije volio da pije sam, zbog čega je jednoga ljetnjega dana u svoju kuću pozvao desetak oficira, pripadnika Omer-pašine najelitnije, artiljerijske jedinice. Bili su to Poljaci, Mađari i Austrijanci koji su, nakon revolucionarnih gibanja

¹⁴⁸ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 103

iz 1848. godine, iz svojih zemalja pobjegli u Tursku, poturčili se i postali vojnici i oficiri sa zbirnim imenom murtad-tabor, s imenom koje označava zbir izdajnika i odmetnika koje su mrzili i Turci i muslimani, a još više hrišćani. Otuda i pojava ljudi koji su, isključeni i iz rođenjem stečene domovine i iz novodobijenog svijeta, postali ono što nikada nisu željeli ni tražili – izdajnici primorani da žive rasplinuti između nepomirljivih kultura i vjera, da učestvuju u Latasovim nasiljima i pokoljima, da se pomire s ulogom gubitnika, s mukom življenja u bosanskoj sumornosti i tami, s duhovnim slomom i očajem.

Odakle onda da takvi ljudi, stranci bez ikakve veze s Hercegovinom, postanu umjetnici življenja koji pokušavaju da izgrade zemaljski sklad, da postanu jedni od temeljnih aktera *hercegovačkih priča*? Pa, jednostavno, otuda što su za Hercegovinu vezani njenim savršenim proizvodima, na prvome mjestu žilavkom koju je Andrić hvalio kao jedinstven carski napitak, kojem nema ravna na drugim mjestima, a posebno ne u njegovoj brdovitoj, snjegovitoj, tamnoj, kontinentalnoj Bosni. Hvalio je opravdano, jer se iz istorijskih izvora zna da se ovo vino pilo na dvoru bosanskog kralja Tvrtka Prvog, a znatno kasnije i u Beču, na dvoru austrougarskog cara Franca Josipa Prvog koji je, osamdesetih godina XIX vijeka, naredio da se na Buni kod Mostara zasade carski vinogradi.

Zašto su žilavku pili i turski oficiri, to jeste zašto su uopšte pili vino koje je, poput svakog alkoholnog pića, islamskom ratniku trebalo biti zabranjeno i grešno?

Pili su je kao psihički razoreni nesrećnici koji traže načine da izađu iz prokletstva vlastitog življenja, ali i kao očajnici koji žele da zaborave bosansku stvarnost i istinski uživaju u životu pred skori odlazak u Hercegovinu, u krvavi obračun s Ali-pašom Rizvanbegovićem kojega će, kako ćemo to saznati iz priča s istorijskim sadržajima, savladati, uhapsiti i potom poslati u smrt. Pili su je i zato kako bi, opijanjem sagradili imaginarni most preko «ponora između grube realnosti i tajnog idealnog života za kojim svako čezne»¹⁴⁹, između trezvene istine da se pobjeći nema kud i alkoholičarske iluzije da opijenost može donijeti spas.

Žilavku su pili i stoga što je svojom ćilibarski žutom bojom iz suncem okupanog hercegovačkog kraja donosila opojnu draž i slasti, donosila «zlatne i zelene vidike, sa slutnjom plavog i velikog južnog neba u daljini i povorkom obećanja od kojih se blažen

¹⁴⁹ Vida Taranovski-Džonson: Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana – ibid, str. 328

osmejak javlja na licu, zato što je vino koje višestruko plaća pažnju koju joj čovek ukazuje. I to brzo i moćno, tako da uskoro ne primećuješ ništa drugo ni u sebi ni oko sebe.»¹⁵⁰

Žilavka je u središtu oficirskog veselja bila i zato što je imala sve suštinske znake istinskoga vina - da, od privremene materije, od nestalnog zemaljskog ploda postaje čista duhovnost, da postaje «tanki i pokretni odblesak svetlosti, koji će ih, kao kroz odškrinuta vrata, uvesti u predele bez zvuka i znaka, bez lika i vida, bez svakog vina i opoja»¹⁵¹, koji će ih iz zatvorenosti ovozemaljskog odvesti u otvorene prostore nadnaravnog svijeta, u sanjane radosti i nepoznate milosti.

A, da je to moguće, pokazuju dionizijski zanos nastali onda kada čuveno hercegovačko vino pokreće Omer-pašine oficire da se raduju, da osjete ono što je zanosno i savršeno. No, ne odjednom, već postupno, prvo početnim smirenim, a odmah zatim munjevitim djelovanjem. «Dok ulazi u čoveka, ona je pitka, bezazlena i ljupka, a kad stane da se javlja iz njega, ona je dromoglasna, zloreka i nasrtljiva. Više niko i ne pokušava da igra, jer izgleda da ovo vino sapliće noge i razvezuje jezike.»¹⁵² I, ne samo to, već pokreće ljude da se smiju i pjevaju, u čemu se posebno izdvaja doktor Fric, jedini Austrijanac među četiri Poljaka i tri Mađara, koji svojim dubokim baritonom, duhovitim šalama i vedrim studentskim pjesmama «raspiruje pijano raspoloženje vojnika murtad-tabora ili gasi njihove depresije.»¹⁵³

Najizratije je završno dejstvo žilavke, u kojem svaki pojedinac, naporedo s drugima, govori o onom što vidi i osjeća, bez obzira na to da li to drugi žele da čuju. Govore svaki svojim materinskim jezikom, zbog čega dolazi do potpune mješavine glasova u kojoj niko ne razumije nikoga, do istinske kakofonije i sveopšteg nerazumijevanja, u kojem, na naizgled razumna pitanja, nema odgovora jer u takvoj, vavilonski ostvarenoj atmosferi, ne znače ništa.

Ako se ne razumiju govorom, razumiju se istovetnom spoznajom o savršenom veselju, u kojem su središnje mjesto imali pjevanje nezaboravnih napjeva posvećenih vinu, a potom i nesvakidašnji duhovni uzleti, u kojima svaki oficir posebno osjeća kako ne pripada za njih stranoj i tuđoj, bosanskoj sredini, u kojima čuveno mostarsko vino

¹⁵⁰ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 76

¹⁵¹ Ivo Andrić: *Vino – Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 23

¹⁵² Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 78

¹⁵³ Radovan Vučković: *Istorijski izvori Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 183*

uklanja sve što predstavlja prepreku i branu, «odapinje sve kočnice, razbuktava maštu, zamračuje stvarnost, a između mašte i stvarnosti baca nove, čudesne mostove. Svi su nagoni oslobođeni i svaka logika pokopana. I svaki sad šeta, kao po svom privatnom vrtu, po beskrajnoj bašti koja je sačinjena od onog što jeste, što nije, što je bilo i nikad se neće vratiti, što niti je bilo niti će biti.»¹⁵⁴ Šetaju, govore i izvode čudesne podvige u kojima ostvaruju sve što zažele i pomisle, sve što u stvarnome svijetu nikada nisu ostvarili niti će to ikada moći. Kao da su na pozorišnoj sceni, na kojoj izgovorena riječ i otpjevani stih donose iluziju i varku, u koje se, zaslugom hercegovačke žilavke, mora vjerovati.

S tim osjećanjima i nadama veselje je završeno. Bitno je i to da je završeno u skladu s ostvarenom harmonijom; dakle bez konflikata pijanih raspusnika, već mirno i u potpunom redu u kojem su turski oficiri napustili Arif-begovu kuću i vratili se u svoj svakodnevni, sumorni, vojnički svijet.

Završetak oba sarajevska veselja identičan je po tome što su, nakon gašenja svjetla pozornice i spuštanja zavjese, svi sudionoci morali napustiti pozorišnu scenu, vratiti se u stvarnost i onda se zapitati: šta dalje, kad im zanose i smijeh ne može donijeti surovi život? Morali su se zapitati stoga što su se vratili u sivilo svakodnevnice u kojoj je «nastupilo otrežnjenje, čak i izvesno gluvo i nemo kajanje i žaljenje, izvesna seta i tuga.»¹⁵⁵ Vratili su se u ono što je stvarni život, u kojem gašenje svjetla označava da apsolutne vedrine nikada ne može biti, da se iluzija gasi kada na scenu stupe elementi negacije ljepote i sklada, s kojima prestaju snovi, a nastaje sveprisutna prolaznost, razaranje i nestajanje, sve ono što nije savršeni svijet. Otuda i sumorna istina o nestalnosti ljudskih zanosa, a s njima razočaranja i pitanje «koje se ne može rešiti, a ne da se otkloniti. – Šta je svet, stvarni svet sa živim ljudima i njihovim međusobnim odnosima izraženim u imanju i sili vlasti, u novcu i računu, a šta slika sveta sa svojim bogatstvom, lepotom i radošću?»¹⁵⁶

Odgovora nema, zbog čega i ostaje vječna čovjekova raspetost između trajnog kosmičkog i prolaznog zemaljskog sklada. U tome i jeste jedna od poruka sarajevskih veselja - da pozorišni zanos nikada ne mogu donijeti potpunu harmoniju, već jedino

¹⁵⁴ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 79

¹⁵⁵ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 29

¹⁵⁶ Ivo Andrić: Panorama – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981,* str. 137

onu nestalnu, nemoćnu da ublaži čovjeku bespomoćnost u sivilu stvarnoga svijeta, u življenju bez trajne radosti i ljepote.

No, to nije i završna poruka koja je sadržana u istini da je od prikazanog kraja bitnija suština pozorišne predstave na kojoj se pokazuje kako i profani čovjek može biti kreator reda i sklada, mjere i smisla postojanja, uređenog života u kojem je moguće pronaći zadovoljstvo i sreću. I to samo onda ako su, kao u pozorištu, na početku glumački zanosi, u središtu smijeh, na kraju kosmički red.

Da su sve takve pretpostavke ostvarene, pokazuje se tako što je fra-Grgina kuća postala svojevrsna pozorišna scena, dakle prostor koji, par ekselans, pripada umjetnosti, a smijeh gledalaca potvrda jednog od suštinskih ciljeva komedije, književne vrste koja, takođe, pripada umjetnosti. Postojanost umjetnosti potvrđuje i to što fra-Serafin, kao istinski glumac, oko sebe, dakle u gledalištu, «stvara krug tople šale i neodoljivog smeha, što svojim vatrometom pokreta i reči, kao u nekoj stvaralačkoj ekstazi, zarazno deluje na sve druge, na svoje slušaoce i gledaoce»¹⁵⁷, što donosi vizije pravog, velikog i svijetlog života, potpune sreće, savršenog blaženstva i nepomućenog zadovoljstva.

Tako i dolazimo do zanosnoga humora, kakvog možemo naći i u ostalim Andrićevim djelima. Nalazimo ga, najčešće, u mangupskom ismijavanju nesrećnoga Ćorkana ili ostarjelog Alije Đerzeleza, a veoma rijetko u sveopštoj vedrini, u zanosnim časovima ljudske egzistencije, u kojima se stvaraju prostori duhovne svjetlosti i slobode. U *hercegovačkim pričama* takvi su prostori stvoreni kada se fra-Serafin pojavljuje kao vragolan čiji «humor izvire iz suprotnosti pohlepe za životom i fratarske skrušenosti, iz bistrine pameti i religioznog zanesenjaštva, iz narodske otvorenosti i profesionalnog licemerstva. Izvire iz civilnosti jednog fratra i šaljivca koji svojom otvorenošću i mudrošću ume da izmami slatke suze smeha, koji je u najboljem značenju te reči dobrotvor ljudskog roda, jer mu razvedrava vidike i oštre mu razboritost»¹⁵⁸, koji svojim slušaocima i gledaocima iskazuje ogromnu vrijednost riječi i smijeha, koji im rastjeruje mutne oblake, donosi vedrinu i zadovoljstvo, kakve u svojim jednoličnim životima doživljavaju rijetko.

Donosi ih tako što je na sve prisutne slušaoce i gledaoce «smeh nailazio kao zaraza. Oni su grcali i jecali, usturali se na sedištu i zabacivali glavu unazad ili padali na ćilim i savijali se nadvoje, hvatali se za slabine, boreći se za malo vazduha, pokrivali

¹⁵⁷ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 28

¹⁵⁸ Milan. Đoković: Humor u delu Iva Andrića – ibid, str. 112-113

lice rukama kao da plaču i brisali se maramama, a smeh je iz njih kuljao, šištao, šikljao, brizgao na sve strane. Svi su imali osećanje da je naišao potop smeha i preplavio svet, i da je sve na njemu poneseno tom poplavom i da sve živo gubi svoje oblike i funkcije i nestaje, pretvarajući se u smeh»¹⁵⁹, da su zidovi fra-Grgine kuće pali, da je pred gledaocima nestalo stvarnog, mračnog i sumornog svijeta, a umjesto njega stvorena pozorišna iluzija sa slikom svijeta koji je «izgledao da sav plamti i da će vaskolik sagoreti u plamenu smeha.»¹⁶⁰

Tako i dolazimo do smijeha kao prvog simbola ostvarene harmonije. Dolazimo zato što, po različitim Andrićevim kazivanjima, sadrži spasonosnu radost i vedrinu, zdravlje i ljekovitost, zato što donosi zanose o kojima Andrić kazuje i u jednom od svojih zapisa u *Znakovima pored puta*: «Budite radosni kad god vam se za to pruža mogućnost, i kad za to nalazite snage u sebi, jer trenuci čiste radosti vrede i znače više nego čitavi dani i meseci našeg života provedeni u mutnoj igri naših sitnih i krupnih strasti i prohteva.»¹⁶¹ Smisao je tog kazivanja i u tvrdnji da je istinski humor blag i svima prijatan, da u njemu ima stvaralačke, umjetničke igre koja «počinje kada smijeh, - ponekad surov i jednostavan, katkad naivno čudan, katkad opet bosanski mudar i dalekovid, ponekad sasvim dobroćudan – stane da čili i ostane samo osmijeh koji je začetak pravog lika i njegove suštine. Rađanje osmijeha je veliki trenutak metamorfoze uloga između svijeta i umjetnika, stvaralačko čudo u životu i čvor u književnim obličjima»¹⁶², kojega se Andrić nikada nije odrekao, kojem je uvijek težio, u kojem je nalazio životnu vedrinu i radost, istina doživljenu samo ponekad, u trenutku, ali ipak doživljenu i stvarnu.

Pomenimo i to da u bitne karakteristike smijeha ide i to da ga pokreće izgovorena riječ kojom obični ljudi ostvaruju sporazumijevanje i komunikaciju, a pripovjedači neki od oblika usmene književnosti. O takvoj ulozi riječi svjedoči i jedna od opštih karakterizacija Hercegovaca, ljudi «za koje je reč veliko iskušenje kome oni teško mogu da odole. U svakom od njih živi potencijalni pisac ili bar usmeni

¹⁵⁹ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 28

¹⁶⁰ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 101

¹⁶¹ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 10-11

¹⁶² Midhat Begić: Pokušaj o genezi Andrićeva oblika – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 266-267

pripovedač.»¹⁶³ Svjedočanstvo donosi i pripovijetka *Priča*, zapravo Ibrahim-efendija koji je, pregažen već i prije rođenja, a onda poražen tragikom stvarnoga življenja, stvorio vlastiti svijet kojim se ogradio od onoga što se stvarno dešavalo i zaista bivalo. Stvorio ga je kazivanjem o onome «što je moglo biti, a nikad nije bilo, i što je često istinitije i lepše od svega što je bilo»¹⁶⁴, ali, nažalost, ne u trajnoj, pisanoj priči, već u nestalnoj, u usmenom kazivanju, čija se suština ubrzo izgubi u zaboravu.

Suština se izgovorene riječi pokazuje i u svojevrsnoj identičnosti između biblijskih i umjetničkih sadržaja, koju s jedne strane karakteriše legendarna Šeherezada, čije je pričanje usmjereno «da zavara krvnika, da odloži neminovnost tragičnog udesa koji nam preti, i produži iluziju života i trajanja»¹⁶⁵, da pokaže ono što je suština istinskog umjetničkog stvaranja, a s druge kazivanje s početka Biblije da je, prije svega stvorenog, postojala Riječ, Logos ili Misao, ono što je suštinska kategorija jednog od umjetničkih stvaranja, ali i ono što su temeljni atributi božanske egzistencije prije nastanka svijeta, koji su svoj smisao iskazali kada se Bog, ugledavši oko sebe prazninu i kaos, odlučio na stvaranje reda i sklada. Odlučnost je bila izraz savršenog promišljanja univerzalnog kreatora koji je snagom izgovorene riječi pokrenuo stvaranje svijeta i uspostavio kosmički sklad.

Pandan kosmičkom jeste ovozemaljski sklad kojega uspostavljaju umjetnici kada pisanom riječju kazuju savršene misli. Tako i dolazimo do najbitnijeg dijela prve priče s umjetničkim sadržajima, do riječi o čijoj izuzetnoj ulozi svjedoče mnogi. Između ostalih i fra-Grga Martić u *Srpskom narodnom listu* koji je izlazio u Pešti, zapravo u tekstu *Bosanska i hercegovačka književnost*, koji predstavlja prvi tekst uopšte o književnom stvaralaštvu u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, svjedočenje je i suštinsko, jer se fra-Grga zalaže za Vukovu jezičku reformu, a kao dokaz koliko je crkvenoslovenski jezik neprihvatljiv, on navodi sopstveni primjer, napominjući da je čak za rječnicima morao potezati da bi razumio neki književni sastav. «Tako je meni kao Srbinu bilo, a kako tuđinu mora biti, kaže on, što svjedoči da se u mladosti osjećao Srbinom, odnosno da imenovanje jedinstvenog slovenskog narodnog osjećanja još uvijek nije bilo svuda jasno izdiferencirano u smislu kako je to bilo kasnije kada se

¹⁶³ Ivo Andrić: Uz nekrolog jednoj čaršiji – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 292

¹⁶⁴ Ivo Andrić: *Priča – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 86

¹⁶⁵ Ivo Andrić: O priči i pričanju – *ibid*, str. 70

Martić osjećao Hrvatom. To ilustruje i podatak da je Martić u putopisu *Opis Hercegovine* objavljenom u istom ovom listu dvije godine ranije na isti način tretirao i ime jezika: Jezik je Hercegovine narječje našeg srpskog jezika.»¹⁶⁶

Svoju funkciju u stvaranju savršenih djela riječi pokazuju i tako što postaju tvorac jezika, tako što, kako to tvrdi Ivo Tartalja, iz njih svijet vaskrsava, dok su, prema tvrdnji Iva Andrića, one dragocjeno sredstvo za izražavanje određene umjetničke zamisli.

Ključnu ulogu riječi u stvaranju umjetničkih djela Andrić potvrđuje i tako što kazuje da pisci, jedini od svih umjetnika, isključivo i samo riječima stvaraju književna djela, te da su, opet samo oni od svih umjetnika, «pozvani da od obične, nestalne i promenljive reči, kojom se svi ljudi služe u svojim životnim potrebama, naprave sredstvo umetničkog izražavanja i, po mogućnosti, umetničko delo.»¹⁶⁷ I, bez obzira na napor da se to ostvari, umjetnici moraju istrajati kako bi se postiglo ono što je njihov temeljni cilj – da poznatim i svima razumljivim riječima kažu umjetničku istinu, za šta, kao jedan od pozitivnih primjera, Andrić navodi *Ratni dnevnik* Miloša Trebinjca. Potvrdu pozitivnosti Andrić nalazi u dijelu teksta u kojem se konvencionalni opis povlačenja srpske vojske i naroda prema Albaniji «odjednom prelama i izbacuje prosto genijalnu rečenicu – *Sve to podseća na crnu brazdu na belom polju, kojoj se ni početak ni kraj ne vidi*. Onaj ko je, pa ma i samo s fotografije ili slikarskih radova, video nešto od tog povlačenja, priznaće veliku vrednost ovakve rečenice.»¹⁶⁸ Zbog takve pozitivne uloge, riječi postaju fundamentalne za svakog književnog stvaraoca, za svakog kreatora književnosti kao posebne umjetnosti koja se, upravo zbog njih, naziva *umjetnost riječi*. Postaju takvim od trenutka kada pred piscima «sablasna belina neispisane hartije treperi i kao poziv i kao pretnja i sav napor njegovog duha usmerava se, u trenutku stvaranja, u pravcu jedne jedine zagonetke: kako u rečima da zaustavimo tragično prolazne trenutke života, dajući im otpornu snagu poezije.»¹⁶⁹

¹⁶⁶ Staniša Tutnjević: O pojmu književnog jugoslovenstva - objavljeno u PDF formatu

¹⁶⁷ Ivo Andrić: Beleška o rečima – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 65

¹⁶⁸ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 195

¹⁶⁹ Branko Milanović: Osnovi Andrićeve poetike – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 35

Dakle poezije, književnosti i umjetnosti za koju se čovjek, i pored njene nestalnosti i krtosti, mora vječito boriti. Mora stoga što, poput svih duhovnih vrijednosti, objedinjuje i spaja sve što je rastavljeno, što stvara jedinstvo između takvih suprotnosti kakve su svijest i materija, duh i tijelo, što nadvladava iskonsku podijeljenost ljudi i svijeta, što je upućena «duševnom i misaonom naporu modernog čoveka da ne prezire i ne mrzi, da ne sudi nego da shvati ono što mu je strano i tuđe, jer jedino tako može preživeti kao čovek i shvatiti samoga sebe.»¹⁷⁰ Može, ali samo onda kada umjetnik stvara za čovjeka, kada u svojim djelima izražava «ljudsku patnju i ljudske napore da se odupre zlu i užasima ovoga svijeta»¹⁷¹, da prkosi očajanju, smrti i prolaznosti vremena, da savlada sve nesreće i sva zla ovoga svijeta. Samo tada će se stradanja i razaranja pokazati neprimjerenim i besmislenim, samo tada čovjek neće nestati s fizičkom smrću, samo tada će trajati vječno u mislima svih onih koji će gledati, čitati ili slušati umjetnikovo djelo, koji će iz njegove trajnosti spoznati da veliki ljudski napori rezultiraju ostvarenjem velikih ciljeva.

PRIČA O KAMENU

Savršena ostvarenja izgrađena riječima prva su u nizu sličnih u umjetničkim sadržajima *hercegovačkih priča*. Ona su takva jer ih, pored književnika, stvaraju i drugi savršeni kreatori o kojima, između ostalih, kazuje i Andrićev esej *Razgovor s Gojom*. Kazivanje je ostvareno u formi dijaloga između ostarjeloga slikara Franciska Goje i Paola, njegovoga druga iz mladosti, u kojem se iznose različita shvatanja o umjetniku i umjetnosti.

Osnovu dijaloga čini vječna dilema o istinskim razlozima umjetnikovog stvaralaštva, koju prenosimo u izvornom pitanju: «Kakva je ovo neodoljiva i nezajažljiva težnja da se iz mraka nepostojanja ili iz tamnice koju predstavlja ova povezanost svega sa svime u životu, da se iz toga ništavila ili iz tih okova otima komadić po komadić života i sna ljudskog i da uobličuje i utvrđuje zauvek, krtom

¹⁷⁰ Svetozar Koljević: Andrićev Vavilon. Dijalog civilizacija u Andrićevom umjetničkom svetu – ibid, str.

31

¹⁷¹ Jovan Delić: Most i žrtva – ibid, str. 58

kredom po prolaznoj hartiji, koji dopunjuje neki viši red, nevidljivi red, remeteći ovaj niži, vidljivi, u kom bi trebalo da živi celinom svoga bića?»¹⁷²

Odmah nakon pitanja slijedi i odgovor – da umjetnikov napor u odbijanju malih dijelova od beskrajne cjelovitosti, u otimanju od onoga što je ništa, što je nesavršeno i tamno, predstavlja, u stvari, izuzetni napor, zanos i čar da se gradi nešto, ono što jeste neki drugačiji svijet, neki, istina nevidljivi, ali istinski viši red od onoga vidljivog u kojem postoji i živi. Gradi ga tako što, od prolaznog, realnog, kreira trajniji, umjetnički svijet, što «stvara oblike, zaustavlja mladost, zadržava pogled koji se u prirodi već nekoliko minuta docnije menja ili gasi, hvata i izdvaja munjevit pokrete koje nikad niko ne bi video i ostavlja ih, sa svim njihovim tajanstvenim značenjem, očima budućih naraštaja.»¹⁷³

Slični slikarima, koji čine osnovu rasprave u eseju *Razgovor s Gojom*, jesu mecene i neimari iz *herceovačkih priča*, tvorci kamenih mostova i kamenih gradova, po suštini istovetnim sa slikarstvom, jer pripadaju likovnim umjetnostima, a po formi potpuno različitim, jer spadaju u arhitektonsko oblikovana djela.

Prvi od te dvojice novih savršenih kreatora je mecena, zaštitnik umjetnosti, koji svojim novcem, predusretljivošću i voljom omogućava pojavu umjetnički lijepog i istinski trajnog. No, da pojava mecena nije svakodnevna i uobičajena, potvrđuje Andrićevo kazivanje da svoje želje, misli i zahtjeve ne može ostvariti svako, već samo izuzetni ljudi, čiju opštu karakterizaciju nalazimo u zapisu *San o gradu*. Prikaz je to Dubrovčana koji su mecenama postali u vremenu istinske uglađenosti i civilizovanosti, ravnoteže i ujednačenosti, dakle svega onoga što je zasnovano na razboritosti, mudrosti i razumu, na uljuđenosti i gospodstvu. Osim toga, Dubrovčani su postali mecenama i stoga što ih je karakterisao «srećan spoj latinskog i srpskog duha, mudrost vlastele i naroda koji su bili ujedinjeni zajedničkim osećanjem velikog rodoljublja»¹⁷⁴, što je i uticalo na njihovo stvaranje Grada, koje je Dubrovnik, već od kraja XV vijeka, učinilo jednim od najbogatijih evropskih gradova, pomorskom i trgovačkom silom koja je stizala do svih značajnijih mjesta svijeta. Učinilo ga je takvim jer su Dubrovčani, po ustaljenom pravilu, stečena bogatstva «pretvorili u društvenu skladnost, u umetnost i

¹⁷² Ivo Andrić: *Razgovor s Gojom – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 15

¹⁷³ Ivo Andrić: *Razgovor s Gojom – ibid*, str. 15-16

¹⁷⁴ Jovan Cvijić: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – objavljeno u PDF formatu*, str. 88

sjaj, u stvaralačku misao, u vlast nad samim sobom, u strast za stvaranjem, u najbolju ljudsku želju da se kratki život radom i smislom sublimira i ovekoveči.»¹⁷⁵

Pojava mecena je ostvarena i u *hercegovačkim pričama*; ostvarena je u pojavi nesrećnog Ali-paše Rizvanbegovića, o kojemu ćemo podrobnije kazivati u istorijskim sadržajima *hercegovačkih priča*. To je ličnost koju je, za razliku od savremenika koji ga nisu poštivali, Ivo Andrić cijenio i kao inovatora, jer je prvi uveo kapital u Hercegovinu i trgovao s Austrijom, ali i kao narodnoga predvodnika koji je gradio drumove, koji je prvi počeo vršiti melioraciju zemljišta i uveo kulture riže, maslina, vinograda i murava ili dudova, gajenje svilene bube, da bi, na kraju, i kafu pokušao da sadi. Obnovio je zanemareno vinogradarstvo, brinuo za sijanje kukuruza, sađenje krompira i duvana, te o svome trošku dobavljaio smokve i dijelio ih narodu. Da je smisao svih tih poduhvata shvatljiv samo rijetkima, Ali-paša je pokazao i onda kada je, u vremenu sadnje prvih maslina u Hercegovini, na pitanje jednog sumnjičavog hodže zašto to radi odgovorio: »Dođi do dvadeset godina, pa ćeš vidjeti.»¹⁷⁶ I, zaista, oni koji su prolazili kroz njegov Stolac, mogli su vidjeti ljepotu koju je, svojom dalekovidnošću i umnošću, počeo graditi Ali-paša Rizvanbegović.

Andrić je Ali-pašu cijenio i zbog toga što su, uprkos osporavanjima savremenika, «ostala dela. Pa i za Kolumba su govorili: nesiguran u poslovima, pa šta hoće - otkrio je Ameriku, zar to nije dovoljno. Mnogi Ali-pašu zovu tiraninom. Nekad je ta reč imala drugo značenje. Kod starih Grka tiranin je otac domovine, onaj koji brine o duši i telu naroda. Takav je bio i hercegovački vezir.»¹⁷⁷

Andrićevo kazivanje potvrđuju i savremena saznanja o Ali-paši koji je na umjetničkoj sceni postao izuzetan zato što je u sebi sjedinio tri bitne karakteristike istinskog mecene: prvu da je bogat, drugu da je tipični dinarski vođa, istinski predvodnik i sposobni upravnik koji je u svojoj zemlji uspostavio dugodišnji red i mir, i treću koja ga je potvrdila kao pobožnog čovjeka s visokim moralnim osobinama, kao umnog vladara koji se brine za sveopšte dobro, koji stvara i gradi, što je u balkanskim prostorima bilo istinski izuzetno i rijetko.

¹⁷⁵ Ivo Andrić: San o gradu – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 187-188

¹⁷⁶ Ivo Andrić: Sveske – *ibid*, str. 59

¹⁷⁷ Neđo Šipovac: Ivo Andrić u Hercegovini – *Beoknjiga, Beograd 2009*, str. 176

Iz svih tih karakteristika izdvajamo bogatstvo, čiju posebnost potvrđuju dva sljedeća kazivanja. Prvo je Andrićevo iz njegovih *Svesaka*, a sadržaj mu je posvećen sarajevskom trgovcu i dobrotvoru koji je dao novac za popravku Latinske ćuprije. Suština sadržaja je u natpisu uklesanom u kamen: «Promisli, pa nipošto ne spominji bogataše ružno, jer oni se i posle smrti pamte po svojim zadužbinama. Ovu porušenu ćupriju nije moglo sagrađiti stotinu siromaha, a on je podiže jednim zaveštanjem svoga imetka.»¹⁷⁸

Za *hercegovačke priče* bitno je i drugo kazivanje, jer se odnosi na bogatstvo koje se u hercegovačkim prostorima uvažava, a u crnogorskim prezire. Potvrđuje nam to i Jefto Dedijer koji osnovnu razliku između Crnogoraca i Hercegovaca vidi u tome što je «u crnogorskim Brdima i susjednim Arbanaskim plemenima najveća čast u onoga čija je puška na najvećem glasu. Siromaštvo izgleda ne može ništa naškoditi toj cijeni. Međutim, moji Hercegovci su u tome drukčiji od Crnogoraca. Hercegovac se stidi siromaštva, bogati se ljudi cijene i pribiraju u Hercegovini.»¹⁷⁹

Obilježen bogatstvom i visokim moralnim osobinama, Ali-paša je ušao u red velikih, univerzalnih i umnih, kulturnih i civilizovanih ljudi koji su pokušavali da svijet učine boljim i ljepšim. Ulazak je utemeljen na činjenici da je u Hercegovini zidao palate, u koje spadaju carski dvor u Mostaru i na evropski način uređeni ljetnikovac na rijeci Buni, nedaleko od Mostara, gdje se sastaju Neretva i blagajska rijeka. Izuzetnost položaja i izgleda ljetnikovca potvrđuje i to što je Ali-paša, svake godine u proljeće, u njega odlazio sa svojom porodicom i jednim dijelom svoje svite i čitavo ljeto tamo boravio. Veličinu je dokazao i tako što je, poput renesansnih mecena, gradio i za druge, za svoje Hercegovce, kojima je u legat ostavio čitav niz sakralnih, kulturno-prosvjetnih, javnih privrednih i stambenih zgrada. Najpoznatije takve zgrade su džamije u Mostaru, Stocu i Blagaju, te tekija s bibliotekom i Šejh Jujino turbe koje je podigao u Mostaru.

Daleko značajniji za Andrićevo djelo su dvojica drugih mecena. Prvi je istorijski Mehmed-paša Sokolović koji je, kao svoju zadužbinu, podigao višegradski most. Izuzetnost tog velikog ktitora najpotpunije se potvrđuje upoređivanjem s njegovim dvojnikom, istim takvim srpskim konvertitom Omer-pašom Latasom koji je, za razliku od svoga prethodnika, uzalud pokušavao da spoji mjesto svoga porijekla s mjestima svoga života, uzalud nastojao da pronade način na koji bi se «život utemeljio u rođenju,

¹⁷⁸ Ivo Andrić: *Sveske* – ibid, str. 26

¹⁷⁹ Jefto Dedijer: *Hercegovina* – ibid, str. 370

da pronade identitet između rođenja i svoje konkretne istorijske uloge ili, drugim rečima, da pronade način kojim bi se poistovetili život čoveka i život za ideju.»¹⁸⁰

Za razliku od Latasa, Mehmed-paša je uspio tako što je podigao višegradski most, a onda još dva mosta u Bosni i Hercegovini - Arslanagića most u Trebinju i Kozju ćupriju u Sarajevu, te Vezirov most u Crnoj Gori, u Podgorici. Podigao ih je u skladu s islamskom duhovnom tradicijom «da je ovaj ništavni svet kuća prolazna i šator nesreće, a da su milosrdna dela i dobrotvorne gradnje jedino sklonište od prolaznosti. A od dobrih dela najlepše je ono koje je najtrajnije»¹⁸¹, što je Andriću poslužilo kao jedan od presudnih putokaza u nalaženju rješenja apsurdna čovjekovog življenja i u formiranju filozofije svojih proznih djela.

Osim Mehmed-paše Sokolovića iz romana *Na Drini ćuprija*, Andrićevo djelo je obilježio i drugi mecena - veliki vezir Jusuf iz pripovijetke *Most na Žepi*, koji je, prema narodnome predanju, poticao upravo iz kraja u kojem je podignut taj most. Podignut kao savršena građevina, most na Žepi je postao čudesan po tome što njegova ljepota potpuno odudara od surovosti predjela koji ga okružuje; odudara zato jer se nalazi u rastrganu i pustu kraju, zato što djeluje u njemu strano, zato što izgleda kao da je doletio odnekud, kao da se zapeo u tom oštrom mrkom kršu. Nesklad između ljepote i surovosti zaprepastio je i vezira Jusufa kada je shvatio da je svojim naporom ljudima donio korist, ali da svojoj rodnoj Bosni nije donio ništa. Misao istinski depresivna, nastala stoga što u njegovoj Bosni sve izgrađeno ostaje nepripitomljeno i sirovo, što njegovu «brdovitu i mračnu zemlju Bosnu ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja, što je u njoj život, bez ikakve više uljuđenosti i pitomosti, siromašan, štur i opor»¹⁸², što u njoj svega veličanstvenoga, pa i samoga Boga, ima djelomično ili nimalo. Kada je to shvatio, vezir Jusuf je odbacio sve lijepe stihove koji su veličali njega i njegovo djelo, izbrisao svoju dotadašnju životnu devizu – iskazanu riječima da je u ćutanju sigurnost - i svoje djelo ostavio da, bez velikih riječi, svojim postojanjem potvrdi da je i ćutanje i sigurnost, a on sam mislilac koji ljude poučava kako nije moguće ostvariti sve što zamislimo, sve što želimo i sanjamo.

¹⁸⁰ Jože Pogačnik: Andrićeva radikalizacija tradicije romana – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 114

¹⁸¹ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – *Matica srpska, Novi Sad 2006*, str. 26

¹⁸² Ivo Andrić: *Most na Žepi - Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str.

Pojava mecena je bitna po tome što, bez njih, ne bi bilo arhitekata ili neimara, i to onih davnih, orijentalnih, koji su, kako to Andrić kazuje u romanu *Na Drini ćuprija*, «imali smisla ne samo za stalnost i lepotu građevine, nego i za korist i udobnost koju će od te građevine imati i najdalji naraštaji.»¹⁸³ U *hercegovačkim pričama* takav je kreator Mimar Hajrudin Aga, porijeklom Hercegovac, koji se na sultanovom dvoru obrazovao u tehničkoj školi, a potom radio u timu državnih arhitekata. Kako je, kao rođeni Hercegovac, govorio jezik naroda gdje je trebalo sagraditi most, upućen je u prostore svojeg porijekla u kojima je podigao trebinjski, Arslanagića most i mostarski, Stari most. Nakon toga počinje njegov uspon, koji dostiže vrhunac kada je, nakon izgradnje džamije sultana Bajazita II, postao rodonačelnik klasične otomanske arhitektonske škole.

Hajrudinov učitelj je bio Kodža Mimar Sinan, najslavniji arhitekt otomanskog carstva. Do titule prvog graditelja carstva prošao je trnovit put, otpočet u rodnoj Armeniji, a nastavljen u Carigradu, u kojega je dospio u okviru danka u krvi, dakle isto kao što su se u carskoj prestonici obreli neimar Hajrudin i veliki vezir Mehmed-paša Sokolović. Prvi su mu veliki radovi Šehzadina džamija u Carigradu i Selimova džamija u Adrianopolisu, dok mu je najznačajnije ostvarenje Sulejmanova džamija u Carigradu, jedno od svjetskih arhitektonskih remek-djela. Sinan je ostao zapamćen i po tome što se, među 477 objekata koje je izgradio širom nekadašnje osmanske imperije, nalazi i višegradski ćuprija, jedno od najznačajnijih djela južnoslovenske arhitektonsko-umjetničke scene.

Posebnost kazivanja o neimarima sadržana je i u činjenici da se, isto kako smo to iskazali za književnike, u središtu dešavanja ne nalazi umjetnik, nego njegovo umjetničko djelo. Potvrdu te istine donose nam neimari iz dva Andrićeva djela. Najprije Tosun-efendija iz romana *Na Drini ćuprija*, «čovjek koji gleda samo svoj posao i ne vidi, ne oseća i ne razume ništa drugo od života i sveta»¹⁸⁴, a potom i neimenovani arhitekta iz priče *Most na Žepi*, jedan od onih koji pokušavaju da uspostave «ravnotežu dobra i zla, smirenje zlih uzroka i sukoba među ljudima, harmoniju htenja i ostvarenja.»¹⁸⁵ Otuda i ogromna razlika između moći vlastodršca i umjetnika, iskazana

¹⁸³ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija – Sabrana dela Ive Andrića knjiga I, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 18

¹⁸⁴ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija – ibid*, str. 29

¹⁸⁵ Dragan Jeremić: *Traganje za harmonijom – Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 248

tako što se prva pokazuje u strahu ljudi za vlastiti život, a druga u oduševljenju čitalaca, slušalaca i gledalaca ostvarenim umjetničkim djelom. Pokazuje se i u dvostrukom odnosu prema ljudima, kojima se vlastodržac stalno obraća, kako bi dobio ono što želi i traži, dok ih, u vremenu stvaranja, umjetnik skoro i ne primjećuje, s kojima skoro ne opšti, s kojima ne komunicira direktno, već posredstvom prevodioca, koji živi sam, sam sebi kuva, sam crta i piše.

Karakteristike su to i svakog istinskog umjetnika koji, kako smo to pokazali na Andrićevom i fra-Grginom primjeru, živi na odstojanju od sredine o kojoj govori i piše; živi tako, ali ne iz buntovnog hira romantičarskog pojedinca, iz njegovog prezirnog odvajanja od prostote i svjetine, iz njegovog svjesnog prihvatanja prokletstva umjetničkog djelovanja u disharmoničnom svijetu, već isključivo iz težnje velikoga čovjeka da se posveti jedino svome djelu. Otuda i specifično ponašanje istinskoga individualca koji u javnosti nikada ne pokazuje svoje pravo lice i svoj stvarni lik, već samo lažni pasoš i masku, kako bi, ostajući u svijetu u kojem živi, «nastavio svoju igru na otvorenoj sceni, produbljujući žive, neotklonjive veze sa stvarnošću i ljudima koji ga okružuju. Iskazujući istinu i stajući uz čoveka i ljudskost kao jedine prave vrednosti, on izmiče onima koji mu zaviruju u lice, ostajući u grčevitom zagrljaju s realnošću svoga vremena i svoga prostora. Lažnom pasošu i lukavstvima on pribegava iz nužde, ne iz obesti, jer samo na taj način može opstati i izvršiti svoju misiju.»¹⁸⁶

Završna posebnost Andrićevog neimara ostvarena je onda kada, nakon završetka gradnje mosta, odlazi u Carigrad, a da se ni jednom nije osvrnuo na svoje djelo. Neimar se ponaša tako jer «dolazi iz potpuno drugačijeg sveta, sveta znanja kao moći i moći kao znanja, iz sveta moći duha koji je u njemu i koji ga čini umetnikom, iz sveta lepote i više uljuđenosti koju prenosi i tamo gde vlada svetlost islama, i tamo gde je neka druga svetlost.»¹⁸⁷ Ponaša se tako jer je svjestan da nisu bitni ni on niti njegovo ime koje će nestati u vremenu i zaboravu, već most koji će u tom vremenu opstajati i trajati, jer zna da je njegov napor doveden do kraja, da nije bio uzaludan, promašen ili nepotreban, da je njegovo djelo postalo dokaz umjetničke trajnosti i ljepote, jedine realnosti za koju vrijedi raditi i živjeti. Na kraju, ponaša se tako jer je ostvario djelo koje je «najveće dostignuće čovekovo kroz vekove u stvaranju veza, razumevanja i ljubavi, jer je most

¹⁸⁶ Milan Đurčinov: Maskirani čovek u sumraku – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 106

¹⁸⁷ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – *ibid*, str. 267-268

gotovo jedino sredstvo za susretanje, dijalog i razumevanje, pa i ljubav, jer ujedinjuje, zbližava i mnogo toga omogućava.»¹⁸⁸

Mecene kao organizatori, a neimari kao izvođači postaju bitnim zbog toga što idu u red umjetnika koji stvaraju kako bi balansirali između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kako bi ogromnim radom i neprestanim stvaranjem konkretizovali sve što vide, čuju i osjećaju, kako bi sebi i svima oko sebe objasnili stvarnost, njene neredne i zakone, njene padove i uspone, njene zablude i istine, kako bi sve ono što je bilo ili je moglo biti prikazali kao ono što jeste, i to realistički ubjedljivo i nepristrasno. Stvaraju i zato da izraze «nagovještaje i slutnje onoga što život sprema za sutrašnjicu, onoga što još nevidljivo klija u duhovima i što će u naraštajima koji dolaze cvetati javno i davati izgled licu zemlje»¹⁸⁹, onoga čime se ostvaruju harmonija i ljepota, zajedništvo i tolerancija.

Između ostalih, nagovještaj donose savršena ostvarenja nastala iz klesanog kamena. To su, prvenstveno, arhitektonsko-umjetnička djela koja svojom izuzetnošću i ljepotom, umjetničkom veličinom i egzistencijalnom korisnošću, toliko utiču na ljude koji žive uz njih i s njima da postaju dokaz istine o neraskidivoj povezanosti umjetničkog ostvarenja i čovjeka, o tome da «nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kome su nikle, i njegovih potreba, želja i shvatanja, kao što nema proizvoljnih linija i bezrazložnih oblika u neimarstvu.»¹⁹⁰

Takvo savršenstvo u *hercegovačkim pričama* pokazuju dva arhitektonsko-umjetnička oblika kreirana od kamena.

Pojava takvih oblika ostvarena je, najprije, u kamenim gradovima, čiji je nastanak, prema biblijskoj legendi, vezan za Nojine potomke koji su, nakon spasa iz kataklizmičkog potopa i zajedničkog putovanja kroz zemaljsku pustoš, odlučili da u zemlji Šinearu podignu grad i toranj s vrhom do neba, kako bi sebi pribavili ime i kako bi, živeći svi na jednom mjestu, ostali zauvijek skupa. Iako je ideja grada zajedničkog za sve ljude svijeta propala, jer je vavilonska kula nestala, ostala je želja za pravljenjem manjih stambenih naselja, za pravljenjem kamenih gradova, među njima i onih hercegovačkih, od kojih su u *hercegovačke priče* uvršteni Trebinje i Počitelj, podignuti u prostorima sveprisutnoga kamena, ali i sunca, kojega je priroda podarila samo

¹⁸⁸ Abdel Rahman Munif: Ivo Andrić i priče iz Bosne – ibid, str. 149

¹⁸⁹ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 15

¹⁹⁰ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 20

zemljama juga.

Iako to po literarnoj vrijednosti ne zaslužuje, na početak ćemo rasprave o gradovima staviti Trebinje, i to stoga što Andrićev tekst o tome gradu ne egzistira kao samostalan, već kao jedan od bezbrojnih zapisa u njegovim *Znakovima pored puta*, te zato što je daleko kraći od onoga o Počitelju.

Subjekt teksta je neimenovani Trebinjac, stanovnik grada nastaloga u vremenu rimskog gospodstva u hercegovačkom kraju. Iz tog perioda potiče i njegovo prvo ime Tribunia ili Travunija, koje je došlo od rimske riječi tribunus, sa značenjem zapovjednika jedne veće ili više manjih jedinica rimske vojske - tribunus militum i tribuni militares. Iako se tačno ne zna gdje su bile i stanovale čete tribunove, može se naslutiti da se njihov logor, prema ustaljenome rimskome pravilu građenja vojničkih utvrda, te pronađenih ostataka građevina iz toga perioda, nalazio na lokalitetu današnjega prigradskoga naselja Police, na lijevoj obali rijeke Trebišnjice. Na suprotnoj obali, na jednom krševitom zaravanku, leži Gradina koju je s Policama povezivao jedan zidani most. Može se naslutiti i to da je na mjestu današnje Gradine bilo ilirsko naselje zvano Adzizium, koje su Rimljani nazivali Urbs Opima, to jeste bogata varoš.

Slovensko Trebinje javlja se krajem IX vijeka. Ime mu je nastalo ili preoblikovanjem latinskog imena Tribunia-Tribinja-Trebinje ili od slovenske riječi *treb*, što znači žrtva. Ostaci starina govore da su Police ono mjesto koje je temelj slovenskoga Trebinja, koje se s toga lokaliteta širilo podnožjem Gologa brda sve do Brankovića kule, rezidencije trebinjskih gospodara iz XIV vijeka. Obilježje slovenskoga Trebinja je i to da je na početku bilo samo jedno od župskih mjesta, da bi nešto kasnije, okupivši oko sebe susjedne župe, postalo središtem nove i veće, istoimene političke zajednice.

Trebinje kao grad najprije spominje Konstantin Porfirogenet u X vijeku. Prema popu Dukljaninu Trebinje je bilo sjedište župana Travunije, to jeste Trebinjske oblasti. Od druge polovine XII vijeka do 1377. godine Trebinje je bilo u sastavu srpske države, da bi 1377. godine ušlo u sastav Bosne. U doba raspadanja bosanske države Trebinje postaje dio oblasti velikog bosanskog vojvode Pavla Radinovića. Trebinjem od 1438. godine vlada herceg-Stjepan, a od 1466. Turci.

Osim istorijskih, bitne su i geografske karakteristike grada Trebinja, koji je smješten u sjeveroistočnom uglu Trebinjskog polja. Oivičuju ga krševita brda srednje visine, koja su trebinjsku varoš zatvorila s tri strane, dok je četvrta, jugozapadna, ostala

otvorena, čime je stvorila mogućnost za prekrasan vidik na panoramu pitomoga Trebinjskoga polja.

Na početku kazivanja o Trebinju rekli smo da je subjekt maloga Andrićevoga teksta neimenovani muškarac koji je taj grad, najvjerovatnije zajedno sa svojom porodicom, napustio kao osmogodični dječak, neposredno nakon što je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu. Napustivši ga, on je sa sobom, u svojim mislima, ponio sliku grada svojega djetinjstva, u kojoj su centralno mjesto imale stara, jednospratna osnovna škola i »zelena reka Trebišnjica koja se pored mosta, na kraju grada, širila i stvarala malu zatoku mirne bistre vode.«¹⁹¹

Subjekt Andrićevog teksta nije, međutim, napustio slovenski srednjevjekovni, nego turski grad, kojega je, u razmaku od 1706. do 1721. godine, podizao Osman-paša Resulbegović. Bio je to tipični turski grad s bedemom i hendekom, s jednom, Hadžismajlovića kulom i tri tabije ili manje utvrde – Salahovića, Landrovića i Čatovića, s dvije džamije, od kojih je manja nosila naziv Careva, a veća ime osnivača grada, te s mnoštvom trgovačkih radnji i stambenih zgrada. Potpunija od navedene jeste slika turskoga Trebinja koje, prema opisu Aleksandra Giljferdinga, iskazanom u njegovom *Putovanju po Hercegovini*, 1857, dakle nekih pedesetak godina nakon stradanja neimenovane Trebinjke iz pripovijetke *Za logorovanja*, ali i nekih tridestak godina prije rođenja Ratka Ratkovića iz romana *Gospođica*, «posmatrano iz daljine, ima izgled dugačkog naselja smještenog u podnožju planinskog grebena Gljiva i na ivici bogatog polja kojeg natapa rijeka Trebišnjica. Odvojene skupine kuća nose posebne nazive i tretiraju se kao naselja van grada. U stvari, Trebinje ili Trebinjski grad obuhvata svega 50 prljavih i polurazrušenih muslimanskih kuća, čiji kamen, svojom sivom bojom, daje ovim kućama naročito tužan ton. Grad opasuje razrušen bedem i šanac ili hendek. Ulice su tako uske da liče na dvorišta. Na mnogim mjestima kuće su povezane prelazima podignutim iznad ulica.»¹⁹² Opis je to turskoga naselja poznatog kao Stari grad, smještenoga u središtu današnjega Trebinja, čiju je sliku sa sobom ponio i subjekt Andrićevog teksta.

Priča o trebinjskom kamenom gradu bitna je i po tome što sadrži razmišljanja o razlici između prolaznosti i trajnosti. Razlika se pokazuje kada je, nakon četrdeset i pet

¹⁹¹ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 368-369

¹⁹² Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – IP „Veselin Masleša“, Sarajevo 1972, str. 42

godina, jedini akter Andrićevog teksta došao opet u Trebinje, i onda, pričajući starim trebinjskim govorom, sa čestim zastajkivanjima i sporo, onako kako uvijek pričaju oni koji su davno napustili svoj rodni kraj, počeo kazivati o sličnostima i razlikama između grada svoga djetinjstva i Trebinja u koje je stigao kao zreli čovjek. Razlika je poticala iz činjenice da je vrijeme zauvijek proteklo, da se djetinjstvo nikada vratiti neće, što je potvrđivala slika gradskih objekata koji su, za razliku od prošlosti, u sadašnjosti bili manji i niži. Između ostalih, dokaz za to je i zgrada osnovne škole koja mu se u sadašnjosti »činila tako malena da bi je mogao preskočiti, a kad je u nju išao kao đak prvog razreda izgledala mu je do neba visoka, tako da mu je *fes s glave spadao, kad je hteo da joj sagleda šljeme.*«¹⁹³

Pored razlika postojala je i sličnost, sadržana u tome da mu je, kao i u djetinjstvu, svako mjesto bilo poznato, blisko i obično, za šta su najupečatljiviji dokaz bile ribe koje su u Trebišnjici lebdile, kao da su okamenjene, koje su i u sadašnjosti »iste kao one u djetinjstvu, kao da ih je maločas ostavio. Izgledalo je da odonda rekom nije protekla ni kap vode i da ribe ne samo da nisu porasle, nego se nisu ni s mesta maknule. I sve ostalo je bilo isto tako.«¹⁹⁴ S tom sumornom konstatacijom o trajnosti opšteg i prolaznosti pojedinačnog života završen je kratki zapis o Trebinju, kao jednom od kamenih gradova iz Andrićevih *hercegovačkih priča*.

Iako kratak, i za cjelokupno Andrićevo stvaralaštvo malo važan, zapis o Trebinju se može posmatrati kao jedan od izraza autorovog naučnog, historičarskog duha koji ga je doveo do hercegovačkih kamenih zdanja, do onoga čije početke potvrđuju ostaci bogate kulturne tradicije brojnih civilizacija koje su se u Hercegovini smjenjivale sve do novoga doba. Ostaci su to veličine i sjaja čije se najuvjerljivije potvrde, prema kazivanju ostarjeloga Franciska Goje, mogu naći u prostim i ubogim sredinama, kakva je i hercegovačka. Potvrdu tih istina nalazimo i u knjizi *Hercegovina od pojave prvih ljudi do turskog perioda*¹⁹⁵ u kojoj nam grupa autora kazuje o spomenicima kulture, počevši od paleolita, pa do srednjega vijeka.

Prvo veliko i značajno kameno zdanje u hercegovačkim prostorima je Daorson, plemenski centar Daorsa, najpoznatijeg ilirskog plemena koje je živjelo u istočnoj Hercegovini i uz desnu obalu donjeg toka rijeke Neretve.

¹⁹³ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 368

¹⁹⁴ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 369

¹⁹⁵ Grupa autora: Hercegovina od pojave prvih ljudi do turskog perioda – objavljeno u PDF formatu

Smješten na uzvisini Ošanići kod današnjega Stoca, Daorson je postao poznat po tome što je najstariji kameni grad, i to ne samo u tom, nego i u regionu čitave Bosne i Hercegovine. Sagrađen u IV vijeku prije Hrista, grad je imao intenzivan život koji je trajao nekih tristo godina, do I vijeka prije Hrista. Intenzitet je iskazan u duhovnom življenju Daorsa, potpuno promijenjenom pod uticajem Grka. Pokazalo se to tako što je, prema kazivanju Đura Baslera, naselje imalo izrazit izgled grada mediteranskoga tipa, sa svim obilježjima helenističke gradske kulture. U gradu su bili trg ili agora i javne zgrade, vijećnica, skladišta i prodavaonice, a otkopani su i ostaci gradske cisterne. U stambenom dijelu bile su smještene i zanatske, kovačke, livničke i zlatarske radionice. Zgrade su bile pokrivena crijepom, keramika se uvozila iz Grčke i Italije. Uticaj se helenske kulture pokazao i tako što su Daorsi koristili grčko pismo i grčki novac, što su prihvatili grčko građevinarstvo, grčku keramiku, grčke zanate i helenističko interesovanje za minijaturnu plastiku. No, nisu se u svemu identifikovali s Grcima, jer su iz grčkih znanja i umijeća prihvatili ono što im je odgovaralo, a na grčkoj tehnici i umjetničkom dometu gradili umjetnički svijet prema svom duhovnom životu i potrebama domaćeg stanovništva. Razlika se pokazala i u tome što Daorsi unutar utvrđenja nisu podizali nikakve građevine, što nisu gradili hramove, što su masovno proizvodili kultne metalne figurice nepoznate u helenističkom svijetu, kao i metalne pločice s otisnutim mitološkim likovima i drugim dekorativnim elementima, poznate samo na ilirskom području.¹⁹⁶

Karakteristično je da antika svoj uticaj nije ostavila u sjevernim dijelovima Bosne i Hercegovine, u prostoru planinama odvojenom od ostaloga svijeta, zbog čega stari Bosanci nisu imali mnogo dodira sa stranim elementom niti su poznavali gradsku kulturu. Posljedica te odvojenosti jeste i u tome što se u njihovoj sredini nije očuvao nijedan antički grad. Za razliku od Bosanaca, izvorni Hercegovci, Neretljani i Zahumljani, «od dosta davnih vremena, održavaju veze s romanskim elementom Dalmacije i njihovim gradovima. Neretva je od IV veka pre Hrista glavna prometna i kulturna arterija; blizu njenog ušća podignuta je prva grčka kolonija za stvaranje veza s unutrašnjošću. To će biti jedan od razloga što je Hercegovina bila i relativno gušće naseljena od Bosne.»¹⁹⁷

¹⁹⁶ Đuro Basler: Gradina na Ošanićima kod Stoca – objavljeno u PDF formatu

¹⁹⁷ Vladimir Ćorović: Historija Bosne – Glas Srpski i Ars libris, Beograd 1999, str. 5

Nakon grčkoga slijedi rimski, a potom i vizantijsko-srpski kulturološki ambijent u kojem su nastali srednjovjekovnih kameni gradovi koji se, po svome geografskom položaju, mogu svrstati u tri grupe: prvu – koju čine gradovi uz rijeku Neretvu, drugu – u koju spadaju gradovi iz istočne Hercegovine, i treću – u koju su svrstani gradovi iz zapadne Hercegovine. Zajednička im je karakteristika da su izgrađeni na teško pristupačnim brežuljcima, i to stoga što su takav položaj uslovlili strateški razlozi odbrane od neprijatelja. Potvrđuju nam to Blagaj ili Stjepangrad kod Mostara, smješten na stijeni iznad vrela Bune, potom Vidoški, podignut poviše centra Stoca, onda Mičevac, koji se nalazi na malenom uzvišenju iznad Trebišnjice, u neposrednoj blizini grada Trebinja, zatim Klobuk u Korjenicima, smješten na putu između Trebinja i Nikšića, te Ključ, koji se nalazi iznad sela Cernice kod Gacka.

Prema arheološkim izvorima i podacima Konstantina Porfirogeneta, u tom je periodu na području današnje Hercegovine postojalo blizu pedeset takvih naselja. Broj nimalo beznačajan, što nam govori da je Hercegovina u određenim periodima svoga historijskoga postojanja imala veliki značaj, kakav su imala i dva grada iz kojih dolaze neki od aktera Andrićevog književnog djela. To su Stolac, rodno mjesto Ali-paše Rizvanbegovića, čiji lik nalazimo u romanu *Omer-paša Latas* i pripovijetki *Ali-paša*, te Mostar, grad iz kojega potiču Nikola Kriletić, glavni junak pripovjedaka *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*, neimenovani muškarac iz pripovijetke *Derzelez u hanu* i neimenovana djevojka iz pripovijetke *Olujaci*.

Mostar je grad koji je, u historijskome smislu, daleko mlađi od Trebinja. Prvi spomen njegovoga imena dolazi tek 1440. godine kada, umjesto daleko starijeg Blagaja, postaje glavni grad Hercegovine. Nakon toga nastaje izuzetno brzi razvoj Mostara koji je, prema Giljferdingovome opisu, podignut «na mjestu gdje su se dva brda tako približila jedan drugome da je za Neretvine obale ostao vrlo ograničen prostor. Južno i sjeverno od grada brda se razmiču, čineći ravnice kojom se proteže Bijelo polje, dugo tri sata hoda.»¹⁹⁸

Giljferdingov opis je bitan po tome što se može posmatrati kao jedan od uvoda u Andrićevu vezanost za Mostar, za istinski grad pjesnika: prvo onih turskih iz osmanskoga vremena, zatim onih iz sredine XIX vijeka – Joanikija Pamučine, Prokopija Čokorila i Serafima Šolaje, čija su mu kazivanja pomogla u stvaranju likova Omer-paše

¹⁹⁸ Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – ibid, str. 53-54

Latasa i Ali-paše Rizvanbegovića, a na kraju i onih s kraja istog tog vijeka, među kojima su Jovan Dučić, Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović.

Značaj hercegovačkih gradova potvrđuje i Stolac koji je, iako kao ljudsko naselje postoji u dugačkom vremenskom kontinuitetu, svoj današnji naziv dobio relativno kasno, tek u XV vijeku. Stolac je poseban i po tome što predstavlja mjesto s najdužom i najraskošnijom istorijom gradskog života u Bosni i Hercegovini, što je jedan od rijetkih balkanskih prostora na kojima su sačuvana materijalna svjedočenja o urbanim oblicima života kroz razdoblje dugo preko 3500 godina, koliko su stari posljednji poznati nalazi ilirskog grada Daorsona. Upečatljivosti prošlosti toga grada doprinose i poznate nekropole stećaka na Radimlji, Boljunima, Rotimlji i Vidoštaku, te raznolike džamije i biblioteke.

O posebnosti tog hercegovačkoga grada kazuje i Aleksandar Giljferding, u čijem putopisu nalazimo da je podignut na veoma lijepome mjestu, u uskome prosjeku kojega je napravila rijeka Bregava. Centralno mjesto u toj hercegovačkoj naseobini ima «Stari grad, glavno utvrđenje u Hercegovini, koji leži na brdu oko koga su se, sa svih strana, načičkali planinski vrhovi. Stolačka tvrđava ili Grad stolački je od davnina bio u vlasništvu pašine porodice, iz koje je svaki ugledniji član ponešto dobavljaao za građevinu na tvrđavi, a i u gradu, koji je takođe bio njihovo vlasništvo. No, najviše je u tom pogledu učinio Ali-paša koji je tu sebi podigao konak, te oko grada počeo podizati novi čvrsti bedem, ali ga nije završio.»¹⁹⁹

Posljednji u nizu značajnih hercegovačkih kamenih gradova, i, ujedno, drugi kameni grad iz *hercegovačkih priča* je Počitelj, čija je slika ostvarena u tekstu *Na kamenu, u Počitelju*, napisanom 1954. godine, kada je Andrić prvi put došao u Hercegovinu i, takođe prvi put, posjetio drevni grad. Bila je to posjeta gradu čije se ime u istorijskim spisima prvi put pominje 1263. godine, kada je kralj Bela IV zapisao kako je dobio na upravu zemlju Počitelj. Od tog trenutka počinje podizanje grada, smještenog na važnom putu između Gabele i Blagaja. Podizanje je uslijedilo stoga što je, nakon razaranja ranijeg centra - grada Bivoljeg Brda - nastala potreba za pojavom novog administrativno-upravnog centra župe Dubrava, a još više zato što je to mjesto imalo izuzetno važni strateški značaj. Posebno je to potvrđeno 1383. godine, kada je kralj

¹⁹⁹ Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – ibid, str. 48

Tvrtko podigao utvrđeni grad, sa svrhom da kontroliše put koji je dolinom Neretve vodio do mora.

Značaj se Počitelja pokazao i u narednim godinama srednjega vijeka: najprije 1444. godine, kada su, nakon pada Bosne pod tursku vlast, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin i sinovi hercega Stjepana naredili gradnju utvrđenja, sposobnog da se iz njega pruži otpor najezdi Turaka, a onda i u periodu od 1463. do 1471. godine, kada je u Počitelju boravila ugarska vojna postava.

Pokušaj da Počitelj postane brana turskoj najezdi ostao je bezuspješan, jer su ga 1471. godine zauzeli Turci. Od tog vremena pa do kraja turske vlasti, do 1878. godine, trajao je najuspješniji razvoj Počitelja. Pokazalo se to tako što je u periodu od 1713. do 1835. godine bio sjedište Počiteljske kapetanije, a u periodu od 1782. do 1878. godine sjedište kadiluka. Razvoj je zaustavljen nakon uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, otkada Počitelj gubi svoj strateški značaj i naglo propada. Dokaze tih istina donose porušeni dijelovi bedema, čime je uništen kontinuitet gradskih zidina Počitelja, ali i zatvoren život grada koji u novim vremenima za sve postaje nebitan i nevažan.

Ako znamo da je po struci bio historičar, mogli bismo pomisliti da je Andrić u Počitelj stigao kako bi evocirao uspomene na slavnu prošlost grada, značajnoga i za Slovene, i za Mađare i za Turke. No, stigavši u grad, umjesto historijskih, u prvi plan su izbile arhitektonsko-umjetničke karakteristike počiteljskoga grada, smještenog na najvišem vrhuncu jedne prilično visoke i strme litice, na obronku brda koje dominira nad koritom rijeke Neretve. Izbor lokaliteta Počitelja zadivio je toliko Andrića da je na samome početku svoga literarnoga teksta kazao kako je grad podignut na izuzetno nepodesnom mjestu, iznad «ćudljive Neretve, koja jede zemlju i podriva stenu, na mestu koji nije ni udoban ni lak. Nije udoban jer na jednoj nozi stoji, jednim se stopalom drži zemlje, i to ne celim.»²⁰⁰

Arhitektonsku posebnost počiteljskoga grada obilježili su i njegovi građevinski objekti, čije ćemo karakteristike iznijeti na temelju knjige *Stari hercegovački gradovi* od Hamdije Krešeljakovića i Hamdije Kapidžića.²⁰¹

²⁰⁰ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 223

²⁰¹ Hamdija Krešeljaković i Hamdija Kapidžić: *Stari hercegovački gradovi – objavljeno u PDF formatu*

Počiteljski su građevinski objekti podignuti u dva perioda, u prvom, bosansko-ugarskom i drugom, turskom, čime je ostvaren čudesni spoj Istoka i Zapada, Azije i Mediterana. Karakteristično je i to da se, prema namjeni, svi počiteljski objekti mogu podijeliti u tri temeljne kategorije.

Prvu i osnovnu kategoriju čini fortifikacioni sistem koji se u početku, u vremenu bosanske vlasti, sastojao od samo jedne velike, okrugle kule. Taj je sistem postao daleko složeniji nakon pada Bosne, kada su ga 1444. godine, po naredbi kralja Matije Korvina i sinova hercega Stjepana, započeli graditi najbolji dubrovački i hercegovački majstori. Gradnja je okončana tako što je, oko prvobitne kule, podignut mali grad. Karakteristično je i to da oko grada nije bilo ni bedema ni opkopa, te da se u njega dolazilo preko skalina od 200 stepenica. Završni dio izgradnje fortifikacionog sistema došao je u turskome periodu, kada su izgrađeni dizdareva kuća, jedan ambar, jedna mala i još jedna dodatna, vodena kula, iz koje je za vrijeme opsada silazila voda niz skaline. Završna je izgradnja Počitelja uslijedila krajem XVII vijeka, kada je grad opasan bedemom, kada je dozidana gradska kula i sagrađene dvije tabije. U XIX vijeku počiteljski kapetan Smail Gavran obnovio je staru kulu koja je po njemu dobila naziv Gavran-kapetanova kula. S lijeve strane kule bila je tamnica, a u prizemlju barutno spremište i prostorije za smještaj vojnika. Treba naglasiti i to da su svi objekti izgrađeni od kamena i pokriveni pločama.

Pored takvih, počiteljski je grad sadržavao i javne objekte potrebne za svakodnevni život. Sagrađeni su isključivo u turskome periodu, a činili su ih: medresa ili vjerska škola, musafirhana ili gostionica, han ili prenoćište za putnike, hamam ili javno kupatilo, mekteb ili osnovna škola, imaret ili narodna kuhinja, vrijedna orijentalna biblioteka i džamije, od kojih je najznačajnija Šišman Ibrahim-pašina džamija. Nazvana po njenome ktitoru, rođenome Počiteljaninu koji je na kraju postao egipatski paša, ta jednodobna potkupolna džamija predstavlja jedno od najuspješnijih ostvarenja klasičnog osmanskog stila u Bosni i Hercegovini.

Završnu arhitektonsku kategoriju počiteljskoga grada čine stambene zgrade koje predstavljaju mješavinu orijentalnog i mediteranskog stila. Uticaj mediteranske arhitekture se ogleda u dvodobnim krovovima, naglašenoj strukturi kamenog zida, razmaknutim prozorima malih dimenzija, te u rasporedu prostorija u manjim, jednoetažnim objektima. Različiti od tih su uticaji orijentalne arhitekture, koji se prepoznaju po četverodobnim krovovima, doksatima, nizovima prozora na malom

međusobnom razmaku, rasporedu prostorija s hajatom ili predvorjem u prizemlju i otvorenom divanhanom ili prostorijom za razgovor na spratu, kao i po povezanosti ograđenog prostora dvorišta sa zatvorenim stambenim prostorima unutar objekta.

Osim posebnih, postoje i zajednički elementi za sve objekte počiteljskog grada. To su: kamen, kao osnovni građevinski materijal za zidane konstrukcije, kamenom popločane ulice, dimnjaci oblih formi, te krovni pokrivač od nepravilnih kamenih ploča. Posmatrajući sve arhitektonske kategorije kao cjelinu, Andrić je došao do jedinstvene vizije počiteljskoga kamena, o čemu svjedoče sljedeća dva navoda.

Prvi: «Ovaj kamen je u znoju ljudskog lica vađen, klesan i uzidivan u smišljene građevine koje služe ljudima za njihove raznovrsne potrebe i odgovaraju njihovoj želji za lepotom, želji koja ide mimo i, često, iznad tih potreba.»²⁰²

I, drugi: «Nikad nisam mogao bez uzbuđenja stajati na ljudskom rukom obrađenom i od upotrebe izlizanom kamenju nekadašnjih gradova i zdanja. Od tog oborenog toplog kamena sa bivših građevina pod suncem koje je *isto*, u mene je uvek ulazila uzbudljiva vizija života pomrlih ljudi i naraštaja, njihovih potreba, strasti, verovanja i zabluda, sudara, privlačenja i odbijanja, večitog talasanja ljudskog mora na tvrdoj i neprolaznoj zemlji.»²⁰³

Potvrdu takvih istina pružaju nam i drugi Andrićevi esejističko-putopisni tekstovi o građenju i stvaranju, o onome što se može shvatiti i kao osnovno polazište u traganju za novim perspektivama i vidicima. Takvim tekstovima pripada i *San o Gradu* iz 1923. godine, napisan povodom pojave drame *Maškerate ispod kuplja* Iva Vojnovića. Zapravo, temeljna osnova Andrićevog teksta nije u Vojnovićevoj drami, nego u njenim didaskalijama, koje su istovremeno i «vedute grada Dubrovnika koje se mogu iščitati na tragu iluzionističkih autorovih scenografskih rješenja, u kontekstu književno-povijesnih refleksija i paradigmi savršenstva Grada, u skladu s nevidljivim životom kamena kao ljepote umjetničkog djela.»²⁰⁴

Slijedeći Vojnovićevo slavljenje dubrovačke prošlosti i tradicije, ali i njegov strah od prolaznosti i propadanja svega postojećega, Andrić je u svom tekstu *San o Gradu* oslikao Dubrovnik kojega su njegovi građani izgradili od klesanog i razumno

²⁰² Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 225

²⁰³ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 226-227

²⁰⁴ Branka Brlečić-Vujić: Andrićeva poetska slika dva grada - *Grački opus Iva Andrića, Beogradska knjiga, Beograd 2010*, str. 15

slaganog kamena, od kojih je svaki pojedinačni kamen, i onaj iz Kneževog dvora ili iz čuvenih tvrđava Lovrijenca i Minčete, kao i onaj iz najmanjih kuća, vrtova i terasa, izražavao čistu ljepotu i podvrgavanje zakonima i ograničenjima. Karakteristika je, dakle, u podvrgavanju, koje je u fizičkom svijetu oduvijek izražavalo okove i neslobodu, ono protiv čega se mladi Andrić otvoreno borio, a u duhovnom postajalo božanski dar, «prva crta višeg pomisla, početak stvaranja»²⁰⁵, ono čemu je, kao umjetnik, Andrić neprekidno težio. Gradeći smisleno, Dubrovčani su iza sebe ostavili vječnu pouku svim budućim stvaraocima, u kakve spada i Andrić, koji je zadivljeno pisao o svemu onome što je vidio i spoznao. A pouka je u tome da je sve sagrađeno u pravoj mjeri i punoj veličini, kao istinski magična igra svjetlosti i tame, kao «pozornica ljepote, reda i sklada koja je, ujedno, i unutarnja, sutonska, umiruća, i stoga nalik na san koji je življi i stvarniji od stvarnosti. Otuda i sutonska slika Grada s metaforičkim naslovom *San o Gradu*, slika grada koji opstoji kao nestvarno kazalište.»²⁰⁶

Magija kojom je okončana slika dubrovačkoga grada magija je i kamenoga, trebinjskoga i počiteljskoga grada, kojom se ostvaruje smisao uloge kamena u stvaranju umjetničkog djela. Ostvarena je slikom savršeno oblikovanog umjetničkog djela, te vizijom umjetnosti kao jednog od načina nadvladavanja tragike svijeta. Vizija se sastojala u tome što su Andrića, tokom školovanja u Evropi, a onda i tokom putovanja po njenim najznačajnijim gradovima i predjelima, «opsenili red i čistoća, veličina i lepota građevina, složeni društveni ceremonijali, kultivisane forme ophođenja i građanska uljuđenost. Očarali su ga muzeji i biblioteke, očarala novovekovna evropska kultura i život u kojem vladaju red, harmonija i neki dublji i viši smisao. Tako je jedan realan civilizacijski horizont postao simbol i ogledalo umetnikovog unutrašnjeg duhovnog prostora.»²⁰⁷

U savršene arhitektonsko-umjetničke kreacije spadaju i kameni mostovi čiji se nastanak, poput riječi i kamenih gradova, veže za mit. Samo ovaj put ne biblijski, nego islamski, kojega u romanu *Na Drini ćuprija* tumači Alihodža Mutevelić. Prema Alihodžinom kazivanju, prvi je most nastao božanskom voljom da ublaži kaos i nered kojega je na zemlji, razorivši njenu prvobitnu ravninu i glatkoću, napravio šejtan, Lucifer ili đavo. Bog ga je ublažio tako što je poslao meleće ili anđele koji su, raširivši

²⁰⁵ Ivo Andrić: *San o gradu* – ibid, str. 191

²⁰⁶ Branka Brlenić-Vujić: *Andrićeva poetska slika dva grada* – ibid, str. 15

²⁰⁷ Milan Radulović: *O genezi i osnovama Andrićeve poetike* – ibid, str. 344-345

svoja krila iznad zemaljskih dubina, naučili ljude kako se grade mostovi, kako se premošćavaju «duboke rijeke i provalije što odvajaju kraj od kraja i dijele ljude jedne od drugih i smetaju im da putuju po zemlji koju im je Bog dao kao bašču za njihovu hranu i izdržavanje.»²⁰⁸

Potvrde tih istina donosi i trebinjski ili Arslanagića most. Iako ne spada u sadržaje *hercegovačkih priča*, taj most pominjemo stoga što je savršeno kameno zdanje, što ga je izgradio majstor Hajrudin, te zato što ga je Mehmed-paša Sokolović podigao iz želje da ostavi uspomenu na svog sina koji je umro kao namjesnik tog dijela hercegovačkog svijeta.

Trebinjski ili Arslanagića most pominjemo i zato što je povezivao dva bosanska dijela otomanskog carstva - centralnu Bosnu i današnji Herceg-Novi, i služio kao prelaz za sve trgovce, najviše one koji su prodavali so. Pominjemo ga i stoga što se svrstava u djela s izuzetnom kulturnom, istorijskom i umjetničkom vrijednošću²⁰⁹, a onda i zato što se danas, zbog izgradnje akumulacionog jezera za hidrelektranu na Trebišnjici, ne nalazi na lokaciji na kojoj je izgrađen, već na samome ulazu u uže područje grada Trebinja, između naselja Police i Gradina. Prvobitna je lokacija bila pet kilometara uzvodno od Trebinja, u neposrednoj blizini srednjovjekovnog grada Mičevca.

Kameni su mostovi svoju buduću bitnost u Andrićevom književnom djelu nagovijestili već od pišćevog djetinjstva, kada je pred ćuprijom na Drini «uvek zastajao idući u školu. I dok su se njegovi drugovi igrali kraj reke, on je tu, na sredini mosta, na kamenoj klupi-sofi, voleo satima da sluša pričanja starih ljudi. Otuda će se u njegovoj duši duboko urezati kazivanja o prošlosti ove varošice, dok će ga taj čudesni most, kamena ćuprija na jedanaest svodova, potpuno opčiniti.»²¹⁰

Karakteristično je da i kameni mostovi, isto kao i kameni gradovi, potvrđuju sinkretizam arhitekture i literature. Najavljen u djetinjstvu, sinkretizam je svoje pravo značenje počeo dobijati u desetogodišnjem kontinuitetu, od 1923. do 1933, koji počinje pripovjetkama *Ljubav u kasabi* i *Most na Žepi*, a završava lirskim esejem *Mostovi*. Za ostvarenje navedenog sinkretizma najbitniji je posljednji tekst, s kojim su mostovi postali jedna od centralnih tema Andrićevog djela, a ujedno i jedan od bitnih sadržaja *hercegovačkih priča*.

²⁰⁸ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija - ibid, str: 257

²⁰⁹ Amir Pašić: Arhitektura Bosne i Hercegovine – objavljeno u PDF formatu

²¹⁰ Radovan Popović: Andrićeva prijateljstva – *Službeni glasnik, Beograd 2009*, str. 8-9

Mostovi su bitni zato što u njima nalazimo istinu kako su, bez obzira da li su veliki ili mali, planinski ili gradski, željeznički ili drumski, svi stvarni mostovi smisljena ljudska djela kojima je savladana prepreka. Smisleni su i zato što spajaju, što su dostupni svima, što su prema svakome jednaki, što nikada i nikome ne donose zlo, zato što «pokazuju da stvaralački podvig daje izvestan smisao životu u kome malo šta ima smisla, samim tim i da su stvaralaštvo, umetnost, svetlo nade u tami besmisla.»²¹¹

Osim u pripovijetkama *Ljubav u kasabi* i *Most na Žepi*, mostovi su obilježili i druga Andrićeva djela, u kojima se javljaju kao litararni izraz stvarnih mostova, nastalih u drugoj polovini XVI vijeka, u doba sultana Sulejmana Veličanstvenog i njegovih velikih vezira Rustam-paše Hrvata i Mehmed-paše Sokolovića. Obilježili su i *hercegovačke priče*, u kojima, kao jedini, figurira mostarski Stari most, poseban po tome što, za razliku od drugih mostova, nije podignut kao usamljena građevina, nego kao jedan u nizu mostova na Neretvi, Buni, Bunici i Radobolji, onda po tome što je podignut u gradu koji je, upravo po njemu, nazvan Mostarom, te po tome što je, na osnovu kazivanja u *Zapisu o Mostaru* i *Znakovima pored puta*, ušao i u Andrićeve *hercegovačke priče*. Najzad, posebnost se mostarskoga Starog mosta ogleda i u tome što su ga smatrali najčjuvenijim bosanskohercegovačkim mostom, poznatijim i od višegradske ćuprije koja je, na najimpresivniji način, obilježila Andrićevo književno djelo.

Mostarski ili Stari most, poput počiteljskog grada, svoju izuzetnost zasniva najprije na tome što je izgrađen na istinski surovom mjestu, između dvije izuzetno visoke stijene, na visini od dvadeset i jednog metra iznad nivoa Neretve. Gradnjom na tako nepodesnom mjestu potvrđuje se snaga ktitora i neimara, koji udruženim djelovanjem nadvladavaju suprotnost između surovosti prostora, apsolutno neprilagođenog za gradnju, i kasnije izgrađenog savršenog djela. Njihov je napor bitan stoga što ga možemo uporediti s nastojanjem iskazanom u Andrićevom proznom djelu, u kojem je «susret dve različite kulture, od kojih se svaka bori za prevlast na istom, šturom i negostoljubivim tlu, uvek trenutak samoprepoznavanja: tek suočavanjem s drugim i drugačijim, skoro po pravilu neprijateljskim, svaki od kulturnih modela sagledava svoj pravi lik i odmerava svoje istinske mogućnosti.»²¹²

²¹¹ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 235-236

²¹² Tatjana Rosić: Oči uprte u priču – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 11/1995*, str. 185

Navedene karakteristike mjesta gradnje izraz su poruke o snazi umjetničkog djela da u prostorima disharmonije izgradi harmoniju. Snaga se pokazuje onda kada se u disharmoniji, u prostorima surovim, nesavršenim i divljim, izgradi veličanstvena ljepota koja harmoniju približava i sjedinjuje s onim što bi, bez umjetničke magije, bilo zastrašujuće i porazno. Istovredmeno, snaga se građenja pokazuje i tako što je «simbolička moć dihotomije svoje/tuđe pre svega kulturološka, zasnovana na epohalnom naporu prevazilaženja razlika koje nisu dobrovoljno prihvaćene nego nametnute onim što bi se moglo nazvati prinudom istorije. Otuda most, iako nazvan ćuprijom ne bi li se familijarnom rečju pripitomila veličanstvena građevina vitkih lukova, zauvek ostaje stranac u divljem pejsažu, nešto tuđinsko, izdaleka poslato i na silu sagrađeno, nepriljubljeno, što i posle niza decenija izaziva čuđenje i strahopoštovanje, nelagodnost više nego uživanje.»²¹³

Suprotnost između surovosti prirode i ljepote umjetničkog djela izraz je i protivrječnosti koje nalazimo u čitavome Andrićevom književnom djelu: između melanholičnih i tužnih, turskih i iracionalnih sadržaja, s dominantnim slikama ružnoće i nečistoće, neimaštine i nerada, ali i potpuno drugačijih, nagovještenih u pismu Zdenki Marković, koje je uputio 14. aprila 1922. godine iz Bukurešta. Pismo je bitno za budući literarni preokret, kojega je Andrić najavio tako što je obećao da će se, nakon povratka iz inostranstva, i stalnoga nastanjivanja u Beogradu ili Splitu, vratiti sadržajima u kojima će centralno mjesto imati i neke drugačije slike čovjekovog življenja, između ostalih i one zasnovane na kulturi i umjetnosti.

Karakteristika je mjesta gradnje Staroga mosta i u tome što su prije tog na istome lokalitetu postojala dva mosta. Za razliku od prvog, drvenog, drugi je most bio viseći, sa zidanim stubom u koji su bili usađeni posebni nosači, preko kojih je od užadi i drvenih gredica bila izvedena viseća konstrukcija mosta. O tome je mostu turski pisac Hadži Kalfa ostavio zapis u kojem piše da je na jedan svod, da je visio na lancima, i pošto nije bio utvrđen tako se tresao da se preko njega prelazilo sa smrtnim strahom. Zbog toga su stanovnici zamolili sultana Sulejmana Veličanstvenog da im načini most od kamena.

Most je, po sultanovoj naredbi, izgradio Mimar Hajrudin Aga, učenik Kodža Mimara Sinana, prvog graditelja carstva. Prema legendi, Hajrudin je gradnjom mosta

²¹³ Tatjana Rosić: Oči uprte u priču – ibid, str. 185

položio svojevrсни ispit za ulazak u Sinanov arhitektonski krug, ali je i pobjegao iz Mostara dan prije nego što su podizane skele, iz straha od sultana Sulejmana koji mu je prijetio da će ga osuditi na smrt ako se raspame luk mosta. Umjesto Hajrudina, radove je završio Mostarac Mehmed Karadoz.

Radove su izvodili poznati tesari i kamenoresci iz okoline Dubrovnika i iz kadiluka Popovo polje, koji su, iako bez savremene tehnologije i današnje opreme, uspješno riješili sve komplikovane tehničke poteškoće s kojima su se susretali. Za gradnju, koja je započeta 1557, a završena 1566. godine, bilo je potrebno mnoštvo kamenih blokova i dosta novca, a najviše umjetničke kreativnosti, koja je rezultirala ostvarenjem «ideje o nužnosti povezivanja isključivosti i krajnosti, o prevazilaženju razdvojenosti i otuđenja, o misaonoj sintezi u kojoj se spajaju subjektivna samotnička uznemirenja i objektivno etičko iskustvo istorije, intimističke krize i velike tragedije naroda, pesničke maštarije, magle priviđenja i stamena čvrstina kamenih građevina što, uprkos nedaćama i zlu kome su izložene, odolevaju vremenu i prolaznosti.»²¹⁴

Hajrudinov most se potvrdio i kao djelo koje nije vezano ni za jedan specifičan umjetnički ili arhitektonski stil, tako da je jedinstven u svijetu. Prema Ivu Čolaku, čije razmatranje nalazimo u djelu *Od rimskih mostova do Starog mosta*, izuzetnost se novosagrađenoga mosta ogleda u tome što je Hajrudin, da bi sagradio svoje kameno zdanje, podigao nove bočne obale i tako smanjio raspon luka, približavajući ih maksimalno koliko je to dopuštala konfiguracija terena na riječnoj obali. Došao je do samih rubova litica na objema stranama, tako da je raspon mosta 29, a strela luka 12 metara. Luk mosta i čela su napravljeni od čuvenog svijetlog, tenelija kamena iz kamenoloma Mukoša, smještenog otprilike pet kilometara južno od Mostara. Pošto je luk mosta na vrhu za nešto više od 2,5 metra viši od obližnjih razina ulice, pješačka staza na mostu je strma i nagnuta na način da njeni arhitektonski elementi slijede te pravce do vrha. Od vrha mosta nivo koso pada na lijevu i desnu stranu. Najviša tačka je na oko 20 metara iznad ljetnjeg nivoa rijeke.

Pločnik preko mosta je sa obje strane uokviren kamenim pločama. Kaldrma je napravljena od kamena vapnenca sličnog mramoru, izvađenog iz Opina kod Mostara, a karakterisana je poprečnim rebrastim stepenicima da se izbjegne klizanje. Kaldrma se sastoji od slojeva kamena i kamenih pločica, sklopljenih pažljivo na ravnom i

²¹⁴ Predrag Palavestra. *Skriveni pesnik* – ibid, str. 61

homogenom pripremnom sloju uz pravljenje što je moguće bližih spojeva, te njihovim zaptivanjem da se izbjegne infiltracija kišnice. Kaldrma je precizno ograničena kamenim parapetima i čak je izvršeno zaptivanje tih spojnica.²¹⁵

Navedeni opis elemenata iz kojih je izgrađen mostarski Stari most u funkciji je isticanja imaginacije njegovoga graditelja, ali i izražavanja opštevažeće istine za svaki umjetnički oblikovani most – da njegova pojava «predstavlja jedan grub i još za zemlju vezani početak čovekovog napora da ostvari svoj san o savlađivanju zemljine teže, pa zatim o letenju, da bi se tako ovladalo svetom i da bi čovek zauzeo bolje mesto na zemlji koju gaji i u vasioni koja ga okružuje.»²¹⁶

Kazivanja o kamenim zdanjima svoj završni smisao dobijaju u slikama ostvarene harmonije, o čemu svjedoče dvije naredne potvrde.

Prvu donosi ljepota kamenih zdanja, koja svoju suštinu iskazuje međusobnom povezanošću iskonske i stvorene, prirodne i umjetničke ljepote. Potvrda je takva zato što, prema Andriću, «lepota nikad neće umreti, a sve kad bi se to i desilo, preživela bi je želja za lepotom»²¹⁷, što su te dvije ljepote skoro sinonimi, što se u njihovom spajanju, kako nam to potvrđuje poručnik Ledenik iz pripovijetke *Ljubav u kasabi*, može živjeti čak i u divljeme svijetu. Tako dolazimo do druge osnovne kategorije lijepog u Andrićevom književnom djelu, do ljudskom rukom stvorene, umjetničke ljepote, koja se od fizičke, ženske ljepote razlikuje po tome što nastaje kao rezultat umjetničkog stvaranja, dubokog nagona i unutrašnjeg poziva da se stvori ono što će, u krajnjem ishodu, donijeti zadovoljstvo, perspektivu i nadu.

U *hercegovačkim pričama* takvu ljepotu nalazimo u slikama Počitelja, čija izuzetnost i savršenstvo pomažu čovjeku «da otkrije pukotine kroz koje bi prosijao zračak nade na spas i trajanje»²¹⁸, da dođe do putokaza koji će prolaznost okarakterisati kao težnju ka ravnoteži, razumijevanju i harmoniji, praštanju i dobroti, koji će pokazati kako život, bar na trenutke, može biti zanosan i lijep.

Ljepota se kamenih zdanja potvrđuje i u izuzetnosti mostarskog Starog mosta koji je, od samog nastanka, postao predmet divljenja ljudi i s Istoka i sa Zapada. Iz toga

²¹⁵ Ivo Čolak: Od rimskih mostova do Starog mosta – objavljeno u PDF formatu

²¹⁶ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 153

²¹⁷ Ivo Andrić: Kroz Austriju – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 128

²¹⁸ Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – ibid, str. 84

kruga ljudi izdvajamo one iz XVI i XVII vijeka, kakvi su «pjesnik i državnik Derviš-paša Bajezadagić koji most upoređuje s dugom, geograf Hadži Kalfa koji veli da će njegov svod zaprepastiti sve mostove svijeta, dok Francuz Pule piše da je svjetliji i impozantniji od Rialtea u Veneciji.»²¹⁹ U one koji su se divili ljepoti Starog mosta ubrajamo i Aleksandra Giljferdinga, koji je u svom *Putovanju po Hercegovini* zapisao kako u Mostaru postoji «čvrst i visok kameni most, smjelo prebačen jednim svodom preko široke rijeke sa strmim obalama, na kojega su Mostarci veoma ponosni i uvjereni da takvoga objekta nema na cijelom svijetu.»²²⁰ No, najbitniji je Evlija Čelebija, i to stoga što je njegov zapis, uvršten u Andrićeve *Znakove pored puta*, postao osnova za ulazak mostarskog mosta u korpus *hercegovačkih priča*. Zapis je kratak, i karakterističan po tome što je turski putopisac, nakon konstatacije da je prešao šesnaest carevina, a da tako visokog mosta nije vidio, te da je «veliki mostarski most sagrađen potpuno kao luk duge, oduševljeno uskliknuo: Ima li mu sličan na ovom svijetu, moj Bože!»²²¹

Starom mostu su se kasnije divili svi posjetioци Mostara, među kojima je i Ivo Andrić. Divio mu se zbog toga što je, kao i svi drugi mostovi, savladavao prostor, spajao suprotnosti, nalazio drugu stranu, a naročito zato što je poručivao «da sve čim se ovaj naš život kazuje – misli, napori, pogledi, osmesi, reči, uzdasi – teži ka drugoj obali, kojoj se upravlja kao cilju, i na kojoj tek dobiva svoj pravi smisao. Sve to ima nešto da savlada i premosti: nered, smrt ili nesmisao: Jer sve je prelaz, most čiji se krajevi gube u beskonačnosti, a prema kom su svi zemni mostovi samo dečije igračke, bleđi simboli. A sva je naša nada s one strane.»²²²

Ljepota kamenih mostova je i u tome što oni nisu uobičajeno, larpurlartistički oblikovano umjetničko djelo, što «nisu tek jednostavan i monovalentan, nego složen i u najmanju ruku duovalentan artefakt. Ovo dolazi otuda što se radi o građevini, o arhitektonskom artefaktu, koji podleže opštem saznanju da su dela arhitekta suštastveno funkcionalna, da krajnji ishod rada arhitekta mora biti upotrebljiv, da mora imati i još neku vrednost pored estetske»²²³, da su to posebna, mješovita djela, koja u sebu

²¹⁹ Amir Pašić: Arhitektura Bosne i Hercegovine - ibid

²²⁰ Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – ibid, str. 54

²²¹ Evlija Čelebija: Grad i šehar Mostar – objavljeno u PDF formatu

²²² Ivo Andrić: Mostovi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 15-16

²²³ Tihomir Brajović: Sudnji čas lepote – *Sveske Zadružbine Ive Andrića 22/2005*, str. 306

sjedinjuju ljepotu i korisnost. Ljepotu, jer su izraz pripadnosti krugu velikih umjetničkih djela, a korisnost stoga što spajaju obale i ljude.

Ljepota svoju vrijednost pokazuje i u čudesnoj interakciji između čovjeka i savršenog umjetničkog ostvarenja, ostvarenoj tako što se magija kamenih zdanja, kao jednih od temeljnih obilježja harmoničnog svijeta, prenosi na sve one koji dolaze u neposredni dodir sa savršenim umjetničkim djelom.

Potvrdu interakcije Ivo Andrić je iskazao u jednom od zapisa u *Znakovima pored puta*, u tvrdnji da je osnova njegovoga divljenja umjetnički oblikovanim građevinama napravljenim od kamena u svodu i luku, u jedinstvenom ostvarenju ljudskoga uma, u podvigu da se otvori put ulaska u «novi, savršeniji i bogatiji svet, u život višeg reda i viših potreba. Svodu i luku na starim građevinama oči se raduju, jer u njima naslućuje pokušaj oslobađanja od vlasti prirodnih zakona i početak uspona i poleta, kojima ljudska nada produžuje smelo kraj u nedogled.»²²⁴

Najupečatljivije potvrde interakcije između čovjeka i umjetničkog djela nalazimo u romanu *Na Drini ćuprija*, u kojem most, kao savršeno arhitektonsko-umjetničko djelo, zamišljeno u pravom vremenu i izgrađano na pravom mjestu, svoju magijsku snagu iskazuje onda kada su se, istovremeno, spojili savršeni ljudi, savršeno djelo i savršeno mjesto, kada su samo u ljetnjem predvečerju, i samo aristokratski Turci, koji su jedini mogli odmarati i besposličiti, s kapije višegradskoga mosta gledali zanosne trenutke svjetlosti, vidljive u «reci bleštavoj po sredini, a osenčenoj i zagasitozelenoj pri obalama, ispod vrba i rakita; u svim bregovima uokrug rumenim od sunčeva zalaska, samo jedni jarko, a drugi jedva primetno; u letnjim oblacima koji neprestano menjaju boju; gledali i, kao na čarobnoj ljuljašci, i zemlju prelazili, i vodom plovili, i prostorom leteli.»²²⁵

Najzad, bitnost se ljepote pokazuje i u istini da se Andrićeva vizija umjetnosti dodiruje i s vizijom drugih velikih umjetnika našeg i stranog sveta: «s vizijom Albera Kamija, koji je u umetničkom stvaranju video spomenik koji čovek podiže u slavu svoga dostojanstva; sa shvatanjem Andra Malroa, koji umetnost diže na pijedestal antisudbinske borbe, sa Krležinom mišlju, koji, negde u isto vreme kad i Andrić, ističe da se u lepoti odražava kroz vekove ljudsko i zemaljsko u nama, da to ljudsko u nama

²²⁴ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – ibid, str. 234

²²⁵ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija* – ibid, str. 113

želi da se nadživi u odrazima samoga sebe, da se potvrdi preko groba, da se odupre zakonima nestajanja u vremenu i u smrti.»²²⁶

S tom Krležinom vizijom dolazimo do još jedne potvrde ostvarene harmonije, do trajnosti arhitektonsko oblikovanih kamenih zdanja, dakle do onoga što je sastavni dio vanvremenske sfere i postojanosti zemaljskog sklada.

Trajanje kamenih zdanja pokazuje se u opiranju prolaznosti i nestalnosti, u dosljednom i stalnom odolijevanju svemu što ih pokušava razoriti i uništiti – i prirodnim poplavama i ljudskim hirovima. Odolijevaju svemu, i pri tom ostaju nepromjenjeni i nepromjenljivi, trajni, kao i sva velika umjetnička djela, kao i sva velika duhovna ostvarenja koja na taj način pobjeđuju prolaznost, vrijeme i smrt.

Karakteristično je da se trajnost ne odnosi na sva, već samo na velika umjetnička djela u kojima, «uprkos krtosti krede i prolaznosti hartije, uprkos nepouzdanosti sredstava pomoću kojih se izražava umjetnik, uprkos prolaznosti i ništavilu života i spleta odnosa i okolnosti, uprkos varljivosti i vazdušastosti sna, nastaje pod umjetnikovom rukom nešto *zauvek*; nešto – mjereno ljudskim dimenzijama trajanja – vječno i univerzalno. Sve iz čega je i pomoću čega je nastalo umjetničko djelo ništavno je, krhko i prolazno; sama umjetnost pruža nadu u nešto *zauvek*.»²²⁷ Nastaje, dakle, ono čime se u *hercegovačkim pričama* ostvaruje konačna potvrda opravdanosti ulaska u vanvremenske, umjetničke sfere.

Trajanost u *hercegovačkim pričama* potvrđuju slike suprotnosti između nestajanja i obnavljanja počiteljskoga grada. Potvrđuje se, najprije, u vremenu kada je Počitelj, nakon dolaska Austro-Ugarske postao napušteni, nikom potrebni niti korisni grad, postao samo tužna slika uništene ljepote, samo rasuti kamen, ruševina kamenoga grada na koju je dolazio i Andrić. Utisak je srušenoga kamenoga zdanja bio toliko poražavajući da je Andrić, vapijući, kazivao kako je «služio ovaj kamen i trošio se, sporo i neprimetno, u toj vernoj službi, sve dok njegova namena nije izneverila njega, dok nije nestalo svrhe kojoj je namenjen i ljudi kojima je služio i on i njegova svrha. I opet je, kao kamen, ostao tu na mestu, i ožiljcima i tragovima na sebi govori i sad o toj službi, i stajaće dok ga voda i zemlja ne otplave i ne pokopaju. (Jer, obrađen kamen niti ume šta da sakrije, niti može šta da zaboravi.)»²²⁸ Andrić je vapijao stoga što ga je

²²⁶ Branko Milanović: Osnovi Andrićeve poetike – ibid, str. 24-25

²²⁷ Jovan Delić: Most i žrtva – ibid, str. 68

²²⁸ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 225

pokretala porazna misao da umjetnička djela ljudi uništavaju i silom, isto onako kako ih uništavaju priroda i vrijeme.

Za razliku od onoga što nam kazuju priče s vremenskim kategorijama sadašnjosti i prošlosti, u pričama s umjetničkim sadržajem takvo se nestajanje može, makar i privremeno, odgoditi. Primjer za to je Andrićevo zalaganje za rekonstrukciju onoga što je nekada bilo ili se nekada zvalo Počitelj. Zahvaljujući Andriću i mnogim drugim, Počitelj je obnovljen, nakon čega je ponovo postao veličanstveni kameni grad, postao realni dokaz trajnosti života, između ostaloga i zato što je u njemu oformljena ugledna Likovna kolonija koja je ušla u spisak umjetničkih institucija nekadašnje Jugoslavije. S izgradnjom kolonije, Počitelj je postao oživljeni grad koji je trebao trajati sve dok mu to priroda bude dozvoljavala, dok ga voda i zemlja ne odnesu i unište. Trebao je trajati kao što traje svako veliko umjetničko djelo izgrađeno od kamena, kao «čudno utvrđeno naselje čiji je sav smisao bio oduvek u tome da je utvrđeno, a naselje je samo po nuždi i uzgred. Za šest vekova biti grad, grad od kamena, u strmoj, krševitoj i tesnoj dolini Neretve, na teškom i izloženom mestu (*zemlji na ćenaru*), nije laka stvar ni zavidna sudbina.»²²⁹

Trajnost kamenih zdanja potvrđuju i mostovi, prevashodno u slikama višegradske ćuprije, čije temeljne karakteristike nisu isključive i zasebne, već univerzalne i vječne, vezane za bilo koji kameni, pa tako i za hercegovački, Stari most.

U prilog potvrde univerzalnosti navodimo Andrićevo kazivanje da je s mostom «uplovio u luku smirenja, da je u njemu našao veru u život, ne zato što se on osipa, već zato što se obnavlja»²³⁰, što se nastavlja i vječito traje, a onda i u onoj literarnoj, u isticanju simbolike kamena, koja nagovještava pobjedu života nad svim silama mračnog svijeta, koja donosi poruku da su ljudska umiranja svakodnevne pojave, da je svaka nesreća samo pojedinačna, prolazna epizoda, a da je život neuništiv, nepromjenljiv i uvijek isti. Višegradski je most bio takav i u turskome i u austrijskome periodu, zbog čega «možda i nije slučajno što je velika sinteza Andrićevog višegradskog mosta došla baš u doba okupacije, kada je roman pisan i napisan; i ona mala beleška na već završenoj stranici kraja, *Beograd, 1942. godina*, možda kazuje i mnogo više od podatka o završetku jednog posla.»²³¹

²²⁹ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 223

²³⁰ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 228

²³¹ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 242

Trajnost je mostova i u tome što nemaju samo simboliku vezivanja dvije suprotne obale, nego simboliku konkretizacije i otjelotvorenja čovjekovih umjetničkih ideja u najtrajnijem od svih materijala, u kamenu. Posebnost je trajnosti mostova i u tome što se može vezati za posebnu, bosanskohercegovačku viziju prostora i vremena, prema kojoj se samo rijetki, umjetničkom promišlju stvoreni oblici, mogu oduprijeti prirodnom toku razgradnje, a da je sve ostalo što je ljudskom rukom stvoreno izrazito prolazno i neodrživo, prepušteno razaranju, rastvaranju i rušenju. Otuda i logično izvedena pouka da će «težnja, u kojoj se tvori s uvjerenjem da se artificijelno odupire ne samo prolaznosti nego i prirodi s kojom se ona u stvari izjednačuje, biti prodornija. Prostor se funkcionalizira i preobličuje na taj način što umjetno potiskuje prirodno. Racionalizacijom prostora nastaje obrat u kojem zahtjev trenutka postaje toliko snažan da osporava sve ostalo. On se nameće kao apsolut i niječe budućnost.»²³²

Nijekanjem budućnosti iskazana je mogućnost da se umjetničko djelo shvata i kao jedna od vanvremenskih percepcija života, u kojoj, umjesto ograničenosti trajanja pojedinačnih egzistencija, smještenih između rađanja i smrti, u prvi plan izbija kontinuum, svekoliko trajanje, ono što je Andrić prije kamena naslutio u slikama Rzvaskih bregova. Naslutio ga je u slikama vječne jednostavnosti, uvijek istih oblika i kontura, uvijek prisutnih i neprestano drugačijih, zimskih, proljetnih, ljetnih i jesenjih boja, uvijek istog mira i sklada, koji, i kada se ponekad naruši, brzo se, pod udarima vjetra i kiše, povraća u prvobitno stanje, zbog čega je i «izgledalo da se ništa ne razvija i ništa ne mre, da novo žito liči na lanjsko i pokojni na novorođene.»²³³ Dakle, nakon bregova došao je kamen, ono što, bar u određenim dimenzijama, negira obaveznost nestajanja i umiranja, ono što jeste perspektiva, ono što potvrđuje opravdanost uvrštavanja savršenih kamenih zdanja u ostvarenu harmoniju.

A, da su savršeno oblikovana kamena zdanja dokaz neprolaznosti i vječnosti perspektive koju nam nudi ovozemaljski svijet, pokazuju dvije činjenice vezane za višegradski most. Prva je u istinama da su sva temeljna obilježja njegovog postanka, gradnje i trajanja zasnovana u nadrealnosti i umjetnosti - o postanku po tome što se njegova prva silueta pojavila iza sklopljenih očnih kapaka budućeg ktitora Mehmed-

²³² Gajo Peleš: Prostor i vrijeme u Andrićevim kronikama – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 61

²³³ Ivo Andrić: Rzvaski bregovi – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 154

paše Sokolovića, o gradnji zato što su obale Drine premošćene magijom, a po trajanju stoga «što su smisao i suština njegovog postojanja bili u njegovoj stalnosti. Njegova svetla linija u sklopu kasabe nije se menjala kao ni profil okolnih planina na nebu. U nizu mena i brzom ocvetavanju ljudskih naraštaja on je ostajao nepromenjen kao i voda koja prolazi ispod njega. Stario je, prirodno, i on, ali na jednoj vremenskoj skali koja je mnogo šira ne samo za dužine ljudskog veka, nego i od trajanja čitavog niza naraštaja, toliko šira da se okom to starenje nije moglo ni primetiti. Njegov vek je, iako smrtno po sebi, ličio na večnost, jer mu je kraj bio nedogledan»²³⁴, jer je u svim vremenima ostajao nepromjenjen i nepromjenljiv.

U tom smislu paradigmatična je i slika s kraja romana *Na Drini ćuprija*, nastala iz beskrajne nade da harmonija može trajati čak i onda kada je prekinuta, kada bezbožnici uništavaju vezirovu zadužbinu. Nadu donosi umirući Alihodža Mutevelić tako što kazuje: «Sve može biti. Ali jedno ne može: ne može biti da će posve i zauvek nestati velikih i umnih i duševnih ljudi koji će za božju ljubav podizati trajne građevine, da bi zemlja bila lepša i čovek na njoj živio lakše i bolje. Kad bi njih nestalo, to bi značilo da će i božja ljubav ugasnuti i nestati sa sveta. To ne može biti.»²³⁵

Ne može stoga što je jedna od čovjekovih temeljnih obaveza da nikada ne treba prestati graditi i stvarati, na šta ukazuje i činjenica da «u dijalektičkoj igri suprotnosti i stalnih mijena Andrić često sukobljava snage stvaranja i građenja sa snagama razaranja i kaosa. Dovoljno se samo podsjetiti novele *Most na Žepi* u kojoj je gradnja mosta povezana sa smrću talijanskoga graditelja i svrgavanjem s vlasti vezira Jusufa. Ali iza njih ostao je elegantan bijeli most, oličenje nekoga višeg, nedokučivog smisla, koji sa svojim smjelo izvijenim lukovima izgleda kao trajno i postojano čudo ljepote u *rastrganu i pustu kraju*. I u gotovo propedeutičkoj bajci/basni *Aska i vuk* ljepota, sklad (ples) i dobrota potiskuju zlo i niske nagone.»²³⁶

Dakle, uvijek i neprestano moramo graditi, posebno u klesanom kamenu, čija se bitnost može pratiti i kao nova potvrda svojevrsne identičnosti biblijskog kazivanja i umjetničkih sadržaja, kakvu smo upoznali i u kazivanju o riječima. Identičnost je zasnovana na biblijski iskazanoj istini da poslije riječi s kojom sve počinje dolazi

²³⁴ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija* – ibid, str. 81

²³⁵ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija* – ibid, str. 394-395

²³⁶ Krešimir Nemeć: Bljesak ljepote, postojanost zla – *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2012*, str 22

kamen, ono što karakteriše eshatološku trajnost i vječnost. Otuda i klesani kamen kao sredstvo umjetničkog stvaranja, čiju je suštinu i smisao Andrić iskazao u pismu svom profesoru Tugomiru Alaupoviću: «I najbolji historičari, filozofi i arheolozi ne mogu nego samo naslutiti veličinu antike i očajni napor renesanse, jer se svi zaključci stvaraju samo na fragmentima. Otprilike kao kad bi neko po izlomljenom kosturu htio rekonstruisati ljepotu toga čovjeka dok je bio živ. Samo jedno znam: da me iz svakog komadića kamena gleda takva ljepota i takav mir i snaga, da sam često srećan i ponosan što je u ljudskoj svijesti moglo biti toliko ljepote i što su ruke čovjekove imale snage da joj daju oblik.»²³⁷

Sušтина i smisao klesanog kamena može se pratiti u pojavi kamenih zdanja koja su svoj kontinuitet počela potvrđivati u egipatskim piramidama, nastavila u grčkim i rimskim hramovima, a konačno uobličila u raskošnim i svijetlim renesansnim građevinama. Na takav opšti, nadovezuju se i kontinuitet posmatran iz Andrićeve perspektive, koji je, po prirodi dešavanja, otpočeo u Bosni, u kojoj je mogao vidjeti ono što je zadivilo i mladog Defosea iz *Travničke hronike* – trajnost građenja u kamenu, za šta su dokaz grobovi, naslagani u više slojeva, kao i niz nekropola koje su nastajale tokom više vijekova, onako kako su se smjenjivali različiti naraštaji i kako su nastajale i nestajale različite epohe.

Na bosanske se potvrde umjetničke suštine kamenih zdanja nastavljaju one koje je Andrić otkrio u Evropi. Prvi se put to desilo početkom aprila 1914. godine, kada je došao na studije u Krakov, nekadašnju poljsku prestonicu, u grad s mnogo crkava, s jednim od najstarijih evropskih univerziteta, s čudesnim grobljem «i još mnogim drugim memorijalnim mestima, gde je istorija u prolazu ostavljala čitave, gotovo nedirnete, predele prošlog; i gde su se, pod novim slojevima vremena, moguće i čudesno, stvarnost i legenda izgleda nepovratno izmešali. Došao je u grad koji je bio glavno stecište sveta duha, nepreseljiva duhovna metropola poljske kulture – u *Atenon poljski*»²³⁸, kakvim se učinio oduševljenom Andriću.

Na ulazak kamenih zdanja u Andrićevo umjetničko djelo bitno su uticali i italijanski gradovi, i to toliko da je, u svom oduševljenju, zapisao da «vrijedi vidjeti ovo čudo od ljudskog napora da se *da* oblik svojoj fantaziji i da se u kamenu sačuva smjela

²³⁷ Abdel Rahman Munif: Ivo Andrić i priče iz Bosne – ibid, str. 147

²³⁸ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 54-55

misao, u kamenu koji ipak dulje živi od čovjeka.»²³⁹ Oduševljenje je nastalo i stoga što je u italijanskim građevinama stvorenim od obrađenoga, antičkoga kamena Andrić vidio čudesnu snagu ljudske fantazije da oblikuje savršena umjetnička djela, trajnija od čovjeka i zato suštastvenija jer «obogaćuju čovjeka za sav život; otvaraju nam oči, ali oduzimaju reč, da nam duša biva mudra, i lepa i šutljiva kao što je i on.»²⁴⁰ Obrađeni je kamen bitan jer su od njega stvorena djela za svakodnevnu ljudsku upotrebu, za stanovanje i ratovanje, ali i za arhitektonski, umjetnički ugođaj, s kojim se otkriva suština prošlosti i naslućuje smisao sadašnjosti i budućnosti, s kojim se dolazi do spoznaje da su djela «rezana od kamena i sačinjena od čvrste materije, nadmoćnija i trajnija od likovnih i književnih ostvarenja.»²⁴¹

Potvrde oduševljenja kamenom nalaze se i u jedinstvenom sinkretizmu arhitekture i literature, prisutnom samo u onim dijelovima Andrićevoga književnoga stvaranja, u kojima središnje mjesto ima međusobno prožimanje i srastanje raznolikih kulturnih tipova, najprije balkanskih, karakterističnih po spajanju srpske patrijarhalne i bosanske islamske civilizacije, naučne historiografije i srpske narodne i književne tradicije, a onda i evropskih, jer donose mjeru i red, racionalnost i prirodnost. Donose stoga što je «vešto i smišljeno srezani kamen ono što je trajno, stalno i lepo, što je oduhovljena materija koja potvrđuje smisao, zavodi red, ukazuje na kontinuitet i otkriva zakone. Nije on zakonodavac ali je tumač zakona. Nema više Boga, ali ima tajne trajanja kamena, u kome je Andrić, zamoren od nepostojanosti, konkretizovao svoju idealnu projekciju postojanosti.»²⁴²

Andrićevo oduševljenje nastalo je i zato što svoju svrhu kamen pokazuje onda kada se od haotične prirode otme dio za kreiranje umjetničkih oblika, kada čvrsta kamena materija dobije smisao, kada umjetnički oblikovani kamen postane «ne samo simbol najveće moguće večitosti ljudske umetničke misli oblikovane u materiju nego i uzor za izradu građevine reči»²⁴³, za stvaranje slika kamenih zdanja, koja su u Andrićevo literarno djelo ulazila postepeno i kontinuirano. Simbolika se kamena pokazuje i onda kada, kao obrađeni, klesani kamen, biva ugrađen u umjetnička

²³⁹ Ivo Andrić: *Sveske* – ibid, str. 258

²⁴⁰ Ivo Andrić: *Pisma Zdenki Marković – Sveske Zadružbine Ive Andrića 9-10/1993-1994*, str. 106

²⁴¹ Radovan Vučković: *Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi* – ibid, str. 150

²⁴² Petar Džadžić: *Ivo Andrić, esej* – ibid, str. 226

²⁴³ Dragiša Živković: *Epski i lirski stil Iva Andrića* – ibid, str. 90

ostvarenja, koja karakterišu razum i red, koja predstavljaju novu potvrdu trajnosti zemaljskog sklada.

Ako neprestano moramo graditi, isto tako uvijek moramo paziti da skrenemo s puteva umjetnosti i kulture. Koji su to putevi, teško je kazati, ali se mogu nagovjestiti iz onoga što nam Andrić otkriva svojim kazivanjem u *Znakovima pored puta*: «Kad prestanemo da se igramo, kad pod uticajem godina zamre u nama potreba za igrom i vera u istinitost i stvarnost igre, tada svaki od nas zalazi u gustu, teško prohodnu šumu iz koje treba naći i izboriti sebi izlaz na čistinu, svetlost i slobodan put. Na tom bespuću, koje je u stvari naš ozbiljni i svesni život, nama je utoliko lakše i lepše ukoliko je u nama još ostalo smisla za igru i sposobnosti da joj se, s vremena na vreme, predamo potpuno, i da iz nje izađemo osveženi i okrepljeni za dalje traženje»²⁴⁴ novih oblika kojima se životna disharmonija prevlađuje, gradi kultura i ostvaruje harmonija.

PRIČA O SVJETLOSTI

Poput prethodnih, i treća priča s umjetničkim sadržajima počinje kazivanjima o savršenom kreatoru. Samo ne o umjetniku, već o tvorcu kosmičkog sklada, o čijoj izuzetnosti kazuju sva velika djela u kojima su centralna tema savršeni Bog i njegovo savršeno djelo, što nam potvrđuju i epske pjesme, u kakve spada i Ep o Gilgamešu, sa svojom kosmogonijom u kojoj je glavni akter Anu, vrhovni gospodar svemira, kao i svi starodnevni mitovi. Najprije staroegipatski, u kojem nalazimo mit o vječnom trijumfu sunca nad mrakom, o veličanstvenoj pobjedi sunčanog božanstva Ra nad Apofisom, bogom podzemlja i mraka, s kojom nastaje nada u bolju budućnost i sreću, u spasonosni izlaz iz mraka tamničkoga svijeta, u savršenstvo življenja u slobodi, a potom i biblijski, starozavjetni mit o Jahve Elohimu, čije je ime u jevrejskoj tradiciji označavalo Gospoda Boga, kreatora svih velikih djela ostvarenih tokom šestodnevnog stvaranja svijeta.

Dakle, početak harmonije i perspektive je u pojavi savršenog kosmičkog tvorca, u pojavi hrišćanskog Boga, jevrejskog Jehove ili islamskog Alaha, onoga koji je bez početka i kraja, iz kojeg proizlazi sve ostalo, koji se nalazi izvan dosega ljudskog poimanja, koji je neopisiv i neizreciv. besmrtan i vječan, koji nema nikoga ko bi mu bio sličan, koji je jedinstven i poseban, drugačiji i uzvišeniji od svega što postoji. Njegova

²⁴⁴ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – ibid, str. 231

se pojava pokazuje bitnom stoga što uspostavlja završnu identičnost biblijskog kazivanja i umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča*, što ostvaruje povezanost između božanskog i umjetničkog kreatora, kao i njihovih savršenih ostvarenja.

Posebnost se nebeskoga kreatora pokazuje tako što je, pokrenut neizmjernom ljubavlju i toplinom, i izrekavši samo jednu riječ kao zapovijest, prvoga dana kreirao nebo, sa suncem, mjesecom i zvijezdama, drugoga zemlju, a trećega svjetlost, savršeno kosmičko ostvarenje, univerzalno, vidljivo i pristupno u svim vremenima i u svim prostorima ovozemaljskog svijeta. Stvorio je kako bi vječito iskazivala poruku o jedinstvu materijalnog i duhovnog, kako bi u prostorima zemaljskoga svijeta mjesec ljudima označavao godišnja doba, sunce razdvajalo dan od noći i ljeto od zime, a zvijezde ublažavale noćnu tamu i mrak. Svjetlost je, dakle, svorio stoga da neprestano, danju i noću, sjaji čitavom ljudskom rodu, da pokazuje uvijek i svuda kako suština savršenstva nije u formi, već u sadržaju, u onome što vječno pruža toplinu i sjaj.

Iz takvih biblijskih kazivanja nastaje jedna od suštinskih karakteristika umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča* - da božanska riječ i božanske kreacije pripadaju kosmičkim sferama sklada, a da u ovozemaljskim mogu postojati samo njihovi daleki odjeci, te da savršenstvo harmoničnog svijeta ne čini njegov graditelj, koji je uvijek negdje u pozadini, skriven iza zavjese, iza scene, već isključivo neizmjerni sklad njegovog savršenog djela.

Pokazuje se to i u Priči o svjetlosti, nastaloj iz Andrićeve potrebe da, «stalnim kontrastiranjem svetla i tame, naglasi odvojenost i nepomirljivost dva osnovna načela, opšti dualitet pojava i stanja i dijalektičko jedinstvo suprotnosti koje u trajnom obnavljanju i preobražavanju tvore čudesnu metafizičku tajnu života.»²⁴⁵

Iz takve su potrebe nastala Andrićeva kazivanja o savršenoj zemaljskoj svjetlosti, kakva, pored ostalih djela, postoje i u jednom zapisu u *Znakovima pored puta*. Zapis je karakterističan po kazivanju o jednoj viziji nastaloj u nesanici, u stanju između jave i sna, u kojoj je, koračajući nepoznatim putem, Andrić stigao u predjele bez predmeta i oblika, u kojima je postojala jedino «svetlost, sama za sebe, bez veze sa suncem. Svetlost kao postojanje i svet. Svetlost, koja nije deo sveta, nego život za sebe, navire, lija i buja, briše sve u sećanju, i moj sopstveni lik i rođeno ime. Osećam samo da koračam s lakim otporom pred sobom, da gazim sve dublje u svetlost i gubim se u njoj.

²⁴⁵ Predrag Palavestra. Skriveni pesnik – ibid, str. 69

Oborene glave vidim kako mi grudi postaju sjajne, pa prozračne pre nego što što se nepovratno pretvore u žitku svetlost bez granica.

Ni na javi ni u snu nije moguće takvo saznanje, ali u zanosu nesanice ja sam naslutio da ima negde jedan život sav od svetlosti u kome je svetlost osnovni zakon i jedini oblik postojanja.»²⁴⁶

Slična se kazivanja ponavljaju i u pripovijetki *Sunce*, specifičnoj po tome što u njoj središnje mjesto ima slika mladoga čovjeka stješnjelog u tamničkoj samici, u mraku zatvorskog svijeta, u kojem sve podsjeća na potpuni pad. Beznađa je nestalo kada je mladić «na svojim nepomičnim rukama ugledao sunčev rumeni, daleki, posredni odblesak. To nije više bio veliki sjajni kolut koji ga je dopratio kroz gradske ulice do tamničkih vrata. Ne, to što je on sada znao kao sunce i zvao suncem, to je bilo ovo nevidljivo a svagdašnje, nemirno i drhtavo strujanje koje je ispunjavalo i pokretalo svaki delić ne samo njegovog tela nego svega oko njega, i same mrtve stvari.»²⁴⁷

Svjetlost koja se pojavljuje u zatvorskoj tami prisutna je i u drugim Andrićevim uzničkim zapisima, u kojima se njena čudesnost potvrđuje tako što omogućava sužnju da se vine u nebeski beskraj, a onda i da ugleda Jelenu, ženu koja se, iz nekadašnjeg stvarnoga života, u zatvoru pojavljuje kao duhovo biće, kao sjenka prošlih, davno izgubljenih ljubavi, kao simbol zaštitnice u prostorima samoće, kao metafora metafizičke ljepote, božanske milosti, nebeske dobrote i uzvišene sreće.

Blještava svjetlost je obilježje i umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča*, u kojima se pokazuje kao dvostruka, bosanska i hercegovačka metafora neuništivog, savršenog kosmičkog sklada.

Prva se potvrda ostvaruje u Bosni. Ostvaruje se u pripovijetki *Čaša*, nazvanoj prema savršenom umjetničkom djelu, čija je posebnost u tome što ne pripada pravoj, nego primjenjenoj umjetnosti, te u tome što mu se savršenstvo ostvaruje u tri zasebne etape.

Uvodna se etapa ostvaruje najprije u Italiji, u kojoj su čuveni majstori iz Murana napravili savršenu čašu, djelo u obliku «prave venecijanske kupe, s udubljenjima po sredini i brušenim krajevima, sa crvenim pečatom, kao okom, u svakom udubljenju.»²⁴⁸ U prvu etapu spada i vrijeme kada se čaša, iz svoje talijanske postojbine, neznano kako,

²⁴⁶ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 592

²⁴⁷ Ivo Andrić: *Sunce - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 254

²⁴⁸ Ivo Andrić: *Čaša* – ibid, str. 152

preselila u Hercegovinu, u Mostar koji je predodredio njeno ime, a onda i njen ulazak u korpus *hercegovačkih priča*. Predodredio je tako što je, umjesto venecijanske ili mletačke, počela da traje mostarska čaša, ili jednostavno *Mostarka*. Dakle, napravljena u zapadnome svijetu, čaša je svoju izuzetnost nastavila pokazivati i u Hercegovini, u Mostaru, gradu koji je za franjevce iz Guče Gore bio neka fantastična, «daleka tuđina, tamo negdje zemlji na ćenaru»²⁴⁹, na granici prostora ovozemaljskog svijeta.

Izuzetnost venecijansko-mostarske čaše jedna je od temeljnih potvrda da je smisao umjetnosti u stvaranju savršenstva i harmonije, u tome da zakonitost treba uspostaviti i tamo gdje je nema, da stvaralačku moć treba preobraziti u uporan rad, kako bi se rasutost i nered preobrazili u smisao i skladnost, u kojima igra i životna radost nikad ne prestaju niti nestaju. Smisao je umjetnosti i u tome da nevoljniku donese spas, da stradalniku ponudi izlaz iz samoće, da svoju patnju podijeli s drugima, da nađe saveznika u borbi s mukom života, da se oslobodi bolne prikovanosti za svoj bol, da pronade mjesto različitim oblicima postojanja i života, da poveže ono što je odavno raskinuto - iskustvo s maštom, istinu sa smislom, istoriju s legendom, da se pomiri sa svijetom i uzdigne do prostora svjetlosti, mira i utjehe, «do smisla, do lične slobode i zajedništva s drugima, do lepote i sjaja koji su čoveku obećani, a nikako da ih u drugim vidovima života nađe.»²⁵⁰

Savršenstva mostarske čaše nestaje u vremenu kada je iz Mostara donijeta u gučegorski samostan u Bosni. Čašu je donio bosanski franjevac Nikola Granić s jednog od svojih čestih odlazaka u hercegovačke gradove Ramu i Mostar. Donio je u svojim mladićkim danima i za nju, kao svojevrsni osobenjak koji ni s kim ne razgovara niti se s bilo kime druži, ostao vezan sve do svoje smrti. Pokazalo se to tako što je čašu zimi držao isključivo u svojoj sobi, a od ranog proljeća do kasne jeseni iznosio je u samostansku baštu i iz nje pio malo, ali polako, ne obazirući se na ostale fratre, sjedeći i ćuteći kao da je sam na svijetu.

I, upravo stoga što je donio samo za sebe, da joj se divi gledajući je, a još više da uživa pijući iz nje, fra-Nikola je pokrenuo ono što nije želio – da je svojim savršenstvom u bosanskoj sumornosti čaša «izašla iz okvira sredine u kojoj se našla, u kojoj je, poput vitkih mostova u vrletnim i zabitim pejzažima ili knjige u zapuštenom carigradskom zatvoru – kao predmet isuviše vidljiv u praznom i golom predelu – rizično

²⁴⁹ Ivo Andrić: Čaša – ibid, str. 147

²⁵⁰ Nikola Koljević: Andrićeva vera u priču – ibid, str. 70

strčala u prostoru u kojem se našla.»²⁵¹ Pokrenuo je zbog bosanske odvratnosti prema mediteranskoj ljepoti, koju su potvrđivali zavist gučegorskih fratara i nezadovoljstvo drugih, i sveštenih i običnih, svjetovnih ljudi. Nezadovoljstvo se pokazalo i tako što je čaša «dugo vremena išla ne samo po manastirskim i seljačkim razgovorima, nego je o njoj bilo govora i na sastancima definitora i u dopisivanju gvardijana s provincijalom i biskupom. I u relaciju jednog apostoloskog vizitatora ona je ušla»²⁵²

Za Priču o svjetlosti najbitnija je završna etapa u kojoj se, umjesto umrlog fra-Nikole, kao čuvar čaše javlja fra-Petar, još jedan fratar iz *hercegovačkih priča*, no ne onaj koji je eksponiran kao fra-Grga Martić, nego onaj koji je prikazan usput, onako kako je dat i lik fra-Serafina iz pripovijetke *Proba*.

Kažemo usput, jer to više nije lik iz *Proklete avlije*, *Trupa i Šale u Samsarinovom hanu*, u kojima se prepoznaje po svoje dvije savršeno ispoljene vještine – po majstorstvu opravljanja kućnih potrepština, mlinova, satova, brava i pušaka, a još više po umijeću usmenoga kazivanja, po ljepoti svoga pričanja, po kojemu je postao «mudrac po obimu i prisustvu životnih iskustava, koji je, u vrtložnim i surovim iskušenjima, pročistio svoju prirodu i prekalio svoj duh, pa se iz njegove iskustvene uspokojenosti roje iskre pravih, čistih, prodornih izraza za sve što je prvobitno bio doživljaj, a postepeno se pretočilo u smislenu misao da je u ovom svetu više zla nego dobra.»²⁵³ Umjesto takvoga, pripovijetka *Čaša* donosi potpuno drugačiju osobu, onu koja je pred umorom, tjelesno uzeta, duhovno često odsutna i usamljena u svojoj samostanskoj sobi.

Donosi ga i kao osobitog čuvara savršenstva koje, što je opet specifično, svoj savršeni sjaj pokazuje isključivo u zatvorenosti samostanskog svijeta, kada je stajala na jednom od rafova fra-Petrove sobe. Specifično je i to da se sjaj javlja u dnu dubokih rafova, među crnim, starinskim alatom, dakle na mjestu koje je, po crnilu fratarskih halja i bosanskoj tami, istinska metafora ovozemaljskog nesavršenstva. Uprkos negativnom okruženju, čaša je, s pojavom sunčevoga sjaja, donosila crveni i zlatni bljesak dalekoga stranoga svijeta u kojemu je napravljena, ali i njegove daleke odjeke stvorene u Hercegovini, u zemlji koja je, kao granica, dijelila mediteranski sjaj i

²⁵¹ Miroslav Karaulac: *Andrićeve kule i gradovi* – ibid, str. 60

²⁵² Ivo Andrić: *Čaša* – ibid, str 147

²⁵³ Boško Novaković: *Andrićevi pripovjedački ciklusi* – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 120

bosanski mrak. Sijala je i tako svjedočila svima koji su je željeli vidjeti da, i pored svega, postoji jedan drugačiji, ljepši i bolji svijet, prepoznatljiv po ostvarenjima usamljenim i odvojenim od ovozemaljske profanosti, te po tome što se njihovi domeni ne vežu za uski, bosanski svijet, već za kosmičku daljinu, širinu i visinu.

Svjedočenje je suštinsko po tome što mostarsko-venecijanska čaša postaje metaforički izraz potpunog savršenstva kosmičkoga sklada kojega je kreirao Bog. A, da se to može prihvatiti kao mogućnost, potvrđuju nam i biblijski i gnostički mit. Biblijski mit tako što kazuje da se savršenstvo svjetlosti ostvaruje na posljednjem, sedmom nebu, u blještavilu neugasive svjetlosti, u kojoj su nebeski anđeli okruživali Boga koji je sjedio na svom božanskom prestolu, dok se, prema kazivanju iz gnostičkog mita, savršenstvo ogleda u nepomućenoj, prvobitnoj bjelini iz sfera onostranih, nebeskih i nematerijalnih, u nenarušenoj i neporočnoj, djevičanski netaknutoj i savršenoj čistoti, u nemjerljivom, neuništivom i vječnom «carstvu kojim niko ne vlada, čistoj svetlosti koju nijedno oko ne može videti, potpunom savršenstvu, bezgraničnom, bezmernom i večnom. To je bezmerna svetlost, sušta sveta čistota, daleko savršenija od svakog blaženstva, daleko uzvišenija od svega što postoji.»²⁵⁴

Tako i dolazimo do suštinske vizije kosmičke svjetlosti, koja se može prepoznati iz gnostičkog mita koji je, posredstvom bosanskog bogumilstva, kao već gotovo učenje, iz Bugarske prenesen u Bosnu, isto onako kako je i jedna čaša iz Venecije prenesena u tu zemlju. Naglašavamo to na temelju jednog og gnostičkih kazivanja da je Bog stvorio i Adama, prvog čovjeka, savršenog po tome što je kreiran prema božanskom liku, što je bio duhovno biće, s dušom kao znakom vječne božanske iskre. I, upravo stoga što je stvoren kao savršen, u čovjeku postoji neprekinuta žudnja za trajnom, kosmičkom svjetlošću, za trenutkom u kojem će svoju, od susreta s Luciferom, prokletu dušu vratiti njenome nebeskom izvoru, savršenoj punoći, nebeskom raj. Žudnja je logična, jer se u njenoj suštini nalazi skrivena božanska iskra, znak čovjekove vezanosti za drugi, savršeni svijet, a time i za nadu u mogućnost pobjede harmonije i perspektive, u mogućnost postojanja onoga što je neuništivo i neprolazno, univerzalno i vječno.

Prema gnostičkom mitu, savršenstvo kosmičke svjetlosti je i u tome što je mogu dosegnuti jedino duhovno izuzetni ljudi, kakvi su, između ostalih, i apostoli koji su je spoznali posredstvom svoga učitelja Isusa Hrista, onoga koji se opisuje i kao Logos, to

²⁵⁴ Gnostički tekstovi – *IP ESOTHERIA*, Beograd 2005, str. 170

jeste Riječ, stvaralac života i čovjeka, a onda i kao učitelj, prenosilac do tada skrivane istine, objelodanitelj kosmičkih misterija i duhovni vođa, spasitelj od praroditeljskog grijeha, onaj koji je vodič ka duhovnom prosvjetljenju.

Spoznaja je ostvarena kada se Isus, nakon uskrsnuća, pred svojim učenicima pojavio dva puta; najprije u jutarnjim satima dok je sjedio s apostolima na Maslinskoj gori, a zatim i u devetom satu sljedećega dana, nakon svoga povratka s neba na zemlju.

Suštinski, između dvije pojave nije bilo razlike, i to stoga što ih je karakterisala «silna svetlosna snaga koja je sijala tako neuobičajenom blistavošću da nije bilo mere za svetlo koje bijaše povezano s tom snagom. Ta se svetlosna snaga spusti na Isusa i potpuno ga obavi, dok je sedeo jako je blistao u neizmernom svetlu koje bijaše na njemu. Iz velike su svetlosti izbijali bezbrojni svetlosni zraci. Oni nisu bili svi jednaki, nego je svetlo odozdo prema gore bilo različitih stanja i svojstava – sve jedan zrak beskrajno izvrsniji od drugog, u velikom, neizmernom svetlosnom sjaju koji je dopirao od zemlje sve do neba.»²⁵⁵

Drugu potvrdu metaforičnosti neuništivog, savršenog kosmičkog sklada donosi hercegovačka svjetlost. Donosi je u slikama dvostrukog sunčevog bljeska, najprije mostarskog, kakvog nalazimo u kratkom zapisu u *Znakovima pored puta* i u kazivanju nazvanom *Zapis o Mostaru*, a onda i počiteljskog, iskazanog u putopisno-esejističkom tekstu *Na kamenu, u Počitelju*.

Oba teksta o mostarskom bljesku jedinstvena su po tome što su koncentrisana na savršenu sunčevu svjetlost koja se u hercegovačkim prostorima javlja u tačno određenom trenutku. Vrijeme je to negdje oko sedam sati izjutra, vrijeme buđenja pristiglog putnika, koji tek u tom gradu i u tome trenutku počinje da shvata istinsku snagu svjetlosti, do tada nepoznatu i nepojmljivu. Shvata je odmah, jer je trajala tokom čitavoga dana, da bi kasnije, nakon napuštanja Mostara, u sjećanjima ostala vječno.

Posebnost se Andrićevih kazivanja pokazuje u isticanju snage mostarske svjetlosti koja je jedinstvena i sveprisutna, toliko zasebna da se piscu «uvek činilo da je to što sija nad ovim od prirode povlašćenim gradom, i što prožima sve u njemu, neka naročita svetlost, izuzetna po jačini i kakvoći. Nikad se dovoljno nisam mogao nagledati te svetlosti, iako sam je sretao svuda.»²⁵⁶

²⁵⁵ Gnostički tekstovi – ibid, str. 31

²⁵⁶ Ivo Andrić: *Zapis o Mostaru u Neđo Šipovac: Ivo Andrić u Hercegovini - Beoknjiga, Beograd 2009*, str. 379

Izuzetnost se svjetlosti potvrđivala i tako što nije izolovana i sama sebi dovoljna, već se prenosila i u sve Mostarce koji su, od izrazito racionalnih materijalista, postali ljudi u kojima se svjetlost prepoznaje po svemu; po smijehu i jasnom govoru, po njihovim radosnim licima, po ljubavi prema životu, po smislu za igru i stvaralački rad.

Da svjetlost nije izolovana, prepoznaje se i po njenom uticaju na Mostar i njegovo okruženje. Prepoznaje se po blagodetima hercegovačkoga juga, u kojemu se savršena svjetlost «prelama kao zlatan, nemiran odblesak u čaši mostarske žilavke, živi kao sabijena snaga i slast u ovim breskvama i trešnjama. Ona se krije u senovitoj, hladnoj vodi s Radobolje. Po njoj je Neretva najsvetlija naša reka, po njoj i sam goli krš okolnih brda ima neku stihijnu veličinu. Ona zari iz priča o borbi mostarskih ljudi za današnju slobodu i sija iz sadašnjih napora, za napredak u svim pravcima.»²⁵⁷

Izuzetnost se svjetlosti u *hercegovačkim pričama* ostvaruje i na drugačiji način, ne samo kao jednostrani izraz savršenstva sunčanog bljeska, već i kao izraz spoja kojega u Hercegovini stvaraju sunce, kao božansko, i kameno zdanje, kao savršeno umjetničko djelo. Dakle, nakon mostarske čaše, kao djela iz primjenjene umjetnosti, a onda i mostarske svjetlosti, kao onoga što umjetničkim ostvarenjem postaje posredno, stoga što nastaje u blizini mostarskoga mosta, slijedi počiteljska svjetlost kao neposredan izraz savršenog umjetničkog djela.

Savršenstvo se počiteljske svjetlosti pokazuju u trenutku kada se Andrić, kao u priči *Most na Žepi*, naslonio na jedan izvaljeni, izlizani i odbačeni kamen koji je nekada bio sastavni dio zgrade koje više nema, sastavni dio nekada slavnoga, a u tim trenucima ruiniranoga grada. Naslanjanje je, istovremeno, značilo i dodir s umjetničkim djelom, iz kojega je nastalo uzbuđenje istinskoga umjetnika iz jedne, literarne sfere, s djelom nepoznatog umjetnika iz posve drugačije, arhitektonsko-umjetničke sfere. Bilo je to uzbuđenje identično onom kakvoga je osjetio i pjesnik Vasko Popa pred djelima neimenovanih zografa u srpskim srednjevjekovnim manastirima i crkvama, kada su se, iz tame srušenog svijeta, pred pjesnikom pojavile svijetle boje života i radosti, dakle ono što odgovara trenutku kada se pred Andrićem javlja bljesak na podnevnom, usijanom i užarenom nebu. No, ne neki svakodnevni i obični, već jedinstveni bljesak koji se vidi samo ponekad, «samo u magnovenju, koje svojom kratkoćom oduzima svaku sigurnost suda, u trenutku vidovitosti prema kom je svaka munja spora i

²⁵⁷ Ivo Andrić: *Zapis o Mostaru* – ibid, str. 379

dugotrajna.»²⁵⁸ Njegova je jedinstvenost i u tome što je nebeska usijanost rezultirala bjelinom, dakle sintezom osnovnih boja iz prirodnog spektra, ali i bojom koja najpotpunije karakteriše mitsku viziju neporočnosti božanskoga svijeta.

Savršenstvo mostarske i počiteljske svjetlosti potvrda je postojanosti ostvarene harmonije, posebne i zato što je pokazana u Hercegovini, zemlji svjetlosti i ljepote, u jednom od stvarnih izraza savršenog svijeta.

Da postane zanosnom i lijepom, Hercegovinu je predodredio njen geografski položaj koji sa sjevera zatvaraju rijeka Neretva i planine Visočica, Bjelašnica, Čvrstica, Vrana i Ljubuška, sa zapada Duvanjsko polje, sa juga dalmatinska, a sa istoka crnogorska granica. Značaj zasebnosti položaja Hercegovine uvidio je Andrić kada je, u svojim usputnim kazivanjima, tvrdio da ona ima znatno povoljnije mjesto od Bosne, jer u bosanskohercegovačkoj cjelini čini njenu «drugu, mediteransku i, kako mnogi misle, bolju polovinu»²⁵⁹, jer je submediteranski predio sa svjetlošću i vedrinom blagoslovenog juga, jer je prostor kojega je Jadransko more učinilo otvorenim za sve zapadne kulturne uticaje, a visoki planinski vijenci zatvorenim za njihovo dalje širenje prema Bosni, ali i za primanje svega negativnoga što je postojalo tamo.

Potvrde hercegovačke izuzetnosti nalazimo i u dvije specifične slike iz teksta *Na kamenu, u Počitelju*. Najprije u prvoj koja se odnosi na jednu onisku i krivu smokvu-bogalja, izniklu u pukotini počiteljskog tvrđavskog zida, i to ne kao rezultat smislenog ljudskog rada, već kao posljedica nestašnog dječjeg gađanja ostacima zagriženog voća. I, kao u bajci, smokva je pala u pukotinu iz koje je, zahvaljujući malom grumenu zemlje, rijetkoj kiši i slaboj rosi, izrasla i počela da rađa isto onako kao što je i izrasla: neuglednim i sitnim, već u začetku sasušenim plodom koji nikada ne dozrijeva. No, smisao nije u nesavršenstvu, već u istrajnosti smokve da se održi i da postoji, te u tome što, onako kako to Andrić kazuje, rađa i što će rađati «po istim zakonima po kojima rađaju bujne i plodne smokve u dobroj zemlji i na pogodnom mestu. – Prolazim pored nje, dirnut, i beležim njeno postojanje, čuvajući se dobro da je ne oskrnavim olakim poređenjem, taštom metaforom.»²⁶⁰

Druga slika iz teksta *Na kamenu, u Počitelju* odnosi se na turske vojnike, na njihove zanose što su ih osjećali u počiteljskoj tvrđavi: «Bilo je, i moralo je biti, i

²⁵⁸ Ivo Andrić: *Na kamenu, u Počitelju* – ibid, str. 226

²⁵⁹ Ivo Andrić: *Uz nekrolog jednoj čaršiji* – ibid, str. 292

²⁶⁰ Ivo Andrić: *Na kamenu, u Počitelju* – ibid, str. 227-228

radosti, divlje, kratke i vojničke, u svakom belasanju ženske košulje na čobanicama sa druge obale, u ćilibarski žutom mostarskom vinu koje ljuljuška u sebi neuhvatljivi i stalan zelenkast odsev i koje je, pored slasti i opoja, imalo za islamskog ratnika i draž zabranjenog i grešnog uživanja. Bilo je slasti i u voću iz prisoja, u toploj pogači i neophodnoj kafi, u jakom ljubuškom duvanu, dobrom i nerazdvojnem drugu dnevnih i noćnih časova. (Još i danas se, kao pletivo nevidljivo finih niti, provlači kroz prozore i mazgale, kroz divlju pavit i lišće smokve i kržljava nara i – nešto od snova i svetova sagledanih u duvanskom dimu.) Bilo je i moralo je biti.»²⁶¹

Utemeljena na navedenim karakteristikama, Hercegovina je postala jedan od bezbrojnih metafora božanske ljepote, koja jeste takva jer donosi istinsku pobjedu života i potpuno uživanje u sreći. Zanosna je ljepota omogućila Hercegovini da možda bude daleko zanosnija i privlačnija od njene posestrime Bosne, kako to potvrđuju i nekolicina usputna Andrićeva kazivanja o prostorima u kojima je vidio neobičnu zemlju sunca i smijeha, u kojoj se uvijek osjećao kao da je negdje u izvanzemaljskom, nebeskom prostoru, u kojem se sve odvija brže, lakše i bolje, potpuno drugačije nego u njegovoj rodnoj Bosni.

Bitnu karakteristiku Priče o svjetlosti čini i to što u Hercegovini, pored činjenice da u njoj ljepota postaje ljepšom, a svjetlost svjetlija nego drugdje, postoji i dodatna vrijednost za ostvarenu harmoniju. Prema Andrićevim kazivanjima ona je u tome da je u Hercegovini, zbog postojeće životne raskoši, lakše podnositi siromaštvo, da se može vedrije patiti, optimističnije razmišljati, radosnije smijati i govoriti. Otuda se i može shvatiti zašto se Andrić divio Hercegovini, a onda i odlučio da piše djela u kojima se ta zemlja pojavljuje kao metafora rajske ljepote i kosmičke svjetlosti.

Suština se dodatne vrijednosti najpotpunije prepoznaje u nesvakidašnjem uticaju počiteljskog bljeska na prirodno okruženje nekadašnjeg srednjevjekovnog grada, u kojem je sve odjedanput stalo, umirilo se i zaustavilo, kako bi pjesniku omogućilo nesmetani, apsolutni užitek. Na taj način dolazimo do bitne činjenice vezane za zaustavljanje i stajanje, do trajanja kao jednog od bitnih obilježja ostvarene harmonije u umjetničkim sadržajima *hercegovačkih priča*. Bitnost je u tome da je trajanje, po pravilu, iznad i izvan prirodnoga toka vremena, a, opet po istom pravilu, ostvarivo jedino u bajci i mitu. Otuda je sasvim logično zapitati se: otkuda onda paradoks, otkuda

²⁶¹ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 224-225

isključivost u prirodnom vremenskom toku, a s njim i odvojenost kulture od istorije, harmonije od disharmonije?

Odgovora nema ako je polazna osnova paradoks da, tek tako, bez logičnog objašnjenja, mogu paralelno i istovremeno postojati vremenski tok s prolaznošću i nestajanjem i ono što je izvanvremensko, što je harmonija i perspektiva, što je nada da život i svijet mogu biti uvijek bolji i ljepši. Paradoks bi postojao i onda ako bi, opet nelogično, naporedo postojali i svijet u kojem suštinu života čine rađanje, starenje i umiranje i svijet zasnovan na trajanju i vječnosti, na onom što pomaže da se bijeda svakodnevnice podnosi lakše.

Paradoksa, međutim, nema ako se shvati činjenica da su kazivanja o kulturi jednim dijelom vezana za prošlost, za građenje i trajanje savršenih umjetničkih ostvarenja u periodu turske vlasti u Bosni i Hercegovini, čime su uključena u biološku kategoriju vremena. No, ne i onu koja je hronos, biološki protok vremena, u kojem sve što nastane mora i da nestane, već onu koja predstavlja nadrealni vremenski tok, vanvremensku sferu, ono što se, prema grčko-mitološkim kazivanjima, naziva kairós. Dakle, u pitanju je posebna sfera čija bitnost nije u kvantitativnosti, ne u brojnosti sati, dana i godina, ne u onom što je bilo ili što će biti, već u kvalitativnosti, u božanskom vremenu, u onom što je vječno sada, što je suštinski i pravi trenutak, što je, istovremeno, i trenutna vrijednost i vječnost, u kojem je jedino moguća gradnja i opstajanje neprolaznih umjetničkih djela, u kojem jedino može opstajati harmonija i trajati kultura. Takvo kazivanje može postati racionalno ako prihvatimo istinu da, osim realnih slika svijeta iz istorijskih i mitskih, kao i sadržaja iz modernog doba, u kojima vrijeme ima svoj početak, trajanje i kraj, postoje i vizije vezane za «snove, za decu, zaljubljene, i umetnike, kod kojih nema svesti o vremenu, koji nemaju utisak da vreme prolazi.»²⁶²

Otuda i činjenica da nema paradoksa, umjesto kojeg postoji istina da, naporedo sa stvarnim proticanjem vremena, sa sumornom prolaznošću i neupitnim nestajanjem, s haosom i disharmonijom, bolom i tamom, postoji kompaktna i ničim ometana, vanvremenski shvaćena cjelina, ono što nije sastavni dio pojedinačnog, prošlog, sadašnjeg ili budućeg, već neprolaznost, trajanje i vječnost sa ostvarenim snovima i harmonijom, ljepotom i svjetlošću.

²⁶² Vladeta Jerotić: Jung između Istoka i Zapada – *Prosveta, Beograd 1990*, str. 52

Vanvremenska sfera je, dakle, središnja odrednica počiteljskog zaustavljanja i stajanja, potvrđena tako što su «bezbrojni nezavršeni pokreti i nedočeti zamasi i počeci legli za tren oka u mrku prugu u kojoj se poklapaju dve skazaljke. Mirno je i nepomično sve oko mene; zgrade, raslinje i predmeti, oslobođeni svoje senke, ne teže nikud i ne kazuju ništa.»²⁶³ Na taj se način i dolazi do slike apsolutnog, budistički ostvarenog duhovnog mira, do nirvane nepostojanja, u kojoj se jedino može spoznati smisao trajanja i nestajanja. Dakle, u okruženju apsolutnoga mira, u kojem nema pokreta ni glasova, granica ni mjera, u kojem nema razlike između postojanja i nepostojanja, nastala je pouka da je Počitelj posebno i izuzetno mjesto u kojem se «može naslutiti vreme dublje i dalje od svih poznatih ljudskih odnosa koje merimo vremenom i koji nam služe za naše površno i veštačko merenje vremena, u kojem se mogu ugledati vekovi koji su već izvan svake mere i računa, svake moći sećanja, i one koji još nisu dobili imena ni obeleženi događajima.»²⁶⁴

Pouke proizišle iz počiteljske svjetlosti bitne su stoga što nas dovode do istina o veličini prohujaloga svijeta, iz koje se mogu naslutiti usponi i padovi u sadašnjem i budućem vremenu. Pouke su to o relativnosti vremena, o tome kako se «trenuci kontemplacije prošlosti mogu u munjevitom skraćanju videti kao sadašnji trenutak, osvetljen bleskom svoje sadašnje svesti, koji je značio tačku na granici postojanja i nepostojanja, simbol i iluziju večitog trajanja.»²⁶⁵ Bile su to pouke skoro identične onima do kojih je Toma Galus, jedan od mnogih Andrićevih junaka, došao u poslijepodnevnim časovima u arapskome Adenu; došao tako što je u južnome, tropskome ognju spoznao mir i bezbrižnost, radost i vedrinu slobodnoga življenja, što je doživio do tada nepoznata osjećanja veličine, bogatstva i širine svijeta, osjećanja beskrajne moći i bezgraničnog dostojanstva. Doživio ih je odjednom i toliko intenzivno da mu je potpuno ispunio grudi i oduzeo dah. «I kao od udarca, osta izgubljen. Jedva dođe sebi. Bio je zgrčio ruke, lice pripio uz asuru, iz usta mu je tekla obilna i bistra pljuvačka»²⁶⁶ Doživio je, dakle, ekstatični zanos starozavjetnih proroka koji, zajedno s budističkim mirom kakvoga je Andrić doživio nekih četrdesetak godina kasnije u

²⁶³ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 229

²⁶⁴ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str 226

²⁶⁵ Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – ibid, str. 95-96

²⁶⁶ Ivo Andrić: Zanos i stradanje Tome Galusa – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 162

hercegovačkom Počitelju, dovodi do još jedne od mogućih vizija savršenstva božanskih, a onda i umjetničkih kreacija, do izuzetnosti umjetnički stvorenoga svijeta, do samostalnog prostora ljudske duhovnosti, do zasebne, umjetničkom rukom stvorene harmonije, reda i mjere, do potpuno novog kosmosa u kojem ne postoje okrutni zemaljski zakoni rađanja i umiranja, postanka i nestajanja, raja i pakla.

Andrić je, dakle, u Počitelju osjetio mogućnost spoznaje savršenog svijeta, istu onakvu o kakvoj se kazuje u pripovijetki *Trenutak u Toploj*, u kojoj, mladi i nedozreli Njegoš, svoju tek začetu zainteresovanost za probleme ovozemaljskog i onostranog svijeta, ispoljava tako što se ne obazire na ženske poglede, već na mediteransku čaroliju bokokotorskog zaliva, na istinu o veličini i istovetnosti svijeta, o tome da je taj mali komad mora, kojega je gledao, istovremeno i cjelokupno more, kao i o tome da sunčani bljesak, koji ga je tog trenutka opijao, «sadrži u sebi celo sunce, sa svim sunčanim danima i godinama, menama i putevima. Tako je sve sadržano u svemu. Sunce je celina od koje svak u svakom trenutku može da ima sve, i koja se neprestano rasipa i rastače na sve strane, a ne gubi nikad ništa od svoje snage i sadržine, i zadržava uvek savršen oblik punog, neokrnljenog kruga.»²⁶⁷

Misao o savršenoj svjetlosti kao jednoj od temeljnih obilježja ostvarene harmonije, prisutna je i u ostalim Andrićevim djelima. Između ostalih i u pripovijetki *Slepac*, objavljenoj 1975, dakle u godini piščeve smrti, onda kada se pred umirućim čovjekom otkrivaju sve tajne ovoga svijeta. Na takvu posebnost pripovijetke upućuje i njen sadržaj kojega je Andrić, kao sveznajući pripovjedač, sklapao od svoga djetinjstva do vremena neposredno pred smrt, a onda i neobična tajna, poznata jedino slijepom čovjeku koji je, zahvaljujući neobičnom daru poklonjenom od nepoznatih sila, bez tuđe pomoći sigurno koračao kroz tamni svijet. Dar se sastojao u «pokretnom pramenu svetlosnih zraka u obliku malog jagnjeta od žežena zlata i čistog sjaja. To čudesno jagnje kretalo se na neki neobjašnjiv način svuda ispred slepca. Plovilo je ili letelo, neizmenično, ili prosto išlo hodom, a pri tome je stalno širilo oko sebe mirnu svetlost, neku vedrinu kakvu ljudi koji imaju zdrava oba oka nikad ne vide. Kad bi dolazilo vreme sna i odmora, ta svetlost bi se sama od sebe gasila, da se ponovo pojavi čim čovek odmori, probudi se i otvori oči.»²⁶⁸

²⁶⁷ Ivo Andrić: *Trenutak u Toploj - Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 232

²⁶⁸ Ivo Andrić: *Slepac - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 324

Iako je u pripovijetki kazano da bezimena iskonska svjetlost živi u svakome čovjeku, vidjeti je mogu samo rijetki, dok je najveći broj ljudi nikad ne sagledaju niti bilo kada postanu svjesni njenog postojanja. Nisu je svjesni stoga što je njeno porijeklo kosmičko, ali i, istovremeno, antičko i biblijsko. Antičko zato što asocira na «pitagorejsku muziku sfera koja je nečujna za čovekovo uho, i nepostojeća za njegovu svest, kao i na Platonove ideje koje nisu dostupne čovekovom čulnom registrovanju»²⁶⁹, a biblijsko stoga jer je materijalizovana u vječnom nebeskom savršenstvu, u božjem jagnjetu, simboličnome Isusu Hristu, koji to i sam potvrđuje u *Jevanđelju po Jovanu*: «Ja sam vidjelo svijetu; ko ide za mnom neće hodati po tami, nego će imati vidjelo života.»²⁷⁰

Karakteristično je i to da se, za razliku od kosmičke, savršena svjetlost u *hercegovačkim pričama* ostvaruje trenutno, samo u čudesnom, kratkotrajnom trajanju kada su poklopljene skazaljke, označavajući podne, naizgled zaustavile i svoj i vremenski tok. No, kada su se skazaljke na satu počele pomjerati, kada je vrijeme ponovo krenulo, kada se opet javila prolaznost svijeta, nestalo je bljeska, zanosa i varke, nestalo «neizrečenog, neizrecivog i mimo svaku meru velikog trenutka bezimene veličine i varljive, divne ravnoteže sveta.»²⁷¹ Nestalo je svega što je bilo dio ljepote savršenog umjetničkog djela, iza koje je ostala samo pustoš svakodnevnice razorenog svijeta, ostao samo «zaborav u kojem ništa na svetu neće moći da nam potpuno oživi u sećanju nekadašnji blesak. Ništa. Ni ovi redovi koje beležim na tom kamenu, u podnevni čas.»²⁷²

Iako, naizgled, pesimističan, završetak teksta *Na kamenu, u Počitelju* u suštini nije takav jer se, negdje u pozadini, otkriva istina o savršenstvu življenja kojega određuje ostvarena harmonija. Određuje ga jer suština života nije u tome da čudesni počiteljski zanosi završavaju porazno, već u iskonskoj istini da se - i pored tvrdnji orijentalnih fatalista kako se u životu ništa ne može promijeniti, kako niko ne može uticati da zemaljske rijeke poteknu uzbrdo - sa sudbinom ne smijemo pomiriti, da ne smijemo prihvatiti poruke o tami. Na tu iskonsku poruku nadovezuje se i jedno od

²⁶⁹ Miloslav Šutić: Zlatno jagnje – ibid, str. 310

²⁷⁰ Jevanđelje po Jovanu – *Novi zavjet gospoda našeg Isusa Hrista, Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva, Beograd 1956*, str. 88

²⁷¹ Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 230

²⁷² Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju – ibid, str. 230

Andrićevih kazivanja, preuzeto iz romana *Travnička hronika*, jednog od najvećih njegovih djela. Kazivanje je to o jednom kamenom turbetu, sazdanom kao pokušaj bogatoga Abdulah-paše da nadvlada bol zbog preranog odlaska iz života, da, i poslije smrti, sačuva svoje ime, da pobijedi prolaznost, da nastavi trajati vječno. Pokušaj je imao i svoj drugi, suštinski dio koji se zasniva na istini da postoji neraskidiva veza između umjetničkoga djela i vječne svjetlosti, samo sada čisto zemaljske, čiji će temeljni zadatak biti da rastjera smrtni mrak. Uspostavljanje veze ostvareno je pomoću voštanice koja je, po pašinom testamentu, na turbetu gorjela neprekidno, danju i noću. Gorjela je, kako bi svim prolaznicima u svim vremenima pokazala da je svaka svjetlost dio iste suštine, da je ona, u stvari, vatra, prema antičkim uzorima jedan od četiri temeljna elementa života i svijeta, ono što, pokrenuto ljudskom željom, gori kako bi trajno osvijetlilo bar mali komad tamne bosanske zemlje, kako bi ozarilo svako oko koje ga pogleda kada tuda prođe. Svjetlost voštanice je gorjela, između ostalog, i zato da potvrdi kako, i pored sveprisutnoga mraka, postoji nešto što je, makar i prolazna, svjetlost života, nešto što je, makar i nestalna, ljepota svijeta, nešto što otvara perspektivu i budi optimizam i nadu.

Mogućnost postojanja svjetlosti života i ljepote svijeta pokretačka je snaga za prihvatanje poruke umjetničkih sadržaja da se nikada ne smijemo predati, da nam životna vodilja treba da bude isključivo optimizam. Treba stoga što je optimizam utemeljen na vizijama vezanim za savršena umjetnička ostvarenja, uz koja su svi oni koji su ih vidjeli ili uz njih živjeli spoznali istinu da ne treba žaliti što ovozemaljsko življenje nikada ne može postati ni trajnost ni vječnost, da se ne treba obazirati na poraze i stradanja, da nas ne smiju opsjedati sjećanja na nesreću i bol. Jedino što se mora jeste težnja da se nađu rijetki trenuci ljubavi i ljepote, koji će nas tješiti u prolaznosti i nestalnosti ovoga svijeta, koji će omogućiti da se živi uprkos disharmoniji i nestajanju.

Optimizam je zasnovan i na uvjerenju da se kultura pokazuje samo u prostorima i vremenima u kojima je moguće izgraditi i očuvati savršene kreacije, kakve su priča i pozorišna predstava, kameni gradovi i mostovi, sjaj mostarke čaše, te mostarski i počiteljski bljesak. Dakle, samo onda kada ostvarenja izgrađena od riječi i kamena postaju savršenim, samo onda kada donose pjesmu i smijeh, svjetlost i savršeni mir, a s njima i zemaljski sklad, postojan i neupitan.

Poruke optimizma i nade bitne su i stoga što ukazuju na istinu da je suština umjetnosti u trajnosti, postojanosti i čvrstoći, a onda i u ljepoti koja se može pronaći jedino u rijetkim ovozemaljskim oazama, u kakve, između ostalih, spada i Hercegovina. Bitno je, međutim, naglasiti da će takve poruke biti ostvarive samo onda ako se premosti jedno veliko i bitno ograničenje - ako stvorimo atmosferu za trajanje velikih umjetničkih djela, i ako uspostavimo istinske kriterije za razdvajanje prave umjetnosti od onoga što je prolazna moda, što je neprimjereno ljepoti, trajnosti i vječnosti. Samo tada stvoriće se perspektiva za ulazak na pobjedničke puteve koji će, umjesto razdvajanja, spajati ljude, koji će, umjesto mržnje, donijeti ljubav, umjesto tame – svjetlost i ljepotu, koji će, umjesto bezidejnog i beslovesnog nestajanja, donijeti trajanje na kojem će ljudi postojati sve dok postoje njihova velika umjetnička djela.

S tim istinama stižemo i do jednog od mogućih odgovora na pitanje o smislu života, o tome - da li je u ovozemaljskom životu presudnija harmonija u kojoj se gradi, živi i traje, ili disharmonija u kojoj trijumfuju nasilje i zlo? Odgovor je – presudnija je harmonija, ali samo onda ako je, u širem smislu, vezana za kulturu, a u užem za stvaralaštvo koje dovodi do ljepote i trajanja, pjesme, smijeha i svjetlosti, za umjetnost koja je «jedino područje na kome nema smrti, u kojem bivaš trajan u svojoj prolaznosti, gotovo večan, kao istinsko području slobode i pravog čovekovog postojanja.»²⁷³

²⁷³ Jože Pogačnik: Andrićeva radikalizacija tradicije romana – ibid, str. 118

DRUGI DIO: PRIČE SA SADRŽAJIMA IZ MODERNOG DOBA

UVOD U PRIČE SA SADRŽAJIMA IZ MODERNOG DOBA

Na kraju uvoda kazali smo da će analiza *hercegovačkih priča* biti usmjerena ka traženju odgovora na jedno od temeljnih egzistencijalnih pitanja: da li je u ovozemaljskom životu presudnija harmonija u kojoj se gradi, živi i traje, ili disharmonija u kojoj se razara i strada? Odgovor smo pokušali naći u prethodnim, umjetničkim sadržajima, nakon kojih ga nastavljamo tražiti u drugoj vrsti priča, onih sa sadržajima iz modernog doba.

Otkuda takvi sadržaji u *hercegovačkim pričama*?

Odgovor na takvo pitanje zasnovan je na činjenici da su, za razliku od umjetničkih, sadržaji iz modernog doba ostvareni u okvirima vremenske kategorije koja se u opštem smislu prepoznaje kao hronos, a u posebnom kao niz ljudskih života, u kojem jedno rađanje okončava nestajanjem, iza kojega slijedi novo rađanje, pa opet nestajanje, i tako zauvijek, s istim redoslijedom, nikada zaustavljenim, već uvijek nepreglednim i kontinuiranim. U *hercegovačkim pričama* prisutnost vremenske kategorije potiče otuda što se, kao jedno od obilježja Andrićeve proze, njegovih «pripovedačkih i esejističkih radova, pojavljivao faktor *vremena* kao objektivna kategorija koja ima svoje relativne vrednosti u zavisnosti od našeg subjektivnog doživljavanja.»²⁷⁴ Relativnost je u tome što vrijeme ima svoj ravnomjerni tok, ali ne onaj koji nastaje postepenim mijenjanjem, nego onaj koji «svoj korijen vuče iz narodnog kazivanja u kojem se događaj uspostavlja više kao sama promjena stanja nego kao tok te mijene. Vrijeme u takvom pričanju nema tvorbenu funkciju, njime se samo obilježuju sekvence u koje su smješteni događaji, koji su iskazi raznih aspekata društvene cjeline»²⁷⁵, koji predstavljaju tragove onoga što je nastajalo, postojalo i nestajalo.

Uvođenje sadržaja iz modernog doba ostvareno je i u okviru umjetničkog stvaralaštva vezanog za savremenu književnost nastalu nakon završetka Prvog svjetskog rata. Specifičnost je tog stvaralaštva u tendenciji da se literarni sadržaji ostvare na «dva nova načina književne transpozicije građe karakteristične za tadašnju prozu. Jedan je

²⁷⁴ Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – ibid, str. 94

²⁷⁵ Gajo Peleš: Prostor i vrijeme u Andrićevim kronikama – ibid, str. 59

neposredna naracija i priča o aktuelnim zbivanjima i ličnostima, a drugi alegorijsko uopštavanje na osnovu korištenja istorije i legende.»²⁷⁶ U oba slučaja u pitanju je ono što se naziva sadašnjost i prošlost, ali ne budućnost koja ne spada u vremenske okvire o kojima kazuju *hercegovačke priče*.

Prva od dvije pomenute književne transpozicije građe zasnovana je na činjenici da se sadašnjost može posmatrati i kao tek minula prošlost, kao dešavanje koje se spoznaje neposredno, tako što su savremeni ljudi njeni učesnici ili svjedoci. Zasnovanost je posebna po tome što označava raskid s prohujalim i ulazak u novo, moderno doba ljudskog življenja, što donosi stvaralaštvo u kojem sadašnjost, na neki način, postaje i istorija, i to onda kada je dovoljno udaljena od trenutka kada se o njoj govori i piše. Kažemo to stoga što su priče sa sadržajima iz modernog doba stvorene kasnije od vremena kada su se opisani događaji desili, kada je ta sadašnjost prerasla u neposredno završenu prošlost.

Posebnost se sadržaja iz modernog doba pokazuje i u povezanosti prošlog i aktuelnog svijeta, o čemu svjedoči i sam Andrić u svom iskazu da je pripovijedanje o sadašnjosti istovremeno i kazivanje o prošlosti, da je «sadašnjost već pomalo prošlost, te da je treba opisivati s istim interesovanjem i s istim gledanjem kao i na prošlost.»²⁷⁷ Karakteristika je savremene priče i u tome da se svi opisani likovi javljaju kao činioци sadašnjega vremena, kao i u tome što «pisac i njegovo delo jedino i mogu da žive od stvarnosti. U pitanju je velika, složena i raznovrsna naša ljudska stvarnost, kojoj pisac može da služi samo kroz stvarnost svoje, dane sredine. Životu stvarnosti te svoje sredine pisac mora da obrati pažnju i posveti svoj dar, jer ko god je njoj okrenuo leđa, raskrstio je i sa životom i s umetnošću.»²⁷⁸

Sadržaji iz modernog doba svoju prepoznatljivost zasnivaju i na tačno preciziranoj sadašnjosti koju je Andrić počeo sagledavati u Višegradu, kada je dječaćkim očima posmatrao nestanak otomanskog svijeta, a nastavio u Sarajevu, kada je kao gimnazijalac svjedočio o posljednjim danima austrijskoga carstva, onda u evropskim metropolama, kada je otkrio snagu civilizovanoga svijeta, te u raznolikim južnoslovenskim prostorima, kada je pronašao potvrde evropskoga kulturnoga kontinuiteta. Sagledavanje se sadašnjosti iz realne prenijelo u literarnu stvarnost

²⁷⁶ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost - *Gutenbergova galaksija*, Beograd 2002, str. 5

²⁷⁷ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori – *ibid*, str 56

²⁷⁸ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori - *ibid*, str. 21

hercegovačkih priča, u kojoj je prepoznajemo po piščevom autentičnom svjedočenju o događajima u kojima je učestvovao neposredno ili posredno, a potom ih prikazao kao završene i vjerodostojne, kao istinite tvrdnje sveznajućeg poete o identičnosti bivših i sadašnjih ljudi, o identičnosti sudbina iz svih epoha ovoga svijeta

Prikazani se događaji odnose na vrijeme između 1918. i 1935. godine. Vrijeme je to nastanka i trajanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i mladalačkih dana koje je Andrić proveo van rodne mu Bosne i Hercegovine, u Beogradu, Bukureštu i Rimu.

Posebnost se priča sa sadržajima iz modernog doba ogleda i u tome što su sklopljene iz dvije posljednje glave romana *Gospođica*, kao i iz kompletnih pripovjedaka *Dan u Rimu* i *Noć u Alhambri*. Sklopljene su u dvije priče – u Priču o Nikoli Kriletiću i Priču o Ratku Ratkoviću i Rajki Radaković - nazvane tako po dvojici muškaraca koji potiču iz Hercegovine i jednoj Bosanki, jednoj ženi u pričama sa sadržajima iz modernog doba.

PRIČA O NIKOLI KRILETIĆU

Prva u sadržajima iz modernog doba jeste Priča o Nikoli Kriletiću, koja svoju posebnost gradi na prisustvu samo jednog aktera i slikama njegovog višestrukog lika. Gradi ga i na kazivanjima karakterističnim za obje priče sa sadržajima iz modernog doba, kao i prve dvije priče s narednim, istorijskim sadržajima – dakle na odsustvu potpune disharmonije s nasilnicima koji ostavljaju trajne duhovne ožiljke i ubicama koji donose stradanje i smrt.

Na početku priče su slike mogućih graditelja harmonije, ostvarene u prelomnom vremenu kojega je u univerzalnim razmjerama donio Prvi svjetski rat. Kažemo prelomnom zato što se raskida s prohujalim, izrazito tragičnim vremenom i ulazi u novo, optimizmom obojenom modernom dobu ljudskoga življenja.

Na takav raskid ukazuju i događaji iz septembra 1914. godine kada su se, u okviru završnih slika romana *Na Drini ćuprija*, u Višegradu pojavili mladići koji su u sebi sjedinjavali mladobosance i srpske ratnike. Pojava je ne samo iz perspektive *hercegovačkih priča*, nego i cjelokupnog Andrićevog djela, istovremeno i karakteristična i paradoksalna – karakteristična stoga što su to pobjednički ratnici koji označavaju kraj starog i početak modernog doba, a paradoksalna zato što se taj početak javlja u trenutku kada je uspostavljena veza između budućih pobjednika, jednog

značajnog rušenja i jednog simboličnog umiranja. Dakle, rušenja višegradskoga mosta i umiranja posljednjeg njegovog čuvara, s kojima, kao u svim revolucionarnim, prevratničkim vremenima, zauvijek nestaje, možda, najznačajnijih simbola staroga doba.

Paradoks, međutim, prestaje s činjenicom da su se, kako to kazuje Aleksandar Jerkov, mladi srpski ratnici pojavili kao uzvišeni borci i ostvaritelji ideje o pravu čovjeka pojedinca na dostojanstvo, o pravu naroda na građenje svoje kulture, čiji će konačni cilj biti sreća, zadovoljstvo i uživanje u boljem životu, na stvaranje svoje države, rođene u slobodi i zasnovane na pravdi. Pojavili su se kao nagovješteni graditelji modernoga doba u kojemu se stvaraju novi oblici čovjekovog društvenog života, kao vijesnici novog vremena u kojem će se obnoviti izgubljena sloboda, u kojem će svijet biti daleko pravičniji i bolji od onoga starog, prohujalog i nestalog. Sve će biti drugačije jer ih, kao i sve graditelje boljega svijeta, vodi ideja o individualnosti i «pravnoj regulaciji javnog života. Ovo dostignuće modernog doba ne bleđi ni pred slikama razaranja, ni pred smrću, jer predstavlja jednu novu vrstu zadužbine čija je svrha da svet bude lepši i da čovek u njemu živi lakše i bolje. Nacionalno oslobođenje i građanski legalitet upravo treba da obezbede prava svakog dobrog i poštenog čoveka i time pruže priliku da se čovek približi idealu velikih i umnih ljudi koji se uzdižu iznad društvenog i istorijskog horizonta svoje epohe.»²⁷⁹

Pojavili su se i kao pripadnici mladobosanske buntovne omladine, čiju duhovnu čistotu i moralnu izuzetnost potvrđuje Andrićevo kazivanje u romanu *Na Drimi ćuprija*. Potvrđuje ih divljenjem «naraštaju koji ima osećanje i da pali prve vatre jedne nove civilizacije i da gasi poslednje plamenove druge, koja dogoreva. Ono što bi se za njih naročito moglo kazati, to je: da nije bilo odavno pokolenja koje je više i smelije maštalo i govorilo o životu, uživanju i slobodi»²⁸⁰, da nije bilo naraštaja koji je više od njih imao anđeoski čiste iluzije da slobodno mogu rasuđivati, govoriti i odlučivati o svojoj sudbini, koji je više od njih posjedovao zanose pobunjenika da mogu izgraditi novi, lepši i bolji svijet.

Pojava savršenih srpskih ratnika bitna je stoga što se može vezati za Nikolu Kriletića kao mogućeg pobjednika. Može stoga što je Kriletićevo pobjedništvo naslućeno već od samog njegovog rođenja kada je dobio ime Nikola koje je u srpski

²⁷⁹ Aleksandar Jerkov: Neizreciva misao o smrti i neimenljivo u Prokletoj avliji – ibid, str. 187

²⁸⁰ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 291

jezik ušlo iz grčkoga, sa značenjem pobjednika naroda. Pretpostavka se potvrdila tačnom kada se, u vremenu Prvoga svjetskoga rata, kao dobrovoljac, zajedno s mnogim mladim Hercegovcima, Kriletić pridružio pobjedničkoj srpskoj vojsci kako bi se borio za svoj narod i Srbiji donio pobjedu i slavu.

Pripadnost pobjedničkim srpskim ratnicima osnovni je preduslov pretpostavljene Kriletićeve identifikacije i s mladobosancima. Istina ne neposredno, nego posredno, dakle ne izravnim članstvom u mladobosanskoj organizaciji, nego prihvatanjem njihove beskrajne spremnosti za ostvarivanje nacionalnih težnji i zanosnih snova o ujedinjavanju svih južnoslovenskih naroda, o izgradnji novog, pravednijeg svijeta. Pretpostavka je moguća i zato što su mladobosancima pripadali i mnogi Hercegovci. Između ostalih i Bilećanin Vladimir Gaćinović koji je u bosanskohercegovačkim gradovima, Mostaru, Čapljini, Trebinju i Sarajevu, u hrvatskom Zagrebu i austrijskom Beču osnivao tajne kružoke i birao atentatore na predstavnike austrougarske vlasti. Prvi u nizu izabranih bio je Nevesinjac Bogdan Žerajić, izvršilac atentata na austrijskog generala Varešanina, koji je svojim pucnjima u okupatorskog oficira, a potom i u svoju sljepoočnicu, «prvi otputovao s onu stranu reči, ali i uveo atentat kao najcelishodniji način izražavanja»²⁸¹ svenarodnog otpora, a posljednji Trebinjac Nedeljko Čabrinović koji je, zajedno s Bosancima Gavrilom Principom i Trifkom Grabežom, činio zavjereničku trojku izvršilaca atentata na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, a time i aktera neposrednog povoda za početak Prvog svjetskog rata.

Nakon ratnih, lik mogućeg pobjednika potvrđuju i postratne slike ostvarene u Beogradu kada se Nikola Kriletić pojavio kao snažni i sirovi «dobroljovački potporučnik s teškom ranom na koljenu, koja je sporo zarastala, i s velikim odlikovanjem na grudima koje je samo praznikom nosio.»²⁸² S ranom, koja je kazivala da je Kriletić sudjelovao u žestokim bitkama u kojima se ili pobjeđivalo ili umiralo, a onda i s odlikovanjem, spoljašnjim znakom njegove neustrašivosti i hrabrosti, dakle, i u prvom i u drugom slučaju, s onim što je potvrđivalo istinu o velikom ratniku i pobjedniku.

Pojava Nikole Kriletića kao mogućeg graditelja harmonije vezana je i za slike mnogih mladih ljudi, po pravilu tek demobilisanih ratnih pobjednika, koji su svojoj

²⁸¹ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 37

²⁸² Ivo Andrić: Dan u Rimu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981,* str. 33

domovini nastavili da služe i u miru, da grade novi svijet u kojem će promijeniti sve ono što je tek formiranu «državu bez konačno utvrđenog imena i strogo utvrđenih granica, bez usvojenih pravila, zakona i normi, bez svega onoga što bi uljudilo u ratu stvoreni duhovni i materijalni nered»²⁸³, učinilo prostorom haosa i nereda. Bila je to odlučnost koja ukazuje da su to ne samo pobjednički ratnici, nego i graditelji zajedništva i ljepšega svijeta, dakle svega onoga o čemu kazuju umjetnički sadržaji *hercegovačkih priča*, svega onoga što se može smatrati optimističkom vizijom života i svijeta. Može stoga što su u pitanju otvorenost prema svim prostorima i ljudima, širina pogleda, tolerancija i uljudenost.

Takva se otvorenost prepoznaje i u slikama Nikole Kriletića kojega, nakon bojnih polja i ratne slave, srećemo u suštinski istom, a formalno drugačijem ambijentu, u dešavanjima vezanim za izgradnju novog, poslijeratnog svijeta. Srećemo ga u inostranstvu, i to stoga što je, kao jedan od izuzetnih i rijetkih, školovanih mladih ljudi, odlučio da ne uživa u pobjedničkoj slavi, već da svojoj domovini služi kao neka vrsta diplomatskog činovnika. U tom je smislu Kriletić boravio u raznim evropskim prestonicama i metropolama. Između ostalih u Rimu, u kojem je ostao samo jedan dan, jer je imao zadatak da jugoslovenskome poslanstvu preda diplomatsku poštu i odmah nastavi put dalje, a onda u Bukureštu, u kojem je, zahvaljujući dugotrajnom, tromjesečnom boravku, te lakoći komuniciranja i sklapanja poznanstava, uspio da savlada mnoge prepreke i tako dobije potrebne dozvole za podizanje nekih sekvestriranih šlepova, najvjerojatnije ne za sebe, nego za neke neimenovane poslovne ljude iz Srbije.

Drugačiji se ambijent prepoznaje i u tome što, slično glumcu na pozorišnoj sceni, «svojim neumerenim balkanskim temperamentom, doprinosi uspehu predstave, njenom simboličnom smislu i uspostavljanju sheme odnosa masa-pojedinac.»²⁸⁴

Naznačena se shema, međutim, ne stvara uvijek, na šta ukazuje Kriletićeve usamljenost u Rimu, nastala stoga što je u njemu boravio samo jedan dan, a onda i zato što niko iz diplomatskog predstavništva nije imao vremena za Mostarčeva veselja. Otuda je, u nekom neimenovanom restoranu, Kriletić sjedio sam, bez poznanika i

²⁸³ Ivo Andrić: *Gospođica – Sabrana dela Ive Andrića knjiga III, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 179

²⁸⁴ Radovan Vučković: *Andrić, istorija i ličnost – ibid*, str. 23

spoljašnjeg sjaja, ali ne i bez bez unutrašnjih zanosa, ostvarenih tako što se, uz ukusna jela i dobro vino, «predavao slatkim, mrsnim uspomnama.»²⁸⁵

Neuspostavljen u Rimu, odnos masa-pojedinac ostvaren je u Bukureštu. Kriletić ga je uspostavio s nizom pripadnika diplomatskog i poslovnog svijeta, s novopečenim buržujima, sa službenicima banaka, sa srpskim i hrvatskim trgovcima, lađarima i bivšim konzulima, bivšim ruskim carskim oficirima i stranim berzovnim posrednicima. Sa svim je tim ljudima Kriletić ostvario simbolično spajanje Istoka i Zapada, iz čega se može izvesti zaključak da Andrićeva pozicija između Istoka i Zapada donosi «mogućnost života koja se pojavljuje kao mogućnost osvajanja, senzibilitet koji je nov, granica koje nema. Granice, dakle, između Istoka i Zapada na stranicama Andrićevog dela zapravo i nema, sve je nesigurno i sićušno pred velikim motivima koje je pokrenula njegova istraživačka strast.»²⁸⁶

Drugačiji se ambijent prepoznaje i po tome što je u uspostavljanju odnosa masa-pojedinac, zajedno s Kriletićem, učestvovao i Ivo Andrić. Istina ne uvijek jednoliko, jer je u Rimu sudjelovao na ustaljenoj pripovjedačkoj distanci, a u Bukureštu kao direktni sudionik, kada je s Mostarcem Nikolom Kriletićem «proveo jednu burnu noć, koja je još jednom u policijske raporte iz inostranstva unijela nekoliko naših imena.»²⁸⁷ Time i dolazimo do činjenice da su obje pripovijetke o Kriletiću, u stvari, Andrićeve priče o samome sebi, o tome da je njegovo sudjelovanje u Kriletićevim burnim noćima logična posljedica odlučnosti da, nakon austrougarskih tamnica, logora i bolnica, nakon vremena provedenog u izolaciji, najprije kao zavjerenik, a onda i kao utamničenik, da, nakon preživljenih godina krvoprolića, ubijanja i razaranja, ode u svjetske metropole i ostvari zajedničke zanose mnogobrojnih mladobosanaca – da «vole život, umetnost, nauku»²⁸⁸, da u širokim prostorima svijeta postanu veseljac, oni koji su opredjeljeni za ovozemaljska uživanja, ispunjena pjesmom, vinom i smijehom.

Pokazali su to u kafanskoj atmosferi veselja i radosti koja se Kriletićevoj i Andrićevoj generaciji nudila u vremenu kada su živjeli u poslijeratnoj Evropi. Nudila se

²⁸⁵ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 22

²⁸⁶ Draško Redep: Ivo Andrić, između Istoka i Zapada - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 520-521

²⁸⁷ Ivo Andrić: Noć u Alhambri - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 209

²⁸⁸ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori – ibid, str. 13

stoga što oni nisu bili samo pobjednički ratnici, nego i graditelji zajedništva i ljepšega svijeta, dakle svega onoga o čemu kazuju umjetnički sadržaji *hercegovačkih priča*, svega onoga što se može smatrati optimističkom vizijom života i svijeta - otvorenosti prema svim prostorima i ljudima, širine pogleda, tolerancije i uljudenosti. Bili su i umjetnici življenja, na šta ukazuje činjenica da u temeljne karakteristike Kriletićevog višestrukog lika spadaju i razdragano raspoloženje, veselost, sklonost ka šalama i bezbrižnost, životni optimizam, zadovoljstvo i sreća. Sve su to pozitivni efekti euforije, koji se pokazuju u kontinuiranim Kriletićevim uživanjima, otpočetim u Mostaru, kada se radovao s nekadašnjim školskim drugom, nastavljenim u Sremskim Karlovcima, kada je pio i pjevao sa školskim drugovima, kaluđerima i profesorima, a konačno iskazanim u rimskim restoranima i bukureštanskim barovima, posebno u onom zvanom *Alhambra* koji, s jedne strane, svojim simboličnim imenom podsjeća na Španiju, na njene žene, plesove i zabave, dok, s druge, svojom raskošnom atmosferom s mnogo svjetlosti, pića i crnačke, ruske i ciganske pjesme, pruža mogućnost za zabavu mladoga Hercegovca. *Alhambra* je bitna i po svojoj zanosnoj atmosferi, obilježenoj pjevanjem, i onim pojedinačnim, u kojem je jedna pjevačica pjevala rusku, druga mađarsku, a Kriletić opet neku svoju pjesmu, te onim zajedničkim, u kojem su svi gosti pjevali u jedan glas. Zanosne je potvrđivala i slika Nikole Kriletića kao srdačnog čovjeka koji se u društvu zabavlja, kao veseljaka koji u piću uživa, kao zabavljača koji, «kada se popne na stolicu, strči iznad svih loža, a kada se raširi, zaprema pola lože. Kada pjeva, iz oznojena i nasmijana lica bjelasaju zubi. Ima dubok i prijatan glas»²⁸⁹ kojim pjeva tako zanosno da ga svi zadivljeno slušaju i gledaju.

Osim harmonije, Kriletićev je lik obilježila i disharmonija, čime dolazimo do prvog izuzetka u *hercegovačkim pričama* u kojima se mogući graditelj harmonije javlja i kao njen uništitelj i razoritelj. Izuzetak se javlja kao posljedica negativne metamorfoze u kojoj se savršeni lik preobražava u negativca, u graditelja disharmoničnog svijeta, u violentnog muškarca koji se takvim pokazuje kada u središte zbivanja ulaze žestoke i «teške, zamućene pijanke neostvarenog čoveka»²⁹⁰, kaos i odsustvo svakog reda i mjere. Ulaze zato što se na javnoj sceni javlja bahati, sirovi i grubi nasrtljivac, konflikti pijanac i primitivac, nesavršeni «čovjek sa svojom strašću i svojim bolom, identičnim i

²⁸⁹ Branko Tošović: Književni tekstovi gračkog perioda - *Grački opus Iva Andrića, Beogradska knjiga, Beograd 2010*, str. 215

²⁹⁰ Boško Novaković: Andrićevi pripovedački ciklusi – *ibid*, str. 128

na istoku i na zapadu»²⁹¹, u prošlosti i sadašnjosti. Identičnim stoga što su kazivanja o Nikoli Kriletiću, dakle Evropljaninu iz modernoga doba, izašla skoro istovremeno s pripovijetkama čiji su glavni junaci orijentalci iz turskoga doba, od kojih je najnaivniji Salko Ćorkan, a najsumorniji Mula-Jusuf i Mustafa Madžar.

Postojanost disharmoničnog svijeta pokazuje se u konfliktnim pijankama, čija se poraznost vidi u tri različite potvrde.

Prva je u primitivizmu, u pojavi snažnog i ogromnog Hercegovca, koja ga pokreće da se penje na stolicu kako bi, vičući iz sveg glasa, obznanio opštenarodno uživanje, potom da siđe sa stolice, da udara snažno dlanom o direke od pregrada i, na kraju, da, uzvikujući prva slova naziva novostorene Države Srba, Hrvata i Slovenaca, i, pokazujući svima da je njen ustav sadržan u jelovniku i vinskoj karti, ismijava svoju državu kao raspusnu kafanu u kojoj, kao prvi ministar, predsjednik njene vlade, naređuje da svi moraju piti s njim.

Isti se primitivizam pokazuje i onda kada tapše žene koje sjede do njega, a nekima, kakva je jedna krupna Mađarica, raširenim rukama mjeri širinu bokova i prijeti glavom, te tako što na rimskim ulicama, u njegovim parkovima i restoranima pokazuje odsustvo moralnih normi prema ženi kao uzvišenoj dami. Kriletić je takav jer ga pokreće potpuna bezočnost i drčnost balkanskog čovjeka, ali i čovjeka s mogućom akutnom manijom kod kojega se, u susretu sa ženom, javlja «povišeni seksualni nagon, različite erotičke manifestacije, seksualne koketerije, zadirkivanje, neumerenost i nasrtljivost, redukovana kritičnost i nikakva emocionalna kontrola.»²⁹² Kriletićev je primitivni pokušaj, međutim, ostao bezuspješan stoga što na kraju dolazi trijumf zapadne žene, ostvaren logičnom reakcijom na neprimjerene nasrtaje nepoznatog čovjeka, reakcijom koja je bila nedvosmisleno prezirna i odbojna. Pokazale su to i nježne rimske djevojčice koje su, plašeći se sirovog Kriletićevog pogleda, svoje noge skrivale pod suknje, a onda i odrasle žene koje su, prezirući njegove poglede i osmijehe, namigivanja i mrdanja obrvama, okretale glave i ljutito izlazile iz kafane.

Primitivnost Kriletićevog karaktera potvrđuje i njegovo sirovo ophođenje s muškarcima kada, bez obzira da li to žele, poznanike ljubi u oba obraza, vodi ih ispod ruke i ponekad udara po plećima. Primitivnost je još izrazitija u govoru, čiji elementi

²⁹¹ Antun Barac: Pripovetke Iva Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 60

²⁹² Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – *Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb 1975*, str. 276

«ukazuju na to da ne pripada višem sloju društva (to posebno potvrđuju fonetske afereze i elizije na početku ili kraju riječi – *viš' mene, hajde 'vamo*). Posebno pada u oči ono što u inostranstvu ispoljavaju naši ljudi: da glasno govore, što domaći ljudi odmah primjete, ne s posebnim oduševljenjem i uz jasnu negativnu markaciju.»²⁹³

Druga potvrda konfliktnosti je u kavgi, u onome što u evropskim metropolama ne kazuje ništa lijepoga ni o Kriletiću niti o njegovom narodu.

Kriletićeve se kavage pokazuje kada se, pred gostima restorana, počinje razmetati snagom i drskošću, kada se počinje pokazivati kao «grubi i nezajažljivi, naivni i opori naš epski junak, pobratim, koji se svojom egocentričnošću i agresivnošću suprotstavlja običajima i pravilima civilizovanog društva. On u to društvo ulazi bezobzirno, epski silovito i skandalozno»²⁹⁴, zbog čega i nastaju verbalni konflikti, prvi put ispoljeni u Rimu, a onda i u Bukureštu. U Rimu tako što se s vlasnikom restorana prepire zbog kvaliteta jela i vina, a na kraju i zbog pjesme koju gazda nije odobravao jer je bilo kasno. Prepirku je pratila razdraženost koja je Kriletića nagonila da se suprotstavlja riječima i, još više, ratobornim pokretima tijela, da psuje svakoga i javno pokazuje snagu kojom želi da rastjera sve goste.

Traženje je kavage bilo i rezultat pijanog poistovećivanja gazde restorana s neimenovanim novinarom iz Sarajeva, koji je, u vremenu prije radnje pripovijetke, pokrenut etnopsihološkim suprotnostima između Bosanaca i Hercegovaca, kao i regionalnom, ali i kulturološkom razdvojenošću dva dijela njihove zemlje, povrijedio i Kriletića, kao i njegovu Hercegovinu i sve njegove Hercegovce.

Temeljni razlog sukoba i vrijeđanja jeste u činjenici da je Bosna i Hercegovina tako nazvana na Berlinskom kongresu 1878. godine. Nazvana je zbog toga što je čine dva zasebna dijela, onako kako se kratko vrijeme zvala Srbija i Crna Gora, a danas samo još neke države, kao što su: Antigua i Barbuda, Sveti Kristofor i Nevis, Sveti Toma i Prinsipe, Sveti Vincent i Grenadini, te Trinidad i Tobago. Svugdje je na prvom mjestu teritorijalno veća jedinica, čime se može doći do pretpostavke da u svakom tom nazivu ima nečeg pomalo čudnog, a možda i egzodičnog sa stanovišta uobičajenih naziva.

Međutim, da te sastavnice nisu sklopile zauvijek integrisanu cjelinu, nego dijelove koji se, više labavo nego čvrsto, održavaju u jedinstvenom prostoru, potvrđuje

²⁹³ Branko Tošović: Književni tekstovi gračkog perioda – ibid, str. 216

²⁹⁴ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 23

se i u verbalnom sukobu između Nikole Kriletića i neimenovanog novinara, koji je postao toliko žestok da je, na vrhuncu srdžbe, Sarajlija omalovažio sve Hercegovce, rekavši da su Bosna i Hercegovina dva potpuno zasebna svijeta koja nikada ne treba spojiti. Otuda i njegova završna misao da bi trebalo zasuti tunel na planini Ivan, kako bi se na tom graničnom mjestu zaustavili svi Hercegovci koji se žele nastaniti u Bosni.

Iako je misao neimenovanog Sarajlije uvredljiva, jer joj je poenta u zatvaranju i potpunoj izolaciji Hercegovine, ona je izvedena iz postojanosti dvije stvarno zasebne oblasti. Zasebnost se, najprije, pokazuje tako što sve bosanske rijeke teku na sjever i pripadaju crnomorskome slivu, a one hercegovačke, Trebišnjica i Neretva, idu ka jugu, kako bi postale sastavni dio Jadranskoga mora. Zasebnost je i u pejzažu kojeg u Bosni oslikavaju «zeleni predeli puni šuma i pašnjaka uvek zalivenim vodama, a u Hercegovini suvi predeli sa golim kršom i škrapama, koji izgledaju kao oglodane kosti. Zbog ogromnih šuma Bosna je vlažna, puna magle i ima oštriju klimu. Hercegovina je suva i vedra, i u leto skoro ispržena. Zimi kroz nju bije bura i stoga su kućni krovovi pokriveni teškim kamenim pločama da ih besni vetar lako ne odnose, dok bosanske kuće imaju visoke strme drvene krovove da bi se sneg koji pada mesecima brže suljao.»²⁹⁵

Možda zato što je u trenutku razboritosti spoznao da je novinar u pravu, Kriletić mu se tada nije osvetio, ali je to pokušao u trenutku kada je alkohol uzburkao krv, zbog čega je u rimskom restoranu počeo neuvijeno izazivati ljude koji su za glavu niži od njega. Slični motivi pokretali su i kavgu u bukureštanskom baru, do koje je došlo kada je Kriletić pomislio da mu konobari u vino sipaju vodu. Bio je to povod za pokazivanje negativne strane Kriletićeve ličnosti, one koja se ispoljava kada njegova veselja prerastaju u balkanski haos, koji je Andrić prikazao kao «ironični posmatrač ljudske komedije. Iz perspektive posmatrača večnog reda stvari, i najveća ljudska nevolja izgleda kao predmet podsmeha, kao nesvesno boćenje sa sudbinom koja je jednom već propisana, tako da svaki napor čoveka da se iz nje izvuče izgleda kao nemoćno i smešno batrganje slabog ljudskog bića.»²⁹⁶

Završna potvrda konfliktnosti je u tuči. Prvo onoj u Rimu, kada su gosti restorana, pokrenuti gazdinom ponudom da će im platiti balon vina ako istjeraju pijanca,

²⁹⁵ Vladimir Ćorović: *Historija Bosne* – ibid, str. 5

²⁹⁶ Dragan M. Jeremić: *Filozofija Iva Andrića* – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 20

napali Kriletića, pretukli ga i potom ga, onesvještenog, izbacili iz restorana i ostavili pod mlazom vode koja se slijevala iz gradske fontane. Daleko žešća od te je sveopšta tuča u bukureštanskome baru u kojem su je pratili ne samo zvuci slomljenoga inventara, mnogobrojni povici i jauci, nego i tri pojedinačna glasa, od kojih je gazdin zahtijevao mir i pozivao policiju, a druga dva, onaj Kriletićev i onaj njegovoga prijatelja, tražili skandal i pozivali na tuču.

Obje Kriletićeve tuče, s nasiljem kao njenim konačnim smislom, prikazane su kao istinska parabola onoga što je Andrić iznio u svom dopisu iz Rima, koji je nastao kao reakcija na umjetničku promašenost pozorišne predstave *Pozorište iznenađenja* Filipa Tomaza Marinetija, začetnika talijanskog futurizma i člana Musolinijevog fašističkog pokreta. U suštini dopisa je farsični opis kolektivne psihoze, karakteristične za duhovni život Musolinijeve Italije, čija je paradigma rimski varijete *Salone Margerita* s atmosferom burnog skandala, koji otpočinje tako što, na lošu predstavu, publika reaguje zviždanjem i vikom, pjesmom i smijehom, nastavlja tako što svi prisutni, smatrajući ih lošim umjetnicima, arlekinima i varalicama, komedijantima i lopovima, gađaju autora i glumce patlidžanima, krompirima, suvim graškom i rotkvama, bacaju tanjire i čaše, jaja, kutije i sitan novac, a završava na ulici ispred pozorišta: završava psokvama i pravim bojem štapovima između Marinetija i razularene mase koja umjetnika obara «na tramvajске šine. Gužva i lom. Konačno se sve rasplelo kad je uz topot drvene kaldrme stigao odred žandarma i počeo da najstrljivije hapsi, a ostale da potiskuje u pokrajne ulice, uz naredbu trbušastog narednika svima da se moraju razići i otići kući.»²⁹⁷

Sve tri navedene potvrde konfliktnosti izraz su negativnog efekta euforije, ali i hercegovačkog negativnog nasljeđa koje se pokazuje stoga što je Kriletić jedan od onih «sebičnih, nestalnih ljudi koji intrigiraju, ogovaraju, psuju, piju i tuku se, koji nisu osobito prijatelji sloge, iako vole društvo, koji prosperiraju kao trgovci, a naročito kao hajduci, jer su okretni i duhoviti u izvođenju smjelih podvala i prepada.»²⁹⁸ Kriletić se može posmatrati i tako jer je njegova neobuzdanost, istovremeno, i izraz mladalačkoga bunta protiv ustaljenih etičkih normi, ali i znak pripadnosti grupi mladih, prijekih i ljutih Hercegovaca koje, prema karakterologiji Jefta Dedijera, zovu zgranutim i bijesnim

²⁹⁷ Ivo Andrić: *Pozorište iznenađenja – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 178

²⁹⁸ Jefto Dedijer: *Hercegovina – ibid*, str. 119

ljudima, koji su u odbrani i shvaćanju lične časti bezobzirni, koji se u svakoj prilici svađaju i zameću kavge. Izraz je i ponašanja posebnoga «veseljaka koji, primitivno oblaporan, hoće da *da* oduška svom osećanju života, ne vodeći računa o drugima, ali i violetnog Dinarca koji na svakom koraku, svojim postupcima i ponašanjem u celini, iritira, razgnevljuje i izaziva, i to čini nesvesno, dajući maha svom primitivizmu. To su prave *ljutice i rčine* iz Cvijićeve tipologije, mitomani epske varijante koje je Andrić izvanredno opisao»²⁹⁹; to je tip čovjeka koga će Andrić, dosta kasnije, nazvati *homo balcanicusom*, čovjekom vrlo sebičnim, nezajažljivim i nezgrapnim.

Nakon kazivanja o harmoniji i disharmoniji trebalo bi da, po pravilu koje postoji u svim narednim *hercegovačkim pričama*, slijede slike ostvarene ili neostvarene tragedije u kojima centralnu ulogu treba da ima stradalnik u sukobu s njemu suprotstavljenim likom. No, kako takvog lika nema, nema ni kazivanja o tragediji, što je jedini izuzetak koji potvrđuje postojanje ustaljenog pravila.

Iako nema tragedije, mora se postaviti pitanje: ko je, u stvari, Nikola Kriletić – da li graditelj novog, poslijeratnog svijeta i umjetnik življenja ili nesavršeni pobjednik iz disharmoničnog svijeta?

Odgovor nije lak, jer je u pitanju činjenica da je Nikola Kriletić jedan od tipičnih Hercegovaca iz prve polovine XX vijeka koji su sve to zajedno, koji ne pripadaju apsolutnome zlu, koji su izvan svih, pa samim tim i izvan apsolutnih kategorija, kakve su etičke kategorije dobra i zla. Kriletić je takav zato što je sličan svim likovima s višestrukim karakterom koje Andrić prikazuje takvima zato što nijedno ljudsko biće nije predestinirano ni za apsolutno dobro niti za apsolutno zlo; a kada postanu rđavi i zli, onda to nije uslovljeno nekim nasljednim, već isključivo spoljašnjim, realnim ambijentom u kojem se djeluje i živi. Otuda i pojava posebnih likova iz *hercegovačkih priča*, onih s podjeljenim karakterom koji je, zavisno od situacije, nekada dobar, a nekada zao, onih koje Andrić opisuje kao samo relativno dobre ili zle. «Relativnost ljudske dobrote nije jedino u tome što i rđavi karakteri mogu biti, u izvesnom smislu, dobri. Ljudska stvarnost je dovoljno komplikovana da je, ponekad, čak i čovek s najboljim namerama objektivno rđav. Svaki čovek je rđav u odnosu na apsolutnu ideju

²⁹⁹ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 315

dobrote; što još ne znači da je svaki čovek podjednako rđav u odnosu na druge ljude.»³⁰⁰

Pojava likova s višestrukim karakterom zasnovana je i na Andrićevom shvatanju života kao dijalektičkog polja suprotnih dejstava koje se neprestano sukobljavaju i bore. To je tako, jer «pored svetlosti postoji tama, pored zla dobro, a pored nesigurnosti – stvaralački rad. Ove se suprotnosti često i mešaju, pa ono što na prvi pogled i prividno izgleda dobro može da bude zlo, a ono što je zlo može, podstičući na revolt, da izazove dobro i da ima pozitivnu društvenu funkciju.»³⁰¹ Shvatanja su to koja su za *hercegovačke priče* bitna, jer otkrivaju istinu da ne postoje jedino isključivi, nego i oni karakteri koji su, istovremeno, i savršeni i negativni. Bitna su, dakle, zato što pokazuju da Nikola Kriletić nije ni potpuni pozitivac iz ostvarene harmonije, niti apsolutni negativac iz disharmonije, već višestruka ličnost koja u sebi spaja i nesavršenstvo, u čijem je središtu raspusni i raskalašni lik, nasilnik koji se svađa i tuče, kao i savršenstvo, u kojem djeluje hrabri i moralni Hercegovac, mogući graditelj boljega svijeta, umjetnik življenja koji donosi radost i pjesmu, zabave i zanose.

PRIČA O RATKU RATKOVIĆU I RAJKI RADAKOVIĆ

Druga i, ujedno, završna u modernim sadržajima je Priča o Ratku Ratkoviću i Rajki Radaković, koja svoju posebnost, isto kao i prethodna ptiča, gradi na odsustvu potpune disharmonije, to jeste na kazivanjima o nepotpuno ostvarenim najbitnijim dijelovima priča u kojima osnovu čini istorija – dakle, o harmoniji, disharmoniji i tragediji.

Početak priče je potpuno suprotan prethodnim, kao i svim narednim kazivanjima, jer ga obilježavaju prikazi disharmoničnog svijeta, u kojima je glavni akter Rajka Radaković, jedina žena u sadržajima iz modernog doba.

Disharmonija u Rajkinom životu počinje u Sarajevu, u vremenu neposredno pred izbijanje Prvoga svjetskoga rata, kada joj je otac, slomljen finansijskom propašću, iznenada umro. Bio je to istinski šok za nevino dijete koje je oca doživljavalo kao «autoritet kome se treba diviti, kao čoveka nepojamne veličine i moći, kao biće bez

³⁰⁰ Nikola Milošević: Jedan antropološki vid Andrićevog književnog stvaralaštva – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 74-75

³⁰¹ Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – *ibid*, str. 14

slabosti i niskih potreba, kao sveca s kojim su se samo olimpijski bogovi mogli porediti. Utoliko je silniji bio njegov pad i utoliko strašniji za Rajku doživljaj njegove propasti i smrti. Silno je i strašno i zaveštanje koje otac ostavlja kćeri»³⁰² u predsmrtnoj oporuci, u kojoj svoju jedinicu obavezuje da nikada ne smije završiti kao on, da uvijek mora zarađivati, a nikada trošiti i rasipati.

A, da je zavještanje sudbinsko, pokazuje pojava žene koja živi samo s jednim ciljem – da nemilosrdno, bez ikakvoga sažaljenja prema bilo kome, čak i prema sebi, zarađuje i stiče, a sve zato da bi osvetila oca i ispunila njegovu strašnu oporuku. Posvećujući se samo tom obavezujućem cilju, Rajka je postala mrka i oštra, u sebe zatvorena djevojka koja se ne obazire na svijet u kojem živi, niti na ljude s kojima živi. Otuda i postaje jedinka izvan sarajevskog kolektiva, i to ne samo u mirnodopskom razdoblju austrijske vlasti, nego i u Prvome svjetskome ratu, kojega kao da ne primjećuje, koji je ne interesuje jer je nesreća samo za one izvan njenoga zatvorenog svijeta.

Zatvorenost se Rajkinog svijeta ogleda i u tome što je interesuju jedino lična korist, što razgovara jedino o poslovima, što je svoj rad usmjerila na neprestano, bezobzirno sticanje, a nikada na milosrdno davanje. Živeći samo za taj cilj, Rajka se «odvojila od društva i sveta, zamerila se svima, sramotila se, grešila prema ubogom i nejakom i prema svojim rođenima. Krala je i varala i bila spremna na još gore stvari, samo da ne okrnji, da uveća ono što ima. Majci je svojoj otkidala od svega, a sama sebe lišavala ne samo svakog zadovoljstva nego i najnužnijih potreba. I sve je to činila bez kolebanja i izuzetaka»³⁰³, stavljajući sav svoj život u službu božanstva zvanog novac, kojemu se jedino klanjala, zbog kojega je u svakome i u svemu vidjela neprijatelja, onog koji će joj, oduzimanjem novca, uništiti samo za nju stvoreni svijet. Dakle, bilo je to vrijeme bez istinskih osjećanja, ali zato izrazito prisutnih negativnih emocija, ispoljenih tako što je uvijek osjećala brigu i strah od gubitka novca. Karakteristično je i to da Rajkin strah nije imaginaran niti paranoičan, već izrazito realni strah od postojećega svijeta i života koji je uništio njenoga oca, i koji na svakome mjestu i u svakome trenutku prijete da uništi i nju. «Zbog toga njen život prolazi u mraku odricanja i u strahu od opasnosti.»³⁰⁴

³⁰² Peter Tirgen: Roman *Gospodica Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta* – ibid, str. 290

³⁰³ Ivo Andrić: *Gospodica* – ibid, str. 200

³⁰⁴ Stanko Korać: *Andrićevi romani ili svijet bez boga – Prosvjeta, Zagreb 1970*, str. 240

Rajka se tako ponašala i u drugom, beogradskom periodu svoga života, u kojem i dalje traje istovetna posvećenost kultu novca, ista «monomanska odanost jednoj strasti koja se pretvara u kob života i uzročnik je tragične propasti»³⁰⁵, kao i isti asketizam, tvrdičenje i odricanje od svega zanosnog i lijepog, a posebno na sve načine iskazana odbrana stečenog imetka i položaja.

U tome je suština sudbinske posljedice očevog zavještanja, u pojavi žene-tvrdice, dakle ne muškarca, kao što je to prisutno i kod stranaca, kakvi su Šekspir i Molijer, ali i kod južnoslovenskih pisaca, kakvi su Sterija i Držić. Suština je i u tome da se Rajka u potpunosti poistovećuje s Abdurahman-efendijom Pozdercem iz pripovijetke *Za logorovanja*, koji je svoj karakter ortodoksnog tvrđice pokazivao tako što «nije pušio, nije pio, što se jevtino odjevao i hranio, što je otkidao od svakog živa i od rođenog grla. I kao sve prave tvrđice on je mrzio svako davanje i užasavao ga je svaki trošak, ma gdje u svijetu i ma radi čega bio... Vrhunac sreće i najdraža stvar na svijetu bila je za njega misao na neku gotovinu koja bi ležala na sigurnu mjestu i bez prometa i rizika rasla, rasla bez prestanka. I pošto to u svijetu nije moguće, on je mrzio sav svijet i sve njegove zakone po kojima se sve koleba, promeće, mijenja i troši.»³⁰⁶

Drugo obilježje nesavršenog življenja pokazuje se u slikama potpuno promašene, neemotivne žene koja iz svoje duše mora istrgnuti sve što je uzvišeno i veliko, u čijem unutrašnjem svijetu mjesta ima samo za novac, ali ne i za obične ljudske potrebe i želje, za osjećajnost i nježnost. «Zbog toga će se razviti u njoj hladna mržnja, postaće mizantrop, okrutna za druge, a i za sebe. Crnilom će prekriti radost života i umesto samostanu posvetiće svoj život s istim asketskim žarom novcu»³⁰⁷ i tako postati lik koji je daleko od ljubavnih čari, čulnih zanosa i erotskih strasti, daleko od svega što krasi Andrićeve preemotivne djevojke i žene.

Odvojena od savršenog svijeta, Rajka je morala ući u složene psihološke probleme, od kojih su najporazniji oni vezani za njenu seksualnu apstinenciju, za život ispunjen odricanjem od ljubavi, a pogotovo od erotske strasti, za svijet u kojem će dominantno načelo biti nevinost i askeza. Poraznost se takvih načela ispoljava tako što je «odnos otac-kći natkriljen konstelacijom tipa stariji ljubavnik-mlađa ljubavnica, što je to

³⁰⁵ Radovan Samardžić: Andrić i istorija – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 346

³⁰⁶ Ivo Andrić: *Za logorovanja* – *ibid*, str. 10

³⁰⁷ Velibor Gligorić: *Romani Ive Andrića* – *ibid*, str. 189-190

odnos preuzet iz sheme Elektrinog kompleksa koji označava eksczesno vezivanje kćeri za oca, uz istovremeno neprijateljsko osećanje prema majci.»³⁰⁸ Njihova se poraznost ogleda i u tome što je odnos otac-kći postupno prerastao u odnos otac-sin, kojega je Rajka ispoljavala prezirom svih spoljašnjih atributa ženstvenosti, kao i istinski muškim ponašanjem prema svojim vršnjakinjama, nezainteresovanošću za lijepe haljine i kozmetiku, a naročito odbijanjem razgovora o mogućoj udaji. Bili su to spoljašnji izrazi bespogovornog pridržavanja očevog zavještanja da živi kao njegov sin, da iznad svega mora postojati subordinarna moć očevih zapovjesti i naredaba, zauvijek obaveznih za sve njene postupke i misli. Otuda i slika promašene žene, vječne usamljenice koja se «ne udaje, radi kao muškarac, posluje, teče novac i smatra to normalnim životom žene. U takvim ženama ima nečeg posuvraćenog, neverovatnog, neobičnog, nekakve tajne koja ih zaokuplja do dna njihova bića i odvraća od ljubavi i porodičnog života, pogrešno usmerenih nagona ka muškom radu i sticanju imanja, a ne ka ljubavi, porodici, rađanju i podizanju dece.»³⁰⁹

Slike Rajkinog življenja mogu se posmatrati i kao potvrda dešavanja na aktuelnoj društvenoj sceni, na kojoj poštenu i nevini propadaju, a uspijevaju jedino na prevarama nastali bogataši. O sumornosti takve scene svjedoči prvi dio *Crvenih listova* koje je, kao svoj tekst, čitao pjesnik Petar Budimirović,

Budimirovićeva pojava je posebna po tome što podsjeća na, u Beograd, tek pristiglog Andrića. Podsjećanje je ostvareno u jedinstvenoj, autobiografski izgrađenoj sceni, koja Andrića i Budimirovića identifikuje po sličnim fizičkim karakteristikama, zatim po istovetnim biografskim podacima, iz kojih saznajemo da je Budimirović Bosanac, da je «već imao lepo ime u najnovijoj književnosti, da je pripadao pokretu bosanske revolucionarne nacionalističke omladine, da je četiri minule godine svetskog rata proveo u austrijskoj internaciji»³¹⁰, a onda i po identičnim literarnim radovima, u koje spadaju i Andrićevi *Crveni listovi* iz zbirke *Nemiri*, koje, kao svoj tekst, Budimirović čita na privatnoj zabavi u jednom beogradskom stanu. U stvari, Budimirović je čitao samo Andrićeve odlomke napisane za knjigu *Crveni listići*, od kojih je jedan dio ušao u zbirku *Nemiri* kao njen središnji odjeljak nazvan *Nemiri dana*.

³⁰⁸ Peter Tirgen: Roman *Gospođica* Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta – ibid, str. 290

³⁰⁹ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 12

³¹⁰ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 167

Budimirovićev tekst iskazivao je javnu kritiku besperspektivnosti modernog doba i nemoralnosti života kraljevske, pašićevske Jugoslavije za koju se mladobosanci nisu borili, niti su o njoj sanjarili. Predmet kritike su poslijeratni bogataši koji su sebi i svojim prigrabili sve, koji su sebi podredili prirodu i religiju, nauku i umjetnost, kojima sve služi kako bi im život bio ugodniji i ljepši. Ono što je još strašnije jeste činjenica da su, svojim nemilosrdnim bogaćanjem, siromašnim i poraženim ostavili jedino «tegobe i mrak, ostavili sav teret života, sve što je teško, oskudno i tamno. Ni sunce, ni mjesec nisu jednako naši kao vaši, jer naši prozori ne gledaju ni na istok ni na zapad nego u prazninu susjedskih prozora, beznadnih kao što su i vaši.»³¹¹

Iako u svojoj suštini nedovoljna oštra, iako je, adekvatno Andrićevoj životnoj smirenosti, ostvarena «neutralnim i mirnim jezikom koji opisuje i objašnjava, a ne osuđuje»³¹², kritika je dovoljno jasna, jer ukazuje na pogubnost postojećeg vremena korumpiranosti, otimanja i haosa. Stoga i vapaj do neba protiv nepravednog svijeta, vapaj zbog problema koje je Andrić pokušao protumačiti u skladu s razmišljanjima iz «zagrebačkih časopisa s kraja rata kada je u društveno-kritičkim esejima iznio misionarski patos Ničeovog *Zaratuštre* i ideje koje su potekle iz *Komunističkog manifesta*»³¹³ Dakle, Andrić je probleme pokušao rješavati i sociološki, ali ne na način koji utemeljenje ima u klasnim suprotnostima, nego na način koji podsjeća i na ekspresionističke pisce, kod kojih se socijalna karakterizacija temelji na «hrišćanskom, dakle psihološko-etičkom karakteru, kao i na maglovitu bogumilsku dualističku filozofiju, u kojoj se protivrečnosti zasnivaju na slikama dva nepomirljiva sveta, sveta napaćenih i siromašnih i sveta obesnih i bogatih.»³¹⁴

Da se, i pored svega, nepomirljivi svijetovi mogu promijeniti, pokazuje se u drugom obilježju Rajkinog življenja, u njenoj pozitivnoj metamorfozi, u preobražaju mogućeg razoritelja u mogućeg graditelja harmonije. Pokazalo se to nakon Rajkinog prelaska u Beograd i početka druženja s Jovankom Tanasković, jedinim djetetom rano preminulih, uglednih i bogatih Beograđana, nasljednicom velikog bogatstva, djevojkom

³¹¹ Ivo Andrić: Crveni listovi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 179-180

³¹² Per Jakobsen: Rajkina kuća – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 22/2005*, str. 341

³¹³ Ivo Tartalja: Eseji i zapisi Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*, str. 155

³¹⁴ Predrag Palavestra: *Skriiveni pesnik – ibid*, str. 59

sa završenim fakultetom i ugledom u poslijeratnom beogradskom visokom društvu. Za *hercegovačke priče* značajnije su druge Jovankine karakteristike, iz kojih izdvajamo to da je živjela skromno, da se odlučila na monašku usamljenost, na odvojenost od ljubavi, porodice i braka, te to što je svoju energiju ulagala u pomaganje nezaštićenim, usamljenim i slabim. Jedan od dokaza takvog Jovankinog življenja jeste i njeno nastojanje da pomogne siromašnom i nezaposlenom Ratku Ratkoviću. Međutim, kako za to nije imala dovoljno sredstava, u pomoć je pozvala drugu usamljenu ženu, u Beograd tek pristiglu Sarajku Rajku Radaković, čime je učinila presudan korak ka ostvarenju prve metamorfoze.

Rajkina se metamorfoza prepoznaje u zanosu da je moguće obnoviti jednom već proživljeno lirsko doba, da je moguće uspostaviti potpunu i trajnu vezu između dva njena životna grada, između Sarajeva i Beograda, kao i između dva savršena muškarca koje je voljela toliko iskreno da je vezanost za njih potisnula sumorna životna načela nametnuta joj nakon očeve smrti, što je, istovremeno, bilo i privlačno i opasno.

Prvi savršeni muškarac je najmlađi brat Rajkine majke, od Rajke samo malo stariji, izuzetno lijepi, uvijek nasmijani i veseli Vlado Vasić, njen dajdža-Vlado koji je, svojim raspusnim življenjem i svjesnim upropaštavanjem novca i zdravlja, koji je, kao «ekstremna i iritirajuća mogućnost drugačije egzistencije, indikator nesvesnih želja, simbol njenih nerešenih problema, postao izazov u kojem se njeno nesvesno biće buni protiv cenzorske instance i predstavlja ugrožavanje nametnute norme askeze.»³¹⁵ Pobuna je bila toliko jaka da je potisnula negativni dio ujakove ličnosti, a isturila bliži i privlačniji dio, za kojega se vezala istinski, koji je, kao najdraži lik, trajao ne samo u stvarnosti, nego i nakon njegove prerane smrti, kada je postao nezaboravna uspomena i prelijepi san.

Uspomena je bila i suštinska, jer je pokrenula na vezanost za Trebinjca Ratka Ratkovića. Vezanost se pokazala tako što je snažni i krupni Hercegovac, s aristokratskim manirima i muzikalnim, skladnim trebinjskim govorom, a naročito «držanjem tela i osmejkom, digao u njoj te dve reči: dajdža-Vlado. To više nije bila obična sličnost nego oživelo i prohodalo sećanje. Sve je bilo tu. Talas svetle kose koji se rasipa, plave oči, što treptanjem prikrivaju dublji nemir, i preko svega osmejak koji teče

³¹⁵ Peter Tirgen: Roman *Gospođica Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta* – ibid, str. 294-295

neštedimice.»³¹⁶ No, ono što je presudilo jeste činjenica da je Ratković postao još izražajniji od dajdža-Vlada, zbog čega je u Rajkinoj viziji postao ovaploćenje idealnog muškarca kakav njen ujak nikada nije bio, koji je otjelotvoreni san o muškarcu kakav je njen ujak trebao biti.

Isto tako, zahvaljujući ostvarenju onoga što je željela vidjeti u svome voljenom ujaku Vladu, Ratko Ratković je u Rajkinoj viziji postao savršeni mladić u kojega se zakašnjelo, u istinski zrelim godinama zaljubila, kojega je zavoljela, ali samo platonski, dakle savršeno i idealno. Na taj su način dotadašnji strogo usmjereni, kontrolisani i neemotivni život potresli neki novi, nepoznati, savršeni duhovni nagoni, i to toliko jako da je moralo nastati neko potpuno drugačije vrijeme u kojem je Rajku, umjesto razuma, počela da vodi iluzija o svijetu zanosnih osjećanja ljubavi, u kojem će ona postati voljena žena, ista onakva kakvom je sebe, nakon susreta sa Šarlom, zamišljala Balzakova Evgenija Grande.

Istovremeno, poput Evgenije Grande, Rajka je prekršila sva dotadašnja pravila ortodoksne žene-tvrdice koja nikada i nikome ne daje svoj novac. Prekršila ga je tako što je, vjerujući u Jovankinu dobronamjernost, a još više u Ratkovićevo savršenstvo, mladom Trebinjcu dala toliko mu potrebni novac, i to oko 5 hiljada u gotovini, a u mjenicama 21 hiljadu, dakle oko 26000 dinara. Novac je dala jer je vjerovala da će joj ga Ratković vratiti odmah nakon potpisivanja ugovora s Fordovom firmom, jer je mislila da postupa iskreno kada joj se javljao kartama sa svojih poslovnih putovanja Evropom, da postupa pošteno jer joj je, nakon dobijanja prve pozajmljene gotovine, ubrzo vratio novac, da postupa kao istinski gospodin jer joj je, kao pravoj dami, donio poklon.

Nakon davanja novca Rajka je ostvarila ono što u dotadašnjem životu nikada nije doživjela – da postane zaljubljena, srećna žena, potpuno drugačija od «čudovišta udaljenog od redovnog života, u kojem je krajnja tačka odricanja od svijeta pronađena u tom otvrdlom srcu. Drugačija po tome što se pokazuje da i u ovoj izuzetnoj osobi prirodni impulsi postoje prikriveni i oni se mogu i moraju staviti u pokret»³¹⁷, čime je ušla u sfere u kojima se, i u duhovnome i spoljašnjeme smislu, istinski identifikovala s Ratkom Ratkovićem. U duhovnome tako što za nju novac više ne predstavlja jedini životni smisao, a u spoljašnjeme tako što se istovetnost s jezičke razine – iskazane u

³¹⁶ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 189

³¹⁷ Stanko Korać: *Andrićevi romani ili svijet bez boga* – ibid, str. 256

ponavljanju prva dva glasa Rajkinog i Ratkovićevog imena i prezimena (**Rajka-Ratko** i **Radaković-Ratković**) – prenosi na simboličku, na kojoj ostaje samo jedno **Ra Ra**, i to ono koje Rajku Radaković poistovećuje s Ratkom Ratkovićem, koje je čini, istina, ne autentičnim, nego, Hercegovcima pridruženim akterom na njihovom putu ka mogućim graditeljima harmoničnog svijeta.

Poistovećivanje je razumljivo zato što je u pitanju Ratko Ratković koji svoje savršenstvo potvrđuje kao pobjednički ratnik: i onaj simbolički, prepoznatljiv po ličnom imenu i prezimenu koje je, zbog dominantne korijenske morfeme *rat*, trebalo donijeti potvrdu latinske sentencije da svačije lično ime jeste suštinski karakterni znak, trebala donijeti potvrdu da mladi Trebinjac zaista predstavlja idealnog ratnika koji u sebi nosi najuzvišenije duhovne vrijednosti ratničkoga doba, a onda i onaj stvarni, kojega su dokazivale slike velikog patriote, ostvarene najprije na Karpatima, kada je 1915. godine, kao pripadnik austrijske vojske, izuzetno smiono, prebjegao Rusima zajedno s čitavim odredom Srba Hercegovaca, a potom i na Solunskome frontu, na kojem je učestvovao kao dobrovoljac.

Da je Ratko Ratković čovjek iz savršenog svijeta, pokazuje i njegova postratna slika, iskazana u pojavi plemenitog i skromnog, pametnog, čestitog i vrijednog mladića na kojem je «sve ulivalo neko poverenje, koji je odavao svetskog čoveka, mirnog i jednostavnog poslenika koji malo govori, ali u osnovi zna šta hoće, koji je staložen, poslovan čovek koji oprezno računa i sve predviđa, a o novcu govori malo, bojažljivo, nekim gotovo pobožnim tonom koji je morao da iznenadi i gane. Od ostalih je bio drugačiji i po tome što govori samo o svom poslu, pa i o tom samo koliko je najnužnije. Govori kao mladići koji još ne mere snagu i kod kojih su rezerve nade ogromne, ali u isto vreme uzdržljivo bez isticanja i nametljivosti, kao da sam sebi polaže račun.»³¹⁸

Najzad, Ratkovićevo se savršenstvo potvrđivalo i u slikama stoičkog istrajavanja u poraznom svijetu siromaštva i bijede. I onog iz vremena djetinjstva, kada mu odrastanje u rodnim hercegovačkim prostorima nije pružalo mogućnost za velike uspjehe i radosti, a potom i iz mladićkog doba, kada na poslijeratnoj beogradskoj društvenoj sceni niko nije pokušavao da izrazi zahvalnost ratnome heroju, kada mu niko nije želio pomoći da ostvari san, da postane beogradski zastupnik američke firme Ford, ali ni da mu ponudi bilo kakav posao, da mu pozajmi novac ili da mu ponudi kredit.

³¹⁸ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 194

Otuda i izrazito porazna životna slika mladoga Trebinjca koji se izdržavao veoma teško, od povremenih i nestalnih, i uz to izuzetno malo plaćenih usluga koje je činio svima koji su to tražili, pa i nekim stranim preduzećima jer je veoma dobro znao engleski jezik.

Stoičko se istrajavanje pokazalo i u vremenu kada nije mogao ući u društvo ni svojih uspješnih zemljaka, niti mnogih vršnjaka koji su završili studije u Francuskoj, postali privredni i finansijski stručnjaci, profesori i advokati, dakle svih onih koji su stigli na pobjednički put, koji su mogli uživati, veseliti se i radovati.

Šta je u takvim okolnostima mogao uraditi savršeni i uz to siromašni mladić?

Mogao je strpljivo čekati trenutak kada će postati sljedbenikom pobjedničkih Hercegovaca koji su takvim postajali i u evropskim metropolama i u Beogradu, glavnom gradu najprije Srbije, a potom i novostvorene Države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Pobjedničke slike su, dakle, ostvarene daleko od Hercegovine, iz koje se odlazilo iz dva temeljna razloga – najprije onog političkog kada se bježalo od turskog i austrougarskoga terora, a onda i ekonomskog, zbog želje da se pobjegne iz sivoga kamena i živi u svijetu materijalnog i duhovnog blagostanja. U tome smislu postoji određena kontradikcija s početkom Andrićevog prikaza Džumhurovog *Nekrologa jednoj čaršiji*, u kojem iznosi surovo realnu činjenicu o sveprisutnoj hercegovačkoj nepokretnosti i opštem odsustvu želje da se prekorači kućni prag, sa samo rijetkim izuzecima kada su «odlazili put Istoka različitim povodima, voljno ili nevoljno, kao trgovci, vojnici, pitomci, parničari ili prognanici, skitnice ili hadžije.»³¹⁹

Kontradikcije nestaje u nastavku prikaza, u kojem postoji i nešto drugačija, za ovaj rad daleko bitnija istina o Hercegovcima koji su iz svoje postojbine svojevolumno odlazili u svijet. Na takav ih je životni preokret, kao i sve vječne hercegovačke emigrante, pokretala želja da pronađu izlaz iz rodne im, siromašne i kamenite zemlje, koja je takvom postala kada se, prema prastarom, legendarnom kazivanju, samome Bogu dogodila nezgoda da mu se vreća s kamenom, namjenjenom i drugim zemljama, prospe po Hercegovini. Otuda i nije bilo čudno što se u tu zemlju rijetko useljavalo, a, po pravilu, iz nje redovno iseljavalo i odlazilo u svijet u kojem su neki propadali, a neki uspjevali.

Navešćemo samo one koji su uspjeli.

³¹⁹ Ivo Andrić: Uz nekrolog jednoj čaršiji – ibid, str. 291

Prvu potvrdu uspješnih iseljavanja u svijet donosi Ruđer Bošković, sin Hercegovca Nikole Boškovića i Dubrovčanke Pave Betera. Rođen 1711. godine u Orahovom Dolu, malom katoličkom hercegovačkom selu, na samoj granici s Hrvatskom, Bošković je svoj životni put nastavio u Dubrovniku, a potom u Rimu, u kojem je završio filozofiju i teologiju, stupio u isusovački, jezuitski sveštenečki red i postao profesor matematike. Upravo je matematika postala oblast u kojoj je, baveći se raznolikim problemima iz algebre i trigonometrije, stekao veliku slavu. Bavio se i astronomijom, u kojoj je postao poznat po proučavanju problema svjetlosti, nebeskih sfera, sunca, zvijezda i kometa, a na kraju i geodezijom, optikom i fizikom. Da je u svim oblastima stekao slavu izuzetnog naučnika, potvrdio je tako što je napravio planove za popravku Crkve svetog Petra u Rimu, što ga je Ruska akademija nauka primila za svoga člana, što ga je Francuska imenovala upravnikom optike za mornaricu, te po tome što je u Londonu postao član Kraljevskoga društva za nauku. Umro je u Milanu 13. februara 1787. godine.

Hercegovci su uspjevali i u Beogradu, za šta je najupečatljiviji primjer Luka Ćelović. Otpočet 31. oktobra 1854. godine, kada se rodio u Pridvorcima, selu na samome ulazu u trebinjski grad, životni je put Luke Ćelovića obilovao nizom uspjeha koji su uslijedili nakon 1872. godine kada je došao u Beograd, zaposlio se kao trgovački šegrt, i onda postao ugledni trgovac, jedan od osnivača Beogradske zadruge i društveni aktivista. Posebno je poznat po nastojanju da se Beograd, u estetskom izgledu, izjednači s čuvenim evropskim metropolama, što je pokušao ostvariti kada je, u nekada neuređenim dijelovima grada oko rijeke Save, podigao potpuno nova zdanja, među kojima su njegova porodična kuća, zgrade Beogradske zadruge, Berze i Hotela «Bristol», te veliki park koji se nalazi u blizini željezničke stanice. Najviše od svega, slavu mu je donijelo to što je postao jedan od najvećih dobrotvora Beogradskog univerziteta kojemu je ostavio svu svoju imovinu. Postupio je tako jer je vjerovao da samo nauka donosi budućnost srpskom narodu, ali i stoga što je znao koliku je duhovnu prazninu u njemu ostavilo to što je bio neobrazovan. Živeći s takvim uvjerenjima Luka Ćelović je ostao vezan za Beograd sve do 15. avgusta 1929. godine kada je umro.

Nažalost, umjesto pobjedničkih Hercegovaca, putokaz ka izlazu iz bijede postala je neizmijerna pohlepa za novcem, jednim od temeljnih pokretača zla u *hercegovačkim pričama*.

Novi se putokaz pojavio u okviru dešavanja na aktuelnoj, izrazito sumornoj društvenoj sceni, karakterističnoj po «naglom prelasku iz seljačko-patrijarhalnog kolektivismu u građansko opadanje individualističkih vrijednosti, po opadanju jedne duhovne slike koja nije doživjela svoj najpotpuniji cvat, po svijetu bez građanskih običaja i bez boga koji je čuvao te običaje.»³²⁰ Sumornost je karakteristična i zbog pojave pridošlica iz svih krajeva novostvorene države kada su, jedni naspram drugih, stajali čestiti građani i surovi grabljivci, strogost i neotesanost, vrlina i poroci, moralno savršenstvo i satanski grijeh, naivni sanjari naspram prevaranata i ratnih profitera. Suprotstavljeni jedni drugima, na beogradskim su ulicama stvorili «šarenu bujicu sveta, koja je neprestano rasla, jer su se u nju bacale svakodnevno stotine pridošlica, glavačke, kao lovci bisera u duboko more. Tu je dolazio i ko je hteo da se istakne i ko je hteo da se sakrije. Tu su se mešali oni koji su imali da brane imetak ili položaj, ugrožen novim prilikama, s onima koje je dovela želja da sada steknu jedno i drugo»³²¹, samo ne postupno i pošteno, već brzo i nečasno.

Sumornost se aktuelne društvene scene može prepoznati i iz slike mnogih mladih ljudi koji su, suprotno akterima pobjede dobra nad zlom, pokazali odlučnost da iskoriste izuzetno priliku koja se nudi rijetko, samo u vremenu velikih političkih i društvenih potresa, kakve je donio Prvi svjetski rat – da na najlakši način dopru do onih koji odlučuju o svemu, da im se pridruže ili prilagode, da na svaki mogući način dobiju novac kako bi uživali u lagodnom životu. Dakle, da ostvare ono što je bilo u skladu s idealima modernog doba – da mladi ljudi moraju grabiti od života sve što se može ugrabiti, sve što ih može zadovoljiti i obradovati, da mladost treba iskoristiti onako kako se koristi «naročit božji dar, koji je samo jednom, izuzetno, pao s neba na zemlju, kao neka čudesna eksplozija snage i lepote. Sve što doživljavaju i vide oko sebe izgleda im neočekivano, kao poklonjeno, spašeno ludim slučajem iz opšteg potopa da bi živelo nekim pobjedničkim, prkosnim životom bez mere i granica.»³²²

Slika je to poslijeratnih mladića čija se suština najpotpunije može shvatiti iz kazivanja francuskog konzula Davila kada je iznosio razlike između svog revolucionarnog i postrevolucionarnog naraštaja kojemu je pripadao njegov zamjenik Defose.

³²⁰ Stanko Korać: Andrićevi romani ili svijet bez boga – ibid, str. 16

³²¹ Ivo Andrić: Gospođica – ibid, str. 177

³²² Ivo Andrić: Gospođica – ibid, str. 210-211

Po onome u šta nas želi uvjeriti konzul Davil, bit života njegove generacije obilježili su zanosi, poleti i oduševljenje za Francusku, za Revoluciju iz 1789. godine i za Napoleona, za sve ono što je nagovještavalo jedan potpuno novi svijet u kojem će svi ljudi biti braća, u kojem će sloboda i jednakost postojati za sve, a novoga naraštaja - nipodaštavanje zanosa starijih, u kojima su vidjeli isključivo iluziju i bajku, a onda i opredjeljenje za lične interese i htijenja, za ličnu karijeru i slavu, za «živi život, svet stvarnosti, svet opipljivih činjenica i vidljivih, merljivih uspeha i neuspeha, za neki strašni novi svet koji se pred Davilom otkrivao kao studena pustoš, strašnija od krvi, muka i duhovnih lomova revolucije. To pokolenje, niklo iz krvi, lišeno svega i ustremljeno na sve, prekaljeno kao da je kroz vatru protrčalo»³²³, svoj je odraz našlo u istorijski ponovljenom kontekstu, u vremenu nakon završetka Prvoga svjetskoga rata, kada su mnogi mladi ljudi izašli iz savršenog i postali sastavni dio nesavršenog svijeta u kojem su na nečasni način uspjevali da postanu pobjednički ljudi.

Pobjednik je postao i Ratko Ratković, i to stoga što je, pokrenut pohlepom za novcem, izašao iz harmoničnog i ušao u disharmonični svijet, što je, umjesto savršenog, počeo da traje nesavršeni lik, što se, umjesto za pozitivnu, opredijelio za negativnu metamorfozu.

Na taj izrazito sumorni preokret uticale su duhovne predispozicije, potpuno drugačije od onih koje su karakterisale savršeni Ratković lik. Potvrđuje to najprije srebroljubac koji je ogromnu pohlepu za novcem pokazivao i u Trebinju, u vremenu odrastanja u siromašnoj kući kada je ispoljavao sklonost da ne radi, a živi otmjeno, da uzima, a ne vraća pozajmljeno, a potom u Mostaru kada je, kao đak šestog razreda izbačen iz gimnazije zbog lošeg učenja i vladanja, ali i nedopuštenih malverzacija tuđim novcem. Potvrđuje to i lažov koji vara svjesno, samo s jednim ciljem – da uvijek nešto dobije, ne interesujući se da li svojim postupcima nekom nanosi bol, da uvijek ide putevima na kojima će nečasno ostvariti uspjeh, što je, između ostaloga, pokazao i na Solunskom frontu kada je uhapšen zbog sumnjivih poslova, ali i odmah bez suđenja pušten.

Kada su se u jednom trenutku i u određenom prostoru ujedinile sve navedene negativnosti, uslijedila je pojava nesavršenog pobjednika, posebno ispoljena onda kada je mladi Trebinjac prevario dvije naivne žene, Jovanku Tanasković i Rajku Radaković, i

³²³ Ivo Andrić: *Travnička hronika – Sabrana dela Ive Andrića knjiga II, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 76

time pokazao da nije poštenu i nevini mladić, već dehumanizovano i pokvareno biće koje drugim osobama prilazi s gadnim i opasnim namjerama, prevarant i besprizornik, hohštapler i fukara, hulja i licemjer koji se ulaguje čak i onda kada je prepoznat kao poročni mladić koji se isprazno pravda, zaklinje i kaje. A, da je zaista takav, pokazuje se kada je s dobijenim novcem postao raspusnik, «ljubitelj lepih žena, zabava i provoda, jedan od onih ljudi koji se nikad ne smire i ne uozbilje»³²⁴, koji nesputano uživa u evropskim odmaralaštima, a potom i u južnoslovenskim prostorima, iz kojih je izdvojena izrazito negativna scena, ostvarena u beogradskom kabareu *Kasina*, u raspusnoj atmosferi, specifičnoj po slikama jarke svjetlosti, bijelih zidova i teškog duvanskog dima, potom po pojavi pjevačice Karmensite koja je, istovremeno, prodavala ljubičice i pjevala špansku pjesmu na srpskom jeziku, te po slici dvije djevojke kojima je, očito, zadatak bio da najbolje goste pokrenu da popiju što više šampanjca. U takve su goste spadala i četvorica muškaraca, od kojih je jedan bio advokat, drugi pjesnik, treći apotekar, a četvrti carinski posrednik. Zajednička im je karakteristika bila da su, sjedeći za stolom prepunim raznih jela i pića, ostvarili terevenku, u kojoj su svi vikali, mahali rukama, smijali se i pljeskali rukama. Pored te četvorice, terevenku je obilježio i Ratko Ratković, tako što je Karmensiti rasipnički plaćao cvijeće, strasno joj ljubio ruku i zažagreno joj se obraćao na francuskom jeziku, čime se, u izvjesnom smislu, poistovetio s Nikolom Kriletićem, s njegovim razuzdanim ponašanjem u bukureštanskom baru *Alhambra*. No, ne i potpuno, jer je Ratkovićeva razuzdanost posljedica nečasnog odnosa prema bogatoj usamljenoj ženi koju je svojom zanosnom spoljašnjošću privukao, a duhovnim ništavilom prevario i onda je zauvijek napustio.

Negativnost se Ratkovićeve metamorfoze pokazuje i u slici «sumnjivog i nepoštenog lica koje u novom društvu prosperira kao jedan od njegovih stubova»³²⁵, kao upravnik nekog velikog državnog imanja u Slavoniji, na kojem je organizovao pompezne prijeme i veselja isključivo za poznate ličnosti. Bila je to jedna od izrazito sumornih slika poslijeratnog južnoslovenskog svijeta, čiju je negativnu karakterizaciju Jovanka Tanasković iskazala uzvikom: «Vidim ja šta je. Ovo nije država nego ludnica. Sve sam kockar i badavadžija.»³²⁶

³²⁴ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 207

³²⁵ Per Jakobsen: *Rajkina kuća* – ibid, str. 338

³²⁶ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 211

Eto, u tom je uzviku i jedno od suštinskih obilježja modernog doba, sadržano u činjenici da su Ratkovića uvažavali i poštivali kada je, umjesto savršene, dominantnom postala nesavršena slika, kada je svojevolumno pristao da postane moderni razoritelj harmonije, da bude aktivni sudionik vremena u kojem novac svojom strašnom moći jedne ljude uzdiže, a druge uništava, u kojem «su i svet i slika sveta, i naša najveća zadovoljstva i najteža stradanja, i naše misli i naši postupci vezani za neke daleke i neshvatljive zakone novca.»³²⁷ Otuda i sumornost kazivanja o Ratku Ratkoviću koji, pokrenut neizmjernom pohlepom za novcem, postaje sastavni dio nesavršenog svijeta.

No, ne potpuno i trajno, i to ne samo stoga što nije apsolutni negativac, već zato što je dvostruki, savršeni i nesavršeni lik. Zašto je to bitno?

Bitnost te činjenice prepoznaje se iz kazivanja neimenovanog profesora iz romana *Gospođica*, prema kojem se dvostrukost Ratkovićevog lika zasniva na etnopsihološkom odstupanju primjerenom za mediteransko-dinarski tip balkanskog čovjeka, na tome da Ratković nije tipični Hercegovac i Dinarac, kakvi su heroji iz epskih pjesama, već onaj posebni, «složen i do sada malo proučavan, u kome, nerazdvojno vezani, žive uporedo dva čoveka, jedan hrabar i čestit, a drugi strašljiv i moralno defektan. Ta dva karaktera u jednom čoveku sudaraju se i mešaju u bezbrojnim ukrštanjima i prelivima, tako da mogu da prevare ne samo okolinu nego i dotičnog čoveka samog, pa da živi u potpunoj zabludi o sebi samom, o svojim karakternim osobinama i moralnoj vrednosti i pravom značenju svojih postupaka.»³²⁸

Sličnu etnopsihološku karakterizaciju višestrukog lika nalazimo u *Karakterologiji Jugoslovena* od Vladimira Dvornikovića. Nalazimo je u njegovoj tvrdnji da su se u pripadnicima južnoslovenskih naroda ukrstila tri rasna nasljeđa – starosjedilački balkanski, slovensko-nordijski i tursko-azijski, i tako stvorila jedinstvo osjećajnog, oduševljenog, strasnog, sanjarskog jagnjeta i dinamičnog, realnog, bezosjećajnog, surovog vuka. Ukrštanje je dovelo i do sjedinjenosti slovenske dobroćudnosti i azijske svireposti i podmuklosti, do pojave beskarakternih i zavidnih ljudi, nesklonih drugarskoj solidarnosti, ali zato izuzetno opredjeljenih za izvlačenje lične koristi, za traženje mogućnosti u kojoj će imati i pokazivati vlastitu moć. Otuda i pojava nedovršenog čovjeka koji po svojoj suštini nije zao, ali i nikada potpuno savršen

³²⁷ Ivo Andrić: *Panorama* – ibid, str. 136

³²⁸ Ivo Andrić: *Gospođica* – ibid, str. 210

i dobar³²⁹, koji u javnosti pokazuje i savršeni i nesavršeni lik, koji postaje graditelj samo moguće, ali nikada i ostvarene disharmonije i iste takve, nepotpuno ostvarene tragedije.

Takvu dvostrukost potvrđuje i činjenica da je Rajku Radaković, umjesto ka mogućoj harmoniji, ostvarena metamorfoza odvela u tragediju, samo ne u onu potpunu u kojoj se strada zbog sukoba s ubicama i nasilnicima, već onu samo moguću, u kojoj se nestaje nakon spoznaje sumornih istina da se nepomirljivi svijetovi, iskazani u ljubavi i neizmjerne pohlepi za novcem, nikada ne mogu pomiriti, da zaljubljena žena mora biti ostavljena i poražena.

Poraz se pokazuje nakon Ratkoviće prevare, nakon spoznaje da novac nije dala nevinom mladiću, već iskusnom prevarantu koji je s njim mogao rasmusno uživati. Otuda i neizmjerne težina poraza u kojem sebi nije mogla oprostiti što se «materinski sažalila nad jednim praznovom i probisvetom i da mu, kao u igri i šali, dobacuje goleme sume novca, svoga novca, koji je skuplji od krvi i draži od očiju»³³⁰, koja svoju naivnu vjeru u ljubav mora prekinuti, koja realni gubitak novca mora sakrivati od svih, koja mora prihvatiti činjenicu da je postala jedina gubitnica u pričama sa sadržajima iz modernog doba, da je postala istinska žrtva, osuđena da do kraja života ostane usamljenica, onakva kakva je postala i Evgenija Grande nakon prevare voljenoga muškarca. Udarac je bio sudbinski i zato što je spoznala da je poražena u svijetu razvrata, da je osuđena da živi u svijetu u kojem dominantnim postaju oni koji su još nečasniji od nje nekadašnje, koji u poslijeratnim vremenima uspijevaju jer nemilosrdnije od nje otimaju, varaju i lažu.

Dominantnost takvih osoba dokaz je istine da je lirsko doba bilo samo izuzetak, iluzija i varka, a da je pravilo disharmonija s poniženjima i porazima, koji će svoju surovu snagu prvi put ispoljiti u trenucima kada se Rajka iz *Kasine*, beogradskog restorana u kojem se konačno uvjerala u Ratkoviće prevaru, vraća kući. Poraz je u tome što sve svoje dotadašnje ljubavne snove mora potisnuti, što mora prihvatiti surovu istinu da se njeni tek pokrenuti erotski nagoni nikad neće pretvoriti u trajnu ljubavnu vezu, što je zauvijek izgubila mogućnost da se promijeni, da pomaže i daje, a ne samo da otima, da uskraćuje i sebi i drugima oko sebe. Svjesna tih poraznih istina, Rajka se «potpuno osvješčuje i potom Ratka poistovjećuje s reklamom u nekom žurnalu, jer on zapravo za nju i nije bio ništa više i značajnije od reklame. Na taj način slika Rajkinog vraćanja iz *Kasine* kući ima dva sloja, a to znači i dvije vrijednosti: to je opća

³²⁹ Vladimir Dvorniković: Karakterologija Jugoslovena - objavljeno u PDF formatu

³³⁰ Ivo Andrić: Gospođica – ibid, str. 228

vrijednost, kojom se opisuje ritam života, i specijalna vrijednost koja govori o erotskim sadržajima Rajkinog bića.»³³¹

Snaga se poraza potvrdila i u duhovnome slomu, s ulaskom u ponore tuge i mraka, toliko intenzivne da je Rajku morala tješiti majka koju je do tada, iz perspektive odnosa otac-sin, prezirala i nipodaštavala. No, u trenucima istinskoga bola, ispunjenim osjećanjima prevarene žene i mučenice, «Rajku teši majka, što Andrić predočava pomoću konfiguracije *pijete*. Majka drži Rajku na krilu, kao Bogorodica mrtvog Hrista. To je jedino mesto u romanu u kojem Rajka nije prvenstveno očeva kći, već pre svega *čedo materino*. Dakako, sebi i majci ne može to nikada oprostiti. Umrloj majci uskoro zatim čak uskraćuje uobičajeno porodično okupljanje posle sahrane. Za princip *agape* u Rajkinom životu nema mesta»³³², ali ima za povratak u vrijeme samoće i čovjekomržnje, u kojem je živjela i prije Ratka Ratkovića.

Rajka je tako živjela sve do svog završnog poraza, do smrti, jedine u pričama sa sadržajima iz modernog doba. Sumornost je poraza u tome što je krajem februara 1935. godine umrla sama, što je njeno beživotno tijelo otkriveno dva dana nakon fizičke smrti, te tako što su sve beogradske novine objavile vijest o tužnome životnome kraju usamljene žene, o katastrofičnosti življenja žene-tvrdice, o sumornoj, tamnoj slici svijeta, posebno ispoljenoj na kraju romana *Gospođica*, neposredno pred Rajkinu smrt, kada nestanak života nagovještavaju dva tragična akustička znaka. Najprije onaj svima dostupni, kada je Rajka promuklo vrisnula pred slutnjom da je u njenu kuću ušao neki neznani razbojnik koji joj želi oteti novac, a onda i onaj samo njoj znani, koji je nastao sa srčanim napadom, s gušenjem, s dolaskom potpuno zanijemjelosti, s pojavom konačne tišine, tame i smrti, onoga što je temeljni znak tragičnoga, disharmoničnoga svijeta.

Temeljni je znak i tragičnog kontinuiteta smrti u sadržajima iz modernog doba, koji je otpočeo 1914. kada je nasilno okončan Alihodžin život, a završen dvadesetak godina kasnije, kada je umrla Rajka Radaković. Znak je i istine da je sumornost življenja postojana ne samo u prošlosti, nego i u sadašnjosti, u tridesetim godinama XX vijeka, u vremenu kada završavaju sadržaji iz modernog doba. Otuda i nagovještaj istine da je njihova završna poruka u trijumfu nerealizovane perspektive, propalosti ideala i privatnosti, kao i u poraznoj «slici individue koja potire smisao sopstvenog postojanja.

³³¹ Stanko Korać: Andrićevi romani ili svijet bez boga – ibid, str. 256

³³² Peter Tirgen: Roman *Gospođica* Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta - ibid, str. 294

Samopotiranje i iščezavanje lika junaka jeste znak odsustva i praznine»³³³, što nije samo pojedinačna, nego i opšta karakterizacija poraznosti modernog doba, u kojem postoji odsustvo nade, a najviše potiranje iluzija da se bolji i ljepši svijet može izgraditi u vremenu nakon završetka Prvog svjetskog rata.

S tim tvdnjama dolazimo do kraja Priče o Ratku Ratkoviču i Rajki Radaković. Dolazimo i do završetka sadržaja iz modernog doba, a potom i do zaključka da u njima postoji pesimistička slika svijeta, s vremenom smrti kao temeljnim obilježjem tragike ovozemaljskog življenja, ali i ona druga, optimistička koja ukazuje da u savremenim vremenima nije sve porazno i crno, iz čega se mogu prepoznati dvije posebnosti. Prva je u tome da u pričama sa sadržajima iz modernog doba, za razliku od umjetničkih sadržaja, u kojima postoji samo jedna, optimistička slika života i svijeta, postoje dvije suprotstavljene poruke, a druga u tome da, za razliku od dvije naredne vrste sadržaja, istorijskih i mitskih, poruke počinju s pesimizmom, a završavaju s optimizmom.

Optimizam sadržaja iz modernog doba utemeljen je na drugom dijelu Andrićevih *Crvenih listova*, u kojima se može pročitati da će bolji i ljepši svijet nastati kada na vlast dođe generacija mladobosanskih sanjara, kojoj je pripadao i njihov autor. Nada je u tome što će se mladobosanci podići iz pepela i onda krenuti da razore sve simbole korumpiranog svijeta, da ukinu vjekovne socijalne razlike između bogatih i siromašnih, da ponište sve nakaradne ideje koje od božjeg stvorenja prave poniznog slugu. Dakle, da nastave tamo gdje su na kraju rata stali, da svoju borbu produže kako bi posve oborili sve pregrade između bogatih i siromašnih, kako bi konačno ostvarili svoj veliki san.

Sanjarenje je, istovremeno, izraz svojevrsne nade da će se perspektiva ostvariti u nekom novom, budućem vremenu. U dokaze takve pretpostavke može se uključiti i «tačno, i po svoj prilici ne slučajno, navođenje da je pisanje *Gospođice* završeno u oktobru 1944. godine, u mesecu kada su partizani sa Crvenom armijom zauzeli Beograd i definitivno zatvorili poglavlje međuratne, građanske Jugoslavije.»³³⁴ Nagovještaj nade je u tome da navedeno datiranje ukazuje na mogućnost da će ostvareni graditelji harmonije biti neki novi idealisti i sanjari, neki novi mladobosanci, u kakve su spadali u Beograd tek pristigli partizani. U tome je suština završne poruke sadržaja iz modernog doba – da, naporedo sa stradanjem i disharmonijom, postoji mogućnost za nastavak

³³³ Aleksandar Jerkov: Neizreciva misao o smrti i neimenljivo u Proklesoj avliji – ibid, str. 196

³³⁴ Per Jakobsen: Rajkina kuća – ibid, str. 344

harmonije, ako ne u aktuelnom, onda u nekom drugačijem, novom i boljem svijetu kojemu se svi moramo nadati, kojega svi moramo očekivati.

Iskazana nada je karakteristična i po tome što sadržaje iz modernog doba približava onim prethodnim, umjetničkim. Karakteristična je i stoga što ukazuje da u modernom dobu nema isključivosti, da u njemu harmonija u kojoj se gradi i disharmonija u kojoj se razara imaju podjednaku vrijednost, da je život, istovremeno, i radost i bol, i trajanje i umiranje, dakle uvijek oboje, a nikada samo jedno.

TREĆI DIO: PRIČE S ISTORIJSKIM SADRŽAJIMA

UVOD U PRIČE S ISTORIJSKIM SADRŽAJIMA

Završene nadom u moguće obnavljanje harmonije, ali i istinom o njenoj jednakovrijednosti s disharmonijom, priče sa sadržajima iz modernog doba ne daju konačni odgovor na pitanje da li je nada i ostvariva. Ne daju ga stoga što nema nastavka, što u *hercegovačkim pričama* nema kazivanja zasnovanih na budućnosti, na onome što dolazi kasnije i poslije.

Kako takvih kazivanja nema, zaključivati ne možemo potpuno, već jedino spekulativno, dakle nepotpuno i nepouzđano. Otuda, umjesto ka budućnosti, moramo se okrenuti prošlosti, onome što je završeno i okončano. Iz toga i slijedi potreba da krenemo u novu, samo sada daleko porazniju vrstu *hercegovačkih priča*, u njihove historijske sadržaje koji se odnose na davno završenu prošlost, na dešavanja iz vremena prohujalih vijekova.

Treća vrsta *hercegovačkih priča* svoju posebnost gradi na tome što je zasnovana na historiji, duhovnoj djelatnosti čiji su primarni zadaci da, na osnovu usmenih i pisanih kazivanja i dokumenata, objasni savremenom čitaocu šta se to, kada, gdje, kako i zašto desilo u prošlosti, kao i šta je, kada, gdje, kako i zašto bilo presudno za razvoj društva u pojedinim njegovim segmentima ili u cjelini.

No, kako je historija nauka, a *hercegovačke priče* literatura, moramo postaviti pitanje: otkuda historija u cjelokupnom Andrićevom književnom djelu?

Odgovor se zasniva na činjenici da su na njen ulazak uticale nekolicke bitne okolnosti, od kojih na prvom mjestu dolazi otkrivanje jednog davnog svijeta za kojim je žalio, ne stoga što ga je zauvijek nestalo, nego zato što «nema nikog da zabilježi i sačuva mrku ljepotu nekadanjeg života, što sa svakom starom ženom umre jedan stih i sa svakim fratrom biva zakopana jedna historija.»³³⁵ I, upravo, iz nostalgije za čudesnom, mrkom ljepotom, iz želje da sačuva kazivanja ostarjelih žena i usamljenih fratara, Andrić se opredijelio da istraži i zapiše dešavanja iz života rodne mu Bosne.

Istraživanje je otpočelo u gimnazijskim danima kada je Andrić obilazio nekadašnja kraljevska zdanja, a naročito postojeće franjevačke samostane – Kreševo, Fojnicu i Kraljevu Sutjesku - u kojima je čitao brojna historijska dokumenta franjevačkih redovnika, neposrednih učesnika u otporu stranim nasilnicima i istinskih svjedoka

³³⁵ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 150

ljudske istrajnosti pred onima koji su jači. Bili su to dokumenti koji su Andriću poslužili kao putokaz i orijentir na samom početku njegovog putovanja kroz bosanskohercegovačku prošlost, najčešće onu iz XIX, posljednjeg vijeka turske vlasti u tom dijelu otomanskog carstva. Ono što treba naročito istaći jeste činjenica da su autori tih dokumenata, manje-više, učenici poznatih svjetskih škola, i, po pravilu, rijetki obrazovani ljudi u bosanskoj zabiti, u kojoj su istrajavali kako bi očuvali vjeru. Potvrdili su to i likovi koje srećemo u *hercegovačkim pričama*, fra-Grga Martić, fra-Petar i fra-Serafin, svi oblikovani prema stvarnim osobama koje je Andrić upoznao i o kojima je pisao u svome kasnijem literarnom djelu.

Na ulazak istorijskog kazivanja u književno djelo uticao je i Andrićev dolazak u Rim, u kojem je, nakon marta 1920. godine, sa stupanjem u diplomatsku službu, otpočeo istraživati italijansku umjetničku i političku prošlost. Istraživanje je bilo posebno po tome što ga je uvelo u istorijsko djelo dva velika Firentinca - Nikole Makijavelija i Frančeska Gvičardinija – ali i u «prvi veliki ulazak u studije istorije, prvu fascinaciju njome i misao o njoj. Istorije koje su obojica ostavili, s pričama o uskomešanim vremenima u kojima su živeli, ispričane nepomućenom hladnoćom, govor o istoriji i politici, bez strasti, bez morala i bez zamajavanja, prvi put uveden u izraz, biće mu u tome smislu putokazna lekcija iz realnosti i iz služenja istini.»³³⁶

Završni uticaj na Andrićevo uvođenje istorije u književno stvaranje imala je njemačka ekspresionistička proza, no ne sva, već samo onaj njen dio koji se naslanja na roman *Salambo* francuskog pisca Gistava Flobera, u kojem, iskazane objektivisanom formom i prividno neutralnim stavom naratora, dominiraju slike tragičnih dešavanja iz jednog od mnogih ratnih haosa u antičkoj Kartagini, ispunjenog krvoprolićima, zločinima i razaranjima, surovim i strašnim kakvi su bili i oni koje je Andrićeva generacija preživjela u toku Prvog svjetskog rata. Osim tih opštih, u Floberovom djelu postoje i pojedinačne slike romantičarski ekstremnih likova, opsjednutih mržnjom i ljubavlju, krvlju i zločinom, koje, zajedno s onim prethodnim, opštim, sklapaju jedinstvenu priču, usredsređenu na «mit o snažnom i tragičnom muškarcu, herojskoj ili učenoj ličnosti, na mit o izuzetnoj i moćnoj ženi i njenom dejstvu na masu, na sintetizovane scene masovnih histerija u ratu i erotska orgijanja u miru, te na

³³⁶ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 156

mistifikovanu prirodu i u njoj elementarnu snagu nadmoćnu nad produktima čovekovih taštih civilizacijskih pregnuća.»³³⁷

Posebnost se istorijskih sadržaja pokazuje i u tome što se mogu posmatrati kao svojevrsno Andićevo putovanje kroz vrijeme, na koje se odlučio stoga što su, naporedno s tragičnim osjećanjem života, trajala i drugačija psihička stanja, zasnovana na «tamnoj čežnji i sećanju na neki zaboravljeni, dragi san, neostvarljiv ili prognan iz ovog života zla. Otkrivši ih prvo u sebi, snagom moćne introspekcije, Andrić je nastojao da ih projicira u prošlost i da tako, idući maštom unazad, nađe u onom što je bilo ono što je sad u našim dušama osnovno, znajući da se potonji tok determinira ranijim.»³³⁸

Karakteristično je i to da u Andrićevom djelu prošlost i sadašnjost ne egzistiraju kao nezavisne i samostalne biološke etape, nego kao jedinstvena filozofska kategorija, prisutna stoga da ukaže na uzaludnost bijega iz sadašnjosti i odlaska u prošlost. Uzaludnost je u tome što je tokom čitavoga putovanja kroz vrijeme Andrić iz prošlosti gledao sadašnjost i iz sadašnjosti prošlost, što u njegovom djelu postoji jedinstvena vizija života, kojega je prikazivao čas u sadašnjosti, čas u prošlosti.

Zašto za njega nije bilo razlike između sadašnjosti i prošlosti, Andrić je objasnio u dva svoja iskaza. U prvom – kako razlike nema zato jer se «menjaju kostimi, naravi, običaji, govor, a život ostaje. Ne dvojim prošlost od sadašnjosti: čovek je čovek nezavisno od toga da li je on mrtav sto godina ili je i danas živ.»³³⁹ I u drugom – da razlike nema i zato što «između onoga što se desilo u istoriji i onoga što se dešava danas postoji samo jedna razlika – vremenska, drugih razlika ne može ni biti, jer su i to bili ljudi od krvi i mesa, koji su pod drugim društvenim uslovima nosili svoju životnu problematiku, ličnu i kolektivnu, nosili svoj identitet, svoju ličnost, kroz taj kratki i ne uvek laki život.»³⁴⁰

Istorijski sadržaji će svoju posebnost pokazati u pet narednih priča koje su sklopljene na osnovu odlomaka *Dolazak i Audijencija* iz romana *Omer-paša Latas*, zatim osmog poglavlja iz romana *Travnička hronika*, onda iz prvog dijela pripovijetke *Put Alije Đerzeleza*, čiji je naziv *Đerzelez u hanu*, te iz kompletnih pripovjedaka *Ali-*

³³⁷ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – ibid, str. 10

³³⁸ Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Iva Andrića – ibid, str. 84

³³⁹ Ivo Andrić: Intervjui i razgovori - ibid, str. 60

³⁴⁰ Kosta Dimitrijević: Razgovori i ćutanja Iva Andrića – *Pisac govori svojim delom, BIGZ i SKZ, Beograd 1994*, str. 193

paša i *Ranjenik u selu*. Priče smo nazvali prema njihovim glavnim akterima, a poredane su ovako: Priča o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu, Priča o neimenovanom Mostarcu i Aliji Đerzelezu, Priča o Mehmedu Brku i Travničanima, Priča o hercegovačkim seljacima dubrovačkom trgovcu, te Priča o Ali-paši Rizvanbegoviću i Omer-paši Latasu.

PRIČA O BOGDANU ZIMONJIĆU I OMER-PAŠI LATASU

Svoju suštinu u čitavom Andrićevom književnom djelu, a tako i u *hercegovačkim pričama*, istorija pokazuje u umjetnički oblikovanim sadržajima, ostvarenim zahvaljujući dvostrukoj autorovoj sposobnosti: najprije onoj da kao pripovjedač-hroničar «nađe zamenu za apstraktnu legendu, čuvajući pritom alegoričnost pripovedanja»³⁴¹, a onda i onoj da u objašnjavanju prošlosti nije postupao kao romantičar koji svojim čitaocima nudi izlaz u bjekstvu od stvarnosti, već kao savremeni pisac koji želi da «smisao istorije nasluti kroz legende i narodna predanja, kojemu priča pruža idealan prostor za istovremeno razigravanje i istraživačkih sklonosti naučnika i zanesene otvorenosti pesnika.»³⁴²

Pokazuje se to najprije u Priči o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu, koja svoju posebnost gradi na tome što je jedina s pozitivnim raspletom sukoba dva suprotstavljena svijeta.

Posebnost se prve priče s istorijskim sadržajima počinje pokazivati u pojavi Hercegovine kao druge matične oblasti srpskog naroda, zemlje čiji je značaj, naporedo s Crnom Gorom, prevazišao njenu veličinu. «Ona je najnemirnija srpska zemlja generacijama. Njoj pripada zasluga što je stvorila osnove ustaničkog pokreta u Bosni i zapadnim delovima Stare Srbije i, zajedno sa dvema slobodnim srpskim državama, Srbijom i Crnom Gorom, održavala stanje permanentne zaraćenosti s osmanskim, a zatim i s habzburškim carstvom. Zbog toga je i postala simbol onoga što bi po rečima Tenisona moglo da se okrsti kao prkosno slobodarstvo.»³⁴³

³⁴¹ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – ibid, str. 6

³⁴² Ivan Dimić: Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića – ibid, str. 231

³⁴³ Jefto Dedijer: Hercegovina – ibid, str. XIV

Posebnost se ogleda i u pojavi mogućih pobjednika, neustrašivih hercegovačkih boraca za slobodu potlačenog naroda, u pojavi nepokolebljivih ljudi koji svojim otporom zlu donose uvjerljive potvrde o kontinuiranoj suprotstavljenosti onima koji su neprestano donosili nesreće, stradanje i smrt. Istovremeno, to su i potvrde o trajnosti nepremostivih razlika između stranih osvajača i porobljenih hrišćana, između dvije nepomirljive strane koje su se neprestano sukobljavale i borile nejednako, onako kako im je to odgovaralo u određenom trenutku, kako bi sebe predstavili što uzvišenijim i časnijim, a protivnika bezvrijednim i jadnim. Između ostaloga, borile su se i tako što su, kako je to Andrić okarakterisao u romanu *Travnička hronika*, Turci koristili pritisak, moć i silu kako bi odbranili svoje pravo na osvojenu zemlju, ali i pravo da nametnu svoje običaje i svoj način života, a hrišćani lukavstvo i prevaru, skrivanje i zavjeru, kako bi povratili ono što su prije toga imali, pa izgubili. Borile su se nemilosrdno i žestoko, zbog čega se vremenom stvorio ponor prepun neizvjesnosti, nereda i mraka, bez nade na moguće mirno rješenje, na kompromis i časni sporazum.

Neposredan izraz takvih suprotstavljanja i sukoba jesu borbe hrišćanstva protiv islama, između ostalih i one vođene u Hercegovini, u kojima su najčešći predvodnici bila sveštena lica iz trebinjskoga manastira Tvrdoš, kakav je mitropolit Visarion, a ponekad i svjetovnjaci, kakav je nikšićki vojvoda Grdan. Iako njegov ustanak iz 1596. godine nije uspio, Hercegovina nije odustajala od borbe protiv Turaka. Pokazalo se to u XVII vijeku, kada ta zemlja, u vremenu Kandijskog rata, kojega je Venecija vodila protiv Turske, opet postaje ratno poprište. Zahvaljujući učešću srpskoga stanovništva, Mlečani su u tome ratu uspjeli osvojiti Gabelu, Herceg-Novi i Risan. Oslobodili su i trebinjski manastir Zavalu, ali su, iz straha da se ne pretvori u tursku tvrđavu, razorili manastir Tvrdoš, i tako mu onemogućili da i dalje bude mjesto iz kojega dolaze zaštitnici narodne slobode i hrišćanske vjere u kakave spada i Bogdan Zimonjić. Dakle istorijska ličnost, ali i literarni lik kojega je Andrić izgradio na osnovu istorijskih svjedočenja iz knjige Jovana Nakićenovića *Porijeklo porodice Zimonjića i pop Bogdan Zimonjić, vojvoda gatački*.

Zimonjićeva se izuzetnost vidi po tome što se 1813. godine rodio kao potomak ugledne i u Carigradu poznate porodice, onda po tome što je na svijet došao u Gacku, jednom od najznačajnijih hercegovačkih prostora borbe za slobodu, a zatim i po njegovoj izabranosti među ostalim članovima kolektiva. Izabranost se potvrđuje tako što je Bogdan Zimonjić veoma rano postao gatački knez, a onda i vođa, koji je na taj položaj

došao 1849. godine kada je svenarodnom voljom imenovan za vojvodu, za onoga koji će svoj narod voditi ka pobjedama i slobodi. Izabran je zbog političke izuzetnosti, ali i zbog savršenstva graditelja harmoničnog svijeta, koji se takvim pokazuje i u prvoj priči s istorijskim sadržajima. Pokazuje se kao jedini savršeni Hercegovac koji tokom čitave priče ostaje nepromjenjen, koji na njenom početku, isto kao i na kraju, postoji kao pobjednik i, što je važnije, kao jedan od trajnih graditelja harmonije.

Postojanost trajnog graditelja dovodi se u pitanje u vremenu prelaza harmonije u disharmoniju, u Zimonjićevom susretu s turskim komandantom Omer-pašom Latasom, koji je zasnovan na dvostrukoj motivaciji, jednoj istorijskoj, a drugoj literarnoj.

Istorijska motivacija zasnovana je na Zimonjićevim razmiricama s hercegovačkim Turcima. Kako su Turci u Carigrad neprestano slali optužbe protiv Zimonjića, Latas je, kao poslušni, sultanu odani činovnik, u Mostar poslao svoga sekretara koji je uhapsio sve Bogdanove glavare, ali ne i gatačkog kneza koji je, umjesto u Mostar, otišao u Sarajevo da, od Omer-paše, zatraži zaštitu i pomoć. Prema istorijskim izvorima, Zimonjić je u Sarajevo stigao u novembru 1850. godine, u vremenu kada se Latas, nakon pobjede u Posavini mjesec dana ranije, u tome gradu zadržao kraće vrijeme, kako bi se, preko zime, pripremio za nove akcije protiv pobunjenih bosanskih feudalaca.

Zašto Zimonjić dolazi kod Omer-paše? Dolazi jer vjeruje da mu je Latas dužnik, da mu mora vratiti uslugu ostvarenu kada mu je pomogao u sukobu s hercegovačkim vezikom Ali-pašom Rizvanbegovićem.

Veza između Latasa i Zimonjića uspostaljena je u vremenu sudbinskih dilema gatačkog stanovništva, kada su se morali opredijeliti između Omer-paše Latasa - koji je u Bosnu i Hercegovinu stigao kako bi zemlji donio red i mir, a od sultana odmetnute begove pokorio i kaznio - i hercegovačkog vezira koji je, iz straha od carskog seraskera, tražio saveznike u raji, govoreći im «da Omer-paša vodi nekakvu čudnu vojsku koja će svu zemlju opoganiti i narod obeščastiti.»³⁴⁴ Dilema je riješena tako što je Bogdan Zimonjić, kao ratni predvodnik, insistirao da se moraju staviti na stranu Omer-paše Latasa, ali ne stoga «što su motivisani željom da se uključe u borbu koja se njihovoga naroda ne tiče, jer su im obe strane neprijateljske, već okolnošću što se u tom trenutku jednoj strani moraju prikloniti, a najbolje pobjedničkoj, budući da samo ona

³⁴⁴ Novak Mandić Studo: *Zemlja zvana Gacko II - Skupština opštine Gacko, Beograd 1995*, str. 239

osigurava najmanju štetu.»³⁴⁵ Presudno je bilo i to što su, stavljanjem na Latasovu stranu, Hercegovci dobili priliku da se Ali-paši Rizvanbegoviću suprotstave i osвете za sva nedjela koja im je činio.

Prilika da to i ostvare pružila im se u vremenu prve Latasove bosanske kampanje, kada je Bogdan Zimonjić okupio veliki broj Nevesinjaca i Gačana s kojima je spriječio Ibrahima Pijuliju, kavazbašu Ali-paše Rizvanbegovića da provede sakupljenu drinsku vojsku u pomoć hercegovačkom veziru. Pustio ih je tek na Latasov zahtjev, iza kojega je stajalo lukavstvo iskusnoga ratnika da Pijuliju dovede u otvoreni sukob u kojem ga je potpuno potukao i time otvorio put za konačni Ali-pašin poraz. Otuda i misao o vraćanju usluge, o tome da ga, kao dužnik, Latas mora primiti i ispuniti zahtjev za oslobodanjem njegovih sunarodnika i saradnika.

Osim te, u suštini istorijske, postoji i druga, literarna motivacija, po kojoj do susreta dolazi uslijed težnji Omer-paše da mu karijeru ne obilježavaju samo vojnički, nego i politički uspjesi, kakav je trebao ostvariti i u susretu s Bogdanom Zimonjićem - da na hercegovačko-crnogorskoj granici održi mir sve do trenutka u kojem bi, prema sultanovim planovima, trebao postati predvodnik kaznene misije u Crnoj Gori, a potom i da nađe pomagače u sprovođenju sultanovog hatišerifa iz 1839. godine, prema kojem bi hercegovački Srbi, onako kako su njegovi tvorci namjeravali da učine sa svim narodima Carstva, postali slobodni ljudi, jednaki s muslimanima, glavnim stanovnicima turske imperije.

Kako bi ostvario zadati politički cilj, Omer-paša je organizovao susret pod izgovorom da se želi zahvaliti Hercegovcima za ostvarenu pomoć u borbi protiv pobunjenog hercegovačkog vezira. U tom je smislu u svom konaku primio gatačkog kneza i četvoricu Srba iz istočne Hercegovine, koje nismo naveli kao zajednicu stoga što su za carskog seraskera, svi osim Zimonjića, to bili nebitni, uzgredni gosti, oni koje, kao ni sve druge predstavnike raje koje je sretao u svojoj vojničkoj službi, nije slušao, poštivao niti uvažavao. I ne samo to: svi su mu «bili teški i neprijatni, svi nalik na niže stvorove koji su se za muku rodili, živeli i ostareli, ali se nisu razvijali ni pravo očima progledali.»³⁴⁶ Otuda je susret s njima bio kratak, ali s visokim stepenom protokolarne učtivosti, koju je Latas ispoljio tako što im se svečano zahvalio na pruženoj pomoći u

³⁴⁵ Miodrag Petrović: Čutanje koje govori - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 261

³⁴⁶ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – *ibid*, str. 87

borbi protiv hercegovačkog vezira, a onda obećao da će im pomoći u sukobima s vlastodršcima koji su im tražili velike namete, da će spriječiti svako nasilje i ukinuti sva nepravedna uzimanja i davanja. Učtivost je potvrdio i tako što im je preporučio da, kao njegovi gosti, ostanu još koji dan u Sarajevu, da razgledaju grad, a da u hanu, u kojem su boravili, mogu neograničeno jesti i piti. Zatim je njih četvoricu otpustio, a zadržao jedino Bogdana Zimonjića, čime je naglasio da mu je on najvažniji gost.

Upravo iz te druge, literarne motivacije nastale su slike disharmoničnog svijeta, čiji je glavni akter Omer-paša Latas, jedini negativac iz *hercegovačkih priča* koji se u njima javlja dva puta, najprije u prvoj, a onda u posljednjoj priči s historijskim sadržajima.

U osnovi obje pojave je lik kojega je Andrić izgradio na istinski neobičnom životnom putu, otpočetog 24. septembra 1806. godine kada se u ličkoj Janjoj Gori rodio Srbin Mihailo, Mićo Latas, a nastavljenog kada je, kao oficirsko dijete, iz svoga rodnoga sela, otišao u kadetsku školu, koja se po nekima nalazila u Gospiću, a po drugima u Zadru. Andrić se opredijelio za Zadar, jer mu je «bilo potrebno da svog junaka dovede u dodir s morem i mediteranskom kulturom, s raskošnim životom koji budi iluzije i raspiruje maštu, pa može da utiče i na nagle odluke. Otuda se i javila potreba da junaka preseli u primorski grad»³⁴⁷, u kojemu je 1827, dakle u dvadeset i prvoj godini, neočekivano dezertirao iz oficirske škole i tako, moguću sjajnu vojničku karijeru, zaustavio još dok istinski nije ni počela. Zašto je to uradio ne može se tačno utvrditi, ali se mogu navesti tri razloga poznata iz historijskih izvora.- lične finansijske teškoće, očeva pronevjera i ljubavna avantura. Bez obzira koji je od tih razloga bio presudan, Latas je odlučio da pobijedi vlastitu sudbinu i sam upravlja životom, da napusti prostore poraza i pobjegne u «Tursku, što je bezmalo ravno smrti, što je ličilo na to da se, bežeći od jednog, približava drugom paklu. Ali, da bi došao do toga da se njegovoj volji ništa ne isprečuje na putu, niti sme da mu se usprotivi, on mora, pritajivši gnev, mržnju i osvetničku volju, da prođe dug put socijalnog uspona i sticanja moći.»³⁴⁸

Uspom se prvi put pokazao u Bosni, gdje su ga prihvatili tamošnji begovi Filipovići, a onda i Ali-aga Bojić, kod kojega je radio i prešao na islam, obrezavši se i primivši ime Omer. Iza Bosne slijedio je Vidin u kojem je, na preporuku zapovjednika tvrđave, podučavao sinove vidinskoga paše, a na kraju i Carigrad, u kojem je postao

³⁴⁷ Radovan Vučković: *Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas* – ibid, str. 157

³⁴⁸ Dragan Stojanović: *Lepa bića Ive Andrića* – ibid, str. 241

učitelj crtanja i geometrije u novoosnovanoj višoj vojničkoj školi, te učitelj matematike prestolonasljedniku Abdul-Medžidu koji će mu, nakon preuzimanja sultanske časti, omogućiti završno napredovanje, ostvareno tako što je postao pukovnik s naslovom paše, a potom i tako što se, zahvaljujući karijerizmu, neporecivom služenju cara, nemilosrdnom gušenju mnogobrojnih buna, te neupitnoj «revnosti najamnika i bezobzirnosti nevernika i tuđina, uspeo do najvišeg vojnog položaja u Carevini»³⁴⁹ - do carskoga seraskera i mušira, dakle do oficira s činom maršala, te do titule serdari ekrema ili velikoga vojskovođe.

Vojničku karijeru okončao je 1868, a životni put septembra 1871. godine kada je u Istantulu umro.

Jedno od bitnih Latasovih životnih obilježja ostvareno je u Sarajevu, u njegovom susretu s Bogdanom Zimonjićem, otpočetom u izrazito nesavršenoj atmosferi, na koju ukazuju biblijski motivisani opisi konaka turskoga komandanta kao jednog od začaranih predjela smrti, u Andrićevom djelu «toliko stilizovanim, redukovanim na osnovne konture da gube specifična obeležja konkretnog geografskog prostora i određenog istorijskog miljea, a doimaju se kao da su preuzeti iz snimka neke čudne, u stvarnosti nepostojeće prirodne konstelacije.»³⁵⁰ Posebnost je tih predjela u tome što ih ne nalazimo u Hercegovini, odakle dolaze glavni akteri *hercegovačkih priča*, već, po pravilu, jedino u Bosni, u sekundarnim prostorima njihovoga življenja, u zemaljskom sjedištu zlih i nečistih sila, u paklenom prostoru tame, nestajanja i stradanja.

Potvrde o konaku kao jednom od starozavjetnih simbola pakla pokazuju se i tako što je u narodnoj viziji postao ukleto, strašno i začarano mjesto, što se javlja kao «refleks starozavetne legende o ukletim gradovima Sodomi i Gomori koje je Bog prokleo zato što su njihovi stanovnici hteli da u Lotovoj kući ubiju prerusene anđele. Zbog toga je došla zaslužena kazna. Biblijska priča o gradovima prokletstva i kazne, koja je neizbežna za mesta poroka, greha i zla, jedno je od značenja ugrađeno u Andrićevo kazivanje o zlokobnim apsanama, tamnicama i kulama, gde su nevini pojedinci izloženi besprimernom stradanju.»³⁵¹

Pripremljeni ambijent u potpunoj je saglasnosti s Latasovom odlučnošću da pridobijanje gatačkog kneza za saradnika ostvari na način priličan biblijskom rušitelju

³⁴⁹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – *ibid*, str. 10

³⁵⁰ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – *ibid*, str. 208

³⁵¹ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – *ibid*, str. 217-218

harmonije, strašnom gospodaru paklenog svijeta. Dakle, Luciferu, nekada savršenom anđelu, prvobitnom vrhovnom arhanđelu Božjem i Čuvaru nad svim narodima koji se preobrazio u đavola kada je nestalo mudrosti i duhovnog sjaja, kada mu je «oholost pomutila razum, kada je odlučio da se uspne na nebesa, da povrh zvijezda Božjih sebi podigne presto, i tako postane jednak Višnjemu. Primjetivši Luciferove težnje, Bog zbacio Lucifera s Edena na Zemlju, a sa Zemlje u Šeol. Padajući, Lucifer zasja poput munje, zbog čega se pretvori u pepeo. Sada duh njegov slijepo leprša bez prestanka kroz gustu tminu i dubinu grobnu»³⁵², kroz pakleni svijet u kojem gospodari kao Satana ili Samael, dakle kao lik koji jeste jedna od temeljnih figura nesavršenstva i zla. Od tog pada Satana se pojavljuje samo onda kada se želi osvetiti za svoj pad, kada pokušava da ljude navede na grijeh, da ih iz savršenstva baci u nesavršeni svijet.

Kako bi uspio da ostvari sve svoje nečasne ciljeve i da neograničeno vlada, da primora ljude da se potpuno predaju njemu, da ih bez otvorene prijetnje i nasilja privoli na saradnju, Satana mora da nastupa prijetvorno i lažno, čime se otvara mogućnost za analogiju s biblijskim motivom o đavolovom iskušavanju Isusa Hrista, za sukob dva suprotstavljena svijeta, prvi u istorijskim sadržajima *hercegovačkih priča*.

Sukob počinje tako što, poput đavola, Omer-paša pokušava da «marifetlucima i lažima, iskuša uzvišenog i čestitog gatačkog kneza Bogdana Zimonjića, da sazna njegovo mišljenje i to iskoristi u političke i osvajačke svrhe»³⁵³, da ga okrene protiv interesa svog naroda, protiv slobode i pravde, da ga preobrazi u svoga saveznika u predstojećem obračunu s Crnogorcima. Otuda i ponašanje primjereno paklenom Satani, koje se ispoljava tako što je Latas pretjerano ljubazan, što se Zimonjiću nije obratio s *kneže*, titulom koju je gatački vođa u tome vremenu imao, nego s *vojvodo*, titulom daleko višom od one aktuelne, titulom koju će Zimonjić dobiti znatno kasnije.

Ljubaznost i toplinu Latas je ispoljio i tako što je nastojao da svome sagovorniku potpuno drugačijeg kulturološkog identiteta kaže da duhovno nikad nije izašao iz njegovog miljea, da je duhovno i dalje ono što je i prije bio – Srbin Mihajlo, Mićo Latas, a ne samo silni Omer-paša, poturica i poslušni služitelj cara. Stoga je Bogdana primio kao prijatelja, kao sebi ravnoga, kao nekoga najbližeg i najdražeg, prema kojemu je bio intimniji i bliži više nego što je želio i što je njegov sagovornik, kao obični provincijski knez i hrišćanin, to zaslužio. Prisnost se ogledala i u tome što mu je srdačno

³⁵² Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka - *Naprijed, Zagreb 1969*, str. 56

³⁵³ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – *ibid*, str. 214

i jednostavno ponudio da sjedne, potom, neočekivano za sultanovog seraskera, objema rukama prihvatio Zimonjićevu desnu ruku, a tokom susreta nudio ga probranim pićima i jelima.

Prisnost je potvrdio i Latasov govor kojega je obilježio specifični, rođački ton i naročita boja glasa, kakve je ponio iz svoga rodnoga kraja. Govor je morao biti poseban i zato što je takvim obraćanjem uspijevao da pridobije svakog, što je mislio da će tako uspjeti da privoli i Bogdana Zimonjića. Odlučan da ostvari svoj đavolski cilj, Latas je oko Zimonjića «obletao rečima i navaljivao kao na zatvoren grad. Laskao mu je i iznosio slabo prikrivene ponude»³⁵⁴, obraćao mu se prijateljski mirnim i toplim glasom koji je trebao uvjeriti sagovornika u istinitost svega što mu govori.

Ljubaznost i laskanje izraz su istinski nesavršenog čovjeka koji je, istovremeno, i pravi Levantinac, jer pred malim ljudima nema stida, ali i istinski poturčenjak koji se od pravih Turaka razlikuje po tome što svojim lažima dodaje još i neku indiskretnu i silovitu zluradost. Latasove su laži bile toliko impresivne da je austrijski konzul Atanacković zaprepašteno primijetio kako su «svi lažovi sveta prema njemu ništa, diletanti i nevešti početnici, nedoučeni đaci i šegrti. On laže s neminovnošću prirodnih pojava, laže kao što vetar duva, kao što pseto laje, petao peva; laže jer ne može drukčije. On od prirode ima dar laganja, kao što drugi imaju savršen sluh i lep glas.»³⁵⁵ Laže uvijek kada želi uspjeh, pa samim tim i onda kada je nešto predlagao, zahtijevao ili tražio. U tim je trenucima bilo potpuno irelevantno da li govori ono što misli, jer njegovu misao niko nije mogao dokučiti, niti je samome sebi Latas želio otkriti.

Dakle, nakon ljubaznosti dolazi laž, drugo temeljno obilježje Sataninog iskvarenog lika, za kojega već Adam zna «da je izdajnik kojem ne treba verovati»³⁵⁶, ali i veliki lažov, i iz navike, i iz koristi. Potvrdu takvog karaktera donosi i *Jevanđelje po Jovanu*, u kojem Isus Hristos, na optužbe književnika i fariseja da njegovo svjedočanstvo nije istinito, da iz njega govori đavo, odgovara tako što za sebe tvrdi da je sin Božji, da zna otkuda dolazi i kuda ide, da on nije od ovoga svijeta, da je od Boga izašao i da je na zemlju došao stoga što ga je on poslao da govori istinu, te da će svako onaj koji pozna istinu biti spašen. Farisejima je odgovorio i tako što je tvrdio da oni nisu od Boga, da Boga ne poznaju, da postupaju i djeluju onako kako su vidjeli od oca

³⁵⁴ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 84

³⁵⁵ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 290

³⁵⁶ Erih Auerbah: Mimesis – *Nolit, Beograd 1978*, str. 144

njihovog. Odgovor je upotpunio riječima: «Vaš je otac đavo; i slasti oca svojega hoćete da činite; on je krvnik ljudski od početka, i ne stoji na istini; jer nema istine u njemu; kad govori laž, svoje govori; jer je laža i otac laži.»³⁵⁷

Slika Omer-paše Latasa kao Satane koji se pred svojim protivnikom pretvara, koji ga pokušava pridobiti ljubaznošću i prisnošću, lažima i obećanjima, koji ga želi mitom prevariti, otkriva istinu o dvostrukom liku, u kojem čak i «njegovi neprijatelji prepoznaju ono što je bio, jer nije uspeo da potre crte nekadašnjeg čoveka i porekla. Takav, Omer-paša nije potpuno ni jedno ni drugo: ni bivši hrišćanski mladić, niti veliki turski dostojanstvenik za koga se izdaje, niti pak austrijski velikan, što je želeo da postane. On je mešavina svega toga; jedna, u moralnom i psihičkom pogledu, amorfna ljudska masa koja se lako menja i preobražava prema situaciji i potrebi da postigne željeni cilj»³⁵⁸, da uspije, pa makar i izdajom sopstvenoga naroda i imena.

Preobražava se stoga što je Latas bio i ostao dvostruki čovjek, istovremeno i Mićo i Omer, i onaj koji je bio i onaj koji je postao, i to ne od turčenja u Banja-Luci, nego oduvijek. «Otuda i njegova dva imena koja stoje naporedo, onako za svaki slučaj, što je izraz *đavolje strane u čoveku*, izraz problematike Latasovog identiteta, koji se vidi i pokazuje u razgovoru s knezom Zimonjićem.»³⁵⁹ Pokazuje se i tako što je, nakon neostvarivanja davnašnje želje da postane austrijski general, Latas ostao čovjek s vječnom maskom koja skriva pravo i pokazuje neko tuđe lice, čovjek koji je zauvijek ostao na granici dva svijeta i dvije vjere, na granici Istoka i Zapada, hrišćanstva i islama, ostao poraženi čovjek s bolnim, neostvarenim snom, koji stvarno ne pripada nikome. Takvoga je čovjeka najpotpunije otkrivao portret hrvatskoga slikara Vjekoslava Karasa, koji je, kako je to zamišljao Latas, trebao biti izložen u carskoj galeriji u Beču, tamo gdje su mu se trebali diviti oni kojima je želio pripadati. Upravo taj portret i govori da Latasov krajnji cilj nije bio u tituli turskoga seraskera, nego u onome što želi da bude napisano na Karasovom portretu: *Feldmarschall Michael Latas von Castel Grab*. Otuda Latas i postaje «tipični predstavnik poturčenjaka, ovaploćenje psihološke i kulturne shizofrenije, koju je izazvao večiti bosanski sukob između Istoka i Zapada, islama i

³⁵⁷ Jevandjelje po Jovanu – ibid, str. 89

³⁵⁸ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 125-126

³⁵⁹ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 244-245.

hrišćanstva. Varijante Omer-pašinog imena simboliziraju taj nerazrešivi sukob koji predstavlja jednu od najpostojanijih Andrićevih tema.»³⁶⁰

Dvostruko ime nije samo izraz shizofrenog, već i satanskog lika koji, po biblijskim kazivanjima o njegovom sukobu s Isusom, završava kao poraženi akter. Obilježje je i dvostrukog, konvertitskog i mimikrijskog lika koji se, što je posebno zanimljivo, potvrđuje i u literarnim i u istorijskim kazivanjima. Prva su literarna kazivanja o onome što je svojevrsni paradoks u svim *hercegovačkim pričama* – da nema uslova za ostvarenje razoriteljevog cilja, a da ima za neuspjeh kakav se pokazao onda kada Lucifer nije uspio da slomije Isusa Hrista, da ga iz savršenog prevede u nesavršeni svijet.

Karakteristično je, međutim i to da se kraj susreta ne mora posmatrati kao neuspjeh Latasovog satanskog lika, već kao nagovještaj pomirenja dva suprotstavljena svijeta. Pokazuje se to u trenutku kada se Latas pred Zimonjićem iznenada zaustavio i, poput svih mirotvoraca, svoje ruke položio na grudi, kako bi svome sagovorniku pokušao dokazati da između njih dvojice postoji razlika u formi, jer je jedan Turčin, a drugi Srbin, ali ne i u sadržini, jer im je obojici isto nacionalno i vjersko porijeklo. Da bi to dokazao, morao je uvjeriti Zimonjića kako je u duši potpuno drugačiji od spoljašnjega Omer-paše Latasa, da je on u suštini i dalje hrišćanin Mihajlo Latas iz Janje Gore, da u njemu nije ugašen nijedan rođenjem usađeni identitet, da u njemu i dalje žive zavičaj i svi ljudi s kojima je odrastao. Uvjeravanje je pokušao ostvariti tako što je «odvojio ruke od grudi, skinuo živo teški fes s modrom kićankom i bacio ga teatralno na beli divan, a zatim sastavio tri prsta desne i – prekrstio se, bez reči, oborenih očiju, skromnim, kratkim i naviklim pokretima.»³⁶¹

Mogućnost se pomirenja pokazuje i tako što je Omer-paša sasvim neočekivano otpustio Zimonjića, što je bilo u potpunoj suprotnosti sa satanskom namjerom da ga pridobije za saradnika. Kako su takvi postupci ostvareni u susretu u kojemu su sudjelovali samo Latas i Zimonjić, niko i nikada nije mogao utvrditi šta se među njima dogodilo tačno. Otuda je u Andrićevome romanu i moguće ostvarenje tipično mimikrijske scene, u kojoj se Latas pred Zimonjićem krsti i govori da je on iznutra potpuno drugačiji od onoga lika koji se vidi spolja.

Upravo iz takve, istinski paradoksalne situacije, nastao je jedan od povoda za

³⁶⁰ Vida Taranovski Džonson: Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana – *ibid*, str. 325

³⁶¹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – *ibid*, str. 96

karakterističnu nedovršenost romana. Prema Vladimiru Dedijeru, povod je u tome što Andrić, na temelju nespornih historijskih činjenica, nije mogao utvrditi potpunu istinu o Omer-pašinom liku. Zbog odsustva potpunih činjenica, nije čudno što Andrić, kao dosljedni historičar i savjesni književnik, nije želio spekulirati, što svoj roman nije završio, već nam je ostavio da sami istražujemo ili nagađamo da li je literarno kazivanje samo fikcija, ili je, možda, i nesporna, historijska istina.

Karakteristično je da mimikrijski karakter nije samo literarni ekskluzivitet, već i stvarna, historijski posvjedočena pojava koja se malo koristi u interpretaciji Omer-pašinog boravka u južnoslovenskim prostorima. Najupečatljiviju potvrdu mimikrijskog karaktera donosi Latasov «zimski pohod protiv knjaza Danila kada, iako je mogao, nije ušao na Cetinje i konačno pokorio Crnu Goru. Time se potvrdio i kao čovjek koji nije baš sasvim ogrezao u krvi, koji nije mrzeo svoje bivše sunarodnike, nego da je u njegovom srcu još bilo makar jedno zrno savesti, što bi ga, po našoj klasifikaciji, moglo pre da svrsta među ljude koji primenjuju mimikriju nego među konvertite.»³⁶²

Navedena Dedijerova tvrdnja upućuje nas na bitnu razliku između dva Latasova karakterološka tipa, oba vezana za sve one koji su napustili svoj narod i priključili se agresoru. Prvi je konvertitski, a drugi mimikrijski karakter koji se, kao slabiji, agresoru priključuje iz straha, koji se od tirana brani tako što ih javno oponaša, pri čemu svoju pravu dušu i svoj nekadašnji identitet skriva i taji, ostajući u suštini onakav kakav je i ranije bio. Iako isključivi, suprotni se karakteri u Andrićevom djelu često pokazuju i u sjedinjenoj varijanti, kakva je, vjerovatno, važila i za Latasa koji je u susretu s Bogdanom Zimonjićem ispoljio i mimikrijski karakter. Otuda Latasov lik u prvoj priči s historijskim sadržajima ne obilježava samo apsolutni negativac, koji je svojim iskvaranim karakterom trebao postati nesavršeni pobjednik, već i njegova suprotnost iskazana u mimikrijskom karakteru, u neostvarenom rušitelju harmonije, potpuno različitom od onoga ostvarenog kakvoga ćemo upoznati u završnoj priči s historijskim sadržajima.

Najprije đavolski, a potom i mimikrijski karakter otvorili su mogućnost za susret dva suprotstavljena svijeta, u kojem se potpune suprotnosti pokazuju u pojavama slavnog turskog seraskera i maloga hercegovačkoga prvaka, u slikama Latasove negativnosti i Zimonjićevog savršenstva. Suština suprotnosti je u tome što su «na jednoj

³⁶² Vladimir Dedijer: Književnost i istorija u totalitetu historijskog procesa - *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*, str. 111-112

strani oni koji nisu u svađi sa svetom, a na drugoj oni koji ne mogu da smire svoja unutrašnja talasanja. Jedni su se u sebi izborili za zborna mesta života, a drugi su u sebi samima raznolika čeljad. Predstavnik drugih je Omer-paša, čiju je dušu raskomadala ona moćnička i politička, a prvih Bogdan Zimonjić, koji ima neopisivi i neprocenjeni osmejak snažnog, blagorodnog čoveka, koji ima osmeh duše do kojega je došao zahvaljujući mnogim izdržanim mukama i savladanim iskušenjima.»³⁶³ Suprotstavljenost je bitna i stoga što nam otkriva da suština istinskih pobednika nije u neizmornoj snazi, iskvarivosti i lažima, već u tome da se pojavljuju kao uzvišeni borci, kao graditelji pravednijega svijeta, u kojem će se svaki čovjek poštivati kao individua i ličnost, a ne samo kao dio kolektiviteta, etničkog ili vjerskog.

Suština se suprotnosti između dva glavna aktera pokazuje već na početku susreta kada Bogdana Zimonjića, umjesto protokolarnu učtivost, očekuje *izvođenje gore na sprat*. Ova neočekivana, ali i vrlo precizna, upotreba glagola izvoditi podsjeća na izraz izvoditi na gubilište, jer se, u svim istorijskim epohama, do mjesta javnog izvršavanja smrtnih kazni dolazilo izvođenjem osuđenika na javnu scenu, na uzvišenje, s kojega se sunovraćao u potpuni mrak. Otuda i ne može začuditi Zimonjićeva uvjerenost da u svijetu svemoćnog turskog oficira, nemilosrdnoga nasilnika od čije su nepredvidive volje zavisili život i smrt, nema ništa pozitivnog niti obećavajućeg. Nema stoga što je pristajanje na izdaju vlastitog naroda i saradnju s turskim komandantom u njegovoj borbi protiv Crnogoraca donosilo poniženje, ali i život, a odbijanje čast koja vodi u tamnicu i sigurnu smrt.

Kako je za epskoga heroja poniženje isto što i smrt, slijedio je užas koji se na duhovnom planu potvrđuje neizvjesnošću, nesigurnošću i potpunom nemoći pred čovjekom koji može raditi šta hoće, koji ga u svakom trenutku može zatvoriti i ubiti, a na spoljašnjem planu tako što je, odmah nakon ulaska u Omer-pašinu sobu, malo zastao, potom sjedio bez pokreta i nijemo, da bi se, nakon početka Latasove tirade, odjednom ukočio, sagnuo glavu i gledao jedino u zemlju. Bio je to uvod u sliku čovjeka koji «svoje fizičke pokrete umiruje, gotovo do sleđenosti. Knez podseća na statuu. To kočenje fizičkih pokreta»³⁶⁴ naslućuje da je u pitanju strah koji je, prema svim naučnim saznanjima, osnovni pokretač čovjekove nemoći, pokretač mrtvačke, statičke slike poraženog čovjeka pred onima koji su jači, koji, poput Latasa, predstavljaju svemoćnog

³⁶³ Nikola Koljević: Andrićeva vera u priču – ibid, str. 65

³⁶⁴ Miodrag Petrović: Ćutanje koje govori – ibid, str. 261

gospodara života i smrti. Ukočenost su pratili i povremeni dinamički pokreti, karakteristični za čovjeka koji se nalazi pred izvršenjem smrtne kazne. Sumornost takve dinamičnosti potvrđuje to što se, sjedeći u fotelji, malo pomicao, što je ovlaš prešao dlanom preko očiju, što je povremeno treptao očima, a onda i to što je, nakon ustajanja, svoj pogled, gledajući kroz prozor konaka visokog sultanovog oficira, usmjerio ka dalekim nekim prostorima, ka rodnome Gacku, u kojem je jedino mogao biti zadovoljan i srećan.

Porazne slike bile su, međutim, prolazne, jer ubrzo slijede pobjedničke slike s jedinim pozitivnim preokretom u *hercegovačkim pričama*. Kako je to jedini izuzetak, moramo se zapitati: šta je uslovalo da se, umjesto očekivanog poraženog junaka iz tragičnog svijeta, po drugi put pojavi graditelj harmonije?

Odgovor je utemeljen na obrascu istočnjačkih priča, kojega je Andrić iznio u *Travničkoj hronici* - da se istinski junak, već na početku svoga trijumfalnog puta, mora odvojiti od savršenog kolektiva, savladati sudbinsku prepreku, i potom postati graditelj optimizma i nade, zanosnih stoga što pobjede ne znače samo slobodu od nekoga, nego i nagovještenu perspektivu za čitav kolektiv, za zemlju u kojoj se rađa, živi i traje. I, upravo stoga što je istinski junak, Bogdan Zimonjić je morao stići pred suparnika i s njim voditi razgovor u kojem su «krupni motivi uvedeni zbog pitanja časti i ponosa da li će se popustiti ili ne»³⁶⁵, u kojem se istinski graditelj potvrđuje u slikama smirenosti i viteškog dostojanstva čovjeka koji je «ostao veran tradiciji svojih predaka i sačuvao bistru pamet i visoke moralne vrednosti patrijarhalne kulture.»³⁶⁶

Zašto se, umjesto očekivanog poraženog junaka iz tragičnog svijeta, po drugi put javlja graditelj harmonije može se prepoznati i iz činjenice da je Zimonjić pripadnik savršenog hercegovačkog kolektiva iz kojega su potekli pojedinačni graditelji perspektive – i oni iz *hercegovačkih priča*, kao i oni iz stvarnoga života, kakvi su Vladimir Gaćinović, Bogdan Žerajić i Nedeljko Čabrinović, Luka Ćelović i Ruđer Bošković. Dakle, u pitanju su pripadnici istog nacionalnog identiteta i istog savršenog, hercegovačkog kolektiviteta, čija je etnopsihološka karakterizacija zasnovana na sljedeća tri kazivanja.

Prvo potiče iz *Putovanja po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji* od Rusa Aleksandra Giljferdinga, u kojem čitamo da su «Hercegovci veoma živi i preduzimljivi

³⁶⁵ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 130

³⁶⁶ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 128

ljudi, sa smislom za opšte i zajedničke obaveze i dužnosti»³⁶⁷, a drugo iz *Hercegovine*, u kojoj je Jefto Dedijer iznio etnopsihološke činioce svih njenih stanovnika – i pravoslavaca, i katolika i muslimana.

Dedijerova karakterizacija Hercegovaca polazi od istine da oni nisu samo Sloveni, već konglomerat koji u sebi nosi karakteristike i svih naroda koji su u tim prostorima prethodno živjeli – Kelta, Ilira i Rimljana. Nasljedivši od svake grupe po neku osobinu, Hercegovci su postali karakteristični najprije po fizičkom izgledu izrazito visokih, vitkih i snažnih ljudi koji nikad nisu predebeli niti su suviše mršavi, a onda i po duhovnim osobinama, i to tako što ih «supremacija intelekta nad osećajima i fantazijom, izvesna harmonija među raznim osobinama duše čini ljudima trezvenim, odmerenim, taktičnim, vrlo često i pravednim. To su ljudi koji su u ponašanju i razgovoru umereni i otmeni, ponositi i pouzdani. Naučili su ili da vode svet za sobom ili da idu za svetom. Za njih se veli *da nikad ne bježe od ljudi*. Nisu bili prvi koji su dizali ustanke, ali su u ustancima hrabri junaci i mudre vojskovođe.»³⁶⁸

Etnopsihološke se karakteristike Hercegovaca prepoznaju i po tome što su, poput svih Srba, duševni ljudi, oni koji prihvataju tuđe mišljenje, koji se ravnaju prema opštim, a ne samo prema ličnim potrebama i htijenjima, što se snalaze u raznim socijalnim, nacionalnim i privrednim djelatnostima.

Završno svjedočenje nastaje iz autentičnog Andrićevog posmatranja Hercegovaca, iz njegovih shvatanja da su to tipični Dinarci koji su u intelektualnom pogledu daroviti, u emocionalnom – violentni i eruptivni, srčani i tvrdoglavi, a u etičkom – skromni, moralni i pravedni. Karakteristično je i Andrićevo mišljenje da su presudnu ulogu u stvaranju hercegovачke izuzetnosti, posebno one koja se odnosi na njene južne i jugoistočne stanovnike, imali čvrst kamen, zdrava voda i čist vazduh, što se vidi po slici zdravih, dobrih i razumnih ljudi koji su u donošenju presudnih odluka više proračunati nego osjetljivi, kojima je «računica tako dobra i sigurna da su redovno i korisniji i prijatniji i celini i pojedincu nego mnogi osećajni ljudi zamagljena razuma i naopake računice.»³⁶⁹ Savršeni karakterno, svi su ti ljudi postali metaforičke potvrde potencijalnih graditelja harmonije iz *hercegovачkih priča*, kao i sastavni dio onih savršenih ljudi iz Andrićevog djela, koji posjeduju «bogoljublje, dobrotu i graditeljski

³⁶⁷ Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – ibid, str. 373

³⁶⁸ Jefto Dedijer: Hercegovina – ibid, str. 118

³⁶⁹ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 74

entuzijazam, koji imaju humanističko verovanje u neprestano obnovljivu valjanost ljudske prirode»³⁷⁰, koji vjeruju da niko i nikada ne može potpuno uništiti ljepotu i ljubav, plemenitost i dobrotu.

A, da je, poput ostalih Hercegovaca, i Bogdan Zimonjić savršen, potvrđuje slika masivnog i krupnog, džinovskog, teškog i visokog čovjeka, na kojem su svi dijelovi tijela snažni i široki, na kojem je posebnu privlačnost imalo njegovo svečano gatačko odijelo napravljeno od gruboga sukna, bez velikih ukrasa i sjajnih dodataka. Odijelo je privlačilo stoga što je njegovom liku davalo «svečan i krut izgled kipa, naročito uske srebrne toke na grudima i bele dokolenice od valjane vune, na kojima se, sa strane, u gustom nizu, vide žute metalne kopče, zategnute kao da će popucati od neke mučne snage tih listova. I sav je taj čovek, u svojoj glomaznosti i krutosti, prirodan i slobodan, kao da samo takav može biti i kao da na svetu ne postoje drugi ljudi s drugim shvatanjima i drukčijim odelom i držanjem.»³⁷¹

Zimonjićeva je spoljašnjost izuzetna stoga što je utemeljena na porijeklu iz gornjeg dijela Hercegovine, čije stanovništvo ima posebne fizičke osobine. To su prostori oko Bileće, Gacka i Nevesinja, u kojima su ljudi izuzetno visokog rasta i neuobičajeno masivni, jaki i snažni, «što pada u oči čak i među dinarskim stanovništvom.»³⁷² Karakteristika je Zimonjićeve spoljašnje izuzetnosti i u opisima aristokratskih manira, ispoljenih u njegovom ponašanju za stolom, u kojem su dominantnu crtu donosili dostojanstveni pokreti njegovih ruka, kojima je napunjenu čašu rakije prihvatao i prinosio usnama, a onda je, nakon ispijanja malih gutljaja, vraćao isto tako dostojanstveno na sto, kojima je polako uzimao sasvim male zalogaje hrane, isto ih tako polako prinosio ustima i potom ih neprimjetno žvakao. Izuzetno je bilo i to da je, kao uljuđeni čistunac, nakon svakog gutljaja rakije i svakog zalogaja hrane ubrusom brisao usta, a palcem lijeve ruke pažljivo podizao brkove s usana.

Najzad, na pitanje - zašto se, umjesto očekivanog poraženog junaka iz disharmonije, po drugi put javlja graditelj harmonije - može se odgovoriti i na temelju pojave Bogdana Zimonjića kao pravog antičkog heroja koji uspjeva savladati sve prepreke, pa i one za obične ljude nesavladive i sudbinske. Dakle, i onu u susretu s carskim seraskerom, u kojem je svoj otpor đavolskome Latasu počeo ispoljavati tako što

³⁷⁰ Tihomir Brajović: Sudnji čas lepote – ibid, str. 285

³⁷¹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 90

³⁷² Jovan Cvijić: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – ibid, str. 43-44

razmišlja i ubrzano procjenjuje svoje izgleda, što traži izlaz iz svijeta nemoći, i to ne iz nekog ličnog interesa, iz borbe za vlastiti život, nego iz obaveze «narodnoga predstavnika kome život nije važan. Jer kad se živi među takvima, koji ljudsku glavu mogu skinuti kad samo to požele, a čine to vekovima, onda čovek više i ne računa da je živ, nego samo ide za tim da se što duže održava apsolutno izdvojen od svega što ga okružuje.»³⁷³

Bili su to početni detalji otpora, ali ne izravnog i otvorenog, već takvog da Latasove političke ideje o dolasku novoga, ljepšega doba u turskome carstvu ostanu potisnute, negdje u drugome, trećeme planu, daleko ispod nepovjerenja koje gatački knez ima prema njima. Takvo ponašanje svoje pravo značenje dobija u slikama Zimonjićevog stizanja na tron etički ostvarenog pobjednika, odlučnog da se mora potpuno koncentrisati na mjesto i okolnosti u kojima se bori da preživi i sačuva svoje dostojanstvo, da mora djelovati kao dosljedni nastavljač vjekovnih shvatanja o javnom neispoljavanju svojih misli pred onima koji su jači.

A, jedno od takvih shvatanja, u stvari temeljno za Zimonjićev otpor, nalazimo u dva eseja – *Gvičardini i Andrić*, od Iva Tartalje i *Ivo Andrić i Frančesko Gvičardini* od Nikše Stipčevića.

Iz prvog eseja saznajemo kako je dva autora iz dvije udaljene istorijske epohe povezaloo isto zanimanje za smisao i značaj ćutanja i ćuvanja tajne. I dok se Gvičardinijevo zanimanje za ćutanje i tajnu može shvatiti kao preporuka tog firentinskog istoričara i političara svima onima koji se žele saćuvati od tiranskog nasilja, i to tako što će uvijek, na svakom mjestu i u svakom vremenu, biti na oprezu, što se ljudima nikada neće povjeravati, što ni u kome slućaju neće pokazivati osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva, dotle je Andrićevo zanimanje nastalo kao rezultat dugogodišnjega iskustva koje je, po pravilu, ćuvao jedino za sebe.

Slična kazivanja nalazimo i u drugom eseju, u kojem Nikša Stipčević tvrdi kako je Gvičardinijeve principe Andrić konaćno prihvatio nakon što je, u strašnom vremenu između 1941. i 1944. godine, najintenzivnije proućavao njegovo djelo. Do prihvatanja je došlo zbog srodnosti s pesimistićkim raspoloženjima poznatog Italijana koji je, živeći u vremenu Savanarolinih lomaća na kojima su gorjeli i ljudi i njihova umjetnića djela, u vremenu kada je u Italiji razoren dotadašnji, sredići politićki život, kada su izgubljene

³⁷³ Miodrag Petrović: Ćutanje koje govori – ibid, str. 260

mnoge teritorije, a svuda vladali tirani i opaki sveštenici, nalazio snage da poziva na podizanje životne snage, čeličenje karaktera, obnovu moralne hrabrosti, iskrenosti, discipline i slobode, ali i na neprihvatanje otvorenog protivljenja vladaru, na sveprisutni oprez i neprestano pretvaranje. Ugledajući se na tog velikog Italijana, Andrić se odlučio na služenje razumu, na kazivanja o čovjeku pojedincu čiji izbor nikada ne smije biti sveden na jedno ili drugo, već da se, između sile i pokoravanja sili mora pronaći srednje rješenje koje će pojedinca izvesti na put dostojanstva i uspjeha, na usmjerenost prema «čovjeku-pojedincu, na to kako da se njegovo jezgro očuva od onoga što je spolja, na stalnu pažnju, budnu brigu i hladnu promišljenost da bismo se očuvali da ne budemo prevareni, iskorišćeni i oboreni.»³⁷⁴

Zimonjić je takav otpor ispoljio neodređenošću iskaza, gestikulacijom i, najviše, ćutanjem koje se, prema Andriću, pojavljuje zato što su «mnoge nevolje života naučile čoveka da ćuti»³⁷⁵, zato što je ćutanje snaga koju ispoljavaju samo najmudriji, što «najlepše i najstrašnije stvari ipak nisu nikad kazane.»³⁷⁶ Svjestan tih istina, Zimonjić je ćutao, sjedio bez riječi, bez odgovora na teška pitanja, pa čak i na ona o privatnome životu, preko kojih je prelazio kao da ih ne razumije. Otuda i zaključak da je njegovo ćutanje smisljeno i mudro, da se iznad Latasove političke i vojne svemoći «uzdiže gatački knez u kojem dominira njegova ljudska i moralna ispravnost. To je ćutanje superiornog odricanja, ćutanje u kojem njegova mudrost dolazi do vidljivog izražaja. Sada je očigledno da nije u pitanju strah, već duboko ljudsko iskustvo koje zna meru stvari.»³⁷⁷

Na ćutanje, kao temeljni izraz otpora, nadovezana je neodređenost Zimonjićevih iskaza, čije se suštinske karakteristike otkrivaju u posebnoj boji glasa, u posebnom načinu govora, u tome što je, u trenucima kada je trebao izgovoriti Latasovo ime ili njegove titule, očigledno zastajkivao, što nije htio ili nije mogao da ih kaže i saopšti javno. I kad je govorio, Zimonjić je govorio tako da je izgledalo kao da to čini nezainteresovano, naizgled automatski i odsutno, neodređeno i suzdržano, govorio tako da njegove oskudne riječi nisu kazivale ništa određeno niti konkretno. Neodređenost se

³⁷⁴ Nikša Stipčević: Ivo Andrić i Frančesko Gvičardini - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 672

³⁷⁵ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 147

³⁷⁶ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 223

³⁷⁷ Miodrag Petrović: Ćutanje koje govori – ibid, str. 265

naročito ispoljila u čestim ponavljanjima uzvika *ja*, izgovorenog na kraju raznolikih Latasovih konstatacija, koje je u suštini bilo «više neodređen zvuk nego reč, a ukoliko je bilo reč, nije kazivalo ništa, niti potvrđivalo niti poricalo ono što je rečeno, niti je podsticalo na dalji razgovor.»³⁷⁸ Neodređenost se govora ispoljila i onda kada su Latasova pitanja bila direktna i konkretna, kao ona o granici sa Crnom Gorom, o glavnim crnogorskim ljudima, o Turcima oko Gacka i po istočnoj Hercegovini. Posebno treba naglasiti da se taj vid otpora svodio isključivo na to da je Bogdan Zimonjić, naizgled, sjedio prirodno i mirno, kao mudri starac koji, suzdržanošću govora i neodređenošću riječi, nastoji pobijediti Latasa, čovjeka s kojim se ne može hazarderski kockati, ni šeretski šaliti, a pogotovo ne u razgovoru s njim naivno griješiti.

Na kraju, Zimonjić svoj bunt ispoljava i tako što nastoji da ne kaže ništa precizno niti jasno, da svoje misli skriva dosljedno i potpuno, da Omer-pašinim upornim zahtjevima odolijeva tako što će govoriti nejasno i uvijeno. Otuda i spasonosni izlaz koji nastaje iz potrebe da se u komunikaciju, umjesto riječi koje se ne izgovaraju, umjesto »verbalnog iskaza koji nedostaje, uvedu mimika i gest. Međutim, gest i mimika nemaju ulogu da se pomoću njih kaže samo jedno *ne*. U njih su uneta važna moralna i duševna značenja.»³⁷⁹

Ono što je dodatno bitno za gestikulaciju i mimiku jeste činjenica da je u takvom načinu izražavanja Zimonjić morao paziti da se pred pašom na bilo koji način ne oda. Zato je njegova gestikulacija u svakom trenutku bila usmjerena jedino na to da iskaže ono što ne misli, a što Latas želi da čuje, da u vidljivim manirima pokaže ono što on nije, a da pravoga sebe sakrije u dubinama do kojih ne može doći niko. Usmjerenje se pokazuje i tokom Latasovog pokazivanja pravoslavnoga krsta, kada je Zimonjić gledao pogledom koji je, istovremeno, izražavao i čuđenje pred Turčinom koji se krsti kao pobožni pravoslavni hrišćanin, i gnjev što to radi nevjernik, i prezir jer se krsti neiskreno i lažno. «Ali taj pogled je bio brz, kao kratka munja, nije trajao nego samo sevnuo, a odmah zatim ugasio se i izgubio pod spuštenim očnim kopcima, među lukavo nasmejanim, sastavljenim trepavicama.»³⁸⁰

Sakrivanje sopstvene ličnosti u skladu je i s Andrićevim uvjerenjima da pisci i umjetnici, dakle istaknuti predvodnici kakav je, u suštini, i gatački knez, treba da govore

³⁷⁸ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 86

³⁷⁹ Miodrag Petrović: Čutanje koje govori – ibid, str. 266

³⁸⁰ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 97

isključivo u svome djelu, dok na javnoj sceni moraju da ćute, da nikada ne kazuju ono što je vezano za njihovu ličnu i porodičnu intimu, ali ni za onu širu, društvenu, Moraju stoga što je, kako je to objasnio u svojim dnevničkim zapisima iz Sokobanje, čovjek koji priča u podređenom položaju u odnosu na onoga kome se priča, što se pričanjem odriče svoje ličnosti i prepušta tuđoj volji, koja njegovu intimu čini dostupnom svima, najmanje mudrim, a najviše besposlenim i nesmotrenim ljudima, kakav je i bezimeni mladić iz *Proklete avlije*, koji je slušao Ćamilovu priču o Džem-sultanu.³⁸¹ Zahvaljujući navedenim uvjerenjima, Andrić je postao ličnost koja se izražavala metaforički i neizravno, uvijek sa zadržkom svojstvenom čovjeku koji skriva vlastitu ličnost.

Sakrivanje sopstvene ličnosti u skladu je i sa slikama onih buntovnih mladobosanaca u kojima dominantno mjesto imaju njihova konspirativnost i zavjerenička djelatnost, koje su tražile skrivanje i izolovanost, tražile ćutanje, koje se ne odnosi samo na životnu spasonosnost, nego i na izuzetnost čuvanja tajne, na šta su spremni jedino oni koji do kraja ostaju samo svoji. U suprotnome, odavanjem tajne čovjek negira samoga sebe, izlazi iz zaštitničkoga kruga i ulazi u neminovnu propast. Kako to izgleda kada tajna izađe u javnost, Andrić je pokazao slikama gubljenja dotadašnjih moći, koje je posjedovao glavni junak pripovijetke *Slepac*, ili stradanjem nesrećnoga Ćamila iz romana *Prokleta avlija*. Iz pouke priče da čovjek odavanjem vlastitih tajni postaje gubitnik ili stradalnik, dolazi se do istina da «tajenje neke tajne nije samo pretpostavka umetničke čari, nego i uslov opstanka, brana za zaštitu čovekove intime.»³⁸²

Izuzetnost Zimonjićevog otpora, iskazanog kao dvostruka paralela, najprije s biblijskim mitom da Isusu Satana ne može ništa, a onda i s antičkim da Siziifa bogovi ne mogu poraziti ni u podzemnom svijetu, svoju potvrdu dobija na kraju susreta u kojem Latas ne uspijeva da ostvari svoj pakleni cilj. Ne uspijeva zato što je Zimonjić ostao istinski narodni i vjerski prvak koji je svojim sveštenečkim pozivom i kneževskom titulom, vojvodskom čašću i vezanošću za narodnu svakodnevicu postao uzor borca za nacionalni, vjerski i klasni identitet. Postao je «isturanjem patrijarhalne zatvorenosti i unutrašnje nedodirljivosti, te tako što je u ime hercegovačke sirotinje istupao i njenim

³⁸¹ Ivo Andrić: Dnevnik - Sokobanja, leto 1942 – *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 14/1998

³⁸² Ivo Tartalja: Gvičardini i Andrić - *Sveske Zadužbine Ive Andrića* 5/1988, str. 222

glasom govorio»³⁸³ uvijek, pa i onda kada je stajao naspram carskoga seraskera koji je u tom vremenu, svuda gdje je stizao, donosio stradanje i smrt. Upravo se stoga Zimonjić pokazuje istinskim pobjednikom, nedodirljivim, neuhvatljivim za đavolsko iskušavanje, »pravim ovaploćenjem pasivnog otpora Turcima, jedinim Andrićevim odgovorom u ovom delu na brutalno ugnjetavanje koje simbolizuje Omer-paša.»³⁸⁴

Pobjedničke se slike pokazuju i nakon susreta, u Zimonjićevom trijumfalnom hodu kojim živ napušta nasilnikovu kuću. Pokazuju se i na kapiji Latasovog konaka kada je pred stražom zastao, a kada je izašao, krenuo je brzo prema hanu u kojem su ga očekivali ostali Gačani. Krenuo je tamo gdje nema neizvjesnosti i straha, tamo gdje će ponovo biti ugledni knez, a ne mali, beznačajni čovjek kojega je lako poniziti i ubiti, tamo gdje će ga svi hvaliti kao pravo oličenje Isusove ustrajnosti i antičke veličine.

No, šta se zaista desilo u Zimonjićevom susretu s Latasom ne može se pouzdano znati. Može se zato spekulirati, između ostaloga i na osnovu činjenica iz vremena nakon Zimonjićevog povratka kući, kada je knez oslobodio svoje drugove iz zatvora, a potom, na preporuku Omer-paše, poslao nekolicinu svojih saradnika «kod vladike Petra II da mu kažu da ne pušta Crnogorce po Hercegovini da četuju.»³⁸⁵ Spekulativnost je sadržana u tome da je Zimonjić u susretu s Latasom postigao dogovor da će, u zamjenu za oslobađanje svojih drugova, posredovati u sklapanju Latasovog mira s Crnogorcima. Mogućnost postignutog dogovora kazuju i riječi s kraja literarne karakterizacije susreta, kojima se obećava *vjera*, dakle izriče obaveza da će obojica ispuniti data obećanja, čime je nagovješteno da je Bogdan Zimonjić vođa kojega uvažava i carski serasker, da je moralno savršena ličnost koja »duševnu snagu crpe iz naslaga patrijarhalne kulture, iz vere i običaja, iz ubedenja da je jedino ono njegovo pravo»³⁸⁶, da je istinski pobjednik koji je od početka do kraja nepokolebljiv, ustrajan i neupitno pozitivan, što je opet posebno, jer se u Andrićevom djelu rijetko sreću takvi, apsolutno savršeni likovi.

Pojava takvoga Zimonjića sastavni je dio ne samo literarnih, nego i istorijskih potvrda trajanja harmonije, njene izuzetnosti i neuništivosti.

Potvrde se pokazuju poslije Zimonjićevog susreta s Omer-pašom Latasom, kada je borbu protiv Turaka vodio i kao diplomata koji je 1851. godine na Cetinju sklopio

³⁸³ Miodrag Petrović: *Ćutanje koje govori* – ibid, str. 260

³⁸⁴ Vida Taranovski-Džonson: *Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana* – ibid, str. 331

³⁸⁵ Radovan Vučković: *Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas* - ibid, str. 173

³⁸⁶ Radovan Vučković: *Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas* – ibid, str. 134

ugovor o čvrstim i prijateljskim odnosima Hercegovaca i Crnogoraca, nakon čega se vratio u Gacko s titulom vojvode koju mu je, ovaj put, dodijelio Njegoš. Zimonjić je borbu vodio i kao nesrećni sužanj, kojega su Turci progonili, hapsili i držali u tamnici, sve dok ga 1852. godine, na zahtjev pravoslavnog naroda, mostarski mitropolit Josif nije izbavio tako što ga je zapopio i dao mu sveštenečki čin, a na kraju i kao hrabri ustanik koji je 1860. godine učestvovao u borbama protiv Turaka u Hercegovini. Nakon toga slijede nova hapšenja i tamnovanje u Mostaru, iz kojega se izbavio zaslugom ruskog konzula Bezobrazova, a zatim i borbe u Crnoj Gori 1862. godine, za šta mu je knez Nikola dodijelio titulu glavnog vojvode Drobnjaka, Pive, Banjana, Rudina, Bjelica i Gacka, i poklonio počasnu sablju. Titulu je dobio nakon razlaza crnogorskoga dvora s hercegovačkim vojvodom Lukom Vukalovićem, a s njom i obavezu da bude crnogorski povjerenik u Hercegovini. Dvije godine kasnije imenovan je za senatora, pa se iz hercegovačkog Gacka preselio u crnogorsko Grahovo, u kojem je boravio do 1875, kada se vratio u rodni kraj kako bi naredne tri godine učestvovao u velikom hercegovačkom ustanku, nazvanom Nevesinjska puška. Pobuna je rezultirala porazom Turaka, ozvaničenim najprije mirom u San Stefanu, a onda i Berlinskim kongresom koji je donio zvaničnu potvrdu da su ustanici na pragu cilja, nadomak slobode. Dolaženje na prag slobode potvrđeno je i završetkom Zimonjićevog ustaničkog puta, kada su ga, nakon ulaska Hercegovine u sastav Austro-Ugarske, nove vlasti postavile za gatačkoga kajmakama, na položaj koji je ubrzo napustio zbog neslaganja sa vladajućom politikom. Bio je to završni čin Zimonjićevog ratničkog i političkog djelovanja, na kojem se pokazao kao «umještan političar i vješt diplomata, a najbolji na sablji u desnici ruci. Turci su ga naučili pameti, pa se znao držati na varci i igrati u političkom kolu, ali je iznad svega bio dobar ratnik i vojvoda s popovskom mantijom i bradom, koji je ostao s narodom do posljednje bitke.»³⁸⁷

Nakon završetka ratničke i političke karijere slijedio je životni kraj koji je došao 1909. godine u Gacku, kada je umro i tu bio sahranjen.

Zasnovane na dokumentarnosti, navedene su potvrde neposredan povod za uvrštavanje Priče o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu u istorijske sadržaje, ali i za dilemu koja nas pokreće da se zapitamo: da li su istorijske činjenice o Zimonjićevom životnom kraju afirmativne ili negativne? Pitanje je neophodno stoga što se

³⁸⁷ Novak Mandić Studo: Zemlja zvana Gacko II – ibid, str. 273

Zimonjićevo napuštanje važnoga položaja može posmatrati iz dvije različite analogije – istorijske i literarne.

Prva je analogija zasnovana na istorijskim dešavanjima vezanim za Luku Vukalovića, hercegovačkog predvodnika u otporu Turcima, u još jednom od mnogih pokušaja građenja boljega svijeta.

Životni put vojvode Luke Vukalovića otpočeo je 18. oktobra 1823. na Zupcima, mjestu nedaleko od Trebinja, a onaj buntovnički 1852. kada je u svome rodnome kraju izabran za vođu otpora protiv Omer-paše Latasa. Pokrenut odlukom da Latasu ne predaju svoje oružje, otpor je ubrzo prerastao u ustanak, kojim su se Hercegovci pokušali oduprijeti reformi desetinskog poreskog sistema i samovolji prilikom prikupljanja poreza. Od tada, pa sve do 1857. godine, vođene su borbe s manjim ili većim intenzitetom, da bi 1858. otpočeo istinski ustanak, koji je okončan 1862. godine, kada su se u hercegovačke sukobe umiješali interesi velikih sila, za Srbe uvijek gubitnički i porazni.

Pod uticajem takvih interesa i kompromisa sklopljen je mir, čije su posljedice Vukalovićevo trajno napuštanje Hercegovine i odlazak u Rusiju. U toj je zemlji, u gradu Odesa, 6. jula 1873. godine Luka Vukalović završio svoj život, no ne kao istinski pobjednik, već kao pravi gubitnik. U tom smislu, poređenje između Luke Vukalovića i Bogdana Zimonjića ukazuje na mogućnost da priča o gatačkom knezu završava nestankom graditelja perspektive i pojavom poraženog vođe koji gubitnički završava svoj životni put.

Kraj Zimonjićevog življenja, obilježen napuštanjem politički važnog položaja, može se pratiti i kao paralela sličnog događaja iskazanog u Andrićevoj poetskoj alegoriji *Priča iz Japana*, u kojoj se pjesnik Mori Ipo, nakon uspješnog okončanja dugotrajne borbe protiv autokratske carske vlasti, odriče pobjedničkog slavlja i učešća u novoj vlasti. Razloge takvoga postupka Mori Ipo je pokušao objasniti svojim najbližim saradnicima iz vremena borbe, koji su, kao pobjednici, željeli da i pjesnik zauzme jednu od javnih funkcija i, zajedno s njima, postane dio nove, pravedne i slobodoumne vlasti. Objašnjenje je uslijedilo u pismu, na čijem je početku Mori Ipo zahvalio svojim drugovima na zajedničkoj borbi i pobjedi, potom ih zamolio da mu oproste što s njima ne može učestvovati u vlasti, onako kako je s njima učestvovao u borbi, a onda, kao poentu, iznio svoj životni credo: «Pjesnici su – protivno od drugih ljudi – vjerni samo u nevolji, a napuštaju one kojima je dobro. Mi, pjesnici, smo za borbu rođeni; strasni smo

lovci, ali od plijena ne jedemo. Tanka je i nevidljiva pregrada što me dijeli od vas, ali zar nije oštrica mača tanka, pa ipak je smrtonosna; bez štete po svoju dušu ne bih mogao preko nje do vas, jer mi podnosimo sve osim vlasti. Zato vas ostavljam, drugovi zavjerenici, a ako dođe ikad na naše carstvo kakva bijeda i iskušenje i bude potrebna borba i utjeha u borbi, potražite me molim vas.»³⁸⁸

Iz dvije suprotstavljene paralele, iz ovozemaljske poraznosti vezane za vojvodu Vukalovića i pobjedničke bajkovitosti vezane za pjesnika Ipoa, mogu se izvući dva zaključka – prvi gubitnički, po kojem Zimonjić nije stigao do cilja, da nije postao predvodnik koji je u svojoj zemlji izgradio bolji svijet, i drugi, da je on u *hercegovačkim pričama* jedini izuzetak koji ostvaruje ono što je nemoguće, da tokom čitavoga življenja postoji i traje kao graditelj harmoničnoga svijeta.

A, da je drugi zaključak daleko bliži istini, pokazuje se trajanjem najsavršenijeg karaktera iz *hercegovačkih priča* s istorijskom osnovom, ravnog opštepoznatim junacima iz srpskog epskog pjesništva, među kojima izdvajamo Banović Strahinju iz istoimene pjesme, koji pobjeđuje one pred kojima svi strahuju, a prašta onima koje svi preziru. Da im je zaista ravan, pokazuje se na osnovu činjenice da izuzetnost Zimonjićevog pobjedničkog puta nije vezana samo za njegovo trajanje u stvarnom, nego i u nadnaravnom, legendarnom svijetu, u kojem epski junak, zahvaljujući kolektivnom predanju, pamćenju i pričanju, egzistira vječno.

Na taj način ulazimo u još jednu, završnu potvrdu afirmativnosti Zimonjićevog lika, zasnovanu na legendarnom kazivanju o surovoj gatačkoj noći, o olujnoj mećavi u kojoj su centralni likovi ogromni Bogdan Zimonjić i maleni dječak, koji će kasnije postati trebinjski vojvoda Luka Petković. Legenda počinje tako što su obojica otišli da love, a kada ih je u planini stiglo nevrijeme, čak «ni iskusni i svemu vični Zimonjić ne mogaše puta kući da nađe. Vrteći se tako u začaranom krugu, Zimonjić je najzad sjeo pod jednu jelu, metnuo na krilo smoreno i preplašeno dijete, ogrnuvši i sebe i njega bijelom suknenom kabanicom. Kada sam u cik zore sit naspavan otvorio oči, pričalo je, kažu, docnije dijete, imao sam šta vidjeti: veliki snijeg zameo i pritisnuo svuda, samo po metra okolo nas – kopno.»³⁸⁹

³⁸⁸ Ivo Andrić: Priča iz Japana - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 105

³⁸⁹ Rajko Petrov Nogo: O brižnim ljudima, o Zimonjićevim rukama - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 229-230

Iako je pouka priče mnogostruka, mi ćemo se zadržati samo na jednom njenom aspektu, nastalom iz činjenice da je navedeno kazivanje, u stvari, legenda, da njegove riječi nisu dio realnosti i istorije, već iluzije i varke. Zato i nisu bitne riječi kojima je legenda ispričana, već nagovještaj iluzije kojom se hrani svaki smrtnik. Pouka je narodne priče, dakle, u tome da Zimonjićev lik u sebi sjedinjuje i epskog junaka, onoga koji se bori protiv zla, i legendarnu ličnost, koja snagom svoje duhovnosti otapa snijeg u gatačkoj mećavi, da sjedinjuje istrajnost hercegovačkoga kamena i snagu dinarskog čovjeka, s jedne strane dobroćudnog i učtivog, a s druge zagonetnog i uzdržljivog.

Takvim svojim završetkom Priča o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu donosi jednu od zajedničkih poruka svih *hercegovačkih priča* s istorijskim sadržajima - da su utemeljeni na stvarnim i dokazanim činjenicama, na podacima iz naučnih dokumenata, na Andrićevom neprestanom proučavanju istorije, ali i drugih nauka, kakve su etnografija, arheologija i antropologija. Utemeljenost se pokazuje i u proučavanju arhivskih i gruntovničkih spisa, crkvenih zapisa, ljetopisa i navoda raznolikih putnika, u slušanju priča starih ljudi i posmatranju slika velikih majstora, koje je Andrić preobrazio u literarno kazivanje, u imaginarnu stvarnost, u «svet koji dospeva u slobodniji odnos prema prostoru i vremenu.»³⁹⁰ U tome smislu *hercegovačke priče* s istorijskim sadržajima predstavljaju prave istorijske studije, s dešavanjima koja su naučno utemeljena i s likovima čija su imena autentična, s kazivanjima potpuno vezanim za bosanskohercegovački prostor iz kojeg su nastala, a potom ga nadrastala i prevazilazila, dostižući daleko veće razmjere od onih svakodnevnih i svima mogućih.

PRIČA O NEIMENOVANOM MOSTARCU I ALIJI ĐERZELEZU

Druga u istorijskim sadržajima je Priča o neimenovanom Mostarcu i Aliji Đerzelezu, čija se posebnost ogleda u tome što s njom završavaju kazivanja o odsustvu potpune disharmonije s nasilnicima i ubicama, s onim koji sudbinski utiču na nestanak prvobitnog, harmoničnog svijeta.

Na početku priče su slike mogućeg graditelja harmonije - Alije Đerzeleza, stvarnog, nesavladivog junaka i ratnika koji je uslovio da kazivanje o njemu i neimenovanom Mostarcu uđe u istorijske sadržaje *hercegovačkih priča*. Omogućio je

³⁹⁰ Radovan Samardžić: Andrić i istorija – ibid, str. 500

stoga što je Đerzelez, prema izvorima turskih ljetopisaca, u stvari «Gerz-Iljas ili Gerz-Eljaz, koji je bio učesnik Krbavske bitke iz 1493. i ratova u Bosanskoj Krajini od 1479. do 1480. godine»³⁹¹, koji je, kao pravi heroj, stekao veliku slavu u muslimanskom stanovništvu, a, kao pobožan čovjek, na svim mjestima bio poštivan kao pravi svetac.

Specifičnost je Đerzelezovog pobjedničkog lika i u tome što je, osim za istoriju, vezan i za legendu, za izmišljeni svijet narodnih pjesama i priča, u kojima se «prvobitno mitsko pra-vreme veže za određeni geografski prostor, stvaralački oblikuje jedan sasvim nov svet i kosmos, lični duševni sadržaj transformiše u konkretnu formu, a pojedinačno pretvara u opšte.»³⁹² Pokazuje se to i u Đerzelezovom savršenstvu u vremenu njegove mitske postojanosti, izražene i u romanu *Na Drini ćuprija*, u kojem ga srećemo u okviru pojave i ostalih mitskih likova: «Rada Neimara koji je sagradio sve što je lepo i trajno po srpskim zemljama, vile brodarice koja ometa rad, dvoje uzidanih bliznadi – Stoje i Ostoje, njihove majke koja doji svoju žrtvovanu decu kroz otvore na stubovima, crnog Arapina i Starine Novaka.»³⁹³ Srećemo ga kao čovjeka koji je za višegradsku, muslimansku djecu bio jedan od velikih junaka iz herojskih vremena, daleko značajniji od Marka Kraljevića, jer je samo on, zahvaljujući ogromnoj snazi i krilatom konju natprirodne, divovske veličine, mogao da, pored ćuprije na Drini, ostavi ogromne udubine. I, ne samo za djecu, Đerzelez je bio izuzetan i za odrasle, što potvrđuju legende, priče i pjesme u koje je ušao kada su ga «Sarajlije prisvojile i učinile savremenikom Gazi Husrefbega, dali mu kulu i posebnu kuću u Sarajevu gde je stanovao sa svojom starom majkom i sestrom Ajkunom.»³⁹⁴ U pjesme je ušao i kao legendarni junak koji je, svuda gdje je stizao, dijelio megdane s najvećim junacima svoga vremena. Po toj svojoj osobini dobio je i svoje slovenizirano prezime Đerzelez, nastalo od turskih sastavnica *đerz* i *elez*, što znači čovjek koji se bori buzdovanom.

Đerzelez je u pjesme ušao zahvaljujući ogromnoj fizičkoj snazi kojom je pobjeđivao sve, naprasitom temperamentu pred kojim su se sklanjali svi, te spremnosti da svakome izađe na megdan. Otuda je i postao heroj o kojemu su se pričale priče, pred kojim je «išla pjesma i ćutanje, puno udivljenja i poštovanja. On je nosio slavu mnogih

³⁹¹ Vlajko Palavestra: *Legende iz starog Sarajeva - Sveske Zadužbine Ive Andrića 16/2000*, str. 130

³⁹² Predrag Palavestra: *Skriveni pesnik – ibid*, str. 12

³⁹³ Vladan Nedić: *Ivo Andrić i narodna književnost – Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 315-316

³⁹⁴ Slavko Leovac: *Pripovedač Ivo Andrić – ibid*, str. 14

megdana i snagu koja je ulijevala strah; svi su čuli za njega, ali ga je malo ko vidio, jer je on projahao svoju mladost između Travnika i Stambola.»³⁹⁵ Poštovanje i slavu Đerzelez je stekao i kao mitski polubog, svima nedostupan i dalek, i zato od svih odvojen i vječito usamljen. Takvim je ostao u mnogim naraštajima koji su ga, u formi narodne epske pjesme, predavali jedni drugima, i tako stvorili legendarni lik, oblikovan na temelju građe iz narodnog stvaralaštva, u kojemu je iznijeta, «pomalo jednolika, povest njegovih silnih sukoba. Junak deli megdane u Klokotima ravnim kraj Travnika, u Sarajevu pod kulom, na Ivan-planini, u Romaniji, u magli na Dunavu, u Mletku pitomome, u Mađarskoj, u Sibiru kamenom, u polju stambolskom. I prozno narodno predanje okrenuto je istoriji njegovih podviga. Usmenu literaturu zanimali su samo megdani Alije Đerzeleza i ništa više.»³⁹⁶

Nesavladivi Alija Đerzelez trebao je obilježiti i drugu priču s istorijskim sadržajima, u kojoj se javlja u skladu s ustaljenim obrascem iz istočnjačkih kazivanja, kojega je Isidora Sekulić utvrdila u svom eseju *Istok u pripovetkama Ive Andrića*. Prepoznatljivost je obrasca u načinu Andrićevoga izlaganja koje na istočnjačko usmeno kazivanje podsjeća po prisutnosti mnogobrojnih, kratkih i efektnih epizoda, a naročito po «glavnoj liniji razvoja u priči koja se drži stare sheme govorne istočnjačke priče: putuje se, pa zakonači, pa se ujutro dalje ide, pa se sretne kaluđer, pa Ciganin, pa neko veselje, pa reka koju treba preći. Najvažnije se dešava uz put, na drumu, u hanu. Uz put se pije, voli, razračunava, ubija, umire. To je, uglavnom, ritam»³⁹⁷ koji čini osnovu Priče o neimenovanom Mostarcu i Aliji Đerzelezu, u kojoj su sva dešavanja vezana za boravak glavnih likova u višegradskom hanu, starinskoj verziji barova, restorana i kabarea iz priča sa sadržajima iz modernog doba.

U skladu s navedenim obrascem, pojava je glavnih likova uslijedila nenadano, stoga što su na svojim putovanjima zaustavljeni pred snagom razgoropađene prirode koja rijeke čini divljim, a mostove neupotrebljivim. Otuda i zajednički ulazak u višegradski han koji, po istom obrascu, ne donosi junačke podvige, usmjerene ka

³⁹⁵ Ivo Andrić: Đerzelez u hanu – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 10

³⁹⁶ Vladan Nedić: Ivo Andrić i narodna književnost – *ibid*, str. 313

³⁹⁷ Isidora Sekulić: *Istok u pripovetkama Iva Andrića – Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str.

savladavanju izuzetne prepreke, već pruža priliku za odmor i zaborav na nevolje što ih obični ljudi ne mogu savladati.

Pružna mogućnost i za trodnevnu terevenku u kojoj se Alija Đerzelez pokušava predstaviti jednim od veseljaka koji uživaju u zabavi i opijanju, pjesmi i šali, jednim od «meraklija i orijentalaca predanih lepoti ili prošlosti, koji zapadnjačkom pragmatizmu suprotstavljaju rasipni orijentalni hedonizam, koji su opsjednuti likom stvarne ili izmišljene žene, koji su spremni da se odreknu svega u korist ljubavi i lepote.»³⁹⁸

Odricanje se pokazuje trećega dana boravka u višegradskom hanu kada, fasciniran savršenom ljepotom neimenovane Mlečanke, jedine žene među putnicima zaustavljenim u višegradskom hanu, osjeća zadovoljstvo čovjeka koji uživa u tjelesnim dodirima s prelijepom strankinjom. Osjeća stoga što je «čovjek od krvi i mesa, čovek strasti, s jakim, zdravim telom, s telesnim nagonima, biološkom i erotskom motivacijom samopotvrđivanja, ali i s preosećajnom dušom, s većitim ljudskim nemirom u težnji za osvajanjem nemogućeg i apsolutnog, za osvajanjem nebeskog ideala harmonije, sklada i lepote, za osvajanjem ideala u liku žene.»³⁹⁹

Đerzelezove fascinacije rezultat su i činjenice da se ženska ljepota veže za ljudske želje, za «jednu od nesmirljivih sila koja oblikuje čoveka i kad on nije svestan njenog prisustva, koja ga pokreće ka zlu ili dobru, ka zločinu ili lepoti, ka ludosti ili mudrosti. Ona je, dakle, momenat dionizijski, u ničeovskom smislu te reči, bujni izliv, ekspanzija čovečnih mogućnosti ka ispunjenju u onome što to ispunjenje čini za čoveka važnim, ili mu bar tako izgleda.»⁴⁰⁰ Ona je i motiv da, zajedno s veseljem, pokrene ljubav, da ostvari sve pretpostavke neophodne za stvaranje harmonije, radosti i sreće.

Trodnevna terevenka je karakteristična i po tome što u njoj, pored zaustavljenih putnika, sudjeluju i višegradski besposličari, svi odreda obični i mali, neindividualizovani ljudi, prepoznatljivi jedino po stvaranju tipične kafanske atmosfere u kojoj se «povazdan čula šala, smijeh, pljesak, glas defa i šargije ili zurle, zvuk kocaka na suhoj dasci od igre šešbeš, roktanje i cika putene čeljadi.»⁴⁰¹ Na taj način atmosfera terevenke u višegradskom hanu postaje identičnom s veselim zabavama u Zarijevoj mehani, jednom od onih mjesta iz romana *Na Drini ćuprija*, u kojima se moglo

³⁹⁸ Radovan Vučković: Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi - ibid, str. 173

³⁹⁹ Predrag Palavestra: Skriveni pesnik – ibid, str. 184

⁴⁰⁰ Miroslav Egerić: Četiri elementa u Andrićevoj viziji čoveka – ibid, str. 215

⁴⁰¹ Ivo Andrić: Đerzelez u hanu – ibid, str. 10

nesmetano piti, slobodno govoriti i neobuzdano ponašati, što se drugdje ni pomišljati nije smjelo. Zato su se tu okupljali ljudi svih društvenih slojeva i zanimanja, među njima i ljudi s društvenoga dna, kakav je Ćorkan, a onda i mladići iz uglednih gazdinskih kuća, koji su uživali uz svirku, šalu i rakiju, dakle uz sve ono što je opijalo putnike u višegradskome hanu.

Uživao je i Alija Đerzelez, ali samo do preokreta, do trenutka prelaska harmonije u disharmoniju, u kojem centralno mjesto imaju završni pripadnici svijeta koji nikada ne pokreću potpuno i konačno zlo.

Prelaz počinje s pojavom neimenovane Mlečanke, čija je posebnost u tome što je bajkovito lijepa, nježna i mlada žena iz dalekoga, stranoga svijeta, iz italijanskih Mletaka, na koje su aludirali njena zelena haljina i bijeli veo, dakle odjeća s bojama svjetlosti i radosti mediteranskog svijeta. No, njena se istinska posebnost pokazuje onda kada je, na Đerzelezov primitivni pokušaj da je dodirne, reagovala evropski odlučno, tako što ga je pogledala s gospodskim prezirom, potom usplahireno pobjegla u svoju sobu, zaključala vrata i zatvorila prozor kako bi se zauvijek odvojila od prostote balkanskoga svijeta. Odvajanje je bilo sudbinsko, jer je donijelo istinu da nije nestala neka stvarna žena koja će se ponovo javiti, već nestvarna žena iz iluzije i sna, ona koja je «samo pusti san, neshvatljivi ideal, neostvarena čežnja, nedohvatljiva gospodarica srca, jer gotovo uvek postoji neka nevidljiva prepreka koja sprečava ostvarivanje snova.»⁴⁰²

Ako je u pitanju nestvarna, žena iz sna koja ne može postati realnim akterom disharmonije, onda je obaveza postaviti pitanje: otkuda ona u *hercegovačkim pričama*?

Otuda, što je u pitanju žena koja se u Andrićevim djelima javlja kao «ideja, nešto božansko što daje smisao životu muškaraca, kao platonovska ideja koju muškarac opaža u polusnu ili halucinativnom stanju, ali je i oseća tako strasno da ona za njega postaje opipljivija od bilo čega što je realno.»⁴⁰³ Pojava je takve žene irealna, jer pred muškarca iskrsava iznenada, bez najave, kao san pretvoren u stvarnost, kao nedostižna i nepristupačna osoba, kao ideal za kojim se žudi i traga. Iz takvoga je viđenja proizašla slika žene koja ide u red Andrićevih «himera neprolazne lepote i ljubavi, u red žena kao nečeg što nit je bilo niti može biti. Takva himera je žena karakterističnog imena Jelena, koja se pojavljuje pripovedaču u polutami i u noći, u snovima i u snoviđenjima, koju on

⁴⁰² Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 9

⁴⁰³ Radmila Gorup: *Žene u Andrićevom delu – Sveske Zadružbine Ive Andrića 12/1996*, str. 255

ne može dohvatiti, izmiče mu čim hoće da je dostigne, da se uveri u njeno čulno postojanje i u slast njenog bića. Zbog toga pripovedač Jelenu i naziva priviđenjem, nevidljivom ženom, ženom koje nema»⁴⁰⁴, koja jeste sudbinska, jer je muškarac nikada ne može dodirnuti niti s njom razgovarati, jer uvijek izmiče i nestaje. Ona je takva, jer je «stavljena u neprikosnovenu daljinu iz koje neodoljivo privlači, ali se do nje ne može doći. Žena je tu metafizička slika kojoj su upućene sve plamene nade; to je ideal o kome se stalno sanja i koji stalno lebdi pred unutrašnjim pogledom čovjekovim.»⁴⁰⁵

Objašnjenje zašto je tako dao je Dragan M. Jeremić, koji nas upućuje na dva Andrićeva djela – na *Ex Ponto* i pripovijetku *Smrt u Sinanovoj tekiji*, u kojima se žena ne javlja kao stvarno biće, s realnim, fiziološkim i psihološkim osobinama, nego kao metafizičko stvorenje koje pokreće krupna pitanja i ogromnu neizvjesnost od koje se ne može pobjeći niti sakriti, čak ni u posljednjim životnim trenucima, pred odlazak u smrt. Ne može se pobjeći zato što je, po Andriću, žena «jedan princip koji u život unosi nešto što je samosvojno i nezamenljivo, jednu snagu koja može da uzdigne i da upropasti, da uznese i da uništi. I taj princip je nekako bliži samoj srži života, njegovim osnovnim karakteristikama i bitnim odlikama: prolaznosti, nesigurnosti, nesređenosti. I da bi se pokazale te životne odlike, žena je neophodna. U njenoj prirodi je da bude promenljiva i da unosi promene u život, da stvara patnju i da sama pati, da žudi za novim i da za to novo strada.»⁴⁰⁶ No, kao nestvarna, žena iz sna, Mlečanka to ne može ostvariti potpuno, zbog čega se njena pojava može posmatrati jedino iz perspektive mogućeg, a nikada ostvarenog graditelja disharmonije.

Osim Mlečanke, u aktere prelaza harmonije u disharmoniju spada i neimenovani Mostarac, poseban po tome što je u pitanju istinski umjetnik življenja, kakav postoji i u umjetničkim, kao i u sadržajima iz modernog doba, u slikama turskih oficira, fra-Serafina i Nikole Kriletića, te po tome što se javlja kao nedovoljno personalizovani lik, bez imena i prezimena, bez tačnih podataka o društvenom i socijalnom statusu, bez navođenja tačnoga odredištva svoga putovanja.

Nedovoljna se personalizacija može nadomjestiti identifikacijom drugog glavnog aktera s tipičnim mostarskim liskama koji se, prema etnopsihološkoj

⁴⁰⁴ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 70-71

⁴⁰⁵ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*, str. 554-555

⁴⁰⁶ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 6

karakterizaciji Jefta Dedijera, prepoznaju po neizmjernej duhovitosti, lukavosti i domišljatosti, po ismijavanju prostih i naivnih ljudi, po tome da je svaki od njih šaljivdžija, koji je «uvijek sposoban na šalu, ismijavanje i ogovoranje, koji će se našaliti i na račun vladike, koji će i pored mrtvaca šalu zbijati. Svakome se narugati, naći greške i smiješne osobine, izdjenuti zgodne i duhovite nadimke, njihova je sposobnost. To su oni koji nalaze smiješne stvari u pojedinih ljudi, u raznim običajima, krajevima, bratstvima i vjerama. To su oni koji smišljaju smiješne priče o seljacima susjednih oblasti, oni koji ismijavaju slabe, parodiraju pjesme, opjevaju otmice i seljačke tuče, oni koji nikad u životu nisu zaplakali, niti se čega zastidjeli»⁴⁰⁷, oni koji se nigdje i nikada ne zaustavljaju, već uvijek i na svakome mjestu nastavljaju svoj pobjednički put.

Pokazuje se to i u trenucima kada je Mostarac, nakon što je tri prethodna dana s njim pio, odlučio da ismije slavnog turskog junaka Aliju Đerzeleza. No, ne sam, već zajedno s neimenovanim Fočakom, još jednim iz galerije nedovoljno personalizovanih, zaustavljenih putnika u višegradskom hanu, s kojim se dogovorio da izvedu komediju kojom će ismijati ljubavne fascinacije legendarnog junaka i tako pokrenuti sveopšti smijeh.

I, zaista, komedija je ostvarena u toku Fočakovog nadmetanja s Đerzelezom za prelijepu, neimenovanu Mlečanku, jedinu ženu u istorijskim sadržajima *hercegovačkih priča*. Nadmetanje otpočinje verbalnom raspravom u hanu, a nastavlja utrkivanjem ispred višegradskog hana, i to tako što se Fočak, u stilu istinskoga lakrdijaša, nakon samo «dva-tri koraka zaustavio, tapšao rukama i tapćao nogama na mjestu, kao kad varamo djecu da trčimo tobože za njima»⁴⁰⁸, a Đerzelez tako što se, pokrenut neizmjernom željom da dođe do Mlečanke, ali i ogromnim bijesom zbog pojave onoga koji osporava njegovo pravo, pokazuje kao pravi, legendarni, izuzetni junak koji ne dira nogama zemlju, ne trči, već leti. Kraj komedije je došao onda kada je niski Đerzelez jedva dohvatio pobjedničku jabuku koju su nagovoreni dječaci postavili daleko iznad junakove visine, iza čega su uslijedili sveopšta vriska, plač i smijeh.

Završetak komedije nagovjestio je mogućnost Đerzelezove identifikacije s Ćorkanom, no samo formalne, ali ne i suštinske. Formalne stoga što su obojica pobijedili, a nesuštinske stoga što je, u alkoholičarskoj viziji, pijani Ćorkan stigao na

⁴⁰⁷ Jefto Dedijer: Hercegovina – ibid, str. 119

⁴⁰⁸ Ivo Andrić: Đerzelez u hanu – ibid, str. 13

drugu stranu svijeta, u sanjane prostore ljubavi i sreće, a rastriježnjeni Đerzelez do poniženja, do istine da nije stvarni, već ismijani pobjednik. Razlika je i u tome što je prvo višegradsko ismijavanje okončano sveopštim pomirenjem u Zarijevoj mehani, a ono drugo pojavom bijesnog i strašnog junaka koji pokušava, ali i ne uspijeva uništiti sve one koji su ga ponizili i ismijali.

Mostarčeva se ismijavanje Alije Đerzeleza može posmatrati i kao ponovljena pojava jednog od stvarnih mostarskih obješenjaka koji se drugima ne suprotstavljaju otvoreno, kavgama i tučama, nego daleko suptilnije, onako kako to svjedoči Danilo Marić u svome romanu *Vasa Kisa*.

U pitanju je, dakle, suptilno ismijavanju ljudi koji su svuda izazivali strah, samo s tom razlikom da je ismijavanje legendarnog Đerzeleza ništavno prema onome što je stvarni Vasa Kisa uradio u Sarajevu, uoči Drugog svjetskog rata. Njegov je liskaluk vezan za miting njemačkih fašista, na kojem je ismijao germansku sistematičnost i arijevsku nadmenost. Ismijao ih je tako što se, nagovoren od komunista, na mitingu pojavio kao vrhunski glumac koji se izgledom, a naročito govorom na čistom njemačkim jeziku, te bojom glasa i gestikulacijama, pokazao identičnim njemačkome vođi. Upravo zbog takve sličnosti, svi su prisutni povjerovali u vjerodostojnost Hitlerove pojave, ali su se zaprepastili kada su čuli antifašistički govor, kada su shvatili da je pred njima karikatura, a ne diktator kojega se plašio cijeli svijet. Otuda protest i pokušaj da se oponašatelj kazni, ali bezuspješan, jer je Vasa Kisa pobjegao od budućih nasilnika i ubica.

Identifikacija Vase Kise i neimenovanog Mostarca potvrda je činjenice da su ostvarili nemoguće – da su, svaki u svome vremenu, ismijali ljude kojih su se svi plašili, da su znali pronaći načine kako da se spasu i ostanu živi. Istovremeno, identifikacija je bitna i stoga što se iz nje može doći do objašnjenja razloga ismijavanja jakih ljudi, a koji se zasnivaju na karakterologiji mostarskih obješenjeka koju, u svom već pomenutom romanu *Vasa Kisa*, donosi Danilo Marić. Prema onome u šta nas želi uvjeriti Danilo Marić, Mostar je grad u kojem se poznaju svi, u kojem se svi redovno sastaju i razgovaraju, prepričavaju aktuelna zbivanja i događaji, ali tako da se ranije saznanome uvijek nešto oduzme i doda, i potom, u obliku ogovaranja ili zgodne šale, prenosi na ulice i u kuće.

Tvorci najpoznatijih šala su naročiti ljudi, nadaleko poznati po zajedničkom imenu liske. To su visoko cijenjeni ljudi koje vole i stari i mladi, obični građani i oni na

vlasti. Malo ih je, a poznaju se i po tome što žive po kafanama, što nisu zaposleni, a zarađuju tako što ih gazde materijalno pomažu. Posebna karakteristika tih ljudi potiče otuda što je «liska veseljak, trehaš, zabavljač, kazivalo, mangup, tvorac dosjetki i sitnih laži, uman čovjek, stanovnik birtija, sokaka i sijela, čaršijski izvor informacija, savjest grada, nadničar duhom, dežurni kritičar zla i afirmator dobra. Njegovo je da glasno izgovori ono što čaršija misli – a ona ne smije reći. Liske je da se upravlja po bečkom bontonu, njegovo je i da svaki namjernik ostane u vječitoj ljubavi sa Mostarom, da nekog zaštiti a jakog zajaše, da zabavlja čaršiju, a da se niko ne naljuti na njega. Liska je sve to i ništa od svega toga.»⁴⁰⁹

Među liskama najbolji je onaj koji se svojim šalama nametne gradu, koji uživa poštovanje cijeloga grada, kojeg uvijek čeka slobodno mjesto u društvu svih građana Mostara. A jedan od takvih bio je upravo i Vasa Kisa, autentična ličnost za koju su samo rijetki ljudi znali da je u pitanju Vaso Kisić, rođen 30. decembra 1898, da je u Pešti učio bačvarski zanat, ali da nikada nije radio, da mu je jedini posao bio liskaluk, zbog kojega je hapšen oko stotinu šezdeset puta, a protjerivan iz Mostara sedam puta. Najbolji je zato što je bio čovjek s dvostrukim likom, s maskom na glavi, kakvu su imali svi srednjevjekovni pajaci i dvorske lude, oni koji su glasno izgovarali ono što dvor misli, a ne smije reći. Otuda ga, s koljena na koljeno, prepričavaju svi - mladi i stari, siromasi i bogataši, neuki i učeni, plašljivci i heroji, seljaci i građani.

No, jedna od suštinskih karakteristika mostarske liske je i ta da, omalovažavanjem ljudi iz vlasti i oko vlasti, spoljašnjem svijetu donosi smijeh, dok onom sopstvenom, unutrašnjem, donosi jedino duhovne nemire i nemoć, patnju i jad. Donosi ih tako što ih ne ispoljava javno, već ih potiskuje duboko u sebe, u tamne prostore svog patničkog duha, čime dolazimo do izrazite suprotnosti između onoga što liska kazuje i onoga što osjeća, između spoljašnje slike nasmijanog i vedrog šaljivdžije, i duhovnog stanja preosjećajnog čovjeka koji svuda osjeća nemir i strah, između srednjevjekovnog pajaca koji se javno smije i melanholika koji ispod maske tiho uzdahuje i plače.

Stoga što je prisiljen da živi s prostacima, u neherojskom svijetu mizernih i bijednih, lukavih primitivaca, u svijetu «žaloslavih, takozvanih malih ljudi koji sve zaspau prašinom i blatom»⁴¹⁰, kojima ništa nije sveto, koji bi sve oko sebe učinili gubitnicima i

⁴⁰⁹ Danilo Marić: Vasa Kisa - objavljeno u PDF formatu

⁴¹⁰ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 311-312

stradalnicima, a kojima se ne može javno i odlučno oduprijeti, strašljivi se čovjek odlučuje da šalama i dosjetkama između sebe i svijeta «stavlja kakav-takav zaštitni zid, samo da se ne bi morao suočiti s nekom novom stvarnošću, misliti o njoj i doneti neki zaključak za sebe, pa možda i za druge. Dešava se da takvi ljudi postanu čuveni zbog svoje duhovitosti i svojih uspelih šala. Ali za onoga ko zna šta se iza toga krije, sve to nije ni šaljivo ni utešno. Ta tužna slava suviše je skupo plaćena jer sve šale ovog sveta ne vrede jednog parčeta stvarnog života»⁴¹¹, što nam, između ostaloga, potvrđuje i Vasa Kisa koji je svoj život okončao samoubistvom 19. aprila 1959. godine. Potvrđuje tako što s visina najvećeg među svim mostarskim liskama pada u mrak, što kazuje da takvi ljudi završavaju isključivo zbog poraznih istina da ostvarene harmonije u njihovome svijetu nikada neće biti.

Na takvu poraznu misao ukazuje i literarni, neimenovani Mostarac koji je svojim naglim nestankom iz sadržaja priče pokazao da ljudsko življenje obilježava dvostruka vizija, s jedne strane optimistička sa slikama povremene harmonije, radosti, veselja i smijeha, a s druge pesimistička sa slikama poraza i vječne tragedije. Pokazao je i to da nije ni mogući niti ostvareni razoritelj harmonije, već da je to neko treći.

Taj treći, što je izuzetak kakav postoji i u pričama sa sadržajima iz modernog doba, jeste Alija Đerzelez, najprije pobjednički, a onda karikaturalni lik kojega mogu ismijavati svi, a koji se nikome ne može osvetiti. Pokazuje se to, najprije u nesavršenim slikama nekada nepobjedivog junaka, u pojavi pijanog, neobično niskog i zdepastog muškarca koji hoda sporo i raskoračeno, koji govori nevješto, kojem u komunikaciji neprestano nedostaju potrebne riječi, a potom i u istinama da je njegova pojava nastala po ugledu na rekreirani mit kojega je uveo Tomas Man, drugi njemački pisac koji je, pored Getea, uticao na Andrićev književni rad. Uticaj je ostvaren sličnom stvaralačkom orijentacijom, tako što se, prema Manovoj koncepciji, istorijska osnova ne određuje prema činjenicama, pisanim dokumentima ili nekim drugim nepristrasnim svjedočenjima, nego kao neprekinuti tok vremena, koji traje izvan svih realnih računanja godina i vijekova, kao pretenzija da se obezvrijedi mit, da se ukaže na njegove mistifikacije i laži.

Andrić je mit obezvrijedio tako što je Đerzelezu dodijelio ulogu tuđinca i stranca, neprilagođenog ljudima iz realnoga svijeta, što ga je «spustio među ljude,

⁴¹¹ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 207

učinio ga tuđim među njima i na taj način još više pojačao razliku između običnih ljudi i usamljenog stranca i heroja.»⁴¹² Obezvrijeđenost je ostvarena i tako što je Andrić, po uzoru na Manovo djelo, u rekreirani mit «projicirao savremenu psihologiju, i time ga humanizovao i demistifikovao. Isto kao i Tomasu Manu, tako su i Andriću zajednički: težnja ka univerzalizmu, jedna istoričnost višeg reda, tema reda i nereda, obrećenost ispitivanju iracionalnih pokretačkih sila u čoveku i problem moralne odgovornosti, jer su obojica, zapravo, moralisti.»⁴¹³

Prelaz iz harmonije u disharmoniju, ostvaren u zajedničkoj pojavi nestvarne žene, mostarske liske i karikaturalnog lika, uvod je u tragediju, samo ne sudbinsku, s bolom, nestajanjem i umiranjem, već nepotpunu, s porazom glavnog aktera priče.

Poraz se počinje ostvarivati kada svoje ljubavne fascinacije Đerzelez pokušava ostvariti nasilnim ulaskom u odaje obožavane žene, kada je pokušava oteti i sjesti do sebe, za kafanski sto, kako bi svima u višegradskome hanu pokazao da je on snažni, proslavljeni ratnik koji na svakome mjestu i u svakome vremenu ostvaruje svoj željeni cilj. Tom svojom nimalo zanosnom odlučnošću Đerzelez se pokazuje kao «savremeni junak, prvenstveno slabi čovek, nemoćan da prodre izvan svog duhovnog i telesnog obruča, naročito ako mu se na vidiku ukaže neka lepa žena»⁴¹⁴, ali i kao primitivni muškarac za kojega je žena nepotpuno ljudsko stvorenje, potrebno jedino da seksualno zadovoljava muškarca. Pokazuje se i kao potpuna suprotnost vitezu i junaku, kao nasilnik koji do savršene žene želi stići zahvaljujući snazi, kao sirovi grubijan koji «raspolaze ratničkom vrstom snage i energije, ali su mu nepoznate one koje zahtijevaju suptilniji pristup.»⁴¹⁵

Poraznost nastaje i zbog civilizacijske razdvojenosti između Alije Đerzeleza, Turčina i orijentalca, i neimenovane Mlečanke, Talijanke i Evropljanke, a onda i zato što se žena iz zapadnoga svijeta pojavila samo na tren i nestala isto tako neočekivano, kao što nestaje brzo sve ono što je zanosno i lijepo.

⁴¹² Predrag Palavestra: *Skriveni pesnik* – ibid, str. 184

⁴¹³ Branimir Živojinović: Ivo Andrić i nemačka književnost – zbornik *Ivo Andrić, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1962*, str. 258-259

⁴¹⁴ Slavko Leovac: *Pripovedač Ivo Andrić* – ibid, str. 15

⁴¹⁵ Svetlana Kalezić: *Odnos Istoka i Zapada u djelu Ive Andrića - Sveske Zadružbine Ive Andrića 23/2006*, str. 211-212

Upravo zato što nestaje konačno i zauvijek, Mlečanka, umjesto ostvarenih, donosi neostvarene fascinacije, a s njima i porazne istine da do zamišljenoga cilja nikada ne vodi prava, već izuzetno vijugava i kriva linija, da uvijek i svuda postoje zaključana vrata, da sve velike zanose i težnje «grubo sputavaju hiljade sitnih, glupih i neizbežnih okolnosti.»⁴¹⁶ Zbog takve prepreke i nema mogućnosti za ostvarenje ljubavnoga sna, za spajanje ideala i stvarnosti, savršene žene i fasciniranog muškaraca, što se pokazuje i sudbinskim, jer je fascinirani muškarac doveden u situaciju da postane gubitnik, da zauvijek ostane bez nekadašnjih zanosa, bez potpune radosti i sreće.

Nestanak ljubavnoga sna može se posmatrati i kao ponavljanje obrasca nastalog s *Kanconijerom* Frančeska Petrarke, kojega je Andrić ponovio u svome eseju *Legenda o Lauri i Petrarki*, a potom i u slikama s početka romana *Omer-paša Latas*.

Prvu potvrdu takvoga obrasca nalazimo u eseju *Legenda o Lauri i Petrarki*, a donosi je pjesnik Frančesko Petrarca koji je na Veliki petak, 6. aprila 1327. godine, u Crkvi svete Klare u Avinjonu, ugledao prelijepu Italijanku Lauru koja, poput Mlečanke, iznenada nestaje, jer se, kao udata žena, vratila svojoj porodici i kući. No, nije izašla iz Petrarkine vizije, koja ga pokreće da se za ljubav bori stvaranjem nezaboravnih stihova objavljenih u njegovom *Kanconijeru*, da u njima iskaže bol koji se na kraju ljubavnoga puta preobražava u «pokajničko ridanje hrišćanskoga duha koji zna da se duša mora okaljati zemnom ljubavi, a ljubav da se oskrnavi kajanjem. Otuda se njegov *Kanconijer* i završava pjesmom posvećenoj ne više smrtnoj ženi nego Bogorodici, posvećenoj ne zemaljskim nego nebeskim predelima u kojima nit se ženi niti udaje.»⁴¹⁷

Potpuna suprotnost Petrarkinom religioznom smirenju jeste duhovni mrak mladoga Sarajlije Osmana iz romana *Omer-paša Latas*.

Osmanov poraz pokreće pojava treće savršene žene, samo ne više Italijanke, nego proste, neimenovane Bosanke. Pojava je ostvarena jednoga savršenoga ljetnjega dana u nekom višegradskom selu kada su se istovremeno kraj neke česme našli sarajevski mladić koji je bio na jednom od svojih trgovačkih putovanja i lijepa seoska djevojka koja je «otkrivena, prala ruke i hladila zažarene obraze. Ne očekujući nikog tuđeg s te strane, devojka se slobodno okrenula, i to samo glavom, dok je stasom ostala nagnuta nad drvenim koritom u koje je padala voda u bogatom mlazu. Izgledalo je da

⁴¹⁶ Milan Bogdanović: „Put Alije Đerzeleza“ – ibid, str. 45

⁴¹⁷ Ivo Andrić: *Legenda o Lauri i Petrarki* - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 104-105

nudi tu svjetlu masku, svoje savršeno vajano lice, sjajno od vode i sunca, svoj osmejak i svoje usne, svoju veliku sjajnu lepotu koja sama sebe ne zna, sva od sreće i poverenja u sve oko sebe.»⁴¹⁸ Preokret je nastao kada je seoska ljepotica, ponašajući se po regulama svih djevojaka iz patrijarhalnoga svijeta, preplašeno pogledala prema nepoznatom mladiću i potom, neobičnom hitrinom, pobjegla s česme i nestala u avliji porodične kuće.

Kratkotrajni, potpuno neočekivani susret s nepoznatom djevojkom pokrenuo je toliki zanos da je Osman zauvijek ostao očaran božanskom ljepotom, zauvijek oduševljen savršenom vizijom djevojačkog lica i njenoga osmijeha, onim što je kasnije, kao u nekom pijanstvu, preraslo u magnovenje ili san. Snagu zanosa je potvrđivalo i to što je mladi Osman nastavio da živi s vizijom na trenutak ugledane savršene ljepote, «s vremenom sve više siguran da to što je video nije bio san. Bez te vizije on više ne može»⁴¹⁹, zbog čega je dugo, trčeći bjesomučno sarajevskim ulicama, tragao za osmijehom bezimene djevojke iz neimenovanoga višegradskoga sela. Tragao je sve do spoznaje da u postojećem svijetu nema ničega savršenog, da je uzalud tražiti izgubljeno, da je vizija na trenutak otkrivene savršene ljepote opasna, zastrašujuća i kobna. I zaista, Osmanu, kao introvertnom mladiću koji se ne povjerava nikome, niti prijateljima jer ih nema, niti majci jer se s njom, zbog patrijarhalnog stida, o ljubavnim jadima ne smije govoriti, životni poraz donosi tragični slom i duhovni mrak, donosi pojavu potpuno uništenog mladića, gradske lude, neizlječivog bolesnika s vječitom tugom i plačem. «Ovaj plač, ova žalost, ne objašnjavaju samo bolest; objašnjavaju, posredno, vaskoliki svet. To je svet bez savršene lepote, ili barem takve koja bi se kao savršena doživljavala»⁴²⁰, svijet u kojem na kraju ostaje samo ljudi i zauvijek unesrećeni sarajevski mladić.

Između te dvije krajnosti, između Petrarkinoga smirenja i Osmanovog duhovnog mraka, stoji ljubavni poraz Alije Đerzeleza, junaka koji u legendarnom svijetu može sve, a u realnom nije u stanju da se sjedini s prelijepom ženom, da ljubavne fascinacije postanu istinske i stvarne, da dosegne ono što je za obične ljude obično i prosto. Otuda i pojava poraženog muškarca pred kojim vrata nikada nisu otvorena, već zatvorena, koji

⁴¹⁸ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 18

⁴¹⁹ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 227

⁴²⁰ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 19

nikada nije unutar, već izvan željenih odaja, koji, zahvaljujući bravama i ključevima, uvijek ostaje napušten i sam.

Dakle, na kraju fascinacija je ljubavni gubitnik, nastao iz obrasca koji je literarno uobličen u Edšmitovoj noveli *Kneginja*. Edšmitov je gubitnik francuski pjesnik Vijon, a Andrićev muslimanski ratnik, obojica, dakle, ličnosti s uzvišenim pozivima, jedan pjesničkim, drugi ratničkim. No, slava im ne pomaže ništa «jer su okrenuti profanim uživanjima ili čeznu za lepotom žene. Predmet Vijonove čežnje upravo je Kneginja. I dok mu ona, u snu i u javi, lebdi pred očima kao nedostižni ideal, Vijon je osuđen na život u alkoholu i bludu, kao lualica i ubica, isto kao i Đerzelez. Oba junaka su, dakle, ljudi osujećeni u pokušajima da dosegnu žensku lepotu. Lepota im obojici izmiče i oni moraju da se zadovolje običnim prostitutkama.»⁴²¹ Otuda i slika poraženog junaka, koji takvim postaje zbog toga što on, «koji pobjeđuje stijenu, gubi od izmaglice»⁴²², od one koja od nekadašnjeg ideala sada postaje prezrena žena. Zato i porazno osjećanje da jedino on, iako nekada najslavniji i najsnažniji čovjek bosanskoga podneblja, ne može stići do žene, do neizmjernoga ideala, ali može do pada, do izgaranja u vatri vlastitih težnji koje mogu dostići mnogi, čak i oni najgori.

S tim istinama dolazimo do suštinske slike Đerzelezovoga poniženja, otpočetog neuspjehom ostvarivanja ljubavnih fascinacija, a završenog tako što je napustio han, odjahao dalje i time postao poraženi junak koji će svoje poraze pokušati izliječiti u piću i zagrljajima žena sa samoga dna, postao gubitnik iz čije se ratničke sirovosti i ljubavne zanesenosti, iz njegovih teških opijanja i lirskih sanjarenja, težnji ka višem, duhovnom cilju, pokreće kob junaka postsimboličke proze, neprilagođenog i neshvaćenog. Otuda Đerzelez i postaje «tipičan tragični heroj modernističke pripovetke i jedan od nosilaca ideja individualizma iz velike epohe ispitivanja čovekove skrivene suštine. On je takav jer na kraju slijedi potpuni i konačni poraz očajnika, večitog samotnika i izgnanika, melanholika i sanjara čiji se svet u svim vidovima i sadržajima razlikuje od sveta običnih ljudi.»⁴²³ Postaje i akter neostvarene tragedije u kojoj se postaje poraženi čovjek i gubitnik, a nikada i stradalnik, onaj koji umire u duhovnom mraku, kojega ubijaju ili koji se ubija sam.

⁴²¹ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – ibid, str. 16-17

⁴²² Svetlana Kalezić: Odnos Istoka i Zapada u djelu Ive Andrića - ibid, str. 212

⁴²³ Predrag Palavestra: Skriveni pesnik – ibid, str. 185

Istine o poraženom junaku završne su u Priči o neimenovanom Mostarcu i Aliji Derzelezu. Na taj način dolazimo do njenoga kraja, a potom i do činjenice da je u historijskim sadržajima *hercegovačkih priča* Andrić pokušao da prošloga, davno umrloga čovjeka oživi i učini akterom savremenih zbivanja, da, ponavljanjem prošlosti, obnovi nekadašnji život. Andrić je pokušaje ostvario tako što je, s distance prilične naučniku i objektivnom pripovjedaču, iznio osnovna obilježja historijskih dešavanja, u kojima je pojedine segmente objašnjavao jedino iz sveukupne slike njihovih aktera, iz upoznavanja njihovih ličnosti i njihovih karaktera, u kojima je «objektivnim predstavljanjem i nepristrasnim stavom historičara afirmisao tradicionalne vrednosti i uspostavio kontinuitet s prošlim.»⁴²⁴ Težeći neprestano tom cilju, Andrić se u *hercegovačkim pričama* «nije služio historijskim simbolima, a da tu historiju ne zna. On je od historije pouzdano vraćao u život njeno vreme, naravi i odlike, suštinu stvari koja se najteže poima i prenosi u reči. Najviše je, možda, historijski njegov izraz u kome su zaustavljeni pokreti, osećanja i misli toga nestaloga sveta.»⁴²⁵ Na tom putu Andrić je uspijevaao, između ostaloga, i zato što mu je historija, kao dokument kojega su sastavili neposredni učesnici ili svjedoci raznolikih događaja, služila samo kao osnova na kojoj je, putem psihologije, filozofije i umjetnosti, izgradio svoja književna djela.

PRIČA O MEHMEĐU BRKU I TRAVNIČANIMA

U historijske sadržaje spada i Priča o Mehmedu Brku i Travničanima, s kojom počinju potpuno drugačija kazivanja kakva će trajati sve do kraja. Kazivanja su to o ostvarenoj disharmoniji, o dešavanjima u kojima jedan od glavnih aktera pokreće bol istinskih gubitnika i klonuće pravih stradalnika koji nestaju u nasilnoj smrti.

Priča je posebna i po tome što je, poput dvije prethodne, zasnovana na historijski potvrđenim svjedočenjima. Ogleda se to u činjenici da se njena radnja odvija početkom XIX vijeka, u vremenu velikih društvenih potresa i dolaska značajnih političkih promjena u zemljama susjedima Bosni, a onda i u samoj Bosni. Najprije u susjedstvu, u kojem je Napoleon, poslije niza pobjeda nad Austrijom, uzeo Veneciju, Istru i

⁴²⁴ Radovan Vučković: Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi – ibid, str. 168

⁴²⁵ Radovan Samardžić: Andrićev Mustafa Madžar – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 278-279

Dalmaciju, uključujući i Dubrovačku Republiku, a onda sklopio sporazum s turskim sultanom Selimom III, koji je, u opštem smislu, nagovještavao da dva carstva, tursko i francusko, u smišljenoj saradnji, mogu postići dosta toga što je značajno i važno. Promjene su se desile i u Bosni, a nastale su kao rezultat reformi sultana Selima III, koje su za cilj imale preuređenje turske carevine u savremenu državu evropskoga tipa.

Između ostalih prostora promjene su se desile i u vezirskom gradu Travniku, u kojem je, početkom februara 1807. godine, otvoren Francuski konzulat. Opravdanost njegovog otvaranja potvrdilo je i to što su u njemu radila tri službenika: generalni konzul Žan Baptist Etjen Davil, njegov sekretar Amede Šomet de Fose ili Defose i ljekar i tumač Cesar Davna.

Radila su i dva kavaza, to jeste podvornika i stražara. Jedan od njih je bio Hercegovac Mehmed koji se u priči javlja bez prezimena, ali i s nadimkom Brko, najvjerovatnije dobijenom po prepoznatljivom epskom znaku snage i muškosti. Javlja se kao potencijalni pobjednik, u slikama još jedne moguće harmonije iz istorijskih sadržaja *hercegovačkih priča*.

Harmonija se počinje ostvarivati kada je iz nekog neimenovanog hercegovačkog mjesta u kojem se rodio Mehmed stigao u vezirski Travnik, a nastavlja zapošljavanjem u instituciji zemlje koja je sreću nagovještavala svima onima koji prihvate njihove ideale bratstva, slobode i jednakosti. Trijumfalni put se pokazao i onda kada se u zimu 1808. godine vjenčao s lijepom Turkinjom, ali ne s djevojkom, već sa ženom beogradskog kafedžije Bekri-Mustafe, koja je došla iz Srbije da posjeti rodbinu u Travniku. Kako su u pitanju bili udata žena i njen po svim normama važeći brak, Mehmed je pronašao način kako da nagovori četvoricu Travničana da, nesporno i pod zakletvom, posvjedoče da joj je muž umro i da je žena slobodna, što je kadiji bilo dovoljno da vjenča dvoje mladih. Proglašenje Bekri-Mustafe mrtvim i vjenčanje njegove udovice s Mehmedom nije se moglo odigrati u kratkom vremenskom razdoblju, jer je to po šerijatu, islamskom pravu, nemoguće. Problem je u tome što «žena-udovica mora da sačeka posle utvrđene smrti svoga muža jedan određeni vremenski period, pre nego što može stupiti u novi brak. Taj period, prema Kuranskom propisu, traje četiri meseca i deset dana»⁴²⁶, a nakon njegovoga prolaska uslijedilo je vjenčanje kojim je Mehmed postao muž bivše Bekri-Mustafine žene.

⁴²⁶ Aleksandar Popović: Ivo Andrić i Kuća islama - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 511

O tom događaju postoje dva autentična zapisa, čiji su autori austrijski konzul fon Miterer i francuski putopisac Šomet de Fose. Zapisi su donekle različiti, jer je Miterer svjedočio da su «dva svjedoka posvjedočila da je muž Muslimanke iz Beograda umro, i ona se može, prema tome, preudati za kavaza Francuskog konzulata. Međutim, Šomet je u toj stvari nešto precizniji. Kada jedna žena, piše on, nema vijesti od svoga muža za vrijeme jedne godine i jednog dana i kada želi da se preuda, potrebno je da dvije osobe posvjedoče da joj je muž umro, ili da četiri osobe posvjedoče da su čuli kako je umro. Pisac je izabrao posljednje svjedočanstvo, koje mu se učinilo vjerodostojnijim, budući da je preciznije i vjerovatnije; i odbacujući fon Mitererov podatak on piše u svom izvještaju da su četiri svedoka potvrdili pod zakletvom da je Bekri-Mustafa umro.»⁴²⁷

Preokret, i to potpuni nastaje s prelazom harmonije u disharmoniju, ostvarenom kada se, odjednom i niotkuda, u Travniku pojavio Bekri-Mustafa sa svojom prvom nesavršenom slikom. Nesavršenom stoga što se pojavio kao neznanac, kao čovjek bez ikakvih dokumenata, koji je, zbog toga što je jedanaest dana putovao po velikom snijegu i nesnosnoj hladnoći, morao da neprestano pije i toliko se opija da se, ni nakon dolaska, ne može nikako otriježniti.

Pojava je karakteristična po tome što nije sastavni dio istorijske osnove, već legendarno-mitske, sa slikama nevjerovatnih i nevjerodostojnih događaja, iskazanih posebnim kazivanjem, sličnim pripovjedačkom stilu iz onog dijela literarnog stvaralaštva u kojem se, «pod vidom neverovatnih događaja i maskom često izmišljenih imena krije stvarna i nepriznavana istorija nekog kraja, živih ljudi i davno pomrlih naraštaja. To su one orijentalne laži za koje turska poslovice veli da su istinitije od svake istine.»⁴²⁸ Naizgled paradoksalna, poslovice je poučna jer ukazuje na to da se tek u spoju istine i laži, u sjedinjavanju tačnih i istinitih predstava s onim bajkovitim, otkiva prava suština ljudskoga življenja u određenom zemaljskom prostoru. Kada je sve te suprotnosti unio u svoje pripovijetke i romane, Andrić je stvorio djelo u kojem se «kaleidoskopski ogleda naš čovek, uslovljen ne samo svojim tačnim predstavama o

⁴²⁷ Mithat Šamić: *Istorijski izvori Travničke hronike - Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 214-215

⁴²⁸ Ivo Andrić: *Priča o vezirovom slonu – Sabrana dela Ive Andrića, knjiga V, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 41

životu, nego i svojim zabludama, pogrešnim predstavama, iluzijama, lažima, mitovima.»⁴²⁹

Bekri-Mustafina nesavršena pojava karakteristična je i po javno objavljenim tvrdnjama kako je stigao da dokaže da je živ, kako je došao sa željom da povrati ženu i spasi svoj brak kojega je, uz pomoć nekih Travničana i mjesnoga kadije, na prevaru raskinuo Mehmed Brko. Prema dostupnim činjenicama, Bekri-Mustafa se u Travniku pojavio najmanje pola godine nakon ženinog odlaska iz Beograda. Zašto je toliko čekao nije poznato, ali je jasno kazano da je u Travniku doživio neuspjeh, ostvaren tako što kadija nije povjerovao pijanom neznacu, što je njegove zahtjeve odbacio kao neosnovane, onako kao što se odbacuje sve što je nevjerovatno i nevjerodostojno.

Nije ga, međutim doživio kod Travničana koji su odlučili da od promrzlog i pijanog, neodjevenog i gladnog došljaka stvore čestitog muslimana, da mu iskažu poštovanje i pažnju. No ne iz samarićanstva, već iz praktičnih razloga, da pomaganjem Bekri-Mustafi kazne službenike Francuskog konzulata, omrznute i stoga što je tamo Mehmed radio, a još više stoga što je oličavao sva njihova nezadovoljstva i mržnje prema svemu stranome. Da tako postupe uticala i činjenica da je, nakon odlaska vezira Husref Mehmed-paše, najotvorenijeg simpatizera Francuza, nestalo prepreka koje bi Travničane zaustavile i spriječile da nesmetano razaraju i ruše. Na taj je način okončan prelaz iz harmonije u disharmoniju, a otpočelo vrijeme trajanja disharmonije, u kojoj centralnu ulogu imaju Travničani ili travnička čaršija, prvi negativni kolektivitet iz *hercegovačkih priča*.

Pojava negativnog kolektiva počinje s onim što je potpuna suprotnost, sa slikom mogućih graditelja harmonije kakvim ih je okarakterisao Andrićev drug, Jevrejnik Maks Levenfeld iz priče *Pismo iz 1920. godine*, i to nakon povratka iz Prvog svjetskog rata, u kojem je taj ljekar i ljekarski sin učestvovao kao sanitetski oficir. Simptomatično je to da se Levenfeldova karakterizacija ne odnosi samo na uski, travnički lokalitet, već na sveukupne Bosance koji se ne mogu smatrati nositeljima izvornog zla, već istinski mirnim građanima koji rade, trguju i čute, zanimljivim i divnim ljudima koji «nesumnjivo u sebi kriju mnogu moralnu vrednost»⁴³⁰, koji su iskreni vjernici, uzvišeni karakteri, duboko osjećajni i nježni, nepokolebljivo odani i pravedni.

⁴²⁹ Dragan Jeremić: Traganje za harmonijom – ibid, str. 233-234

⁴³⁰ Ivo Andrić: Pismo iz 1920. godine – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 180

Mirnih i ćutljivih građana nestaje nakon potpisivanja sporazuma između Napoleona i turskog sultana, koji ni Travniku niti Bosni nije donosio ničeg dobrog, koji je neprihvatljiv zato što je «carska taraba na granicama posrnula i što Bosna postaje razgrađena zemlja po kojoj gaze ne samo Osmanlije nego i kauri iz bela sveta, u kojoj čak i raja diže glavu drsko kao nikad dosad. A sada treba da navale i neki kaurski konzuli i uhode, koji će na svakom koraku slobodno isticati vlast i silu svojih careva. Tako će, malo-pomalo, doći kraj dobrom redu i *lijepoj tišini* turske Bosne, koju je i ovako već odavno sve teže braniti i ćuvati.»⁴³¹ Otuda i mržnja prema strancima i svemu što je strano, a potom i očekivanje neposrednoga povoda za izbacivanje frustracija što ih je donijela pojava stranaca u njihovome gradu.

Kada je takav povod došao s Bekri-Mustafinom pojavom, ostvarena je mogućnost za djelovanje netolerantno i destruktivnog, izrazito surovog kolektiviteta, gomile i rulje, «ćaršije, bezlične mase koja je tvori, svedene na podzemni rad nagona koji su poput lave spremni da pokuljaju. Svakog ćasa te sabijene unutrašnje snage mogu da se pretvore u nezadrživ pritisak i da krenu u rušilaćki pohod, kao bujica. U pojmu malog bezimenog sveta kasabe ostvaruje se elementarna, divlja mržnja»⁴³², ćiji je spoljašnji izraz pobuna, svojevrсно ludilo, zajednićko svim stanovnicima travnićke kasabe, koje postaje dominantno u trenutcima kada njihove duše moraju da iz sebe izbace sumornost, izgubljenost i zarobljenost u tami bosanskih planina. Otuda i rušilaćke slike, stvorene prema obrascu iz ekspresionistićkih prića, najprije onih Alfreda Deblina koji je, prema Radovanu Vućkoviću, u svojim djelima prikazao fantastićna komešanja masa i tektonske pokrete gomila, a potom i onih Kazimira Edšmita koji je svoje ekspresionistićke pripovijetke izgradio na «temama iz vanevropskih zemalja, iz Amerike, Afrike, Azije, ili iz onih evropskih zemalja ćiji su narodi temperamentni, a život saćuvao tragove egzotićnog i neobićnog u prošlosti.»⁴³³

Vrhunac nasilja je nastao u trenutcima kada su se iz gomile i mase, koja je beslovesno galamila i rušila, izdvojila dva neimenovana, beznaćajna i mala, skromna i bojaćljiva ćovjeka, koji su do tada živjeli neprimjećeno i mirno, koje do tada niko nije cijenio niti uvaćavao. No, kada ih je ponijela gomila, ukazala im se prilika da bar na trenutak postanu lićnosti koje pokreću i vode; priliku su iskoristili tako što je iz obojice

⁴³¹ Ivo Andrić: Travnićka hronika – ibid, str. 20-21

⁴³² Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 329

⁴³³ Radovan Vućković: Andrić, istorija i lićnost – ibid, str. 15

provalio bijes i zagrmio snažni glas kojim su usmjerili sve buntovnike da zajednički vrijeđaju vezira i konzulat, da zahtijevaju kažnjavanje i Mehmeda i kadije.

Bijes je provalio, a da se niko od rušitelja harmonije nije zapitao koji su motivi i ciljevi uništavanja savršenog svijeta. Nisu se pitali stoga što je «istinski motiv zapravo skriven, nevidljiv, on je duboko u pozadini kao što je i cilj nejasan i neodređen. U stvari, motiv je provalio iz mračnih dubina njihovih bića, a ove dubine naslućivao je i Zola. Frojd je već govorio o biološkim slojevitim strukturama bića u kojima iracionalna struktura ima važno mjesto i iz nje mogu poteći mnoge neobjašnjive aktivnosti. Jedino na toj osnovi možemo da primamo iracionalne ekcese koji se javljaju u Andrićevom romanu i da ih tako bez nekog stvarnijeg tumačenja primimo kao činjenicu.»⁴³⁴

Moramo ih primiti i stoga što je u pitanju nesavršeni, disharmonični svijet, okarakterisan slikama divljeg naroda, neprosvjedenih varvara ispunjenih iracionalnim ekscesima i bjesnilom, neredima i rušenjima, onih u kojima traje potpuno nipodaštavanje razlike između dobra i ničim sprečavane «brutalne stihije, pred kojom bilo kakva sentimentalna reakcija ostaje kao pred zidom.»⁴³⁵ Ostaje zato što su u pitanju rušitelji harmonije, na čiju snagu ukazuju tumač Davna i vezir Ibrahim-paša iz romana *Travnička hronika*, a onda i Hrvat Ledenik iz pripovijetke *Ljubav u kasabi*, koji se, u pismu prijatelju, žalio kako živi u azijatskoj nečistoći, surovosti i grubosti, među prljavim i neukim divljacima, koji nikada neće postati civilizovani ljudi, «jer ono malo duha i razuma što imaju upotrebljavaju upravo zato da se otimaju svakom pokušaju civilizacije. I oni za koje mi izgleda da u sebi negdje nose nešto duha, tako su zakopčani i sedam puta zakukuljeni, da bi samo čelikom mogao iz njih izbiti tu iskru.»⁴³⁶ Stoga i ne treba čuditi zašto su dobri Bosanci iz početne Lefenfeldove karakterizacije postali nesavršeni kolektiv koji razara harmoniju i uništava perspektivu.

Rušilačku snagu nesavršenog kolektiva shvatao je i Sulejman-paša Skopljak, zamjenik travničkog vezira koji je, hapšenjem i smještanjem Mehmeda u zatvor, učinio presudan korak ka povratku narušenog reda i mira. Postupio je tako jer je znao da nasilje ima prepoznatljivi tok – da počinje iznenada, da traje kratko i završava naglo.

⁴³⁴ Stanko Korać: Andrićevi romani ili svijet bez boga – ibid, str. 185

⁴³⁵ Miroslav Egerić: Nasilje i tolerancija u Travničkoj hronici – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadružbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 316

⁴³⁶ Ivo Andrić: *Ljubav u kasabi* – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 174-175

Predvidljivost je događaja, prema vezirovom zamjeniku, bila laka, jer su neredi bili jedno veliko ništa, prolazni trenutak na koji ne treba obraćati posebnu pažnju. Ništa, jer «se digao narod, ezela i pučina, jer to naiđe s vremena na vreme, jer će vikati i alakati, pa će se i smiriti, a od vike nije nikad nikom ništa bilo. Sve će ostati po starom, u redu, i na svom mestu.»⁴³⁷

Kada se to i desilo, kada je nasilje završeno, pokazalo se da je iz opšte, travničke perspektive okončano neuspjehom, jer njihovi osnovni ciljevi nisu ostvareni, dok je iz one druge, posebne, Bekri-Mustafine bilo uspješno, jer je nagovještavalo nadu da će njegova sreća nastati s nesrećom drugog čovjeka, da će mu nasilje omogućiti da povрати ženu. Time je nagovještena mogućnost da se ostvari završetak koji svojom nevjerovatnošću nalikuje na mit, legendu i bajku, na vječnu ljudsku čežnju za nekim drugačijim, ljepšim svijetom, na iskonsku težnju da se zadrži ono što je, po prirodi stvari, osuđeno da se neprestano mijenja, da svakodnevno propada i nestaje. Dakle, Priča o Mehmedu Brku i Travničanima postaje posebna po tome što je, mjestimično, isprepletena s legendom, onim što je nedokumentovano i proizvoljno, zbog čega i možemo doći do zaključka da «ova vrsta Andrićeve nadnesenosti nad vetrometinama ljudske istorije i čovekovim naporima da na tom pesku gradi pribežišta svojih snova i legendi nije samo pojedinost nego i prosvetljenje celokupnog istorijskog pogleda.»⁴³⁸ Dokaz za to je *Travnička hronika*, iz koje je preuzeta treća priča s istorijskim sadržajima.

No, da bajkovitog zanosa nema potvrđuje istina da je Bekri-Mustafa na kraju doživio ono što je opštevažeće pravilo za sva vremena nereda i haosa. Doživio je da postane gubitnik kojega su Travničani ubrzo zaboravili i odbacili, kojemu je kadija konačno odbio da vrati ženu, koji je, na kraju, ostao samo nebitni i nevažni čovjek, konačno poražen i sam.

Iz perspektive *hercegovačkih priča* daleko bitniji gubitnik je Mehmed. Gubitništvo se pokazuje u vremenu bola, ostvarenom najprije u travničkom zatvoru u kojem je, po muteselimovoj naredbi, bez ikakvih zvaničnih naređenja ili objašnjenja, ali u saglasnosti s postupcima pravoga policajca, Mehmed morao da izdrži stotinu udaraca štapom po tabanima, te da tamnuje više mrtav nego živ. No, tamnovao je kratko, samo dva dana, kada ga je ćehaja oslobodio i time mu omogućio da izađe iz travničke tvrđave

⁴³⁷ Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 182

⁴³⁸ Svetozar Koljević: *Ivo Andrić i narodna književnost* – ibid, str. 473

smrti i vrati se u prvobitni svijet, ali ne kao pobjednik koji potvrđuje izuzetak od uobičajenog pravila da je tamnica mjesto u koje ulaze živi, a izlazi samo mrtvi, već kao istinski gubitnik. Pokazuje se to i tako što mu je, kao prevarantu, kadija poništio brak i nezakonito vjenčanu ženu vratio njenoj porodici.

Poražen oduzimanjem voljene žene, ali i slomljen od surovih zatvorskih batina, Mehmed je postao jedini Hercegovac koji završava u vremenu bola i, što je još poraznije, u svijetu u kojemu je Francuski konzulat trebao otvoriti perspektive evropskoga života, civilizacije i kulture. Postao je isti onakav kakav je bio i u zatvoru – više mrtav nego živ, dakle poražen i nesrećan, čije se stanje može razumjeti iz dva zapisa preuzeta iz Andrićevog djela. Najprije onim iz pripovijetke *Mustafa Madžar* da je *svijet prepun gada, i to odasvud*, te onim iz *Nemira* da je optimizam samo uvod u sumornu disharmoniju, da je «sve to samo kratak i ružan san, taj govor o pobjedama. Nema poraza i pobjeda nego uvijek i svuda, kod poraženih jednako kao i kod pobjednika, napaćen i ponižen čovjek.»⁴³⁹ I, ne samo na bojnome, već i na svakom drugom životnom polju, u svijetu bez ljubavi, radosti i sreće, ali ne i potpune tragedije u kakvoj će završiti svi naredni glavni akteri *hercegovačkih priča*.

Sa slikama nepotpuno ostvarene tragedije završena je Priča o Mehmedu Brku i Travničanima. Završena je istinama da se posebnost istorijskih sadržaja *hercegovačkih priča* pokazuje i tako što je Andrićevo kazivanje poteklo iz zajedničke bosanskohercegovačke prošlosti, da bi ga potom nadraslo i prevazišlo, dostižući daleko veće razmjere od onih svakodnevnih i svima dostupnih. Andrićevo je kazivanje posebno i stoga što je itekako utemeljeno na njegovom proučavanju nacionalne sudbine i fenomena duhovnog u nacionalnim okvirima, na onome što je «iskusio kao tragičnu situaciju vlastite zemlje u okviru evropskog kompleksa, kao jednu dramatičnu povesnicu. Istorijska sudbina otadžbine za njega je sudbina poremećenog bića: jednog od mnogih u njegovoj literaturi. Andrić je umetnički analizirao psihu»⁴⁴⁰ i dramu Bosne i Hercegovine kao prostora u kojem se ponavljaju sve tragike ovoga svijeta i života.

⁴³⁹ Ivo Andrić: *Nemiri - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 98

⁴⁴⁰ Radovan Vučković: *Velika sinteza – ibid*, str. 166

PRIČA O I HERCEGOVAČKIM SELJACIMA I DUBROVAČKOM TRGOVCU

Istorijske sadržaje obilježava i Priča o hercegovačkim seljacima i dubrovačkom trgovcu. Da uđe u takve sadržaje, predodredila je njena historijska osnova, vezana za prolasku dubrovačkih karavana kroz Hercegovinu i njihove dolasku u sve poznate krajeve svijeta, od Istoka do Zapada. Između ostalih i u prostoru Balkanskog poluostrva, u njihove ispostave i naseobine u kojima su učestvovali u eksploataciji rudnika, ali i u prodaji soli, te mnogobrojnih luksuznih proizvoda, kakvi su tkanine, nakit, posuđe i začini.

Bila su to najčešće beskonfliktna putovanja koje potvrđuju i historijske činjenice, kakve je u svom djelu *Trebinje II* zapisao Vojislav Korać. Potvrđuju se, po pravilu, u periodima ratnih predaha kada su Dubrovčani, u želji da mirna vremena što duže traju, da turske vlastodršce što jače vežu za sebe, da njihovo savezništvo traje i u raznim opasnostima koje je dolazilo sa svih strana, da održe sigurni prolaz svojim trgovačkim karavanima, na sve načine ugađali sultanu, a mjesnim feudalcima, među njima i trebinjskim gospodarima, poklanjali različite darove, ili za njih vršili različite političke usluge. Između ostalih Dubrovčana, učesnikom karavana je postao i mladi Stjepanić, čiji je dolazak u jedno hercegovačko selo otvorio mogućnost za uvrštavanje pripovijetke *Ranjenik u selu u hercegovačke priče*.

No, ono što Priču o hercegovačkim seljacima i dubrovačkom trgovcu čini drugačijom od svih prethodnih je u činjenici da s njom otpočinju najporaznija kazivanja od svih u *hercegovačkim pričama*, ona koja, kao i sve prethodne priče, sadrže disharmoniju, a, kao antičke tragedije, okončavaju stradanjem glavnih aktera i njihovom nasilnom smrću.

Stradanje počinje s prelaskom harmonije u disharmoniju, s pojavom nasilnika, koja je zasnovana na historijskim činjenicama iz XVIII vijeka, iz izrazito konfliktnog vremena kada su mogli nesmetano da ubijaju i otimaju. Postojanost takvog vremena potvrđuju i istine o nasilnicima koji su dubrovačke karavane pljačkali, a njihove trgovce ubijali ili ranjavali. Jedan od takvih, historijskih potvrđenih poduhvata desio se 1752. godine kada su crnogorski hajduci napali i opljačkali dubrovački karavan.⁴⁴¹

⁴⁴¹ Vojislav Korać: *Trebinje II – Svjetlost*, Sarajevo 1971, str. 281

Potvrđuju to i literarna kazivanja iz preposljednje priče s istorijskim sadržajima o razbojnicima koji su napali i opljačkali dubrovačke trgovce po davno uspostavljenom pravilu, a naročito onom iz preposljednjeg vijeka turske vlasti, kada su se nekadašnjim snažnim carstvom mogle nesmetano kretati raznolike razbojničke skupine. Između ostalih i ona koja je, kao «neuredna, belosvetska banda, dolutala odnekud iz Arnautluka»⁴⁴², iz Albanije, iz prostora koji je, kao i Hercegovina, bio jedan od dijelova turskoga carstva, ali i mjesto za izražavanje neposluha prema centralnoj vlasti, prema svima onima koji su željeli živjeti sigurno i mirno. Između ostalih i prema učesnicima dubrovačkog karavana koje su napali i pri tome mladom Stjepaniću nasilno uzeli «sve stvari od vrednosti, u koje je spadao i dragoceni džepni sat, u to vreme čudo tehnike»⁴⁴³ i, što je još gore, teško ga ranili.

Pojava albanskih razbojnika označila je kraj Stjepanićevog ulaska u disharmonični svijet, u kojem centralnu ulogu imaju oni koji pljačkaju i nemilosrdno ubijaju, istinski gospodari nasilničkog svijeta s kojima nastaju nesreće i kaos. Kako je to prva pojava ubica u *hercegovačkim pričama*, moraju se postaviti nekoliko pitanja, suštinska po tome što su iskazana davno prije nas: «Otkud toliko zla u svetu i otkud tolike, beznadežno velike sebičnosti, agresivnosti i autoagresivnosti u čoveku? Treba li uzrok da tražimo u Bogu? Nemoguće! A onda van Boga? Takođe, nemoguće! Ili je, možda, zlo samostalni princip koji ne potiče od dobrog, već od zlog boga? Možda još nije okončana nezamisliva bitka Boga s Luciferom, ili Duha s beslovesnom, oduvek postojećom materijom koja je meon, slučaj ili apsurd, pa su i sva pitanja upućena *nikome* besmislena i apsurdna?»⁴⁴⁴

Ista se pitanja ponavljaju i u Andrićevom književnom djelu.

Prvo takvo pitanje nalazimo u *Znakovima pored puta*, a upućeno je onima koji razaraju davnouspostavljene civilizacijske vrijednosti, koji su nasilnici i ubice, oni koji razaraju perspektivu i uspostavljaju nasilje i zlo: «Šta je to što u mozgovima pojedinaca budi neljudske želje i pomisli i što ih nagoni da bez vidljiva smisla i razloga izazivaju oko sebe sudare i nesreće i teška stradanja koja obično pogađaju nevine, a njima

⁴⁴² Ivo Andrić: Ranjenik u selu – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 317

⁴⁴³ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – *ibid*, str. 545

⁴⁴⁴ Vladeta Jerotić: *Jung između Istoka i Zapada* – *ibid*, str. 127

samima ne donose ni mira ni zadovoljstva ni neke vidljive koristi? Na to pitanje nema odgovora, i zato će se ono ponavljati doveka, dok god ima ljudi koji nevini pate.»⁴⁴⁵

Slična pitanja bez odgovora nalazimo i u Andrićevoj pripovijetki *Ispovijed*, a postavio ih je kreševski vikar fra-Marko Krneta nakon predsmrtne ispovijedi hajduka Ivana Roše koji je desetak godina pljačkao, otimao i ubijao u rodnoj mu Bosni, a onda i u Hercegovini i Crnoj Gori. Iako su zlodjela bila užasavajuća i strašna, hajduk se nije kajao, a ispovijedio se tek na nagovor kreševskog fratra, kako bi umro što bezbolnije i lakše. I, zaista, hajduk je umro brzo, istina nasilno, jer je pao niz strmu stijenu, ali ne kao zločinac, već kao pokajnik koji može ući u nebesko carstvo. S te strane posmatrano fra-Marko je mogao osjećati zadovoljstvo sveštenika koji je spasio jednu grešnu dušu, ali ne i spokojnost čovjeka koji ne može naći odgovor na tegobna pitanja: «Kod tolikog širokog, lijepog božijeg puta, šta ih goni da skreću u stranu? Kako ne vide? Zašto griješe?»⁴⁴⁶

Odgovora na takva pitanja nema, ali ima na sljedeće: da li u okolnostima u kojima vladaju nasilje i zlo ima nade u spas?

Ima, što potvrđuje pojava onih koji pokušavaju da pruže pomoć i donesu spas. U prvom redu takvi su vođe dubrovačkog karavana koji su, kao hrišćani koji ljude u nevolji nikada ne prepuštaju smrti, a isto tako i kao poslovni ljudi koji nemaju vremena za čekanje, svoga ranjenog sugrađanina ostavili u sumornom hercegovačkom selu Dubac i potom nastavili svoj započeti put.

Gdje se ranjavanje desilo i kakvo je bilo mjesto u koje je, za sve seljane, stigao nepoznati čovjek?

Ranjavanje se desilo na važnom trgovačkom putu koji je iz Dubrovnika, preko Srđa, Brgata i kamenitih brda silazio u Trebinje, a odatle, preko obližnjih trebinjskih sela Jasena i Ljubomira, vodio u Bosnu i Srbiju. Desilo se u blizini istinski zabačenog, malog, kamenitog i siromašnog hrišćanskog sela Dubac čije se ime ne nalazi u Dedijerovome popisu hercegovačkih sela. Otuda i mogući zaključak da se radnja Priče o hercegovačkim seljacima i dubrovačkom trgovcu mogla odvijati jedino u selima koja se nalaze u blizini važnoga trgovačkoga puta i koja u korijenu svojih imena imaju naziv opšteraiširenog listopadnog drveta dub. Dakle, u Dubovcu, Dubljanima ili u Dubočanima, u mjestima čiji je opis vjerna preslika stvarnog hrišćanskog sela, u kojemu

⁴⁴⁵ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 175

⁴⁴⁶ Ivo Andrić: *Ispovijed - Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 45

su kuće, poput svih seoskih hercegovačkih zgrada, napravljene od drveta ili suvozdine. To su prizemne, jednosobne kuće s ognjištem u sredini, koje su, po pravilu, pokrивane slamom, u kojima je «ležaj tvrd, a pokrovac oštar i hladan, hrana teška i odbojna»⁴⁴⁷, u kojima se živjelo nezdravo i nehigijenski stoga što su se u njima, pored ljudi, nalazile i razne domaće životinje, ali i muhe i mravi.

Bitno je i to da sumornost opisa nije u funkciji iskazivanja hercegovačke prostote, na kakvu, između ostalih, ukazuje i jedan zapis iz *Znakova pored puta*: «Grmljavina u Dubrovniku je kao na pozornici, ali na nekoj ogromnoj i savršenoj. Ona je mukla i daleka, više ideja grmljavine, a ne oštra, gruba i nagla kao na kopnu. Tamo negde iza brda zatutnji samo nagoveštaj o tom svetu suve tvrde zemlje, stenja i planina, gde stvarni gromovi stvarno biju, dok ovde od svega toga dopire samo ublažena, veličanstvena jeka.»⁴⁴⁸ Iako očita, razlika nije primarna, jer je u prvom planu istina da je samo takvo, sumorno i zabačeno selo svim progonjenim nesrećnicima moglo pružiti nadu u spas.

A, da je to tačno, nagovještava činjenica da je ranjenik došao u sredinu u kojoj je jedno od temeljnih životnih iskustava bilo i ono da se čovjek može izvući i spasiti ako ima lijeka i ako mu je suđeno da ozdravi i još živi. U tome je smislu i ostvarena pojava seoske vračare koja je, u svome pokušaju spašavanja, ranjenika liječila tako što je prahom od smrvljenoga korijena posipala ranu, zakretala mu i savijala ruku, zabranila mu da pije sve osim neke čudnovate tečnosti, i pri tome neprestano «bajala i izgovarala molitve koje često imaju sugestivnu moć i u kojima su reči neobične i sačinjene od zvučnih, svetlih samoglasnika i tvrdih, strmenih suglasnika, od strasnih zagrcavanja, uzdaha i usklika.»⁴⁴⁹

Mogućnost spasa nagovještava i savršena slika hercegovačkih seljaka koji su, pored ranjenoga Dubrovčanina, bili nevješti i lakomisleni, nepovjerljivi i uplašeni, ali i predusretljivi i nespretni. Predusretljivost su ispoljili tako što su nepoznatom, stranom čovjeku, koji je neočekivano stigao u njihovo selo, željeli pomoći, a nespretnost tako što to njima, kao običnim seljacima, nije bilo ni jednostavno niti lako. Zbog te nemoguće situacije, seoski su muškarci, uglavnom ćutali, neznanca začuđeno gledali i onda se od

⁴⁴⁷ Ivo Andrić: Ranjenik u selu – ibid, str. 320

⁴⁴⁸ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 430

⁴⁴⁹ Ivo Andrić: Ranjenik u selu – ibid, str. 319

njega odmicali koliko su mogli, onako kako se od svega što im ne pripada odmiču neiskvareni i prosti ljudi.

Pored ranjenoga Dubrovčanina bdjele su i neimenovane seljanke, one koje su, po pravilu, spremne da pomognu svakome, pa i nepoznatome putniku i strancu koji neočekivano dolazi u njihovo selo. No, kako mu izravno nisu mogle pomoći, jer je teškome ranjeniku mogao pomoći jedino dobar ljekar, pomagale su neizravno, i to tako što se u kući nisu oglašavale, što su ćutale, što su izlazile vani i tu razgovarale o onome što je zadesilo nesrećnog Dubrovčanina.

Pojava savršenog kolektiva, međutim, nije donijela spas. Nije zato što je došla u vremenu bez ostvarene harmonije kakvu, po pravilu, upoznajemo u umjetničkim, a samo izuzetno u istorijskim sadržajima, u Priči o Bogdanu Zimonjiću i Omer-paši Latasu. Upravo stoga što je to vrijeme bez harmonije, Stjepanić je postao stradalnik koji okončava u bolu i smrti, u onome što je osnovni preduslov za potpuni nestanak savršenog svijeta.

Stjepanićevo se stradalništvo počinje potvrđivati od trenutka kada u malom hercegovačkom selu, uprkos pojavi mogućih spasilaca, na kraju ostaje sam. Ostaje takvim stoga što je u prostoj seoskoj kući ležao nepomičan i savijen, onako kako u maloj bolesničkoj sobi leži umirući čovjek, a u skućenoj zatvorskoj ćeliji osuđenik na smrt. Ležao je u tipično umirućoj atmosferi koja nije isključiva, vezana samo za jedan određeni lik i jedan odeđeni prostor, već je dio tipičnog Andrićevog izraza stradanja i «patnje, straha i usamljenosti što ih svakodnevno proživljaju i muškarci i žene, u vidu poraza, duševne neuravnoteženosti, izmenjenog odnosa prema stvarnosti i svojevrsnog opsesivnog ponašanja.»⁴⁵⁰ Patnju potvrđuje i groznica, koja je Stjepanićevo tijelo neprestano potresala i ispunjavala unutrašnjom vatrom i suvoćom usta, koja je ukazivala da je smrt sasvim izvjesna.

Patnja je, istovremeno, bila i izraz vremena bola, prve nesporne potvrde postojanosti stradalničkog svijeta, od kojega Stjepanić nije mogao pobjeći stoga što nije znao niti mogao da razgovara s ukućanima, zato što, zbog sumraka, nije mogao razlikovati dan od noći, niti tačno precizirati mjesto na koje ga je doveo udes na putu zla. Nije mogao ni zato što je bio Mediteranac, jedan od «ljudi koji su rođeni na obalama toplih mora i koji žive pored mora i od mora, ljudi koji su dovoljni sami sebi,

⁴⁵⁰ Radmila Gorup: Žene u Andrićevom delu – ibid, str. 254

koji su lišeni ljubopitstva koje muči kontinentalce, koji moraju da čitaju knjige, da putuju i da se upoznaju s ljudima, da traže šta bilo, kako bi rasterali čamotinju koja se rađa s njima i ne napušta ih do smrti.»⁴⁵¹

Vrijeme bola uvod je u konačnu tragediju koju, kao drevnu narodnu mudrost, iskazuju prigušeni glasovi hercegovačkih seljaka – «*Ne daj, bože, teška bola ni duga loga* – dakle, da ranjeni čovek umre bez velikih bolova i bez dugog ležanja, to jest bolovanja.»⁴⁵² Kraj pripovijetke ukazuje da su njihove molitve za umiranje bez teških trauma uspjele, ali samo u spoljašnjem, ali ne i duhovnom pogledu, čime je otvorena mogućnost za kazivanje o vremenu smrti, o prvom tragičnom izlasku iz nesavršenog svijeta u istorijskim sadržajima *hercegovačkih priča*.

Da je u pitanju vrijeme smrti, potvrđivala je pojava predmortalnih košmara, simbola neizbježnosti čovjekovog nestanka u smrti i trajnog potonuća u mrak, dakle onoga što predstavlja daleki odjek kafkijanskog životnog procesa, iskazanog kao raspadanje u bolesti i nestajanje u smrti, kojemu se nijedan čovjek ne može oduprijeti niti se od njega spasiti. Poređenje s Kafkom moguće je stoga što su predmortalni košmari u Andrićevom djelu prisutni kao odraz shvatanja njemačkih ekspresionista o čovjekovoj patničkoj prirodi, što se javljaju iz druge strane realnosti, iz nadstvarnosti, iz sna, iz nadrealnih stanja koja postaju realna tako što se pokazuju u vidu ljudskih reakcija na život ispunjen apokaliptičnim doživljajima, krizom nerava i haosom. Nadrealnost je i u tome što, «za Andrića, zagonetka života počinje ovde, pedalj iznad očiglednosti, iznad linije praktičnog života, a ipak u organskoj vezi s njim, u predelu fantastičnog klimata u kome se neodređeno mešaju vode jave i priviđenja, a najobičnije stvari svakodnevnog života dobijaju boju i intenzitet sna. Ništa ne uspeva da se dovoljno ustali i izoluje; sve se nekako prepliće i prožima; reči i ćutanje, san i java, slutnja i izvesnost, milota i gorčina, prošlost i sadašnjost, sećanje i priželjkivanje.»⁴⁵³

Na takvim su osnovama prikazani i Stjepanićevi predmortalni košmari koje su najpotpunije potvrđivale dvije temeljne figure iz stvarnoga svijeta. Prva je ukradeni džepni sat, istovremeno drag jer ga je dobio od svoga strica kao svadbena dar, ali i sumoran zato što je prestao da kuca nakon napada razbojnika i onda, ostajući bezglasen i nijem, postao mrtva stvar koja pokazuje neko davno prohujalo vrijeme, bez nade da će

⁴⁵¹ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – *ibid*, str. 212

⁴⁵² Ivo Andrić: Znakovi pored puta – *ibid*, str. 172

⁴⁵³ Muharem Pervić: Pripovetke Iva Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 123

ikada proraditi i ponovo postati dio nekadašnjeg svijeta živih ljudi i svima korisnih stvari. Dakle, sat je postojao, kao što je u stvarnome svijetu postojalo i Stjepanićevo tijelo, ali ugašeno i skoro beživotno, kakav je i njegov nijemi sat.

Druga temeljna figura predmortalnih košmara jeste ključ za navijanje sata, izgubljen tokom borbe s razbojnicima, no za predsmrtne trenutke bitan jer je bio neophodan da povрати život zaustavljenom satu, kako bi označio prolaznost vremena koje, bez njega, ostaje izgubljeno i uništeno, bez mogućnosti postojanja i trajanja. Izgubljeni ključ nije bio bitan samo za Stjepanićev sat, nego je postao sudbinskim i za samoga njegovoga vlasnika, što je potvrđivala «čudovišna istina da se gube i rasipaju svi ostali ključevi njegovog života. U grozničavom snu on je sada gledao čudan prizor: svi ključevi iz njihovih kuća tamo u Gradu napuštaju svoje zaključane brave, okreću im leđa i zatim, kao povorka sivih i mrkih životinja, gamižu, trče i odmiču putevima koji vode iz Grada»⁴⁵⁴, iz slobodnoga u zatvoreni svijet, tamo gdje se Stjepanić nalazi i, kako izgleda, tamo gdje će, bez ključa, zauvijek ostati.

Bitnost i sudbinstvo zaustavljenog sata i izgubljenog ključa pokazuju se tako što su izraz istine o surovom trijumfu zla, o katastrofalnim posljedicama ostvarene tragedije, iskazane slikama bezizlaznoga stanja «ranjenog, opljačkanog stranca koji beznadno boluje u seoskoj kući, u zabačenom kraju»⁴⁵⁵; bezizlaznog stoga što ključ oličava čovjekovo srce koje pokreće život, a sat - samu suštinu života, koji traje sve do trenutka dok ga navija ključ, dok u čovjekovom tijelu kuca njegovo srce. Svjestan tragične spoznaje kako nestanak ključa nagovještava skori prestanak rada njegovoga srca, a samim tim i nestanak njegovoga života, Stjepanić je ušao u istinsko klonuće u kojem se «branio od priviđenja koja nasrću na njega i u isto vreme osluškivao kako mu krv u rani zloslutno čekića i kuca kao sat»⁴⁵⁶, kako se neumitno pojavljuje zlokobno vrijeme nestajanja i smrti.

Bili su to očiti predznaci pojave prve potpuno ostvarene tragike u istorijskim sadržajima *hercegovačkih priča*. Kažemo to stoga što je, prema već pomenutom kazivanju u *Znakovima pored puta*, Stjepanićevo muka izraz skoroga, sumornoga kraja, izraz neupitnoga dolaska stradanja, nestajanja i smrti. Izraz je i vječne nesreće mogućih graditelja harmonije u prostorima zla, o kojoj svjedoči ljekar Kolonja iz *Travničke*

⁴⁵⁴ Ivo Andrić: Ranjenik u selu – ibid, str. 321-322

⁴⁵⁵ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 545

⁴⁵⁶ Ivo Andrić: Ranjenik u selu – ibid, str. 322

hronike. Svjedočenje je iznio kazivanjem da u Bosni i Hercegovini, kao jednom od prostora divljega Orijenta, ko god pokušava razmišljati samostalno i živjeti u toleranciji i zajedništvu, ostaje vječiti stranac, razapet između Istoka i Zapada, između dva svijeta koja se međusobno preziru i mrze.

U tom je kazivanju jedna od suštinskih karakteristika istorijskih sadržaja *hercegovačkih priča*, koji su zasnovani na nepristrasnim svjedočenjima i dokumentovanosti, na Andrićevom nastojanju da «očuva zakonitosti analitičke, psihološke proze, a da pri tom ne radikalizuje probleme savremene civilizacije, da ne uspostavi projekte bilo negativne ili pozitivne utopije»⁴⁵⁷, kao i na potrebi da pronade suštinske razloge čovjekovih zanosia i poraza, da tragove prolaznog vremena istražuje i zapisuje u svojim književnim djelima, da, poput istinskog naučnika, otkrije mnoge tajne prohujalog doba, te da, kao pravi ljetopisac, predoči sve ono što je u Bosni i Hercegovini postojalo i živjelo. Otuda i prisutnost istorijskog kazivanja, čija je glavna tema i konačni cilj «razumijevanje ljudskoga života. U povijesti, na sva ljudska djela i na sve ljudske činove gledamo kao na taloge ljudskoga života, a ta djela i činove želimo obnoviti u tom izvornom stanju, želimo shvatiti i osjetiti život iz kojega potječu.»⁴⁵⁸

PRIČA O ALI-PAŠI RIZVANBEGOVIĆU I OMER-PAŠI LATASU

Istorijski sadržaji završavaju Pričom o Ali-paši Rizvanbegoviću i Omer-paši Latasu, u kojoj istorijsku osnovu čine dva stvarna lika s bosanskohercegovačke scene iz sredine XIX vijeka.

Glavni akter priče i, ujedno, mogući graditelj harmonije jeste Stočanin Galib Ali-paša Rizvanbegović koji je Andrića zainteresovao stoga što je bio «mudar i poznat po svojoj čvrstoj ruci koja mu je obezbedila devetnaestogodišnje upravljanje Hercegovinom, što je u otomanskim prilikama bila prava retkost. Jer, poznato je, da je prosečan vek vladavine travničkih vezira bio svega nešto više od dve godine.»⁴⁵⁹ Zainteresovanost je nastala i zbog posebnog karaktera, do kojega je došao na temelju raznolikih istorijskih izvora, kakvi su studija Milana Rešetara *Stolac i Rizvanbegovići*,

⁴⁵⁷ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – ibid, str. 23

⁴⁵⁸ Ernst Kasirer: Ogljed o čovjeku – *Naprijed, Zagreb 1978*, str. 235

⁴⁵⁹ Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – ibid, str. 276

potom monografija Hajrudina Ćurića *Ali-paša Rizvanbegović Stočević, hercegovački vezir*, onda hronike hercegovačkih kaluđera Prokopija Ćokorila i Joanikija Pamučine i kazivanja franjevac fra-Ivana Jukića i fra-Grge Martića, te historičara Vladimira Ćorovića.

Prema navedenim, kao i prema drugim dostupnim historijskim izvorima može se rekonstruisati Ali-pašin životni put koji počinje pojavom mogućeg graditelja harmonije i stizanjem na pobjednički vrh.

Pojava pobjednika ostvarena je u tri etape, od kojih se prva odnosi na vrijeme između 1755. i 1802. godine, u kojem je Ali-pašin otac Zulfikar Rizvanbegović, kao stolački kapetan, važio za jednog od najmoćnijih ljudi hercegovačkog kraja. Karakteristično je to da je Zulfikar imao dvije žene, od kojih mu je prva rodila Mustaj-bega i Hadži Mehmed-bega, a druga – Omer-bega, Ali-agu i Halila. Kako je znao za međusobnu netrpeljivost svojih sinova, Zulfikar se za života, 1802. godine, odrekao svoga položaja i zvanje kapetana prenio na svoga najstarijega sina Mustaj-bega, a ogromno imanje podijelio između sinova.

Po tome što je imao dvije žene, onda po tome što je s njima imao više sinova, te po tome što na njih mirno prenosi svoje imanje i svoju vlast, Zulfikarov se život može posmatrati kao paralela s biblijskim mitom o Avramu i njegovim potomcima, o putevima koji su doveli do stvaranja jevrejskoga naroda.

Paralela je utemeljena na međuporodičnom sukobu, na neprijateljstvu među braćom, prisutnom u Prvoj knjizi Mojsijevoj koja se zove *Postanje*, a potom i u dvanaestoj glavi *Korana*. Istovetni motiv nalazimo i u romanima *Budenbrokovi* i *Josif i njegova braća*, koje je napisao Tomas Man. Za paralelu između Zulfikarovih i Avramovih potomaka bitan je drugi Manov roman, iz kojeg se može zaključiti da «neprijateljstvo braće porodicu od početka prati, bivajući njen probni kamen, dajući joj podsticaj i pravac»⁴⁶⁰, koji vodi od Avrama, oca mnogih naroda, do Jakova prozvanoga Izrailjem, osnivačem jevrejskog naroda.

Dakle, u suštini Manovog romana i biblijskog izvornika jeste božanska promisao koja se počinje ostvarivati s prvim jevrejskim patrijarhom Avramom koji je za svoga nasljednika odredio mlađeg Isaka, a ne starijeg Isaka. Odluka je bila rezultat savršene božanske promisli, jer su oba Avramova sina postala predvodnicima dva velika

⁴⁶⁰ Rada Stanarević: Motiv neprijateljske braće kod Mana i Andrića - objavljeno u PDF formatu

bliskoistočna naroda – Ismail arapskog, a Isak jevrejskog. Drugo neprirodno, ali opet mirno nasljeđivanje nastaje u vremenu vladavine Isaka kada je njegov stariji sin Ezav prodao svoje prvorođstvo Jakovu i tako omogućio mlađem bratu da, uz očev blagoslov, nastavi putem kojega je davno predodredio Bog.

Potpuno drugačije od ta dva, mirna, jeste treće neprirodno nasljeđivanje koje je ostvareno tokom žestoke borbe za vlast. Posebnost je trećega nasljeđivanja u tome što počinje porazom mlađega brata, onako kako se to desilo i mladom Ali-agi Rizvanbegoviću kada je, nezadovoljan očevom odlukom o nasljedstvu i bijesan što se ne može oduprijeti starijoj braći, napusti Stolac i otišao u Tursku. Desilo se to i u biblijskom mitu, u vremenu borbe Jakovljevih sinova u kojoj je najmlađi Josif najprije poraženi, a na kraju pobjednički akter, predvodnik najznačajnijeg od dvanaest izraelskih plemena. Takvim završetkom biblijski je mit pokazao nespornost božanske promisli po kojoj je prirodno pravo ispod kosmičkog, a mlađi sin iznad starijeg, po kojoj se samo tako može ostvariti trajni božanski mir, a Tomas Man da je u središtu ljudskoga življenja «neprekidno uzajamno kretanje, preobražavanje, i, kao najvažnije – ponavljanje. To je specifičan Manov postupak takozvanog okretanja sfere, kojom prilikom ne samo što se dobro pojavljuje kroz zlo, ili mlađem duhu bude data prednost nad prvobitno favorizovanom dušom, nego se taj postupak – što je zapravo suštinsko svojstvo mita, odnosno podsvijesti – uvijek ponavlja i obnavlja, tako da se prošlost i budućnost susreću u jednoj neprekidnoj sadašnjosti.»⁴⁶¹

Sličan biblijskom je i sukob Zulfikarovih sinova, koji postaje javnim nakon Ali-aginog povratka u Stolac i očeve smrti. Ali-aga je u sukobu prvo pobijedio Mustaj-bega, nakon čega je 1813. godine došao na položaj stolačkoga kapetana, a onda i Hadži Mehmed-bega, i to uz pomoć hrišćanske raje, koja je stala na Ali-aginu stranu, i time mu omogućila da pobijedi i primiri sve one koje su bili protiv njega. No, ne viteški pošteno i časno, već izrazito krvoločno i brutalno, o čemu svjedoči i sljedeći Andrićev iskaz: «Ovaj Hadži-beg je, prema pričanjima, bio osoran, pravi razbojnik. Sav izrešetan mecima, on dovikuje Ali-paši: *Pero, Janko*, aludirajući na hrišćansku vojsku koja je bila u bratovljevoj službi. Ali-paša mu onako krvavom prilazi i pita ga: *Šta ti to, bolan, bi? Ovo si me ti sa svojim Vlasima udesio*, odgovori mu Hadži-beg. A Ali-paša mu se ruga: *Ma nije, bolan; to su tebe koze rozima izbole!*»⁴⁶² Scena, zaista, srednjevjekovno

⁴⁶¹ Rada Stanarević: Motiv neprijateljske braće kod Mana i Andrića - ibid

⁴⁶² Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – ibid, str. 278

stravična, ali i pobjednička, jer je potvrdila istinu da je Ali-aga postao najjači čovjek u svome rodnome gradu, njegovoj okolini i cijeloj Hercegovini.

Naredni uspon uslijedio je u vremenu kada je Ali-aga, zajedno sa Smail-agom Čengićem, postao jedan od aktivnih učesnika u sultanovome gušenju pobune egipatskog valije Mehmed Ali-paše, a potom i onda kada, zajedno s hercegovačkim prvacima, pobunu bosanskih feudalaca na čelu s Husein-kapetanom Gradaševićem nije prihvatio, smatrajući je previše opasnom zbog toga što je isključivo uperena protiv sultana. A, da je Ali-aga bio odlučan da odbrani svoj stav, pokazalo se njegovim učešćem u raznolikim borbenim akcijama, kakva je i ona iz juna 1832, kada je, zajedno sa Smail-agom Čengićem, pomogao Turcima da od Bosanaca preuzmu Sarajevo i konačno uguše pokret za autonomiju, odnosno za punu nezavisnost Bosne.

Učešće u borbama na strani sultana rezultiralo je i zahvalama od strane uprave Carstva – najprije tako što je Ali-aga, na preporuku bosanskog vezira Ali Namik-paše, godine 1831. postao zamjenik vezira u Bosni, da bi potom bio unaprijeđen u pašu i postavljen za prvoga vezira u Hercegovini, koja je, zbog stolačkoga kapetana, odvojena od Bosanskog pašaluka. Postavši vezir, Ali-paša se popeo na tron upravnika oblasti koju su činili i današnji hercegovački gradovi: Mostar, Trebinje, Nevesinje, Konjic, Stolac, Ljubuški, Duvno, Gabela, Počitelj, Blagaj, Ljubinje, Gacko, ali i oni koji to sada nisu: Pljevlja, Prijepolje, Čajniče, Foča, Nikšić, Glamoč, Grahovo i Imotski.

Carski ferman o Ali-pašinom postavljenju glasi: «Pošto se dokazalo da ste vrijedan, da ste jedan od mojih vrijednih vezira, sposoban za upravu i time zaslužili moju carsku naklonost, dajem Vam Hercegovački Sandžak u Bosanskom ajaletu da njim upravljate, počevši od 22. šabana 1248. godine (12. januara 1833), da kao mutesarif (upravnik) toga kraja držite red i mir, da zaštitite svakog od nasilja, i da u to utrošite svu svoju snagu; a čuvajte se da kome od podanika ne biste učinili što nezakonito.»⁴⁶³

Ferman je Ali-paša pred narodom pročitao u Mostaru 24. maja 1833. godine, a onda održao govor u kojem je naglasio dva za njega bitna stava. Prvi je vezan za izbor na vezirski položaj, koji je mogao imati u bilo kome pašaluku. Ali-paša je, međutim, izabrao Hercegovinu, jer je smatrao da je za određenu zemlju bolje ako joj je vladar domaći čovjek, a ne stranac i tuđin. Pored izbora, za Ali-pašu je bilo bitno da naglasi i

⁴⁶³ Novak Mandić Studo: Zemlja zvana Gacko II – ibid, str. 225

način budućega vladanja Hercegovinom, koji se, u svemu, trebao zasnivati na zakonitosti i pravednosti. Zato je javno poručio: «Svome domu niko zla da ne čini, svakome ću suditi po čistoj pravednosti, a ko učini kakvo zlo, s njim nema nikakove štednje; s njima je jedini razlog, glava dolje. Svakome čovjeku, bio Musliman ili raja, svejedno je, uvijek je mjesto do mene. Niko od sada ne treba da ide ni k Caru ni u Stambol; - evo vam Stambol, Mostar, evo i cara u Mostaru. U mene neće vam trebati zagovornici, koji će vas za zlato k meni puštati, a imate li ko kakvu potrebu – slobodno u opancima bez pitanja neka dođe i kaže mi svoju nevolju.»⁴⁶⁴

Ali-pašina pristupna misao o sebi kao domorocu koji će se daleko bolje od svih stranih paša brinuti za svoj narod i svoju rodnu zemlju, pokazala se u njegovoj karakterizaciji iz priča s umjetničkim sadržajima, kada se potvrdio kao istinski mecena koji gradi za dobro svih Hercegovaca, a potom i kao pravi državnik koji se brine za blagostanje svoje Hercegovine. Potvrde nastaju i stoga što je njegovo imenovanje za prvog hercegovačkog vezira donijelo vrijeme božanskoga mira, u kojem je, zahvaljujući mudrosti, uprava dobro funkcionisala, a narod bio zadovoljan i miran. Ali-paša je takvo vrijeme mogao ostvariti zahvaljujući i svojim najbližim saradnicima: savjetnicima Hasan-begu Resulbegoviću, Smail-agi Čengiću i Baš-agi Redžepašiću, pečatniku Murat-begu Čengiću, blagajniku Haki-begu Resulbegoviću, ćehaji Morali Ahmedu i pisaru Mehmedu Pivodiću.

Potvrde o domorocu koji se brine za svoju zemlju pokazuju se i u Ali-pašinom sukobu s Njegoševom Crnom Gorom, s kojom je žestoko ratovao. Sukobi su okončani 24. septembra 1842. godine kada su se dva zaraćena protivnika zvanično sreli u Dubrovniku. U toku trodnevnoga sastanka, na kojem su se «dogovorili o nekim zajedničkim akcijama, o uređenju međusobnih odnosa i graničnih nesporazuma, dvojica upravljača su se pobratimila. Ali-paša je preuzeo obavezu da formira trojnu komisiju, sastavljenu od austrijskog, turskog i ruskog činovnika, koja bi rješavala sve moguće buduće sporove, a Njegoš da Dubrovački dogovor objavi u proklamaciji, u kojoj će obavjestiti crnogorski narod da je s hercegovačkim pašom sklopio mir i utvrdio jako prijateljstvo»⁴⁶⁵, te da će biti kažnjen svako ko ne bude poštivao postignuti dogovor. Da je dogovor istinski funkcionisao, potvrđuje nam, između ostaloga, i to što je Ali-paša pomogao Crnogorcima da ubiju nasilnika Smail-agu Čengića, koji je smetao i

⁴⁶⁴ Novak Mandić Studo: Zemlja zvana Gacko II – ibid, str. 225-226

⁴⁶⁵ Novak Mandić Studo: Zemlja zvana Gacko II – ibid, str. 237

hercegovačkom veziru i crnogorskom vladici, a, na kraju i to, da je bolje od svih savremenika «shvatio Njegoševe namere i moralno poreklo svih njegovih nastojanja.»⁴⁶⁶ Otuda i ne može čuditi činjenica što smo Ali-pašu Rizvanbegovića svrstali u moguće graditelje harmonije i savršenog svijeta.

Graditelj je, međutim, samo moguć, ali ne i ostvaren, što se potvrđuje s prelazom harmonije u disharmoniju, ostvarenom tokom posljednje bune bosanskih feudalaca protiv carske vlasti, protiv reformi carigradskih sultana Selima III i Mehmeda II, u stvari njihovog pokušaja da ograniče vlast lokalnih moćnika, da modernizuju carevinu, društvo i državne finansije, uredi administraciju i organizuju novu, disciplinovanu i moderno naoružanu vojsku koja će zamijeniti janjičare, glavne vinovnike nesigurnosti i teškoća u turskome carstvu, te da uvedu nova pravila i trajni red. Suština je reformi bila u vojnim, administrativno-upravnim, sudskim i finansijskim promjenama, u nastojanjima da se svi pašaluci čvršće vežu za centralnu vlast.

Konačno uobličavanje takvih želja izrazio je sultan Abdul-Medžid u deklaraciji poznatoj kao *Hatišerif od Gilhane*, nastaloj na poticaj vezira Rešid-paše koji je, nakon svoga boravka u zapadnoj Evropi, spoznao potrebu da Turska, i zbog sebe i zbog svijeta, mora donijeti akt kojim će ući u red liberalnih država Evrope. Tako je i nastao pomenuti hatišerif kojim su se, između ostaloga, obećavale bolje pogodnosti za sve podanike carstva, bez obzira na njihovu narodnost i vjeru. Neka od najvažnijih takvih obećanja su: garantovanje životne sigurnosti, časti i imanja, zabrana izvršenja smrtne kazne dok to sultan ne potvrdi, mješovita sudska vijeća, obaveze roditelja da šalju djecu u školu i savjetodavno vijeće u koje su, pored muslimana, trebali ući i hrišćani i Jevreji. Hatišerif, i njegove kasnije dopune, odnosili su se i na ukidanje povlastica dotadašnjim velikašima, kao i na uvođenje novih obaveza, kakve su regrutacija za muslimane i plaćanje poreza prema veličini posjeda i bogatstva, zabrana nošenja oružja na javnim mjestima i naredba o novim uniformama za činovnike, što je podrazumijevalo i to da svi muteselimi moraju nositi fes.

Iako u svojoj osnovi pozitivne, carske su reforme postale povod za žestoki otpor mnogih turskih feudalaca, pa tako i onih bosanskih, koji su se pobunili isključivo iz sebičnih, utilitarističkih razloga, zbog toga što su davale povlastice hrišćanskim narodima, a begovima i janjičarskim prvacima, kapetanima i ajanima ukidale dotadašnje

⁴⁶⁶ Ivo Andrić: Njegoš kao tragični junak kosovske misli – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 10

političke i ekonomske pozicije i olako oduzimale ono što im je prije toga dato. Neprihvatanje carskih reformi nastalo je i iz saglasnosti s otporom najvećeg dijela feudalaca širom turskog carstva, koji su u njima vidjeli izraz unutrašnje krize otomanskog carstva, ali i pritisak evropskih sila da se kriza riješi po prosvjetiteljskim standardima civilizovanog svijeta.

Pokrenuti željom da održe stari poredak i sačuvaju ono što su im reforme ukidale, nastale su pobune bosanskih feudalaca koje svoj kontinuitet počinju 1831, s Husein-kapetanom Gradašćevićem, a završavaju sredinom XIX vijeka, s opštebosanskom bunom u kojoj je sudjelovao i Ali-paša Rizvanbegović.

Kao najopsežnija i sveobuhvatna, posljednja je pobuna morala pokrenuti snažni odgovor carske vlasti. Odgovor je uslijedio u vremenu od 1850. do 1852. godine, u kojem je Omer-paša Latas potpuno ispunio sultanove naredbe da Bosnu i Hercegovinu, koja je predstavljala stalnu opasnost za carsku vlast, efikasnim i energičnim djelovanjem konačno pacifikuje, da skrši otpor feudalaca, da carske reforme provede po svaku cijenu, da bezobzirno ruši i ubija sve potencijalne protivnike carske vlasti, pa i one koji su njegovi slovenski rođaci. U tome je smislu i uslijedila pojava Latasa koji je, kao predvodnik turske kaznene ekspedicije, sastavljene od 11 bataljona pješadije, jedne poljske baterije i manjeg broja pripadnika konjice, ušao u otvoreni sukob sa svim pobunjenim bosanskim feudalcima, ali i s Ali-pašom Rizvanbegovićem, prvim i jedinim hercegovačkim vezirom.

Sukobi su temeljni izraz postojanosti Omer-paše Latasa kao tvorca disharmoničnog svijeta, samo ne onog pomirljivog iz prve priče s istorijskim sadržajima, već potpuno drugačijeg, onog koji ubija i ruši.

Latasova pripadnost nesavršenom svijetu zasnovana je na činjenici da ga literarna i istorijska svjedočenja, s jedne strane, veličaju kao izuzetno obrazovanog turskog oficira, koji je bolje od svih znao matematiku, geometriju i strane jezike, a, s druge strane, prikazuju kao istinski kompleksnu ličnost, kao razoritelja perspektive, negativca i «blaziranog pustahiju koji u krvavim orgijama ubistava i seksa prazni energiju»⁴⁶⁷, kao pravog silnika i nemilosrdnog ubicu koji je, svuda gdje je stizao, donosio bol i strah, suze i krv, mučenja i smrt.

⁴⁶⁷ „Beleške“ - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 326

Prikazuju ga i kao nespornu konvertitsku ličnost koja se agresoru priključuje iz vlastite želje, koja je pred nekadašnjim neprijateljem konačno kapitulirala i izvršila potpunu identifikaciju s njim, koja je postala krvnik vlastitog naroda.

Dokaz postojanosti konvertitstva nije samo u istorijskim, nego i literarnim slikama, koje otkrivaju da je Latasov lik izgrađen «posredstvom legendi i nekih oblika njihove epske artikulacije kakvi, zapravo, nikad nisu ni postojali. Još kao dečak, glavni junak priče snatri o sebi kao heroju u jednoj guslarskoj pesmi koja govori o osvajanju neprijateljske tvrđave. Ne, dakle, o odbrani svog gnezda, što je u guslarskim pesmama daleko češća tema, nego o osvajačkom pothvatu koji će se ostvariti zahvaljujući izdaji unutar same tvrđave koja se osvaja»⁴⁶⁸, o pothvatu potpuno suprotnom epskom junaku, a karakterističnom za svakoga, i literarnog i istorijskog izdajnika, a najviše za konvertita iz južnoslovenskoga karakternoga kruga.

Latasov dječaćki san doveo je do moćnikove sujete, nastale kao proizvod opšte etnopsihološke karakterizacije ličke grupe rajetinskoga tipa, u kojoj se «podaništvo, naročito do ukidanja Vojne granice, fanatizovalo negovalo. Vojnička je uprava na prvom mestu ukrotila disciplinom i redom ove dinarske ljude, i, držeći i razvijajući njihove junačke osobine, dala im je svima vojničku fizionomiju i carsko-vojničku dušu. Možda nigde, ni u vekovnim austrijskim zemljama, nije bilo toliko dinastičke duše kao u Lici za vreme Vojne granice. Ličani su postali najbolji branioci dinastije na svim evropskim bojnim poljima, okoreli vojnici koji su u ratu čak činili surova dela. Na habzburškom dvoru je uvek bio bar jedan general rodom iz Like»⁴⁶⁹, što se ponovilo i u turskome svijetu u kojem je visokim oficirom postao i Ličanin Mihajlo, budući Omer-paša Latas.

Konvertitski karakter se pokazuje u razaranju savršenog svijeta, koje se moglo naslutiti već u trenucima svečanog ulaska turske vojske u Sarajevo, kada se Omer-paša pred okupljenim građanima pojavio kao nebeski osvjetnik, kao onaj koji ne jaše konja već plovi na oblaku, koji je iznad svih okupljenih pripadnika zemaljskog svijeta, ali i iznad najvećih predstavnika bosanske feudalne vlasti, iznad svih begova, pripadnika najuglednijih turskih porodica koje su vijekovima vladale Bosnom. Isti se nagovještaj ponavlja i u danu svečanog čitanja carskoga fermana, kada su svi prisutni saznali da je

⁴⁶⁸ Svetozar Koljević: Ivo Andrić i narodna književnost – ibid, str. 473-474

⁴⁶⁹ Petar Džadžić: Homo balcanicus, homo heroicus II - *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1995*, str. 54-55

Latas došao u Bosnu «sa zadatkom da lomi i upokori ne pobunjenu rajnu ili spoljnog neprijatelja, nego one koji su se do juče nazivali sultanovim sinovima.»⁴⁷⁰ Misao o nemilosrdnom kažnjavanju izrečena je ozbiljno, što je potvrđivala karakteristična atmosfera čitavoga toka audijencije, s «otvorenom pretnjom, ciničnim podrugivanjem i neskrivenim prezirom. Begovat je stavljen na vatru, bez želje da mu se u bilo čemu popusti ili izađe u susret. Sarajevske i bosanske begove Omer-paša prima kao gomilu, sve skupa, sabijajući ih između prozora i vrata kao ribe u mreži. Ono što sarajevski begovi i drugi bosanski kolenovići osećaju na tom prijemu jeste beskrajno poniženje kojem ih podvrgava ovaj carski murtatin, gori od svih dosadašnjih.»⁴⁷¹

Najave ubrzo prerastaju u neposredne prijetnje neposlušnim protivnicima, iskazane u dva Latasova izravna obraćanja, od kojih je prvo uslijedilo pred četrnaesticom najuglednijih bosanskih prvaka, između ostalih i pred Ali-pašom Rizvanbegovićem, s kojima se susreo u svome konaku. Bio je to susret u kojem je serasker, tvrdo, bezobzirno i drsko rekao prvacima kako će potpuno izvršiti carski nalog i tako ostvariti ono što mora biti. Još im je rekao i ovo:

»I vi se varate ako mislite da ćete sa mnom proći kao s onima koji su prije mene dolazili u Bosnu radi istog posla. Ovo je drugačija naredba, a drugi je i čovek koji treba da je izvede. Ja znam, vi mislite da ćete i ovog puta, po vašem starom načinu, moći da naoko pristanete na sve, a zatim da mi iz busije činite tolike i takve smetnje i teškoće da ću se i ja zamoriti i na kraju vratiti nesvršena posla. A vi da se smijete iza mojih leđa! Ali znajte da ja znam kako vi vazda govorite jedno, a mislite drugo. Ponavljate: *Bosna je ovo, budalo, zemlja koja se povija, ali ne mijenja!* A ja vam opet kažem da ne polažem ništa na vaše riječi, da jasno čitam vaše misli, i da ću tu vašu Bosnu, ako bude trebalo, svu prosijati na sitna sita, tako da se neće znati ni ko je beg ni ko aga, i da ni u snu nećete pomišljati na vašu samovolju i neposlušnost.»⁴⁷²

Latas je prijetnje ispoljio i u drugom izravnom obraćanju, koje je došlo na kraju te godine, kada je o sebi rekao sljedeće:

«Jednom u sto godina dolazi carski serasker u Bosnu, jednom ili nijednom, ali kad dođe, onda može sve, i vezati i drešiti, i oduzeti i dodati, i visoko popeti i nisko spustiti; kišu samo ne može puštati niti zaustavljati, ali drugo može sve. A jedino budale

⁴⁷⁰ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 10

⁴⁷¹ Miodrag Petrović: Čutanje koje govori – ibid, str. 259

⁴⁷² Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 31

to ne znaju i ne vide, i jedino se izlapele begovske glave pouzdaju u svoje fermane i tapije, a ne znaju da je to davno prošlo i da ti papiri ne vrede ni toliko da se od njih naloži vatra nasred Sarajeva. To su neuki i slepi ljudi, koji ne razumiju sadašnjost i ne vide šta se oko njih dešava ni kud svet ide. Pa ni prošlost ne pamte, inače bi znali šta znači kad serasker stigne s carskom vojskom. Ne znaju da takav čovek sve može, samo jedno ne: ne može se pred sultanovo lice vratiti nesvršena posla. Ne znaju da takav čovek nema nikom da polaže račun ni o broju skinutih glava ni o sumama utrošenih dukata. A to bi morali da znaju. To treba da zna svaki koji sebi i svojoj porodici i svima svojim želi dobro. I teško onom ko to na vreme ne uvidi.»⁴⁷³

Iza najava i izravnih prijetnji slijedila je potvrda trijumfa razoritelja perspektive, ostvarena tako što je dobijeni zadatak Latas sproveo u veoma kratkom periodu, što je rušio i ubijao po cijeloj Bosni. Bilo je to vrijeme nemilosrdnoga kažnjavanja svih neposlušnih bosanskih prvaka, i to prema posebnoj kategorizaciji, prema kojoj je predvodnicima oružane borbe protiv sultana sjekao glave, one nešto niže rangirane u toj borbi okovane slao u progonstvo u Aziju, a onim dvoličnim, koji su javno podržavali sultana, a tajno sarađivali s pobunjenicima, udarao sto štapova po golom tijelu.

Dobijeni je zadatak Omer-paša sproveo i tako što je, kao prvi carski namjesnik, izvršio regrutaciju Bosanaca u nizamsku vojsku, što je izvršio administrativne i personalne promjene, što je dotadašnje vezirsko sjedište iz Travnika premjestio u Sarajevo, što je u Bosni ukinuo spahijski sistem i esnafsku organizaciju, što je konačno slomio politički otpor bosanskih feudalaca koji su u dužem vremenskom periodu nastojali da u Bosni osiguraju autonomiju u kojoj bi oni imali dominantnu ulogu.

Najzad, dobijeni je zadatak Latas ostvario i u pobjednički okončanom sukobu s Ali-pašom Rizvanbegovićem.

Sukob je otpočeo tako što je, slijedeći logiku da je on moćnik kojemu carski službenici ne mogu ništa, hercegovački vezir odbio Omer-pašin poziv da mora doći u Sarajevo na čitanje carskoga fermana o obaveznoj poslušnosti bosanskih feudalaca prema carskoj vlasti. Odbio ga je i zbog hercegovačko-vezirskog ponosa da se nikome ne klanja, da nikoga, sem sultana, ne smatra višim. Odbio ga je na način istovetan za sve bosanske feodalce – tako što su pokazali zajedničku odlučnost da obmanu seraskera, «da izbegnu neposredni sudar i oružan obračun, da Omer-pašu nekako prevare i

⁴⁷³ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 84-85

naduraju, da mu, na kraju, svi pogledaju u leđa kao što su u prošlosti tolikim drugim pogledali, a da u Bosni i Hercegovini ostanu stari red, njihov red, onako kako je oduvek bilo i kako će uvek biti.»⁴⁷⁴

Bio je to početak sukoba koji svoj sudbinski tok pokazuje tako što se hercegovački vezir, u pokušaju zaštite od mogućeg neuspjeha i pada, počeo služiti lukavstvom i lažima, odugovlačenjem i podmićivanjem. Pokušaj se sastojao u tome da kod seraskera ne ode lično, već da, uz odgovarajuće darove, pošalje najstarijeg sina Hafiza i mostarskog vladiku, koji su Omer-pašu trebali uvjeriti da, zbog starosti i bolesti, vezir ne može doći u Sarajevo.

Međutim, kada je Latas odbio da ih primi, a onda ih vratio natrag s nalogom da hercegovački vezir bezuslovno mora prihvatiti njegov poziv, Ali-paša je shvatio da mu carski serasker šalje nedvosmislenu poruku da mu od pokoravanja sultanovoj naredbi ovise život i smrt. Stoga se prvi put morao pokoriti pred snažnijim i jačim, doći u Sarajevo i saslušati sultanov proglas. U znak odavanja poštovanja za takvo ponašanje, Omer-paša je hercegovačkog vezira, tokom svečane sjednice u Sarajevu, sjeo pored sebe, onda ga, zajedno s trinaesticom najuglednijih muslimanskih prvaka, pozvao na posebni razgovor u svoj konak, a na kraju ga, jedinog od svih, ostavio da ruča s njim. No, da poštivanje nije bezuslovno, da ga neprestano treba kontrolisati i preispitivati, Latas je potvrdio tako što je Ali-pašu zadržao u svom konaku kako mu ne bi pravio neprilike u Hercegovini, te stoga da konačno dobije garanciju da će hercegovački vezir sprovesti obaveze proistekle iz carskoga fermama.

Nakon što je takve garancije dao, izgledalo je da će se Ali-paša konačno pokoriti carskoj volji. Na takvu je mogućnost ukazivala i činjenica da se, uz saglasnost bosanskog vezira, vratio u Mostar, te to što je, nakon povratka, ispunio zahtjev novostvorene bosanske vlasti da njegovi sugrađani isprazne jedan broj svojih kuća, kako bi se u njih uselila dva bataljona nizama određenih za taj grad.

No, da pokoravanje nije stvarno, već samo taktičko, pokazalo se ubrzo, kada je uslijedio novi prkos, kada je vezir naredio Mostarcima da daju 200 tovara pšenice za njegove vojnike, kako bi ih opskrbio hranom i poslao u Bosnu da se spoje s ostalim ustanicima u borbi protiv carskoga seraskera. Na čelo pobunjenika Ali-paša je postavio svoga kavaz-bašu Ibrahima, a onda, da bi prikrio svoju pobunu, i da bi Latasu pokazao

⁴⁷⁴ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 10-11

kako s pobunjenicima nema ništa, povukao se u svoj ljetnikovac na Buni i od Omer-paše zatražio pomoć u gušenju ustanka.

Bio je to posljednji nerazumni čin i završna spletko koja je pokrenula muslimanske stanovnike Mostara da se pobune, da odbiju vezirove zahtjeve, da ga više ne slušaju, te da ga protjeraju iz svoga grada. Sukob između Mostaraca i Ali-paše pokušao je riješiti novi bosanski vezir Hajrudin-paša, a kada u tome nije uspio, Latas je u Hercegovinu poslao svog prvog saradnika Skender-bega koji je s malom vojskom, ali uz veliku pomoć hercegovačkih prvaka, kakvi su Ali-beg Pašić iz Ljubuškog i Hasan-beg Resulbegović iz Trebinja, u bici kod Konjica porazio Ali-pašinu pobunjeničku vojsku, potom, na prevaru, vezira doveo u Mostar, uhapsio ga i predao Omer-paši Latasu.

Hapšenje, međutim, nije bilo i kraj sukoba, koji nastaje Latasovim surovim kažnjavanjem Ali-paše Rizvanbegovića. Kaznio ga je tako što je ukinuo hercegovački pašaluk, što je Ali-paši oduzeo vezirsku čast, što mu je zaplijenio sva imanja, te tako što je naredio da, uz pratnju vojnika, smjenjeni hercegovački vezir kroz Bosnu mora projahati na mršavom magarcu, i to okrenut naopako, glavom prema sapima životinje čiji je rep držao u ruci. Kazna je bila u funkciji potpunog ponižavanja jednog od najuglednijih feudalaca, jer je Ali-paša morao jahati «poluodeven usred zime, jer mu je mlađi sin išao ispred magarca, a ispred svih telal koji je objavljivao kako će Alah i Omer-paša Latas ovako kazniti svakoga ko se bude protivio reformama.»⁴⁷⁵

Kažnjavanje je okončano krajem marta 1851. godine, na završetku sramnoga puta kada je hercegovački vezir ubijen u Dobrinji kod Banja-Luke. Ubijen je iznenada, na spavanju, ali je zvanično objavljeno da se «jednom od askera koji su ga sprovodili omakla pušla. Sahranjen je u lepom belom turbetu kraj Ferhat-pašine džamije u Banja-Luci. Porodica mu je upućena u Carigrad. Tu su neki od njegovih sinova postali ugledni osmanlijski službenici i prvaci.»⁴⁷⁶

Latasova pobjeda u sukobu s bosanskim feudalcima i hercegovačkim vezirima potvrđuje postojanost nesavršenog pobjednika iz disharmoničnog svijeta, potpuno identičnog s drugim tiranima iz Andrićevog djela, s Mustafom Madžarom iz istoimene pripovijetke ili sa Čelebi-Hafizom iz novele *Trup*. Identičnost je ostvarena tako što je

⁴⁷⁵ Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – ibid, str. 277

⁴⁷⁶ Ivo Andrić: Ali-paša – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 22

«doživio konverziju i iz obrazovanog čovjeka, posvećenog knjizi i nauci, preobrazio se u ratnika, silnika i krvoloka»⁴⁷⁷, koji samo na taj način uspjeva i pobjeđuje.

Između ostalih prostora, Latas se takvim pokazao i u Bosni u kojoj je, svojim postupcima, pokrenuo začuđenost u onima koji se nikada nisu mirili sa zlom, koji nikada, kako se to desilo i u vremenu zločinačkih pohoda Čelebi-Hafiza iz pripovijetke *Trup*, nisu razumjevali stravični preobražaj učenog čovjeka u zlikovca koji beskrajno mrzi, nemilosrdno ubija i sistematski ruši. Začuđenost je ispoljena i kod muslimana, koji su Latasa optuživali da je glavni uzročnik okupacije i propasti turske Bosne i Hercegovine, i kod franjevac, koje je nemilosrdno progonio, ali ne i kod Srba, koji su objektivno pisali o Omer-paši i njegovom vremenu.

Slični po izrazima začuđenosti zbog ispoljenih ubilačkih nagona, Omer-paša Latas i Čelebi-Hafiz nisu bili slični po posljedicama onoga na šta, kao vječnu mudrost, ukazuje narator iz pripovijetke *Trup*: «Ima jedan lijek svakoj mucu i svakom zlu, a to je da u svakom minutu u životu čovjeka postoji mogućnost da čovjek pogriješi, koliko za dlaku pogriješi, ali to je dosta za njegovu smrt i potpunu propast.»⁴⁷⁸ Razlika se pokazuje tako što je Čelebi-Hafiz pogriješio i stradao, a Omer-paša Latas ostao da traje kao nesporno negativna ličnosti, kao tragična potvrda postojanosti onih koje Petar Džadžić naziva osobama sa «snažnim, prvenstveno demoničnim osobinama i nastranostima,»⁴⁷⁹ a Andrić ljudima-ubicama, ličnostima s ubilačkim nagonom toliko izrazitim i razvijenim da mu se moraju zauvijek pokoriti, da moraju ubijati i sami i kao dio kolektiva.

Postojanost je to, kako Andrić tvrdi, moralno posrnulih ličnosti, tlačitelja i ubica, onih koje, «nekad primetno, a nekad skriveno, ponajčešće napada i zanosi ludilo veličine, golemaštvo raznih oblika i stepena.»⁴⁸⁰ Njihova se karakteristika prepoznaje i po tome što su im ubilački nagoni uslovljeni, s jedne strane, nasljednim osobinama, za šta su primjer ubice iz narednih, mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*, a, s druge strane, odgojem i društvenim uticajem sredine u kojoj se ličnost formirala, što nam potvrđuje Omer-paša Latas. No, bez obzira na uslovljenost, ostaje istina o tragičnosti ubilačkih nagona, o onome što jeste suština apsolutnih negativaca kao sudbinskih aktera koji

⁴⁷⁷ Tihomir Brajović: Fikcija i moć – ibid, str. 41

⁴⁷⁸ Ivo Andrić: *Trup – Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 112

⁴⁷⁹ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 351-352

⁴⁸⁰ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 140

pokreću stradanje i smrt, koji donose isprepletenost slika pobjednika i gubitnika, a onda i «historijsku fresku koja nas se tiče na više načina: zbog raskola i njihovih posljedica, zbog međa i granica koje su nas podijelile i podvojile, zbog kolektivnog udesa koji nas je zadesio i teškim baštinama što su nam dopale.»⁴⁸¹

Shvatio je to i Ali-paša Rizvanbegović od trenutka kada je njegovo življenje obilježila istinski negativna metamorfoza, nastala stoga što je vezir, kao jedan od vladara koji su sticajem različitih okolnosti došli na vlast, postao čovjek koji ne poštuje božanske promisli, koji odbija da prihvati dobronamjerne pouke o tome «koje su mere i granice ljudskog duha i tela, te šta sve živ čovek može da pomisli, kaže i učini pod pritiskom mnogostrukih i nejasnih nagona koji u njemu ne prestaju da se smenjuju od rođenja do smrti.»⁴⁸²

Negativna se metamorfoza pokazala tako što je Ali-paša postao despot i nemilosrdni vlastodržac, što je postao samovoljni silnik, jedan od mnogih «malih sultana koji su uspevali da se na duže ili na kraće zacare u raznim turskim pokrajinama, u prvoj polovini XIX veka»⁴⁸³, u vremenu nestajanja autoriteta centralne vlasti. Bili su to prvi znaci nerazumnosti koju je Ali-paša pokazao i tako što je vladao kao «gotovo neovisni, vrlo surovi i gramzljivi gospodar, koji je uzimao harač na mrtve i šest godina posle njihove smrti, a pašini ljudi su pipali žene utvrđujući tako da li će roditi muško dete kako bi unapred osigurali harač.»⁴⁸⁴ Surovost je bila tolika da je protiv sebe okrenuo raj u koja ga je mrzila zbog čestih sukoba s Crnogorcima koje je redovno poražavao i kažnjavao, zato što je Hercegovinom vladao tiranski, što je vladavinu prepuštao svojim sinovima i zloglasnim ljudima. Među takvima posebno se isticao njegov kavaz-baša Ibrahim, koji je pogubio mnoštvo nevinih hrišćana, dok su preživjeli, iz straha od smrti, napuštali Hercegovinu i bježali u Dalmaciju i Crnu Goru.

Ali-pašu su mrzili i njegovi neposredni saradnici, kojima je smetao stoga što se počeo ponašati samovoljno i svirepo, što je neprestano pokazivao kako je u Hercegovini jedino on slobodan čovjek, kako je u toj zemlji samo on nesporni i svemoćni gospodar, pravi diktator i satrap, kako je «mali car na Hercegovini, pripadnik posebne vrste ljudi

⁴⁸¹ Predrag Matvejević: Andrićeve ćuprije i naše Drine – ibid, str. 194-195

⁴⁸² Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 106

⁴⁸³ Ivo Andrić: Ali-paša – ibid, str. 21

⁴⁸⁴ Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – ibid, str. 165

koji se ni sa čim ne mire, koji pod bilo kakvim vidom žele da utiču na život»⁴⁸⁵ svih ljudi svijeta, kako je istinski moćnik koji prkosi svima oko sebe, te pravi istočnjački spletkaroš koji se «varakao i lagao s vezirima u Carigradu i pašama u Travniku. Mitio je koga je trebalo, dajući koliko treba. Uvek je bio za sultana, na rečima i za reforme, ali u praksi, u svom pašaluku, protiv njih.»⁴⁸⁶ Pokazao je to tako što je potpisivao niz sporazuma s bosanskim vezirima i carskim izaslanicima, ali samo formalno, jer je u suštini i dalje vladao kako je htio, ne obazirući se na pozive iz Carigrada da se promijeni i ponovo približi centralnoj vlasti.

Ali-pašina negativna metamorfoza izraz je i neoprostive tragičke krivice koja svoju poraznost pokazuje u nestanku savršenog svijeta, u pojavi poraženog aktera, i to ne samo stoga što je slabiji, nego i zato što izravni i javni otpor nasilnicima i nemilosrdnim ubicama mora završiti obaveznim porazom.

Javni otpor je sudbinski i za Ali-pašine istomišljenike, za brojne muslimanske prvake, identične po tome što, na nasilje Omer-paše Latasa, reaguju protivljenjem, nekad glasnim, a nekad skrivenim u sebi, i to toliko obezličeno i deformantno «da mora biti ispoljeno jer je nemoguće držati u sebi toliko neispaljenog i opasnog ogorčenja; kada one – nemajući kuda – krenu ka mestu gde su se i začele, one tada, u nemogućnosti da vrše svoju prirodnu funkciju, postaju razorna snaga, okrećući se protiv svoga tvorca.»⁴⁸⁷ Tako su se okrenule i protiv Ali-paše, isto onako kako su se okrenule i protiv Andrićevih mladobosanaca u njihovom protivaustrijskom djelovanju, kada su neki pogubljeni, neki umrli u austrijskim kazamatima, a neki, poput Andrića, iz zatvora izašli s neizmjernim duhovnim bolom.

Isti je bol osjećao i Ali-paša tokom petnaestak posljednjih dana svoga života kada je, u okviru Latasove kazne, jahao kroz Bosnu poražen i nesrećan. Snaga se bola pokazuje u slikama stradalnika iz disharmoničnog svijeta, u spoljašnjem izgledu degradiranog moćnika koji je «vidno omršaveo i pogrbljen, stopio se nekako. Njegove pobebele oči još gledaju, ali ne vide i ne žele da vide. Nepodreziva brada je porasla, prednji zubi počeli naglo da ispadaju, lice upalo, ukočeno i beskrvno. Odelo na njemu, nemarno nabačeno i zgužvano, počinje da bleđi od kiše, sunca i prašine.»⁴⁸⁸ Daleko

⁴⁸⁵ Ivo Andrić: Ali-paša – ibid, str. 33

⁴⁸⁶ Ivo Andrić: Ali-paša – ibid, str. 21-22

⁴⁸⁷ Miodrag Petrović: Ćutanje koje govori – ibid, str. 259

⁴⁸⁸ Ivo Andrić: Ali-paša – ibid, str. 32

sumornija od spoljašnje je duhovna slika poraženoga vezira, ispoljena tako što je cijelim putem srama okupljeni narod gledao prezrivo, a Omer-pašu psovao glasno i javno ponižavao kao srpsku svinju koja uništava istinske muslimane. U takav nivo ide i slika osamdesetogodišnjeg čovjeka razorene snage i volje, s poraznim znacima svih staraca ovoga svijeta, kakvi su pretjerano samopouzdanje, zaboravnost i tromost, prgavost i lakomislenost.

Ali-pašin bol je poseban i po tome što je izraz surove istine da nesreće i poraze ne pokreće isključivo nacionalna ili vjerska mržnja, već i međusobna mržnja pripadnika iste nacije i vjere, koji se ne podnose zbog vlasti, koji se, poput gladijatora, međusobno bore sve do smrti jednoga od protivnika, nakon čega poraženi gubi, a pobjednik dobija sve. Istina je utemeljena na činjenici da su najpogubnija neprijateljstva među pripadnicima iste ideje, vjere i klase, da su «mržnja između sekta jedne te iste religije i građanski ratovi između partija iste nacije i države žešći od mržnje posve raznovrsnih religija i svirepiji od ratova između raznih država i naroda.»⁴⁸⁹

Jedna je to iz niza istina o bosanskohercegovačkoj sumornosti, o vječnoj mržnji i borbi u kojoj mora pobijediti odlučniji, prepređeniji i nemilosrdniji protivnik. Onako, kao što pobjeđuje u svakoj antičkoj tragediji, na čijem kraju ostaje stradalnik, kakav je i Ali-paša Rizvanbegović, čija se tragička karakterizacija najpotpunije prepoznaje iz kazivanja Vladimira Ćorovića:

«Ali-paša je imao izvesne tvrdoće i svireposti, nije bio pouzdan, po duši autokrata i sebičnjak. Ali je, s druge strane, u svom interesu, želeo napredak Hercegovine, izvodio čitav niz privrednih reforma, a u verskom pogledu pokazivao dosta tolerancije. Nije mogao, ipak, da savlada ni svoje urođene konzervativne navike, a još manje osetno da preporodi svoju sredinu. Sa Crnom Gorom je imao sukoba radi Grahova koje je u taj mah uzalud želelo da se oslobodi turske vlasti. Kad se posle sastao i izmirio s vladikom Petrom II neprijateljstva su prestala, ali novi prijatelji ipak nisu jedan drugom mnogo verovali. Obojica su završila život 1851. godine. Petar II je umro posle duge bolesti; zbog nje nije mogao ni da utiče na prilike u Hercegovini koja je u to vreme bila sva pometena. Ali-paša se našao pod starost na strani sultanovih protivnika, ne mogući da shvati potrebe korenitih reformi. Omer-paša ga je stoga srušio s vlasti, kuću mu raskućio, a njega, verovatno, dao ubiti, kao slučajno, u svom taboru kod Banja-

⁴⁸⁹ Bojan Jovanović: *Prkos i inat – Zavod za udžbenike, Beograd 2008*, str. 44

Luke.»⁴⁹⁰

Kažimo i to da se u Ali-pašinom stradanju može prepoznati suština istina iz historijskih sadržaja *hercegovačkih priča* – da tragedija stiže i onog koji je, prema kazivanju s početka priče, trebao postati jedna od istinskih ljudskih vertikala, trebao ostati zapamćen kao prvi Hercegovac koji je od Boga izabran za predvodnika svoga naroda. Suština je i u tome što se na historijskoj i kulturološkoj sceni *hercegovačkih priča* Ali-paša pojavio kao čovjek dostojan divljenja, dakle potpuno suprotan onome što je ostalo u narodnome pamćenju, ali i u djelima hercegovačkih kaluđera Joanikija Pamučine i Prokopija Čokorila, koji su o Ali-paši pisali izrazito negativno i loše. Takav ignorantски odnos prema Ali-paši jedini od njegovih savremenika nije imao Njegoš, s kojim je bio pobratim i kum, a nadasve istomišljenik u otporu Omer-paši Latasu. Iako su te činjenice opštepoznate, niko se, koliko znamo, nije usudio reći kako je Ali-paša, svojim otporom Latasu, bio ne samo na strani bosanskog begovata, nego i na onoj njegoševskoj, crnogorskoj, onoj kojoj je kao kum, kao junak i čovjek, pomagao u nevolji. Iz toga je razloga Njegoš poštivao Ali-pašu, a kada je stradao, saosjećao s njegovim predsmrtnim mukama, koje mu je priredio surovi Omer-paša, i, u prevashodno ljudskoj reakciji, onako kako to u svojim *Pismima iz Italije* kazuje Ljubomir Nenadović, svoj bijes zbog Latasovog mučnog ubistva hercegovačkog vezira i zbog njegovog mogućeg napada na Crnu Goru iskazao riječima: «Omer-paša krenuo iz Mostara svojim krvavijem tragom u Sarajevo. Putem ubio Ali-pašu Stočevića i namjerava, kako Bosnu i Krajinu sasvim primiri, da udari na Crnu Goru. Šta kome čini ovaj kameniti krš, okupan suzom i krvlju? Zar se već nije nasitio blaga i gospodstva, za koje je promijenio svoju vjeru? Ne da mi pas ni bolovat', ni umrijet' s mirom. - E, dabogda pošao tragom sviju poturčenjaka; srpsko mu zmo srce raznijelo, kao što je to bilo svim potučernim pašama; e, dabogda ga razgubalo srpsko mlijeko kojim je odojen; e, dabogda se, na strašnom sudu, pogledao u oči s Obilićem.»⁴⁹¹ Bila je to jadikovka koja je označila konačnu istinu da je Stočanin Galib Ali-paša Rizvanbegović istinski stradalnik, ali i jedini s iskazanom katarzom, obaveznom za kraj svih antičkih tragedija.

Specifičnost je katarze u tome što nije ispoljena u realnoj, već postmortalnoj egzistenciji. No specifičnosti nema u njenoj sadržini, u duhovnom pročišćenju nastalom

⁴⁹⁰ Novak Mandić Studo: *Zemlja zvana Gacko II* – ibid, str. 245

⁴⁹¹ Ljubomir Nenadović: *Pisma iz Italije – Prosveta, Beograd 1971*, str. 49

nakon rušenja iluzija, snova i životnih nada, nakon poraznih istina da je sreća kratka i prolazna, da optimizam i nada nisu konstanta ovozemaljskoga življenja, već da su to stradanje i smrt. Istine su to o tragici individua koje završavaju kao izgnanici iz harmoničnog svijeta, kao tuđinci bez iluzija i nade, nijemi pred užasima s kojima nestaju sve boje životne radosti i ljepote.

Katarza je posebna i zato što je Ali-paša postao duhovno mirni čovjek, potpuno drugačiji od nekadašnjega silnika i moćnika kojemu, svojevremeno, niko nije mogao ništa. Drugačiji je stoga što je shvatio ono što nije znao dok je bio hercegovački moćnik – da je Bog vrhunaravno biće, onaj «koji sve zapisuje, koji sve vidi, sve zna kako je i šta je bilo, a moguće je i to da je sve unapred predvideo i proračunao, jer je u njegovom velikom planu, sve potrebno i neophodno baš tako kako se odigralo.»⁴⁹² U tom Ali-pašinom isticanju Božjeg savršenstva prepoznaje se izuzetak koji potvrđuje pravilo da u *hercegovačkim pričama* nema Boga, da je u njima dominantan jedino ubica, Lucifer ili Demijurg, zavisno od toga da li je stradanje ostvareno u sadržajima s istorijskom, biblijskom ili gnostičkom osnovom.

Istovremeno, katarza je specifična i po mogućoj nedorečenosti, o trajnosti Ali-pašine želje da i poslije smrti ostane neprikosnoveni vladar koji se mora bespogovorno slušati. No, nedorečenosti nema u fundamentalnom saznanju poraženog čovjeka koji, izgubivši sva dotadašnja materijalna dobra i društvena priznanja, ostaje usamljenik, bez saveznika i zaštite, bez mogućnosti da se bilo kome suprotstavi i odupre. Jedina mogućnost je javno saopštavanje, suštinsko i neophodno jer je trebalo da poruči kako čovjek mora biti svjestan svojih zemaljskih ograničenja, kako «u njegovom porazu, poniženju i smrti, ima nečeg poučnog, za vlastodršce i za svakoga. On nije pogrešio kao kralj Lir, ali je izmerio istu dubinu pada kao i on.»⁴⁹³

Stečeno postmortalno znanje karakteristično je zato što ga Ali-paša ne želi zadržati samo za sebe, već ga pokušava iskazati svima u vidu pouke da je u Bosni i Hercegovini, kao orijentalnom prostoru u kojem se nemilosrdno ubija i svakodnevno strada, morao ispaštati i on kada je došao u sukob sa seraskerom turskoga sultana. Saopštavanje je znanja bilo neophodno i zbog svih pašinih savremenika, zbog svih sadašnjih i budućih moćnika ovoga svijeta, koji moraju spoznati istine da su temelji moderne civilizacije sadržani u novozavjetnim porukama o praštanju i ljubavi, a onda i

⁴⁹² Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 200

⁴⁹³ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 191

u stavovima francuskih prosvjetitelja zapisanim u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina, iz koje, kao najvažnije, izdvajamo sljedeće – da se ljudi rađaju slobodni i ravnopravni, da su prirodna i nezastariva prava čovjekova na slobodu, vlasništvo i otpor ugnjetavanju, da nijedno tijelo niti pojedinac ne mogu sprovesti vlast koja ne potiče od naroda, da se sloboda sastoji u tome da svako može činiti ono što nije na štetu drugima, da zakon smije zabranjivati samo djelovanja škodljiva za društvo, te da svaki građanin može govoriti, pisati i štampati slobodno, osim ako te slobode nisu u suprotnosti s opštezasnovanim načelima zakonitosti i pravde.

I, tu je kraj posljednje priče s istorijskim sadržajima, nakon kojega slijedi pitanje: da li su presudnije istine o obaveznom gubitništvu i poraznom trijumfu nesavršenog pobjednika ili postmortalne poruke čovjeka koji, doživjevši katarzu, nagovještava da je harmoniju moguće obnoviti samo onda ako se prihvate univerzalne vrijednosti? Uz tako postavljeno pitanje slijedi i naredno: da li to istorijski sadržaji poručuju isto što i umjetnički i sadržaji iz modernog doba?

Odgovor je, nažalost, negativan, sadržan u drugačijem, istorijskom promišljanju svijeta, u shvatanju da se u njegovoj suštini nalazi apsurd življenja, u porukama da nijedan čovjek ne može naći potpunu radost ni mir, da se «njegovo stanje i imanje menja nezavisno od njega i protivno njegovim željama i najboljim namerama.»⁴⁹⁴ A, da ništa ne zavisi od čovjeka pokazuje se tako što niko ne može uticati na vlastitu sudbinu, da sve što je sagrađeno nestaje i prolazi, da se svuda i u svakome vremenu ponavlja vječna tragika svijeta, da je čovjek od iskona osuđen na življenje u isključivo materijalnom svijetu vječnog propadanja i nestajanja, da je osuđen na trajnu i kobnu usamljenost, na vječite tegobe i zlo, na patnju i bol, na život u paklu i haosu. Osuđen je na življenje u kojem nije moguće doseći «večno blaženstvo i smirenje u Bogu, u kojem čovek po svome biću i pozivu nije predmet spasenja i blaženstva, nego stvar koja pada i propada»⁴⁹⁵, u kojem postoji i traje tragična podijeljenost života na sunčanu i tamnu oblast. Otuda uvijek isti zaključak da ovozemaljski svijet «nije prijateljski naklonjen čoveku, da je u njemu čovek podvrgnut mnogim tegobama, mukama i patnjama, svirepim mučenjima, zločinima i krvoprolićima»⁴⁹⁶, mržnji, zlobi i osvetama, svemu onome što je istinsko nestajanje i stradanje.

⁴⁹⁴ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 272

⁴⁹⁵ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 25

⁴⁹⁶ Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – ibid, str. 18

Istine su to ne samo istorijskih sadržaja, nego i svih filozofskih i literarnih kazivanja koja svoje polazište imaju u apsurdu, u shvatanju da je ljudski život sazdan na bolu, na onome što je istovremeno i spajanje i razdvajanje, na onome što najprije sve privlači samom sebi, sve koncentriše u samom sebi, a onda sve uništava u neizbježnom stradanju i porazu. Shvatanje je to i istine da je «ljudski život tako udešen da uz svaki dram dobra idu dva drama zla, da na ovoj zemlji ne može biti dobrote bez mržnje ni veličine bez zavisti, kao što nema ni najmanjeg predmeta bez senke»⁴⁹⁷, da svuda, u svim vremenima i prostorima, postoji jedino usamljeni čovjek, nemoćan da se odupre sveprisutnome zlu, poražen jer nikoga nema da mu pomogne, «izložen mnogim strahotama života, kako iznutra, tajnim zakonima krvi, tako i spolja, delovanjem zla. Zlo je svuda prisutno, a nikoga nema da čoveku pomogne.»⁴⁹⁸ Nema nikoga da saučestvuje s njim kada se mora suočiti sa sveprisutnim zlom, s trajnom disharmonijom čija su temeljna obilježja konačno razočaranje, bespomoćnost, nezaštićenost i samoća, strah i briga, patnja, bol i smrt.

I, upravo stoga što svuda postoji disharmonija, što uvijek pobjeđuje tragedija s razorenim civilizacijskim vrijednostima, priče s istorijskim sadržajima ne treba da budu samo sumorne, nego i poučne; a biće onda ako, kako to tvrdi mudri Jevrejin Salomon Atijas, učeni ljudi zapišu sve što vide i dožive, kako bi njihovi potomci iz njihovih skupo plaćenih iskustava spoznali sve nedaće od kojih su stradavali i sve načine kojima su se spašavali od zla. U tome je, dakle, i smisao istorije – da zapiše i pouči svakoga čovjeka koji zna da svijet ne počinje s njim i od njega, već od davnina, od vremena o kojima kazuju sve naj mudrije knjige.

⁴⁹⁷ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 250

⁴⁹⁸ Dragan M. Jeremić: Filozofske koncepcije savremene jugoslovenske književnosti - ibid, str. 56

ČETVRTI DIO: PRIČE S MITSKIM SADRŽAJIMA

UVOD U PRIČE S MITSKIM SADRŽAJIMA

Smrt kojom su okončane dvije posljednje priče s istorijskim sadržajima pokreće jedno od suštinskih egzistencijalnih pitanja: zašto život počinje radošću, a završava kobno, kao u antičkim tragedijama u kojima na kraju slijedi kazna za davna, ko zna koja i kakva sagrešenja? Kako odgovor na tako postavljeno pitanje nisu dali istorijski sadržaji, odgovor moramo potražiti u novim pričama, onim s mitskim i, ujedno, najsumornijim od svih sadržaja *hercegovačkih priča*.

Pokušaćemo ih pronaći i zato što istorija nije kraj puta u prošlost, što istorija nije utvrđena na zauvijek, nego na ko zna koliko puta redigovanim činjenicama, uvijek prilagođavanim najjačim i najmoćnijim. Zbog toga se odgovori na pitanja o smislu života moraju tražiti i u onim sferama koje su dio nenaučnoga svijeta o kojemu govori mit, u sadržajima zasnovanim na tradicionalnim shvatanjima ili, drugačije rečeno, na tradiciji «kao prenošenju znanja i ideja s generacije na generaciju, kao poštovanja i obaveza prema precima, kao nešto drevno što implicira ceremoniju, dužnost i poštovanje.»⁴⁹⁹

Tradiciju stavljamo u prvi plan stoga što je svoje prisustvo pokazala i u Andrićevom djelu i u njegovom stvarnom životu. Najprije u onom iz piščevog djetinjstva, kada je slušao Višegrađane okupljene na kapiji mosta kako «divno pripovedaju narodne legende, a govore i o stvarnosti»⁵⁰⁰, kao i u onom iz Andrićeve mladosti, kada je upoznao pripadnike mladobosanskog pokreta, najčešće pravoslavne Srbe, u čijem je društvu «došao u dodir s mitologijom i etikom upravo tog dela našeg naroda, koja je postala i njegova vlastita duhovna platforma, u jednom čistijem etičkom vidu, kako se to vidi iz njegovog doživljaja Njegoševe sudbine.»⁵⁰¹

Naslonjeni na tradiciju, mitski su sadržaji svoje završno utemeljenje dobili onda kada je, zahvaljujući Hajnrihu Belu, Francu Kafki, Džejsu Džojsu i Tomasu Manu, da pomenemo samo neke, mit postao jedan od temeljnih obilježja romana XX vijeka, «postao polazište ili delimična inspiracija velikog broja istaknutih pisaca posle Drugog svetskog rata. Literatura pedesetih i šezdesetih godina otkriva svojevrzni spoj mita,

⁴⁹⁹ Marija Todorova: *Imaginarni Balkan* – ibid, str. 22

⁵⁰⁰ Kosta Dimitrijević: *Razgovori i ćutanja Iva Andrića* – ibid, str. 183

⁵⁰¹ Radovan Vučković: *Velika sinteza* – ibid, str. 170

nacionalnog folklora i istorije. U tu literaturu, prožetu nacionalnim specifičnostima, integrišu se postupci evropskog modernizma prvih decenija tog veka, a elementi dubinske psihologije čine bazu psihološkog oblikovanja.»⁵⁰²

Pomenimo i to da su za ovaj rad najbitniji biblijski i gnostički mit. Najprije biblijski, koji nije ekskluzivitet *hercegovačkih priča*, već obilježje i drugih Andrićevih djela, kakva su pripovijetka *Pobednik*, a znatno manje prva dva značajna ostvarenja, *Ex Ponto* i *Nemiri*. Potvrde nastaju otuda što «sveukupna aroma, koloristika, zbir simbola, ritam i intonacija, frekvencija jednog tipa reči, ritualnost pokreta i gestova pesničkog subjekta, filozofija stradanja i martirstva, s ustaljenim amblemima trnovitog puta i žrtve – upućuje na Bibliju kao inspiraciju mnogih dela u književnosti ekspresionizma tada.»⁵⁰³

Biblijska se osnova mitskih sadržaja *hercegovačkih priča* prepoznaje po dvije različite vrste ostvarenja. Prva su samo djelomično zasnovana na biblijskom mitu, što nam potvrđuju neki dijelovi prve i posljednje priče iz prethodno analiziranih istorijskih sadržaja, dok su druga u potpunosti zasnovana na biblijskom mitu. U takva ostvarenja spada i prva priča s mitskim sadržajima.

Za *hercegovačke priče* bitan je i gnostički mit, i to stoga što donosi drugačije odgovore o porijeklu i smislu zla, te zato što pruža objašnjenja potpuno suprotna istorijskim spekulacijama i problematičnim biblijskim kazivanjima. Drugačija i suprotna po tome što su ostala nedorečena - istorijska zato što insistiraju isključivo na objašnjenju da je zlo rezultat nametnutih društvenih okolnosti, a biblijska zato što počivaju na pojednostavljenom kazivanju o tome da je zlo rezultat ličnog izbora svakog pojedinca, isto onako kao što je bio lični izbor nekih savršenih anđela da otpanu od Boga i postanu pali anđeli, demoni i đavoli. Biblijska su kazivanja problematična i stoga što u njima nema racionalnog objašnjenja Luciferovog preobražaja od najsnajnijeg anđela do satanskog graditelja svijeta zla, kao što nema ni logičnoga razjašnjenja Evinog sudbinskog preokreta u kojem neko ko posjeduje savršeni duh, tek tako postaje nerazuman i grešan.

Na nezadovoljstvo postojećim objašnjenjima uticalo je i to što su biblijska objašnjenja o postanku svijeta vezana za hrišćansku crkvu koja je, prema kazivanju

⁵⁰² Petar Džadžić: Hrastova greda u kamenoj kapiji - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 211

⁵⁰³ Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – *ibid*, str. 200-201

Anta Babića, iznijetom u djelu *Iz istorije srednjevjekovne Bosne*, već od kraja IV vijeka prestala biti ideal za mnoge učene ljude. Preokret je nastao stoga što su se na društvenoj sceni stale sve oštrije ispoljavati različitosti između prvobitne, za sve pojedince ravnopravne hrišćanske zajednice, i one nove, oličene u aktuelnoj crkvenoj vlasti koja je, u sprezi s državnom, imala monopol i na crkvena učenja, a još više na moć da vjernicima upravlja, da od njih uzima stalan porez i da im neprestano propisuje dogme i pravila. Između ostalih i ono da će, za iskazanu neporecivu poslušnost crkvenim i državnim vlastima, svaki pojedinac biti nagrađen vječnim životom na nebu, a za nepokornost padom u Luciferov mrak.⁵⁰⁴

Živeći nezavisno i bogato, crkvena se vlast vremenom potpuno odvojila od svojih, u najvećem broju, siromašnih vjernika, zbog čega je za njih prestala da postoji kao autoritet kakav je postojao u vremenu apostola i njihovih neposrednih sljedbenika. Kako se, istovremeno, odvojila i od izvornih Hristovih učenja, od sveopšte ljubavi i praštanja, samarićanstva i dobrote, objašnjenje razloga čovjekovog stradalništva nije se moglo tražiti u zvaničnim, hrišćanskim učenjima, nego u nekim drugačijim, utemeljenim na razumu i logici, koja će riješiti nedoumice nastale iz razlika između onoga što se govori i onoga što se radi, između duhovne vrline i materijalne pohlepe. Iz tog je odvajanja i nastala potreba za traženjem logičnih odgovora o porijeklu zla, koja je sadržana u opredjeljenju za gnostički mit.

Odraze biblijskog i gnostičkog mita nalazimo u pričama čiji su sadržaji nastali na temelju odlomaka *To što se zove slikar*, *Kostake Nenišanu* i *Posle* iz romana *Omer-paša Latas*, kao i pripovjedaka *Mara milosnica*, *Za logorovanja*, *Olujaci* i *Robinja*. Iz tih su djela sklopljene četiri naredne priče s mitskim sadržajima, nazvane ponovo prema akterima koji potiču iz Hercegovine. To su Priča o fra-Grgi Martiću i bludnicama, Priča o neimenovanoj Mostarki i bosanskom seljaku, Priča o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku, te Priča o Jagodi.

⁵⁰⁴ Anto Babić: *Iz istorije srednjevjekovne Bosne - Svjetlost, Sarajevo 1972*

PRIČA O FRA-GRGI MARTIĆU I BLUDNICAMA

Prva u mitskim sadržajima je Priča o fra-Grgi Martiću i bludnicama, koja je, za razliku od tri naredne, izgrađena na biblijskom mitu, i to na njegovim starozavjetnim kazivanjima koji počinju stvaranjem savršene žene, nastavljaju njenim padom u grijeh, a završavaju strašnom kaznom, i onom kosmičkom, koja je podrazumijevala izgon iz Raja, i onom ovozemaljskom, koja podrazumijeva oduzimanje prava na život i osudu na smrt.

Priča o bludnicama i fra-Grgi Martiću svoju posebnost gradi i na tome što nastavlja obrazac iz dvije posljednje istorijske priče, a koji će se ponavljati u svim pričama s mitskim sadržajima. Njena je posebnost i u pojavi tri skoro neovisna lika – dvije bludnice i fra-Grge Martića, sveštenika iz vremena kada su sve troje živjeli u Sarajevu. Najzad, posebnost se ogleda i u tome što su u njoj, kao i u ostalim mitskim pričama, mogući graditelji harmonije i stradalnici isključivo žene, zbog čega bi precizan termin trebao biti izražen u obliku ženskoga roda, dakle ne mogući graditelj i stradalnik, već moguća graditeljka i stradalnica.

Prva moguća graditeljka harmonije je Bosanka Mara Garić koja se u priči javlja kao istinska ljepotica, oslikana po jednom od uobičajenih pravila Andrićevog stvaralaštva – da «ostaje na površini, kratkim naznakama na nivou kroki portreta, i to uz korišćenje minimalnih lingvističkih sredstava.»⁵⁰⁵ Marina se ljepota pokazuje u vremenu kada je bila djevojčica od nepunih šesnaest godina, nedozrela duhovno i fizički, ali za istinske sladokusce itekako primamljiva osoba koja se tek spema da pokaže svoju pravu vrijednost, koja u «sebi spaja čar djeteta i ljepotu žene.»⁵⁰⁶ Nije to čar nekog prosječnog, već izrazito lijepog bića, jednog od najljepših u cjelokupnom Andrićevom književnom djelu.

Bitnost je Marine ljepote i u tome što je u istinskoj saglasnosti s Andrićevom idejom da je «lepota, u umetnosti kao i u prirodi, uvek prisutna kao protivteža požudi. U prisustvu lepote sve nestaje. Lepota život ispunjava srećom. Fizička lepota žene izaziva zadovoljstvo, ushićenje, zanesenost.»⁵⁰⁷ U saglasnosti je i s istinama o ljepoti kao jednoj od neprolaznih izraza otpora bezumnosti i zlu, kao «iskri humanosti koja zasja i u

⁵⁰⁵ Svetlana Kalezić: Odnos Istoka i Zapada u djelu Ive Andrića – ibid, str. 212

⁵⁰⁶ Ivo Andrić: Mara milosnica - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 163

⁵⁰⁷ Radmila Gorup: Žene u Andrićevom delu – ibid, str. 260

naizgled potpunome mraku, beznađu i zlu. Čista ljubav, nevina i spiritualna (*Bajron u Sintri, Mila i Prelac, Ćorkan i Švabica*), ljepota u raznim pojavnim oblicima – i ona opipljiva, senzualna (*Anikina vremena, Mara milosnica*) i ona eterična, fluidna, daleka, nestvarna i nedostižna (*Jelena, žena koje nema, Žena na kamenu*) – bljesne kao kontrast rugobi i destrukciji i pokaže se moćnom silom u brojnim Andrićevim novelama. I upravo zato što je rijetka i kratkotrajna, ljepota se prikazuje osobito dragocjenom u svijetu zla, grubosti, očaja i mržnje.»⁵⁰⁸

Marina se ljepota može pratiti i kao prva moguća paralela s biblijskim mitom, u stvari s njegovim kanonskim kazivanjima, prema kojima je prva žena nastala od Adamovog rebra, dakle od čistoga zemaljskoga praha, što je trebalo donijeti potvrdu savršenstva iz vremena bezgrešnog, rajskog doba ljudskoga življenja. Potvrde je trebala donijeti i činjenica da je prva žena stvorena kao posljednje i, ujedno, najsavršenije i najsjajnije božansko djelo, što je stvorena kao završni simbol čistote nebeskoga svijeta. Savršenstvo se Adamove družbenice, najprije, potvrđuje na duhovnom nivou, za šta je dokaz Evino ime, koje na jevrejskoj jeziku znači majka života, a potom i na spoljašnjem, i to ne u vremenu trajanja nebeske svjetlosti, već tek s prelaskom duhovnih u materijalne sfere, u slici gole Eve, čija je «koža svijetlila, a ljepota očaravala i blistala poput bijela bisera.»⁵⁰⁹

Moguća graditeljka harmonije trajala je kratko, do pojave iskvarenog Veliudina Veli-paše Čerkeza, jednog od istinskih Turaka iz *hercegovačkih priča*, u koje, pored već pomenutog Alije Đerzeleza iz prve priče s istorijskim sadržajima, spadaju Uzun Ali i Mula-Jusuf iz narednih priča s mitskim sadržajima. Napominjemo to zbog činjenice da je njihova pojava rijetka, ali itekako važna u fabulama Andrićevih pripovijedaka i romana.

Veli-paša je u život ušao kao jedini potomak stare i bogate turske porodice, i kao takav, slijedeći puteve svojih predaka, stupio u vojničku službu, napredovao brzo, a onda, neobjašnjeno zašto, krenuo putevima neuspjeha i pada. Da je to bio strmoglavi put, potvrdili su nagla neimaština i odlasci u udaljena i surova mjesta, u kakve je spadala i Bosna, u koju je paša dolazio dva puta. Prvi put krajem šezdesetih godina XIX vijeka, kada je, kao miralaj, to jeste pukovnik, boravio u Bijeljini. Boravio je kratko jer je, zbog svoga burnoga života, a još više zbog dosljedne principijelnosti, postao toliko

⁵⁰⁸ Krešimir Nemeć: Bljesak ljepote, postojanost zla – ibid, str 21

⁵⁰⁹ Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka – ibid, str. 77

omražen kod domaćih Turaka da je premješten još dalje, na granicu prema carskoj Rusiji. Drugi je njegov dolazak u Bosnu uslijedio neposredno pred kraj turskoga perioda, kada se pojavio kao glavni komandant vojske s kojom je ostao do vremena kada je, nakon odluke Berlinskoga kongresa iz jula mjeseca 1878. godine, Austro-Ugarska okupirala tu zemlju. Sve to vrijeme paša je u Sarajevu živio dvostruko – javno kao istinski gospodin i snažni predvodnik kojega ne interesuju mišljenja drugih, koji je odlučan i hrabar, dostojanstven i istinoljubiv, a privatno kao «pregoreo čovek koji je, iscrpen i dotrajao, živio još samo u svojim strastima i svom mirnom preziranju svega, koji je davno ostavio iza sebe sve savete i sve utehe i niti ih je tražio niti ih je mogao dati.»⁵¹⁰ Dakle, živio je i kao sladostrasnik koji je svoje seksualne nagone zadovoljavao plaćanjem mladih ljubavnica iz hrišćanskog svijeta.

Bitno je istaći suštinsku činjenicu da su takvi nagoni nedvosmislena potvrda načela orijentalnog hedonizma, kakva je Sigmund Frojd, tokom svog posjeta Trebinju u septembru 1898. godine, otkrio u nekom muslimanskom haremu. Izuzmemo li političke dimenzije posljedica te posjete, ostvarene u novom Frojdovom psihoanalitičkom obratu, tako što umjesto Edipovog uspostavlja antiedipovski kompleks, što se umjesto potčinjenog sina u prvi plan stavljaju snažni otac i čvrsto organizovana porodica, a, u skladu s njima, društvo ili grupa s opšteuspostavljenom ljubavlju prema vođi, kakvoga je na Orijentu predstavljao hedonista u svome haremu, a u stvarnosti njemački firer, ostaje ono što je za naš rad bitno. To je Frojdovo otkriće orijentalnog shvatanja da život ima smisla samo dok postoji želja za seksom, da seks treba voljeti više od života, te da, za razliku od Evropljana, ne treba potiskivati iskonsku potrebu muškarca da posjeduje što više žena, da bude poligamist i svojevrсни rob ljubavi i ljepote.⁵¹¹

Svoju hedonističku pojavu Veli-paša je potvrdio i u susretu s nezrelom, šesnaestogodišnjom Marom Garić, do kojega je došlo u Travniku, u podne jednog februarskog, pazarnog dana 1878. godine, kada je, nakon inspekcije tamošnjeg garnizona, s pratnjom prolazio ulicama grada. Između ostalih i onom u kojoj je bila pekarska radnja Marinog oca, pred kojom je morao zastati kada su se vojnicima ispriječili drvima natovareni seoski konji. Zaustavljanje je bilo sudbinsko, jer je uslovalo

⁵¹⁰ Ivo Andrić: *Poručnik Murat – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 350

⁵¹¹ Dušan Bijelić: *Frojdov auto-orijentalizam i „nacistički simptom“ psihoanalize – objavljeno u PDF formatu*

susret između Turčina, koji je, sa svojom pratnjom, stajao ispred pekarske radnje, i Mare koja se nalazila u radnji, okupirana pečenjem i slaganjem hljeba i pita. Sudbinstvo se zaustavljanja potvrdilo tako što je, pokrenuta spoljašnjom vikom, Mara podigla glavu, čime je učinila pokret koji je, slično trenutku kada je Sirijka pogledala Čelebi Hafiza, bio toliko uzbuđujući da Veliudin-paši «nije trebalo više od jednog pogleda u prolazu na devojku da bi ocenio da je ona nešto izuzetno, što ga još može pokrenuti i zaneti.»⁵¹²

Sudbinstvo se Veli-pašine pojave pokazuje i tako što s mladom Travničankom ne želi ostvariti ljubav ili brak, dakle ne svete ili moralno savršene veze, već one izrazito nečasne i bludne. Potvrda sudbinstva ostvarena je i tako što je Veliudin-paša potrošio veliki novac na davanje otkupa Marinom ocu i na unajmljivanje i uređenje posebne kuće u Sarajevu, te tako što je nedozrelu Travničanku učinio svojom ljubeznicom i milosnicom, učinio ženom koju je na poseban način poštivao i volio, pored koje se, shodno načelima orijentalnog hedonizma, u njemu pokrenula zamrla ljubavna strast koja ga je razbuđivala i obnavljala. Ali, ne predugo, jer je ubrzo, nakon samo nekih pet mjeseci, u vremenu krupnih istorijskih potresa što ih je donio Berlinski kongres, zajedno s turskom vojskom morao napustiti Bosnu i Hercegovinu.

Veli-pašina pojava u Marinom životu dovela je do katastrofe, do ulaska u bludni svijet, u jedan od temeljnih grijehova koji se smatraju smrtnim. Karakteristika je ulaska i u tome što je na pojavu bludnice uticala i kosmička, biblijska predodređenost na grijeh, ali i ona ovozemaljska, ostvarena tako što je Maru majka naučila da treba živjeti poput nje, dakle u prvom vremenu sramno, onako kako je nekolicke godine živjela kao ljubavnica starog Mustaj-bega Hafizadića, a u drugom spolja savršeno i uzorno, onako kako je živjela kada je postala zakonita supruga slaboumnoga Ilije Garića.

Predodređenost se potvrđuje tako što se i Mara odlučuje za nepoštivanje božanskih normi, za odbacivanje svetinje ljubavi i prihvatanja nametnutog bluda kao vlastitog izbora, za nezakonitu, bludnu i grešnu ljubavnu vezu, za život plaćene ljubavnice koja se za hedonističkog muškarca vezala neopozivo i potpuno. Tako i dolazimo do slika sarajevske bludnice koja se za iskvarenog muškarca vezala zato što je naučila da je «život tako dat da se od njega pati, a da se ipak voli. Jer to nije svet asketa, nego svet čula i ploti. Ali zato što je u njega moćno upaljena i svetlost duše sa svim

⁵¹² Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 30

njenim čežnjama za višim ovaploćenjima, on mora da pati od večite, iskonske disharmonije. Jer se nijedan od ova dva sveta ne može isključiti bez najvećeg bola.»⁵¹³ Poučena tim spoznajama, Mara je ušla u bludni svijet u kojem je, bez otpora, postala ljubavnica znatno starijega muškarca, ali i jedna od onih žena čiji je tjelesni, čulni svijet, po ugledu na romane čuvenog engleskog pisca Dejvida Herberta Lorensa i djelo našega Bore Stankovića, Andrić prikazao otvoreno i dosljedno. Prikazao ga je takvim jer je svijet, «pre svega, upravljan čulima. Čitavi psihološki procesi, osećanja, emocije, polaze i razvijaju se od jednog čulnog nadražaja. To je psihologija jednog senzualno jako nadraženog življenja, koje kao da je u neprekidnom nekom vrenju, sa stalno podignutom temperaturom, kao u nekoj čulnoj groznici.»⁵¹⁴

Intenzivnost Marinog bludnog života Andrić je prikazao tako što je iznio slike «ne osobito senzibilne devojke koja je, kad ju je prošao strah i bol, zavolela miris pašine kože i dah njegova tela. To je bio čudan erotski odnos; kao između nekog dalekog oca i njegove kćeri i, istovremeno, između nekog prezrelog ratnika željnog odmora i naivne i nesazrele devojke»⁵¹⁵ koja je istinski uživala u erotici, čulnosti i strasti, koja se smijala i nadala da će zauvijek ostati zaštićena i srećna. Mogla se nadati jer je, kao čulna osoba, bila potpuno odvojena od životnih načela koje je nalagao razum, ali i od onih koje je određivao moral. Nadala se i stoga što je «normalna i zdrava mlada žena koja živi svoj život onako kako mora i koja nimalo ne može da mijenja tok događaja i osjećanja. U tome nalazimo bitnu crtu Andrićevog umjetničkog postupka: živi se onako kako je jedino moguće, a ono što treba da se pokaže, to su doživljaji, od kojih je satkan i Marin književni lik.»⁵¹⁶

Intenzivnost je takvih slika nastala i kao rezultat posmatranja žena iz orijentalne perspektive, u kojoj se ona javlja kao ukras i tijelo stvoreno samo za zabavu i užitak, kao mit zbog kojeg «gubi svoju stvarnu ličnost, i biva uzdignuta do daleke prilike iz snoviđenja ili do demonske svetlosti – ovo poslednje naravno posebno kada se kolektivni strah i ogorčenje punom silinom usmere ka njoj.»⁵¹⁷ Mara nam to potvrđuju tako što postaje istinska grešnica koja uživa u bludu i grijehu, što se prepušta čulnosti,

⁵¹³ Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Ive Andrića – ibid, str. 81

⁵¹⁴ Milan Bogdanović: Pripovetke Ive Andrića – ibid, str. 64

⁵¹⁵ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 89

⁵¹⁶ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – ibid, str. 559

⁵¹⁷ Toni Liversejdz: Ženski likovi u delu Ive Andrića – *Sveske Zadužbine Ive Andrića* 22/2005, str. 402

neobuzdanim, mračnim i uzavrelim strastima, svemu onome što je suprotnost biblijskim načelima svetosti i vrline.

Činjenica o suprotnosti između ovozemaljskih strasti i biblijske svetosti dovodi do druge paralele između sadržaja prve mitske priče i starozavjetnih kazivanja vezanih za biblijski mit. Paralela je u pojavi ovozemaljaskoga bluda, koja se može pratiti dvostruko, na temelju nekanonske i kanonske verzije Svetog pisma.

Prema prvoj, nekanonskoj verziji koja je uklonjena iz Svetog pisma, i koju zvanična Crkva nije priznavala, blud je pokrenula prva biblijska žena čija je pojava uslijedila kao rezultat božanskog uslišavanja molitve prvoga čovjeka da i on, poput svih drugih živih bića, dobije svoj ženski par s kojim će polno opšiti. U tom dijelu biblijske priče zanimljivija je činjenica da je Bog ispunio Adamovu želju, čime je pokazao da želi udovoljiti onome koji je njegova slika i prilika. Zanimljivo je, takođe, da prva žena nije nastala kao rezultat savršene božanske promisli, te da je stvorena od prljavštine, a ne od čistog zemaljskog praha od kojega je stvorio Adama, čime je Bog želio poručiti kako je žena, u odnosu na muškarca, niži i nesavršeniji stvor, kako njena pojava ne može biti sastavni dio savršenog svijeta.

Slično fizičkom je i duhovno nesavršenstvo prve biblijske žene. Nagovješteno već njenim imenom Lilit, koje na vavilonsko-asirskom jeziku znači demon noći, duhovno se nesavršenstvo pokazalo kada je prva žena postala nezadovoljna zato što nije ravnopravna s Adamom, kada je postala prgava, svojevoljna i neposlušna žena, kada je bijesno napustila muža i Raj. Bijes je pokazala i tako što je s prezrenjem odbila Božji poziv da se vrati u svoj prvobitni dom i potom, u skladu sa svojim imenom, postala demonica koja u prostorima ovozemaljskog svijeta noću zavodi i seksualno iscrpljuje muškarce.⁵¹⁸

Na taj način ulazimo u kazivanje o suštini biblijski okarakterisanog nesavršenog, disharmoničnog svijeta, čiji je prvi znak grijeh kojega je Lilit ostvarila vlastitom voljom, kao prva bludnica u istoriji ljudskoga roda, kao prva grešnica na putevima srama na kojima je, zahvaljujući tome što je izbjegla prokletstvo smrti jer se od Adama rastala davno prije njegovog kosmičkog grijeha, kontinuirano trajala kao uvijek slobodna, pokvarena i razvratna žena.

⁵¹⁸ Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka – ibid, str. 65

Lilitin se put srama ponavlja i u *hercegovačkim pričama*. Ponavlja ga Anđa sa sarajevskog Bistrika, čija se identifikacija s Lilit pokazuje najprije, na spoljašnjem planu, u slici muškobane, fizički nesavršene i neugledne žene, slične Rajki Radaković iz priča sa sadržajima iz modernog doba, ali ne i ljepoticama iz ostalih mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*, koje su svojim spoljašnjim savršenstvom privlačile zlo ili su same postajale zlo. Identičnost se potvrđuje i na duhovnom planu, tako što je, poput Lilit, i Anđa dobrovoljno ušla u svijet ničim sputanog bluda, što je postala odlučna žena koja želi da upravlja vlastitom sudbinom, da živi samostalno, promišljeno i hladno.

Pojava Anđe kao bludnice ostvarena je sredinom XIX vijeka, u vremenu boravka Omer-paše Latasa u Sarajevu. Karakteristika je Anđine pojave u tome što se ne veže za svima dostupni i javni lik srpskoga konvertita i azijskog satrapa, nego za onaj skriveni i tajni, za njegov seksualni život, za bezobzirno sladostrašće, za slabost prema mladim ženama i lijepim djevojkama, a, na kraju, i za pedofilsku sklonost prema djevojčicama i dječacima, do kojih je dolazio uz pomoć novca, svojih povjerljivih sluga i raznolikih podvodačica.

Jedna od takvih je i starica Ivka koja se javno bavila šivanjem i prodajom rublja, a tajno podvođenjem zalutalih djevojaka, odbjeglih žena ili udovica, koje je držala kod sebe sve dok ih ne bi prodala nekome zainteresovanom muškarcu. Tako je postupila i kada je srela Anđu koju je, iz želje za zaradom, ponudila Omer-paši Latasu, a kada u tome nije uspjela, jer je carski serasker u njoj vidio muškobanastu, ničim zanosnu ženu, prodala je Grku Đorđu Kalistratu koji je, kao bogati, neoženjeni muškarac, tražeći slobodne žene za kratkotrajne veze, u Anđi našao pogodan objekt za zadovoljavanje svojih seksualnih poriva, koje je plaćao veoma dobro.

Pristankom da bude naložnica četrdesetogodišnjeg Grka, da bude milosnica bogatog muškarca, Anđa je otvorila vrijeme bluda u kojem je dobrovoljno pristala da muškarcima pruža istinsko seksualno zadovoljstvo i slast, da bude nesavršena žena, da traje kao posrnula prodavačica vlastitoga tijela, jedna od mnogih koje «bludniče svojim telom i podavaju se svakome, koje skrnave zemlju svojim preljubama i zloćom, koje grade kuću bluda, uništavaju svoju lepotu i čine mnoge gadosti.»⁵¹⁹

Za razliku od Lilitinog, Anđino vrijeme bluda je prekinuto jer je ubrzo uslijedio njen tragični kraj. Uslijedio je neočekivanim ubistvom na jednoj sarajevskoj ulici, koje

⁵¹⁹ Gnostički tekstovi - ibid, str. 190

nije pružalo mogućnost za vrijeme bola, za iskazivanje tuge zbog životnog poraza, ali je zato omogućilo oslikavanje vremena smrti koje je, kao jedini mogući izlazak iz nesavršenog svijeta, prisutno u svim pričama s mitskim sadržajima. Takav je kraj obavezan zato što je žena u Andrićevom djelu prisutna «kao najvažnije među svim lepim bićima što ih ima na svetu, među svim što uopšte može biti lepo. Sjaj i tragika njihove lepote, kao i tragika onih koji su tom lepotom fascinirani, nastaju tako što lepota izaziva poremećaje svake vrste»⁵²⁰, između ostalih i tako što će, tražeći idealnu ženu, fascinirani muškarac čeznuti za izgubljenim rajem, potom težiti ka požudi, ka onome što je, takođe, grijeh, a, na kraju, obožavanu ženu sunovratiti u smrtonosni mrak, onako kako se to desilo kada je odbačeni muškarac ubio Anđu i time učinio presudni korak u nestanku prve bludnice iz *hercegovačkih priča*.

Odbačeni muškarac je Kostake Nenišanu zvani Kostać koji je u javnom životu bio poštovan stoga jer je bio nadzornik svih kuhinja, starješina posluge i neka vrsta šefa protokola za ručkove i večere u konaku Omer-paše Latasa, a onda i stoga što su ga u spoljašnjem svijetu okarakterisale slike povučenog i čednog usamljenika bez žene, seksualnog čistunca, opredjeljenog za potpuni celibat u kojem žive kaluđeri i fratri. No, pored javnog, postojao je i Kostaćev tajni život kojega su obilježile slike feminiziranog muškarca i tipičnoga travestita, koji se takvim pokazuje jedino u zatvorenosti svoje sobe, što su, između ostalih pojedinosti, potvrđivale luksuzne haljine i toaletni pribor, nakit i slike.

Kostać je živio povučeno sve do prvoga, sasvim neuobičajenoga susreta s Anđom, sve do trenutka prvi put doživljene fascinacije, ali ne one između snažnog muškarca i nježne žene, kakva je postojala u Aliji Đerzelezu kada je prvi put ugledao lijepu Mlečanku, već one potpune suprotne, u kojoj feminiziranog muškarca fascinira muškobanasta žena. No, bez obzira na kvalitet, fascinacija je bila toliko snažna da se Kostać odlučio na veliki korak, da se fizički sjedini s nepoznatom ženom. Odlučio se, jer je «pomislio da je to žena s kojom bi nešto moglo biti. Već predoseća trenutak kad će sav planuti kako nikad nije mogao, vidi pokrete, svoje i njene, likuje od sreće. To je ta jedina žena s kojom bi, najposle, mogao osetiti onaj žar o kojem je uzalud maštao»⁵²¹, osjetiti vatru koja svojim plamenom pokreće sanjarenje o pomamnoj ženi koja leži pored njega, potpuno mu posvećena i predana.

⁵²⁰ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 341

⁵²¹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 213

Međutim, da su fascinacije Latasovog kuvara nerealne i promašene, identične onim Đerzelezovim, pokazuje se od trenutka kada javni prezir voljene žene, iskazan tako što ga ga je odbila s odlučnim objašnjenjem da je darovi i novci nemuževnog i feminiziranog muškarca ne interesuju, «da ona zna što zna i da živa tome čoveku neće»⁵²², od Kostaća stvara tragično zaljubljenog muškarca, sličnog Čelebi Hafizu iz Andrićeve pripovijetke *Trup*.

Sličnost se zasniva na činjenici da se oba muškarca, prema tvrdnjama Isidore Sekulić, mogu uvrstiti u one koji žene, kao putena stvorenja, proganjaju i love. Otuda i slike «slepe, lude, varvarske požude za ženom i stalnog polnog nemira»⁵²³, kojega u fasciniranim muškarcima pokreću lijepe žene, onako kako su pokrenule i silnika Čelebi Hafiza kada je u sirijskoj pustinji, u trenucima progona jedne pobunjeničke porodice, neočekivano sreo progonjenu, neimenovanu, slabu i polumrtvu, «klonulu, polunagu djevojku, s ostacima odijela na sebi, svu preplanulu od pustinjskoga vjetra, krvavih nogu i koljena od posrtanja i padanja. Sreli su se na žutom pijesku pod mršavim drvetom koje nije imalo sjenke»⁵²⁴, kada djevojka više nije mogla ni bježati, ali ni očajavati niti plakati. Mogla je samo podići svoje umorne, od presahlih suza skoro mrtve oči, ugledati silnikovu sablju, spremnu na završni pokret kojim će je ubiti, i onda, «gledajući visoko iznad sablje i ratnika, izgovoriti brzo kratku molitvu Bogu. Prošaptala je kao stvorenje koje se više ne boji i ne brani, jer je već mrtvo, a samo još odnekud ima dar govora.»⁵²⁵ Šaptala je jer je bila svjesna da se nalazi pred krvoločnim ratnikom koji je nemilosrdno ubijao sve one koji su se bunili protiv turskoga sultana. No, kada je molitvu završila, Hafiz je pogledao i, zadivljen njenom ljepotom, zastao, zaustavio ruku, ispustio sablju, odveo je u svoj harem i onda se potpuno predao zanosima novoga vremena, u kojem je nekadašnjoj neprijateljici toliko povjerovao da joj je omogućio da postane gospodarica, i njega samoga i njegovoga imanja.

Hafiz joj je vjerovao sve do trenutka kada njegove fascinacije postaju sudbinskim, kada je spoznao da je tragična greška njegovoga života učinjena u sirijskoj pustinji, kada se sažalio nad djevojkom koja je izgledala nevina i čedna. Spoznao je to kasno kada se, umjesto savršene žene, «najdražeg od svih bića, jedinog stvorenja nad

⁵²² Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 213

⁵²³ Isidora Sekulić: Istok u pripovetkama Iva Andrića – ibid, str. 55-56

⁵²⁴ Ivo Andrić: Trup – ibid, str. 112

⁵²⁵ Ivo Andrić: Trup – ibid, str. 112-113

kojim se sažalio, koje mu je bilo blisko i kome je u životu povjerovao»⁵²⁶, pojavila potpuno drugačija žena satkana od mržnje, osvetnica koja ga, uz pomoć mnogobrojnih robova, kažnjava tako što je od njega stvorila tijelo bez ruka i noga, lice bez nosa, očiju, usana, brade i brkova, nepokretnog slijepca, strašni i tužni lik kojeg se svako užasava. Kažnjava ga sadistički strašno, s patološkim uživanjem u mukama čovjeka koji je učinio bezbrojna nedjela njenoj porodici i njenome narodu.

Iako u stravičnoj noći osvete nije umro, i to zahvaljujući bratu koji je, pored Sirijke, pobio i sve njene pomagače, Hafiz je zauvijek ostao trup, samo blijedi ostatak od onoga što je nekada bio. Ostao je takav zahvaljujući teško shvatljivim paradoksima egzistencije da je, prema onome što u svome djelu *Lepa bića Ive Andrića* kazuje Dragan Stojanović, ženska ljepota suština života, čije se postojanje kažnjava smrću, da ženska čulnost donosi muškarčevu patnju, donosi konflikte u kojima je «središte, povod lavina koje se valjaju tragom njenih stopala, a ipak izgleda da ona ostaje čudno pasivna uprkos olujama koje je probudila. Nijedna žena koju Andrić opisuje nije sposobna da uzvрати osećanja koja u drugima budi. Ona ne može da bude realizovana, jer je shvaćena više kao bezličan povod za osećanja.»⁵²⁷

Sličnost između dva muškarca prestaje sa slikama njihovoga kraja, koji se u prvoj priči s mitskim sadržajima ostvaruje tako što će Kostaća, kao odbijenog prosca, «morbidni duševni zapletaji i dugo potiskivana muka, odvesti na kraju do krvavoga zločina»⁵²⁸, do svega onoga što rijetko nastaje u potpunome muškarcu. Morali su, međutim, nastati u Kostaću koji je, ostavši bez prekrasnih snova, postao gubitnik s preteškim bolom, razočarani i do bola povrijeđeni muškarac, povratnik u početni mrak, očajnik u kojemu nestaje sve što je životno i ljudsko, bezumnik koji ne vidi izlaz niti spas. Bilo je to istinsko vrijeme poraza, koje svoje polazište ima u sudbinstvu traganja za ljepotom, u njenoj nedostižnosti i neprestanom izmicanju, u nedosezanju potpune sreće, u postojanosti bezbrojnih zapreka na kojima fascinacija ljepotom donosi razočarenje i neuspjeh, a na kraju i klonuće koje se okončava tragedijom i smrću.

U tom se smislu ostvaruje ono što se dešavalo i u duši Alije Đerzeleza, a potom i Romualda Beraneka iz pripovijetke *Cirkus*, kojega je prezir voljene žene toliko povrijedio da je u njoj vidio smrt, propast i sudbinski «udarac koji sačekuje čoveka na

⁵²⁶ Ivo Andrić: Trup – ibid, str. 114

⁵²⁷ Toni Liversejdz: Ženski likovi u delu Ive Andrića – ibid, str. 430

⁵²⁸ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 237

njegovom putu, u neodređenom trenutku i na nepredvidljivom mestu, i menja odjednom potpuno sve u njemu i oko njega, i određuje sve njegove dalje misli i postupke.»⁵²⁹ Vidio je lukavu zmiju iz starozavjetnih priča i svileni gajtan iz orijentalnih kazivanja, koji su prijetili da ga udave i unište. Bili su to jasni znaci ljubomorom poremećene svijesti, koja povrijeđenog muškarca pokreće da se odbrani od smrtonosne napasti, da uzme nož i pokuša da ubije do tada voljenu ženu, isto onako kao što i povrijeđeni Kostać, «s pola svesti, u stvari bez jasne svesti i namere, uzima revolver, kao da je amajlija nepoznate snage i vrednosti, a ne oružje kojim će ubiti, i u svoju poslednju posetu Anđi i njenoj podvodačici kreće ne znajući šta s njim ima biti. U jurnjavi za devojkom koja beži, on, koji je odbijanje doživljavao kao poniženje, setiće se nečeg iz detinjstva što će na završni čin uticati presudnije od poniženja»⁵³⁰, što će dovesti do toga da ubijanje djevojke postane i ubijanje vlastitog djetinjstva, ubijanje nikad izbrisanog stida zbog majčinog javno izrečenog obećanja da će se veseliti jedino na sinovljevoj svadbi. Da su te riječi bile sudbinske, pokazalo se upravo u trenucima ubistva, kada se javio dječiji glas koji je u Kostaćevoj pucnjavi vidio svatovsku radost. Tako će Kostaćevi «svatovi postati krvava erupcija nasilništva i autodestrukcije, a on će pasti mrtav na samoj ivici onog kruga što su ga stvarale ženine dimije, ali ne dotičući ih nigde i ničim. Simbolično, ni u smrti se on ne može primaći žuđenoj ženskoj lepoti, niti ući u njen krug. Kostaćevi svatovi su negacija a ne vrhunska i obredno uzvišena afirmacija života; znače ubijanje lepote, a prati ih stid, bes i izbezumljenost ujedno. To je duševni pakao na zlom mestu»⁵³¹, razoreni život, mračne sfere ljudskoga uma, to je sve ono što negira životnu radost koju najpotpunije potvrđuju rađanje i vjenčanje. Razorenost se života, dakle, završava zločinom, karakterističnim po tome što je oslikan kao smrt progonjene žene na zlom mjestu, na zatvorenoj kapiji, jednom od balkanskih simbola odbrane od spoljašnjega svijeta zla, zbog čega će zauvijek ostati «tek žena na kapiji, strašni simbol magijskog kruga i cikličnog kretanja po njemu, memento za bednog čoveka koji još možda ima iluziju da je gospodar svoje sudbine.»⁵³²

⁵²⁹ Ivo Andrić: *Cirkus – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 66

⁵³⁰ Dragan Stojanović: *Lepa bića Ive Andrića – ibid*, str. 239

⁵³¹ Dragan Stojanović: *Lepa bića Ive Andrića – ibid*, str. 240

⁵³² Mirjana Detelić: *Žena na kapiji - Sveske Zaduzbine Ive Andrića 17/2000*, str. 245

Andina smrt se može posmatrati i kao Lilitin nestanak iz sadržaja biblijskoga mita, a istovremeno i kao povod za pojavu nove Adamove žene, o čemu svjedoče biblijska kazivanja, i to ona kanonska koja je Crkva priznavala i propagirala.

Svjedoče i o pojavi ovozemaljaskoga bluda, čiji je temeljni uzročnik Satana ili Lucifer, nekada najsnajniži, a potom pali anđeo koji je postao takav nakon stvaranja Adama i Božjeg naređenja da ga bespogovorno poštuju svi anđeli. Postao je takvim najprije iz frustracija nebeskoga bića da se mora pomiriti s postojanjem novog božanskog savršenstva, potom iz kompleksa najuzvišenijeg kerubina koji ne prihvata istinu da je, u odnosu na Adama, postao biće niže po nebeskome rangu, a onda i iz odlučnosti da se pobuni protiv onoga koji ga je učinio nižim od tek stvorenog čovjeka. Otuda i pojava palog anđela koji, iz želje za osvetom Bogu, pokreće kosmičku dramu čiji je rezultat porazni, ovozemaljskin svijet. Desilo se to tako što je, preoblikovan u zmiju, Lucifer nagovorio Evu da prekrši jedinu božansku naredbu prvim ljudima ovoga svijeta – da ni ona niti Adam ne smiju jesti voće sa Stabla spoznaje dobra i zla.

Božanska je naredba prekršena tako što je Eva pojela zabranjeno voće i potom spoznala satansko znanje da tjelesna ljepota ne služi samo duhovnim zadovoljstvima, nego i tjelesnim nadražajima i ženskoj čulnosti, te da, umjesto duhovnog, u centar ljudskoga življenja treba doći bludni svijet s dominantnom seksualnom aktivnošću. S tim opredjeljenjem da poslušava paloga anđela, Eva je, iako stvorena kao savršeno božansko djelo, ubrzo prerasla u đavolsko zlo, u otpadnicu od božanskog kolektiva, u grešnicu koja skrnavi sve što je na početku bilo savršeno i čisto, koja u potpunosti razara dotadašnji kosmički sklad, u negativku koja pokreće blud, jedan od osnovnih atributa bezbožničkog svijeta, koja i sebe i čitavo čovječanstvo uvodi u istinsko predvorje stradanja i smrti, o čemu svjedoče i biblijsko-judejski i hrišćanski tekstovi koje je crkva, oslonjena na srednjevjekovnu vlast, autoritativno tumačila i bespogovorno nametala svojim vjernicima. U tom smislu sastavni dio bezbožničkog svijeta postala je i Mara Garić, i to stoga što je, poput Eve, savršeno lijepa, što je, poput Satane, u grijeh uveo iskvareni muškarac, te zato što je, poput druge Adamove žene, griješila samo s jednim muškarcem.

Istovetnost Evinog i Marinog grijeha pokazuje u novoj paraleli s kazivanjima iz biblijskog mita, prema kojima pojava bezbožničkog, grešnog svijeta rezultira dvostrukom, kosmičkom i ovozemaljskom osudom bluda, jednog od sedam osnovnih grijehova koji su smatrani smrtnim.

Prva je kosmička osuda bluda, izrečena od strane nebeskog Boga koji, kao najsvršenije nebesko biće, mora da čuva harmoniju, da se bori protiv grijeha, da se brine za savršeni kolektivitet, da ukazuje na obaveznost poštivanja hrišćanskih normi, da opominje kako grijeh ne vodi u život i Raj, već u Pakao i smrt.

Karakteristično je i to da Bog pokazuje dvostruki odnos prema grijehu. I dok ga u kazivanjima o prvoj bludnici nema, jer je u pozadini, jer s Lilit ne komunicira neposredno, niti na kraju izriče bilo kakvu kaznu, u kazivanjima o drugoj bludnici javlja se potpuno drugačiji, strašni i osvetnički Bog koji, nemilosrdnim uplitanjem pokazuje da Evino uživanje u bludu jeste erotski zanos, ali, još više, i smrtni grijeh. Pokazalo se to onda kada se, zaprepašten istinom da su savršeni ljudi, uprkos upozorenju, jeli zabranjeno voće, spoznali razliku između dobra i zla i uživali u bludnoj ljubavnoj vezi, Bog obratio Evi riječima: «Nesretnice, što si to učinila!»⁵³³

Obraćanje je bilo uvod u sveopštu osudu krivaca, koja se u biblijskom obrascu ostvaruje tako što je na njenom početku proklinjanje zmije da vječno puza po svome trbuhu, kao i da vječno ostane u neprijateljstvu sa ženom i njenim potomstvom, potom Eve da rađa u mukama, te da zauvijek ostane podređena mužu kao svome gospodaru, a na kraju i Adama da, zajedno s Evom, mora napustiti Raj. Proklinjanje je Bog okončao obraćanjem Adamu: «Zemlja neka je zbog tebe prokleta; s trudom ćeš se od nje hraniti svega vijeka svog. Rađat će ti trnjem i korovom, a hranit ćeš se poljskim raslinjem. U znoju lica svog kruh ćeš svoj jesti, dokle se u zemlju ne vratiš; iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti.»⁵³⁴

Na božansku osudu nastavlja se ovozemaljska osuda ženskoga grijeha, u kojoj centralno mjesto imaju savršeni vjernici. Imaju stoga što se protiv bludnica okreću iz uvjerenosti u vlastitu izuzetnost, iskazanu u jednoobraznosti, u neiskakanju izvan davno utvrđenih granica, pravila i normi, u tome da se uspostavljeni red može održati i sačuvati ako svi «ljudi i žene liče jedno na drugo kao ovca na ovcu»⁵³⁵, ako se, dakle, uništi pojedinac, individua i ličnost. U odnosu na izuzetnost kreatora iz umjetničkih sadržaja, takvo je savršenstvo zaista ništavno, nevrijedno da se oponaša i uzima kao uzor. Ništavno je, ako ne zbog drugoga, onda iz perspektive ljudskoga dostojanstva i

⁵³³ Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka – ibid, str. 76

⁵³⁴ Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka – ibid, str. 76

⁵³⁵ Ivo Andrić: Anikina vremena – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 24

prava svakoga čovjeka da bude pojedinac kojega se, ako ne krši zakonske i univerzalne, etičke norme, mora poštivati i uvažavati.

No, bez obzira na to, ostaje činjenica o kolektivu koji, iz strahopoštovanja prema božanskome gnjevu, osuđuje Anđu, i to tek nakon njenog tragičnog kraja. Kažemo iz strahopoštovanja, ali ne i iz vlastitog uvjerenja jer je osuda Anđinog grijeha zasnovana na iskvarenom i moralno ambivaletnom, «hipokrizijskom i utilitarno dvoličnom čaršijskom javnom mnenju.»⁵³⁶ Iskazanom i u privatnim, tajnim i samo njima znanim lascivnim željama i uzbudljivim maštanjima o erotskom zadovoljstvu s bludnom ženom, a potom i u javnoj zaštiti moralnih kodeksa, u postavljanje u ulogu i sudije i osvetnika; sudije zato što su to zahtijevale opštenametnute norme, a osvetnika stoga što je nesrećni Kostać pokušao da ostvari zabranjenu strast, za šta niko od njih nije imao ni hrabrosti niti smjelosti. Otuda i ambivalentni odnos prema bludnici i njenom ubici, u kojem su tajna maštanja ostala zauvijek zakopana, dok ih je javna osuda «štitila, kao neka vakcinacija, od kobne pomisli na ostvarenje takvih želja. Tako su građani, oduvek vešti u iskorišćavanju svega oko sebe, iskorišćavali i ovu priču o bludnom zločinu; ona im je služila i kao zadovoljstvo, i kao lek i predohrana, i kao sredstvo za utvrđivanje verskog i porodičnog morala i zaštitu zakona, koji stalno svi krše i krnje, oprezno i pomalo, a on ipak uvek postoji i vlada i primenjuje se kad treba i na koga treba.»⁵³⁷

Kolektivni prezir ženskoga grijeha prisutan je i u drugim Andrićevim djelima, prvenstveno u pripovijetki *Anikina vremena*, u kojoj ga izriče unisona višegradska zajednica. Osuda je pokrenuta kada se Anika, izuzetno lijepa djevojka, odlučuje da ponovi Lilitin put srama i postane demonski iskvorena višegradska bludnica. Ponavlja ga paradoksom da u ljepoti nije samo spas, već i nesreća i zlo, da je, kako to kaže ostarjeli Goja, «oko lepote uvek ili mrak ljudske sudbine ili sjaj ljudske krvi.»⁵³⁸

Anikina pojava u svijetu bluda ostvarena je tako što se, nakon razočaranja u prvoga muškarca, nakon njegovog neuvijenog odbacivanje nevine djevojačke ljubavi, opredijelila za potpunu suprotnost svijetu kojega su pružali Višegrad, njegova unisonost, pravila i norme, za neki drugačiji svijet kojeg je sama odabrala, u kojem je pokušavala doživjeti ono što je malo vjerovatno i izgledno - «da proživi život ne dopuštajući

⁵³⁶ Tihomir Brajović: Fikcija i moć – ibid, str. 184

⁵³⁷ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 254-255

⁵³⁸ Ivo Andrić: Razgovor s Gojom – ibid, str. 20

povredu svoje gordosti.»⁵³⁹ Potvrdu te odlučnosti pokazivale su i njene riječi da može učiniti svašta, a onda i njen oštri i tvrdi pogled koji je ukazivao da će u budućnosti postati upravo takva – duhovno oštra i tvrda žena bez milosti, ljubavi i nježnosti. Pokazali su to i naredni dani kada je, «potpunim razvijanjem barjaka»⁵⁴⁰, javno objavila da otpočinje bludni život u kojem će njena kuća biti otvorena svim muškarcima, no ne da ih usreći, već da im se osveti tako što će ih svojim savršenim izgledom mamiti, svojom ih nepresušnom strašću iscrpljivati, a duhovnom prazninom nagoniti na moralnu sramotu i materijalni pad, dakle upravo onako kao su činile biblijska Lilit i Sarajka Anđa.

Identičnost sarajevske i višegradske bludnice sa starozavjetnom Lilit pokazuje se i tako što su se javno prodavale svima koji su plaćali dobro, što su, živeći bludno, postale istinske grešnice, «raspusne žene koje bacaju stid pod noge i otpočinju borbu protiv društvenog reda i morala, otvaraju svoju kuću muškarcima i upropašćuju porodice, uništavaju imanja, dovode do ludila poštnu čeljad, raspaljuju mržnju među ljudima. Te žene otpadnice od reda kao da žele da ratuju sa celim društvom, sa svim pravilima i propisima koje su propisali ljudi ili bogovi, sa svim ustaljenim normama rada i sticanja za sebe i druge. One su pravo oličenje zla i u svoju okolinu unose svakojaki nered, neslogu i uništenje.»⁵⁴¹

Upravo zato što je i Anika takva, počinje pravi rat višegradske čaršije protiv pobunjene bludnice i poganice, žene bez morala i razuma, sposobne jedino da «smišlja zlo i nesreću, kao što drugi svet misli o kući, o deci i hlebu, da žari i pali ne samo po kasabi nego i po celom kadiluku višegradskom, i izvan njega.»⁵⁴² Ono što je najporaznije u tom ratu jeste činjenica da nikoga, ama baš nikoga u Višegradu nije zanimala Anikina ličnost, niti se iko od njenih protivnika potrudio da se zapita odakle se i zašto pojavila ta žena, šta je to željela postići kada se odlučila na blud. Nisu se pitali jer se u priči o Aniki pokazuje odsustvo mogućnosti spoznaje porijekla i nesreće i zla, pokazuje «nemogućnost da se na nesreću, kad je do nje već došlo, reaguje bez mržnje, kletve ili nasilja; nemogućnost da se u zlim tokovima ljudske energije, ili u tokovima

⁵³⁹ Dragan Stojanović: *Lepa bića Ive Andrića* – ibid, str. 149

⁵⁴⁰ Ivo Andrić: *Anikina vremena* – ibid, str. 43

⁵⁴¹ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 9-10

⁵⁴² Ivo Andrić: *Anikina vremena* – ibid, str. 43

zle energije čovekove, nesreća u svetu izbegne, da se prevaziđe skučenost sveta i ostvari trajnija sreća.»⁵⁴³

Iz te iskonske mržnje nastala su izravna obraćanja Bogu, najprije jedne povrijeđene supruge, a onda i jednog očajnog oca kojima je posrnula Anika preotela njihove najmilije. Obraćanje se zasnivalo na proklinjanju bludnice, kojim su oboje tražili od Boga da zaustavi posrnulu ženu, da otpadnici izrekne najtežu, po njima pravednu i zasluženu kaznu

Iako se ne može izravno reći da je Bog uslišio onima koji su proklinjali, ostaje činjenica da je ubrzo uslijedila Anikina nasilna smrt. Zadovoljni što je posrnula žena ubijena i odmah pokopana, Višegrađani su mogli trijumfovati jer se ispunilo sveopšte prihvaćeno pravilo da, nepridržavanje božjih naredaba, donosi javno kažnjavanje i strašnu smrt. Ispunjavanje davno uspostavljene norme vidjelo se i po tome što se, poslije strašnih događaja, svuda vraćao nekadašnji red. «Kasaba, koja se bila poremetila i podlegla privremeno, može opet da diše svojim starim, pravilnim dahom, da mirno spava, da slobodno gleda. Ako se opet pojavi neka takva ili slična napast – a pojaviće se kad-tad – kasaba će se opet boriti i nositi s njom dok je ne salomi, ne pokopa, i ne zaboravi.»⁵⁴⁴

Javna osuda žene kao temeljne grešnice i ostvarenog zla, pokazala je istinu da se u prvi plan ne stavlja pojedinac, već kolektiv, njegovo «neminovno suočavanje s novim ili samo obnovljenim oblicima ljudske prakse. Pri tome se taj kontinuitet kod Andrića održava kao neugasiva iskra mržnje i osvetoljubivosti koja se naizmjenično razbuktava i pravi požar ili smiruje kao zapreteni žar.»⁵⁴⁵ U prvi se plan stavlja i zato što je kolektiv, prema biblijskoj karakterizaciji, savršen, što je, u ime viših principa koje je nalagala starozavjetna dogma, imao pravo da bude nemilosrdan i okrutan, da optužuje i sudi.

Drugi akter ovozemaljske osude bludnih žena su sveštenici, u koje spadaju i oni islamski, kakav je Alidede iz pripovijetke *Smrt u Sinanovoj tekiji*. Svima poznat kao nedostižan primjer duhovnog savršenstva, kao čistunac koji nikada nije upoznao žensko tijelo niti okusio ijedno grešno zadovoljstvo, Alidede je živio kao uzvišeni svetac,

⁵⁴³ Dragan Stojanović: *Lepa bića Ive Andrića* – str. 148

⁵⁴⁴ Ivo Andrić: *Anikina vremena* – ibid, str. 86

⁵⁴⁵ Nikola Kovač: *Istorija i ljudska sudbina u djelu Ive Andrića - Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 546

potpuno odvojen od svega što jeste grijeh i zlo. Živio je tako, jer je iz svojih misli potisnuo sve što je bilo nalik na zlo; između ostalog i dva čudesna susreta s nepoznatim ženama, od kojih se prvi desio u rodnoj mu Bosni, kada mu je bilo deset, a drugi u Carigradu, kada je imao oko dvadeset i pet godina. Slični po tome što je oba puta bio sam, što je ostao zbunjen pred pojavama nepoznatih žena, što je osjetio strah pred slikama golih ili polugolih dijelova njihovih tijela, što je osjećao krivicu zbog nemoći da bilo kome iskaže svoju strašnu i mučnu tajnu, što je doživio duhovnu patnju i muku, susreti su bili značajni i zato što je sjećanja na njih Alidede neprestano potiskivao, ali samo do samrtnog časa, u kojem su se vizije davnih žena ponovo vratile kako bi ga podsjetile da pored rajske svetosti postoji i zemaljska gorčina, kako bi ga opomenule na prastaru istinu koju je u svome dugome usamljeničkome životu zaboravio. Otuda i Alidedina posljednja molitva, drugačija od svih prethodnih po tome što je iskazivala neočekivanu muku i bol: «Zaboravio sam da žena stoji kao kapija, na izlazu kao i na ulazu ovoga sveta. Zaboravio sam da je hlebac koji jedemo u stvari ukraden; da smo za život koji nam je dat dužni zloj sudbini – grehu, taksiratu, da se s ovoga sveta na onaj bolji ne može preći dok se kao zrela voćka ne otkine, ne poleti u bolnom i strmoglavom padu i ne tresne o suhu zemlju. Valjda se i u raj u nosi modrica toga pada. Evo moja misao, Milostivi, a Ti je vidiš, kazao je ja ili ne: gorče je i teže nego što sam mislio robovanje zakonima Tvoje zemlje.»⁵⁴⁶

Za hercegovačke priče daleko bitniji od islamskih sveštenika su bosanski fratri koji su ženu doživljavali kao uznemiravajuću napast i zlo, kao pokretače istinske drame u kojoj muškarac gubi raj. Između ostalih, takve potvrde iskazuju i dva kreševska fratra, od kojih je fra-Stjepan Matijević u ženi vidio đavolsku, podmuklu napast i «nevidovnu bedu, koja tako lako nailazi na sve ljude, a naročito na čoveka redovnika»⁵⁴⁷, dok je fra-Marko Krneta smatrao kako je žena, u stvari, samo jedna od pojava «nerazumljivog i moćnog zla, kojeg ima svuda, i ondje gdje se čovjek najmanje nada.»⁵⁴⁸

Za bosanske franjevce vezana je i pojava fra-Grge Martića, posebna po tome što se, kao i ona Ali-paše Rizvanbegovića, nakon umjetničkih, ostvaruje i u drugačijim

⁵⁴⁶ Ivo Andrić: Smrt u Sinanovoj tekiji - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 206

⁵⁴⁷ Ivo Andrić: Napast – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 72

⁵⁴⁸ Ivo Andrić: Kod kazana – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str.

sadržajima, a onda i zato što je svojom pojavom na biblijskoj sceni otvorio mogućnost da kazivanja o sarajevskim bludnicama, Mari i Anđi, uvrstimo u *hercegovačke priče*.

Fra-Grgina pojava na biblijskoj sceni počinje osudom Anđe, izrečenoj na prvoj nedeljnoj misi nakon njene smrti. Izrečena je zato što je, zbog nepoštivanja ustaljenih zapovijedi hrišćanske crkve, zbog toga što je pošla grešnim putevima bluda, Anđa «našla ono što je tražila i požnjela ono što je posijala»⁵⁴⁹, što je postala šugava ovca koja gine kao svaka obilježena životinja, kao svaka osoba izložena grijehu i sramoti. Izgovaranje tako teške osude pratili su prijeteći pokreti i pogledi, oštre, izravne diskvalifikacije, strogost izrečenih pitanja i odmah datih odgovora, od vikanja promukli glas koji se na kraju osude od umora utišao, ali ne toliko da zanijemi, da ne može izreći ono što su svi morali čuti: da se na primjeru posrnule djevojke svi vjernici moraju poučiti da žive časno kako ne bi postali grešnici i ušli u pakao, u svijet nepovratne propasti i vječitih muka.

No, ono što je suštinsko za fra-Grginu osudu Anđe jeste činjenica da je, dosljedno biblijskom uzoru prema kojem je za ovozemaljsko stradanje isključivo kriva žena, a ne muškarac, osudio samo Anđu, ali ne i njenog ubicu. Tu, nesporno seksistički motivisanu osudu ne može umanjiti ni činjenica da je, dosljedno svom franjevačkom nauku da nikada ne treba javno protivrječiti jačima, da ne govori ono što može uništiti njega i ljude koji ga slušaju i poštuju, da se u javnome životu ponaša tako da ostane daleko od svega što donosi stradanje i poraz, da izbjegava konflikte s turskim pašama, ćutao o Anđinom ubicu, glavnom kuvaru u Omer-pašinom konaku, koji je učinio isti, smrtni grijeh.

Fra-Grgina osuda Anđinog grijeha specifična je i zato što sarajevskog sveštenika upoznajemo kao potpuno drugačiju ličnost od one iz umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča*. Drugačiju po tome što je na biblijskoj sceni prestao biti individua, graditelj harmonije i tolerancije, i postao sastavni dio kolektiva, koji svoju vjeru zasniva jednoobrazno, na Bogu koji je sudija, zakonodavac, jedina mjera za učinjeni grijeh. Iz toga, kao temeljno pravilo njegovog sveštenečkog poziva, slijedi obaveza da se mora usmjeriti isključivo na ženin pad, na to da osudi njen smrtni grijeh, što potvrđuje i njegova javna osuda Mare Garić, druge grešne žene iz mitskih sadržaja *hercegovačkih*

⁵⁴⁹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 257

priča, kojom je pokušao ukazati na neprikosnovenost biblijskoga ideala, na uzdignutost kolektiviteta iznad pojedinca.

Paradokarno je da je osuda izrečena u sarajevskoj katoličkoj crkvi, u koju je Mara ušla kako bi na nedeljnoj misi molitvom ublažila svoj grijeh. Ulazak je, međutim, umjesto utjehe, donio javnu potvrdu grešnoga pada, koju je Mara shvatila tek u novom susretu, kada je fra-Grga ponovio ono što je prije toga govorio, kada je osudio kao ženu koja je, svojim nedoličnim življenjem u svijetu prepunom truleži i smrada, postala otpadnica od cjelokupnog ljudskoga društva, kao nevjernicu koja je «svojom rukom ponovo otvorila sve rane Isusove, rasplakala Gospu i pljunula na krst i pričest.»⁵⁵⁰ Dok je to govorio, Mari se obraćao nemilosrdno, kao istinski prokletoj i moralno posrnuloj ženi, kao ekskomuniciranoj hrišćanki koja svoju sramotu i grijeh nikada neće moći okajati, koja nikada neće naći spas.

Javno izrečena osuda Marinog grijeha imala je svoje odjeke i u fra-Grginom susretu s Marinim ljubavnikom Veli-pašom, do kojega je došlo kada je orijentalni hedonista saznao da je sarajevski sveštenik nedvosmisleno ukazao da je njegova milosnica učinila smrtni grijeh. Povrijeđen što se jedan rajetin usuđuje na takav čin, Veli-paša se, kao moćni turski komandant, bez ikakvoga uvoda, fra-Grgi obratio retoričkim pitanjima, koja nisu tražila odgovore, već su upućena kako bi ga upozorila da ne smije nikome zabranjivati ulazak u sarajevsku crkvu, da nema prava upravljati bilo čijom savješću i dušom, da bi mu, na kraju, shodno svome nasilničkome karakteru koji razumije jedino prijetnju i silu, nedvosmisleno i jasno, zapovijedio da njegove naloge mora izvršiti: «Tako, svešteniče, da bude kao što kažem, pa da budeš i ti miran i živ i zdrav u nedjelju. Govorio je to s visoka, kao što govore lađari na lađama i konjanici na konju»⁵⁵¹, kao svi oni koji se moraju bespogovorno slušati i uvažavati. Uprkos nedvosmislenosti, pašine se prijetnje nisu ostvarile stoga što je Mara sama odustala od odlazaka u crkvu, a još više zbog toga što se fra-Grga više nije upuštao u neprilike, u suprotstavljanje snažnijim i jačim.

Iz navedenih kazivanja slijedi istina da se fra-Grga na biblijskoj sceni uglavnom pojavljuje kao sveštenik kojega karakteriše odsustvo čovječnosti, koji rijetko djeluje u skladu s Isusovim porukama o praštanju i božanskoj ljubavi, o onome što su trebali ispoljavati svi vjerski službenici. Neispunjavanjem te perspektive nastao je tipični

⁵⁵⁰ Ivo Andrić: Mara milosnica – ibid, str. 132

⁵⁵¹ Ivo Andrić: Mara milosnica – ibid, str. 105

nesklad između starozavjetnih i novozavjetnih poruka, koji se potvrdio kada se fra-Grga «pokazao sveštenikom koji, kao i cela njegova katolička, odnosno hrišćanska zajednica, s Marinom dušom nemaju ništa. Osnovni nalog Hristov, ljubav i milosrđe prema bližnjima, iznevereni su u svetu ove pripovetke, pa je tako i u Marinom slučaju. Pravi, iako ne i početni uzrok njene propasti jeste neskrivena ili slabo skrivana okrutnost prema duši onoga ko je zgrešio protiv običaja i normi skučenih, uz to i konfesionalno izmešanih zajednica. Milostivost i sažaljenje osetiće i pokazati, donekle, i zakratko, samo oni koji su i sami u vrlo nepovoljnom položaju.»⁵⁵²

Fra-Grgina pojava na biblijskoj sceni ima i svoj pozitivni dio, ostvaren onda kada je, u atmosferi pobune domaćih muslimana protiv dolaska austrijske okupacione sile, u atmosferi progona i ubijanja, kao hrišćanski sveštenik, jedini u Sarajevu mogao da Mari pruži zaštitu i spas. Otuda i Marin dolazak u fra-Grginu kuću, koji je donio prvu i jedinu pojavu novozavjetnih motiva, onih o kajanju i praštanju, koji su učinili da hrišćanstvo, iz uske, maloazijske zajednice, postane univerzalna vjera. Bitnost je Marinog dolaska i u tome što se, u svojoj završnoj pojavi fra-Grga javlja kao istinski hrišćanin i zemaljski predstavnik nebeskoga Boga, spreman da pomaže i spašava sve nevoljne usamljenike. Spremnost je iskazao tako što je Maru privremeno smjestio u kuću bogatih Pamukovića, a naročito kada je zatražio da, nakon završetka nemira, izvrši pokoru u sarajevskoj crkvi, kakvu je izvršila biblijska grešnica iz Magdale. Iskazan kao izuzetak od ustaljenog pravila, fra-Grgin je pokušaj spašavanja bludnice zanosan, jer se zasniva na savezu s Hristom, u ime kojega treba praštati, pružati milosrđe i ljubav, pomagati da se ublaži ljudski grijeh, da se posrnula žena spasi od kazne koju joj je pripremio Bog.

Iako je, naizgled, potpuno drugačija od negativne, i fra-Grgina druga, nazovimo je pozitivna pojava, u humanističkom smislu ne donosi ništa vrijednog. Ne donosi stoga što njegov pokušaj spašavanja Mare Garić nije izrastao iz iskrene vjere, već iz «lažnog čovekoljublja, čiji je akt milosrđa rezultat jedne strogim vaspitanjem stečene, mehaničke i hladne navike, čija je dobrota više proizvod svesti da onaj koji daje stoji iznad onoga kome se daje, a manje proizvod istinske sposobnosti za žrtvovanje sopstvenih interesa.»⁵⁵³ Paradoks je i u tome što se praštanje može posmatrati i kao mogućnost skrivanja pravog lika sveštenika koji egzistira kao teški, kaluderski

⁵⁵² Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 32

⁵⁵³ Nikola Milošević: Jedan antropološki vid Andrićevog književnog stvaralaštva – ibid, str. 55

usamljenik, kao hladna, skoro bezobzirna osoba «mehaničke čovečnosti, spremna da radi za ljude i da im pomaže, ali na odstojanju, gledajući u njima više vernike i pastvu nego sebi potpuno ravna stvorenja, kao čovek slabo razvijene mašte, nesposoban da se dublje zamisli i uživi u položaj drugog i drugačijeg čoveka, kao čovek čija je pobožnost bila malena i formalna, čija je vera bila više neka vrsta nasleđa i navike nego plod osećanja ili čak misli.»⁵⁵⁴

Da se to odnosi na sve one koji osuđuju ženski grijeh, da je njihova vjera mala, a želja za osvetom ogromna, pokazuje se u javnom kažnjavanju posrnulih žena. Pokazuje se, dakle, u pojavi onih koji uvijek kažnjavaju iz osвете, a nikada ne praštaju iz ljubavi, čime se potvrđuje činjenica da su posljedice biblijske osude tragične, da se u središtu zbivanja nalaze Bog, sveštenici i vjernici, a nikada oni koji pokušavaju da budu samostalni i nezavisni. Otuda u prvom planu nisu novozavjetne, već starozavjetne norme po kojima sukob svijeta bez Boga s onim prvobitnim, božanskim svijetom zahtjeva kažnjavanje bezbožnika i njihovo bacanje u pakleni mrak u kojem niko od pobunjenika, ni nebeskih, kakvi su Lucifer i njegovi demoni, niti zemaljskih, kakvi su grešni ljudi, ne može izbjeći nemilosrdnu i neizbježnu kaznu.

Ne može je izbjeći ni Mara koja je, poput Eve, postala žena čiji je sukob s biblijski okarakterisanim savršenim svijetom obavezan zbog toga što u njenoj ličnosti dolazi do suprotstavljanja između razlomljenih identiteta – s jedne strane onog koji želi biti svoj, a, s druge, onog koji mora pripadati kolektivu, kao sastavni dio mikrokosmosa, ograničenog na uske geografske barijere, u kojima se mora živjeti rutinirano, uvijek jednolično i isto. Otuda razlomljenost mora rezultirati ili pomirenjem ili sukobom. U *hercegovačkim pričama* ovim drugim, jer je u njima «riječ o odnosu spram Drugoga – jačega, brojnijeg, nadmoćnijeg nadidentiteta koji je u svojoj strukturi jednoobrazan, implicitno sastavljen od žena čija se društvena uloga definira preko uloga što ih vrše: ponajprije ona, žena, mora biti slijepo poslušna supruga, potom majka i pobožna vjernica. Sve što izlazi iz takvih okvira automatski nije dobrodošlo i unosi nemir i razdor. Iako to Andrić ne opisuje izravno, dobiva se dojam kao da sve žene koje pristaju na takav život (zbog linije manjega otpora, nezainteresiranosti za nešto drugo, drukčije

⁵⁵⁴ Ivo Andrić: Proba – ibid, str. 73

ili bolje ili zbog nedovoljne hrabrosti da svoj život samostalno promijene) stvaraju averziju prema bilo čemu što se u takav život ne uklapa.»⁵⁵⁵

Razlomljeni se identitet potvrđuje i u Marinom porazu koji se počinje pokazivati kada je doživjela kolektivni prezir bludnoga življenja. Doživjela ga je u dvostrukoj ekskomunikaciji iz savršenog, hrišćanskog kolektiva, od kojih je prva ostvarena u katoličkoj crkvi, i to odmah nakon Marine pojave kada se «sve glave okrenuše prema njoj. Stare i mlade žene premjeriše je od glave do pete, pa onda još dublje oboriše glave u molitvu. Zasuše je mržnja i prezir sa svih strana, toliko da se ukoči i zastade u po crkve. Niko nije htio da se skloni i da joj načini mjesta... I prakaratur, koji je na bakrenom tasu sakupljao novac po crkvi, zaobiđe daleko od nje.»⁵⁵⁶

Druga, još izrazitija i neposrednija ekskomunikacija izrečena je u kući sarajevskih bogataša Pamukovića, u koju je Mara ušla i kao usamljena djevojka, s namjerom da tu ostane samo privremeno, do završetka sarajevskih nemira, ali i kao zabludjela ovca koja tu treba da nađe svoj prvobitni dom. Očekivanja su postala iluzija kada je ostvarena konačna spoznaja poraznosti vlastitog življenja, kada je izrečena konačna javna osuda grijeha i nečasnog života u sramoti. Desilo se to kada je neposredno i neuvijeno «imenovana kao milosnica. To je imenovanje koje ubija, koje donosi konačni udarac, jer posle tog imenovanja, u kojem se izrikom ponavlja osramoćujuće imenovanje Marine majke kao turske milosnice, u duši nesrećne kćeri ne ostaje više ništa egzistencijalno zaštićujuće»⁵⁵⁷, a samim tim i ništa od nekadašnjeg života u miru.

Marin se poraz pokazuje još razornijim u vremenu bola koje se može posmatrati iz antičko-biblijske perspektive, zasnovane na obaveznosti kažnjavanja posrnulih žena, ali i na Marinom shvatanju da je bludno življenje tragička krivica, nastala zato što je postala oličenje nesreće i zla, «fatum, čežnja, nagon, satansko biće koje je poslano među ljude da ih navodi na zlo i koje vazda donosi propadanje i života i imanja.»⁵⁵⁸ Shvatila je i to da je pokrenuta tragička krivica neoprostiva, da, u skladu i s antičkim i

⁵⁵⁵ Branka Brlečić-Vujić i Tamara Damjanović: Razlomljeni identiteti u Andrićevim pripovijetkama - *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2012*, str 115

⁵⁵⁶ Ivo Andrić: Mara milosnica – *ibid*, str. 103

⁵⁵⁷ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – *ibid*, str. 42

⁵⁵⁸ Risto Tošović: Realizam Ive Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 101

starozavjetnim porukama, spasa nikada neće biti za one koji žive grešno, koji su uzročnici zla i prekršioc prastarih kanona i normi.

Vrijeme bola se prvi put pokazuje kada je Mara Garić, nakon Veli-pašinog odlaska iz Bosne, ostala bez hedonističkog muškaraca koji je uveo u grijeh, ali i postala usamljenica koju njen ostarjeli ljubavnik ne vodi sa sobom jer bez nje, očito, može, jer nije ljudsko biće za koje se vezao trajno, jer je obična stvar, koja se može kupiti na svakome mjestu i u svakome vremenu. Postala je i očajnica koja živi bez iluzija o boljoj budućnosti, dobročinstvu i iskrenosti, s osjećanjem beznađa koje je identifikuje s onim ženama iz Andrićevog djela, koje su podvojene «na jedan životinjski telesan i jedan čist i duhovni deo, što je izraz Andrićevog viđenja žene u prošlosti i sadašnjosti, koji bi sažeto igledao ovako. U prošlosti je bivstvovanje žene u okoštanoj orijentalnoj sredini često duboko tragično; ali ono prividno oslobađanje koje ona sada doživljava, ne deluje kao nešto što ju je učinilo celovitijim i time srećnijim ljudskim bićem. U onim Andrićevim pripovetkama čija se radnja odigrava u Bosni, eros je ono što dominira, ali sada logos napreduje, i ta dva načela je izgleda, prema Andriću, teško dovesti u harmoničnu ravnotežu u ženskoj ličnosti.»⁵⁵⁹ Identifikacija se ogleda i u tome što Mara postaje jedna od mučenica koje, nakon što su u muškarčevoj kući živjele zatvorene kao robinje, kao muškarčeva svojina, prisutna jedino da pruži erotsko zadovoljstvo, postaju «predmet za mučenje koji se uvek može ostaviti i ruglu izložiti. Mučenice su i stoga što žive bez duge, stvarne, istinske ljubavi, razumevanja i humanosti, kao stvar, kao predmet za zadovoljenje muških hirova, kao žrtva strasti.»⁵⁶⁰

Mara je postala očajno biće i iz izrazito pesimističke atmosfere grijeha i osude, koja svoju pretenziju na vječnost zasniva na ustaljenoj shemi, na obrascu kojega je odredio tipično dramski odnos muškarca i žene, odnos prepun njihovog međusobnog suprotstavljanja, sukoba i borbi, kojima se «ponavlja i biblijska priča o prvom grijehu, i grčka drama, i nordijska drama. Taj se sukob nekad doživljava kao slast i ljubav, nekad kao svirepost i mržnja, nekad kao patnja. Dubina toga nesporazuma zaprepašćuje zato što se ne vidi nikakva nada u spasenje. Čovjek je sam i žena je sama, a potrebni su jedno drugom, pa ipak ostaju dovijeka sami.»⁵⁶¹ Potvrdu vječno usamljenog, od svih napuštenog pojedinca, nalazimo i u najdramatičnoj novozavjetnoj sceni, u kojoj se na

⁵⁵⁹ Toni Liversejdz: Ženski likovi u delu Ive Andrića – *ibid*, str. 438-439

⁵⁶⁰ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – *ibid*, str. 12

⁵⁶¹ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – *ibid*, str. 552

Veliki petak, tražeći pomoć, izlaz i duševni spas. raspeti Isus Hristos očajnim vapajem obraća svemogućem Bogu: *Bože moj, Bože moj, zašto si me ostavio?* Očaj je to i svih usamljenih pojedinaca, koji nesporno svjedoči o vječnosti sukoba čovjeka s prekomjernošću svijeta, o kontinuiranoj rasplinutosti između zanosnih snova i okrutnih zakona na kojima počiva ljudska zajednica.

Rezultat očaja je Marina strepnja koja se pokazuje u pojavi prokletog zemaljskog stvora, prepunog tjeskobe i neizvjesnosti pred tragikom strašne osude i buduće kazne. Dominantnost je takvih slika bila toliko intenzivna da su se pred Marom počele redati vizije svijeta izgrađenog na zamjeni boga đavolom, na zamjeni dobra zlom, svijeta u kojem je «poezija Milosnice mutna emanacija njenog primitivnog pojma o zlu, borba s demonom viđenim iz njenog mistifikovanog ugla; jedno opšte, veliko, neodgonetljivo zlo nastanilo se u njenoj svesti, ali i u središtu same stvarnosti.»⁵⁶² Vizije su to svijeta sa slikama sveprisutnoga i nepobjedivoga zla, čija se suština može identifikovati s hrišćanskom naukom o đavolu i zlu, sa ženom kao tajanstvenim i neshvatljivim stvorenjem koje pokreće tragediju i svoju, ali često i tuđu, ali i s «Hajdegerovim ateističkim egzistencijalizmom, s njegovom pijetističkom terminologijom (greh, krivica, kajanje, kazna, izbavljenje itd.) lišenom pijetističkog sadržaja.»⁵⁶³

Strepnja se pokazuje i tako što Mara ćuti; ćuti stoga što je njenu dušu ispunila rasplinutost između travničkoga vaspitanja i sarajevske čulnosti, između logosa i erosa, bluda i vrline, između istine o nasljeđu Evinog prokletstva i neostvarenog oprosta od grijeha, kojega joj, iako obećanog svima, nije pružalo ni lokalno, sarajevsko stanovništvo, ni crkva, niko.

Mara je ćutala i stoga što je strepnja samo njena, što je osjećanje ugroženosti subjektivno i lično, što se osjeća nesigurno, drhti i ponaša u skladu sa «subjektivnom situacijom čovjeka, koja uvijek treba da bude iznad velikih sistema istorije i religije, politike i metafizike, koji su htjeli da svijet vide kao cjelinu i kao racionalno usmjereno događanje»⁵⁶⁴, što je nesreća samo pojedinačna, nezavisna od sumornih spoljašnjih događaja, oličenih u nacionalnoj tragediji, velikim istorijskim potresima, neredima i

⁵⁶² Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 319

⁵⁶³ Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – ibid, str. 12

⁵⁶⁴ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – ibid, str. 560

smrtima, u sveopštem strahu koje donosi vrijeme smjene osmanske i austrijske vlasti, vrijeme objektivnoga, svuda prisutnoga zla.

Najzad, Mara je ćutala i stoga što «strepiti od nečega nepoznatog, tajanstvenog, jezivog, u čemu naslućuje zlo. Strepiti u samoći, mraku i tišini, s osjećanjima straha, studeni i jeze. Sve su to pojmovi koji određuju svijet Andrićevih junaka od *Mare milosnice* do *Travničke hronike*. To su osnovni pojmovi Andrićeve kosmogonije, ili drugim riječima, sazdanja mita koji je autentična i neponovljiva stvarnost»⁵⁶⁵, ali i pojmovi vezani za osjećanja tipična za ekspresionističko iskazivanje čovjekove unutrašnje drame u kojoj bolom slomljena žena ne razumije razloge pojave zla, ne može da shvati šta se sve to s njom dešava, ne zna kako će sve završiti, ne zna da li će se zaista ostvariti tragični kraj.

Iskazano očajanjem i strepnjom, vrijeme bola se pokazuje poraznim, istim onakvim kakvim se pokazalo konzulu Davilu iz *Travničke hronike* kada je shvatio kako prolazni mogu biti zanos, kako su neodređeni i izukršteni dok traju, kako se skupo plaćaju i gorko okajavaju kad prođu. Poraznost je Davilovih shvatanja i u spoznaji da «tok događaja u životu ne zavisi od nas, nikako ili vrlo malo, ali način na koji ćemo događaje podneti zavisi u dobroj meri od nas samih»⁵⁶⁶, a onda i u istini da u životu nema srednjega, spasonosnog puta, dakle onoga koji ne vodi ni na vrh, s kojega se čovjek može samo strmoglaviti u propast, niti u ponor, iz kojega nikada i niko ne može izaći i nastaviti dalje. Umjesto srednjeg, postoji samo i jedino putovanje u krug, u bespuće, bez odredišta i cilja, u ništa, u kojem nema stalnosti, dostojanstva i mira, u kojem nema ni izlaza niti spasa. Putovanje je to svakog poraženog pojedinca koji spoznaje sumornu istinu da nema razlike između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, da na njihovome kraju postoje uvijek iste slike poraza i bola.

Poraznost je vremena bola i u tome što u biblijskoj priči nije bitan pojedinac, već kolektiv, što se individua mora pokoriti kolektivistički shvaćenom odnosu između Boga-sudije i čovjeka-grešnika, u kojem grešnik očekuje milost i praštanje od svemogućeg Boga.

Da li je to ispravno i uzorno?

Svakako nije, jer u centru zbivanja ne smije biti kolektiv sa svojom surovom osudom individue koja ne prihvata ustaljena pravila i norme, već pojedinac koji ima

⁵⁶⁵ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – ibid, str. 557-558

⁵⁶⁶ Ivo Andrić: Travnička hronika – ibid, str. 242

pravo na izbor kojim nikoga ne povređuje – da seksualno uživanje bude isključivo njegovo, da zabranjena slast bude njegova i ničija više. Da bi u tome uspio, pojedinac se mora boriti za vlastito dostojanstvo i spas, onako kako je to pokazala i Mara kada se, nakon prvog odvajanja od kolektiva i opredjeljenja za svoj vlastiti, bludni svijet, po drugi put odvaja od hrišćanske zajednice tako što pokušava da spas od neizbježne božanske kazne za sve grešnike potraži na posebni, samo individui primjeren način.

Posebnost je takvog pokušaja spasa što se potvrđuje kao paralela s onim što je Seren Kjerkegor opisao u svome kapitalnome djelu *Strah i drhtanje*. Ono što je bitno za takvu paralelu jeste Kjerkegorovo kazivanje da u nastaloj disharmoniji dominantim treba postati posebni religiozni ideal kojega može doseći jedino onaj ko je svoj, ko bira samoga sebe, ko se uzdiže iznad zadataka i pravila koje ljudima propisuju zakoni i etika, ko pred Bogom stoji kao usamljenik, kao pojedinac koji sebe stavlja u neposredni odnos s nebeskim tvorcem. Dakle, u centru Kjerkegorovog religioznog ideala jeste osoba čiji individualizam karakteriše pokušaj ostvarenja lične, istinski doživljene vjere, do koje se dolazi kada se pređe izuzetno veliki, kvalitativno jedinstveni put.

To je put biblijskoga Avrama, koji započinje potpunim očajanjem, proisteklim iz suprotnosti onoga što je od Boga čuo – prvo da će, kao božanski izabranik, biti otac mnogih naroda, a onda da, u znak poštovanja božanske volje i dokazivanja svoje vjere, mora ubiti vlastitoga sina i prinijeti ga kao žrtvu. I dok je prvo Božje saopštenje bilo zanosno, jer je Avrama uzdizalo iznad svih njegovih savremenika, drugo je bilo istinski zaprepaštujuće jer je, njegovim ispunjavanjem gubio sina, a neispunjavanjem gubio Boga. Eto, stoga, povoda za tegobu i muku, povoda za teški čovječanski uzdah, kojim potvrđuje da je život bez sina, kojega je izuzetno volio, užasan, a da je život bez Boga, kojega je poštivao, besmislen. Eto povoda i stoga što, žrtvovanjem sina, s etičke strane posmatrano, postaje ubica, a s religiozne uzvišeni čovjek.

Nakon očajanja slijedi strepnja, strah od onoga što donosi budućnost. Avram to pokazuje potpunom slomljenošću, u kojoj beskrajno ćuti, čak i pred odlazak na izvršenje surove božanske naredbe; ćuti jer želi zadržati za sebe muku i tegobu, jer su one samo njegove, vlastite i lične.

Strepnja, kako se to pokazuje na Avramovom primjeru, bitna je stoga što se samo tako može učiniti kvalitativni skok, ostvaren potpunim iskupljenjem, u stvari jedinstvenim individualnim činom izvršenim u sadašnjosti, kojim se dostižu prava vjera i potpuni mir. Dostižu se samo onda ako se učini ono što je završni čin Avramovoga

puta na goru Moriju - spoznanje istine o snazi apsurdna, o tome da «samo onaj koji u teskobi strepi, mir nalazi, samo onaj koji u donji svet silazi, voljenu spašava, samo onaj koji nož vadi, Isaka dobija.»⁵⁶⁷

Avramov put spasa pokušala je ponoviti i Mara tako što se, nakon očajanja i strepnje, pita - da li je moguć spas, kako pronaći izlaz, kako istrajati u svijetu patnje i zla, koji se neprekidno obnavljaju i ostaju vječno?

Spas je moguć, što je Mara i naslutila, ali samo u snu, u kojem se ostvaruje tipično kjerkegorovsko, individualističko, neposredno uspostavljanje veze s Bogom, ali i s Bogorodicom, koja je ženi prisnije i bliže božansko stvorenje. Uspostavljanje takve veze počinje religioznim simbolima, kakva je «plava lopta kojom se Mara igrala na livadi pod beskrajnim plavim nebom. Plava boja neba, plava lopta, nesvjesno zadovoljstvo i plavi plašt Bogorodice koja joj se priviđa na kraju, u dramatičnom finalu pripovijetke, spajaju u jedan zanos erotsku čulnost i vjersko blaženstvo. Otuda i Mara moli Bogorodicu za zaštitu i nemoćnim pokretima hoće na sebe da navuče plavi plašt Bogorodičin kako bi se sakrila od svih, od svega što ovaj svijet ima i donosi.»⁵⁶⁸

Iako samo naslućen, spas pronađen u vjeri postaje bitnim stoga što pokazuje da samo tada čovjek postaje svjestan vlastite važnosti, da samo tako ostvaruje savršeno postojanje, spokoj i mir. Ostvaruje ih stoga jer vjeruje da se, poput onoga što je pokretalo Avrama, poštovanje od Boga i naroda zaslužuje samo onda kada shvati da nikakva žrtva ne može biti teška kada je traži i zahtjeva Bog, kada shvati da je «pojedinač kao pojedinac viši od opšteg, da on s pravom stoji naspram opšteg, ne podređen, nego nadređen opštem.»⁵⁶⁹

Da li je time nagovješten i Marin spas?

Nažalost nije, i to stoga što, po starozavjetnim kanonima, u prostorima ovozemaljskoga svijeta mogu trajati samo savršeni ljudi koji čitav svoj život posvećuju vjeri, kakav je biblijski Avram, ali ne i Mara čiji put stradanja počinje ulaskom u grijeh, nastavlja suočavanjem sa zlom, a završava istinom o uzaludnosti traženja spasa od Boga i Bogorodice, o «nedostatku dobrote, vrline, milosrđa i kršćanskoga praštanja. U svijetu zla za onoga tko je zgriješio nema mogućnosti izbavljenja.»⁵⁷⁰ Nema ga ni za Maru

⁵⁶⁷ Seren Kjerkegor: Strah i drhtanje – *BIGZ, Beograd 1975*, str. 55

⁵⁶⁸ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – *ibid*, str 564

⁵⁶⁹ Seren Kjerkegor: Strah i drhtanje – *ibid*, str. 97

⁵⁷⁰ Krešimir Nemeć: Bljesak ljepote, postojanost zla – *ibid*, str 17

koja, kao obični i mali ljudski stvor, završava u vremenu smrti, u onome što je u mitskim sadržajima jedini mogući izlaz iz nesavršenog svijeta, u onome što je i karakteristika sivevremene ovozemaljske tragedije, koja traje kontinuirano, od postanka svijeta pa sve do današnjih dana.

Mara mora stradati i zato što je, za razliku od Avramovog, kjerkegorovskog puta vjere, u čijoj je suštini zapadnoevropski individualac koji sam pronalazi spas, svojim sarajevskim življenjem vezana za istočni kolektizam, u kojem pomilovanja nema, u kojem očajnoga pojedinca na kraju očekuje duhovni mrak, isti onakav kakav je poraženi junak Mustafa Madžar osjetio kada je ušao u «ludilo razorene ličnosti, što je takođe povlašćena tema ekspresionista.»⁵⁷¹ Isti je stoga što se iz njega Mara nikada nije probudila, što je mrak bez povratka, u kojem je, dosljedno tragičnoj sudbini turske milosnice, ubrzo umrla kao izvoriste samoga zla, «kao grešnica koju niko nije požalio niti za njom pustio suzu.»⁵⁷² Tragično je i to da je umrla u ludilu i porođajnim mukama zajedno sa svojim i Veli-pašnim neželjenim djetetom, da je umrla u vremenu sarajevskih nemira, te da je sahranjena «upravo u trenutku kada na pogubljenje pored groblja vode najzadrtije među fanatičnim muslimanima, koji bi da pruže otpor nadirućoj kaurskoj sili. Pažnju ono malo služinčadi što je došlo da isprati Maru s ovoga sveta odvlači upravo prizor tih osuđenika. Time se samo upotpunjuje utisak da se Marina lična sudbina preseca s istorijskim zbivanjima»⁵⁷³, sa sudbinom kolektiva kojem je pripadala, što, u osnovi, nije ni moguće niti je tačno.

Ako se ne presjeca s istorijskim zbivanjima, Marina se lična sudbina presjeca sa starozavjetnim kazivanjima o javnom kažnjavanju, o tome da je savršeni kolektiv obavezan kamenovati grešnicu sve do njene smrti. Na taj način dolazimo do završne paralele s biblijskim mitom, koja se, daleko više od priče o Marinom stradanju, pokazuje u kazivanju o Anđi koja je stradala na ulici, kao da je kamenovana. I ne samo što je stradala javno, Anđa je kažnjena i tako što je, u noći nakon ubistva, sahranjena po mraku, kada se sahranjuju samo potpuni grešnici i otpadnici od hrišćanske crkve, od morala i vjere, što je sahranjena bez pratnje, koja izostaje uvijek kada su u pitanju mali, neugledni ljudi, što je sahranjena na ivici groblja, u prostoru koji nije osvećen, u kojem se sahranjuju samo razbojnici, ubice i samoubice. No, ni tu nije bio kraj javnog

⁵⁷¹ Jovan Delić: Most i žrtva – ibid, str. 98

⁵⁷² Ivo Andrić: Mara milosnica – ibid, str. 168

⁵⁷³ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 40-41

kažnjavanja usamljene djevojke, jer je uslijedilo i novo, u kojem je Anđina tragedija prerasla u narodnu pjesmu koja je govorila o ubici i njegovome zločinu, o mjestu na kojemu je njegova žrtva okončala svoj život, o svemu što se desilo u sarajevskoj suboti poslije koje ne sviće nedelja. Samo ime krupne djevojke Anđe nije pomenuto nigdje; u cijeloj pjesmi ona je ostala neophodni, bezimni predmet za ubičin zločin, ostala bezimeno, od svih odbačeno biće, za čiji se životni slom niko nije interesovao. Nisu se interesovali stoga što je za sve bilo bitno jedino to da je Anđa javno kažnjena, upravo onako kako to, prema starozavjetnim normama, zaslužuje svako ko se od Boga odmetnuo i protiv njega pobunio.

Javno kažnjavanje bludnica posebno je i zato što se izvršava kao opomena svim jedinkama koje same, neovisno od date sredine, njenih uskih i ograničenih okvira, pokušavaju izgraditi vlastite identitete. Otuda i uvjerenost u savršenstvo biblijskih, starozavjetnih kanona i, istovremeno, u nesavršenstvo grešnih žena, istinskih oličenja dvostrukoga zla, najprije onog prirođenog, nasljeđenog od prve biblijske žene, a onda i onog spoljašnjega u kojem je ženska ljepota sudbinski privlačila zlo. Tako se i dolazi do suštine zla, do onostranih sfera svijesti koje pripovjedačevim umijećem postaju vidljive, koje se «vide kao nešto prastaro, mračno, van kulture, kao mračno dno bića čovjeka i žene, kao čudesan i nejasan unutrašnji svijet.»⁵⁷⁴

Posmatrana tako, javno izrečena kazna je opravdana, i to stoga što su sarajevske bludnice otjelotvorenje satanskog zla, što su istinska potvrda mračnog shvatanja o «fatumu, sudbini koju ljudska volja ne može da izmeni. Pisac ne može da ulazi u duboke i raznolike uzroke tih promena, te zato one izgledaju da su fatalne. Iako po tome podseća na tipično gledište starog Istoka, Andrićev fatalizam je izraz modernog zapadnjačkog determinizma, agnosticizma i skepticizma, dakle shvatanja da se najdublji uzroci zbivanja ne mogu saznati: sve je puno neizvesnosti, tajnovito, nerazumljivo, neobjašnjivo.»⁵⁷⁵

Ono što je karakteristično za osudu i kažnjavanje Anđinog i Marinog grijeha jeste i istina o identičnosti s božanskom kaznom, izvršenoj najprije na Luciferu koji je, s božanskih visina, bačen u paklenu tamu, a onda i na Adamu i Evi koje je Bog prokleo da stradaju vječno – žena tako što će, tražeći čulnost i strast, srljati u rušenje savršenstva, a oboje tako što će napustiti raj i otići u materijalni svijet, u nestajanje i

⁵⁷⁴ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – ibid, str. 550

⁵⁷⁵ Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – ibid, str. 13-14

smrt. Otići će zbog neoprostivog grijeha, zbog kojega je Bog osudio na smrt ne samo prekršioce, Adama i Evu, već i sve njihove potomke, sve ljude koji će uzalud vapiti, uzalud tražiti spas od onoga koji ih je sve izjednačio i kaznio zauvijek, bez prava na oprost i žalbu.

Jednu od potvrda tih istina nalazimo u Andrićevoj priči *Legenda o pobuni*, u kojoj narator iskazuje vezu između prvobitnog kažnjavanja i tragike ovozemaljskog življenja. Iskazuje je tako što je u slici kažnjavanja pobunjenih anđela koje je Bog bacao u talasima s nebesa u pakao, u slici beskrajne kiše tijela koja je kao vodopad vezivala nebeske visine i paklene dubine, narator prepoznao strahotu božjeg gnjeva i nebeske sile, a potom «osetio nejasnu vezu i kao neku srodnost s nebeskim prognanicima, i pomislio da bi svi ljudi mogli biti iz te porodice osuđenika, a sve što je ljudsko – samo sastavni deo te poražene nebeske vojske; da je naš lični život samo trenutak u tom dugom padanju koje još traje, jedan trenutak u vremenu između osude koja je izrečena gore u visinama i njenog izvršenja koje nas očekuje negde dole; da ćemo mi ljudi, bivši nebeski žitelji, kažnjeni pa bačeni nekad, odnekud s visina, padati ovako u rojevima, bez kraja i prestanka, iz naraštaja u naraštaj, da smo u stvari osuđeni na život koji je sav u večitom letu naglavice i naniže.»⁵⁷⁶

Karakteristika je osude, a potom i kažnjavanja Anđinog i Marinog grijeha i u identičnosti s istim takvim, srednjevjekovnim javnim suđenjima i kažnjavanjima kada je na evropskim lomačama spaljeno oko četiri miliona žena. Otuda i sumorni zaključak da će, svuda gdje se vlada na osnovu fundamentalističkih vjerskih principa, žene kamenovati ili spaljivati kao temeljne razoritelje perspektive, kao osnovne uzročnike ljudskoga izlaska iz harmonije i raja. A to se, iz humanih i razumskih principa, ne može razumjeti, a još manje prihvatiti.

Ne može, dakle, iz razumskih, ali može iz apstraktnih principa koji vode porijeklo iz mita, «izmišljene priče o bićima, koja u simboličnoj formi ovaploćuje prirodne sile, vidove ljudske sudbine.»⁵⁷⁷ Može i zato što su mitski principi nastali kada je čovjek shvatio da uzroci svih pojava i stvari imaju mitsko, a ne istorijsko porijeklo, da se fizički i društveni svijet može shvatiti samo onda ako se projektuje u mitsku prošlost, da mit sadrži «prve pokušaje utvrđivanja kronološkog reda stvari i događaja,

⁵⁷⁶ Ivo Andrić: *Legenda o pobuni - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 309

⁵⁷⁷ Ivan Dimić: *Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića - ibid*, str. 225

određivanja kosmologije i genealogije bogova i ljudi. Ali ta kosmologija i genealogija ne znače povijesnu distinkciju u pravom smislu. Prošlost, sadašnjost i budućnost još su povezane, one tvore nediferencirano jedinstvo i nerazlučivu cjelinu. Mitsko vrijeme nema određene strukture, ono je još vječno vrijeme.»⁵⁷⁸

PRIČA O NEIMENOVANOJ MOSTARKI I BOSANSKOM SELJAKU

Mitski sadržaji podrazumijevaju i kazivanja zasnovana na gnostičkom mitu koji je, nakon Bugarske i Srbije, u svojoj bosanskoj, bogumilskoj verziji, postao neka vrsta veze između azijskih manihejaca i evropskih patarena, katara i albigenza. Postao je stoga što su njegova učenja zasnovana na gnosticizmu, filozofskom pravcu čiji naziv potiče od grčke riječi gnoza, što znači spoznaja kosmosa, pravo i istinsko znanje, samospoznaja kojom se nalazi duhovni spas. Dakle, spoznaja, a ne vjera, jeretička, a ne kanonska kazivanja osnova su gnostičkoga mita koji je, zahvaljujući učenjima svojih utemeljitelja - Valentina, Bazilida, Nestorija i Manija - predstavljao jedan od prvih pokušaja da se hrišćansko učenje o postanku svijeta protumači drugačije, istinama otkrivenim znanjem i razumom.

A, da su tumačenja upečatljiva i nepristrasna, pokazuje i to što su gnostička kazivanja zasnovana na svima razumljivim odgovorima na pitanja o pojavi zla, o tome kako je i zašto savršeni Bog stvorio nesavršeni svijet, otkuda i zašto «iskonska borba između svetla i tame, između dobra i zla, između života i ništavila.»⁵⁷⁹ Prihvatljivost je bila i u tome što su nova učenja pokušala naći racionalna objašnjenja porijekla i smisla postojanja ovoga našega, materijalnoga svijeta, prepunoga nepravde i nasilja, jer su se opredijelila za «sticanje znanja o dubinama svih stvari, za sticanje unutrašnje samospoznaje kao ključa za razumevanje opštih istina – ko smo, odakle smo došli, kuda idemo.»⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Ernst Kasirer: O gled o čovjeku – ibid, str. 222

⁵⁷⁹ Dragiša Živković: Andrićev stil – ibid, str. 330

⁵⁸⁰ Elejn Pejgels: Gnostička jevanđelja - *Rad, Beograd 2006*, str. 157

Utemeljene na gnostičkom mitu, naredne tri priče donijeće i potpuno drugačiju perspektivu ljudskoga stradanja od one prisutne u biblijskim sadržajima, ali i isti završetak sa slikama potpuno ostvarene disharmonije.

Utemeljenost na gnostičkom mitu prvo se pokazuje u Priči o neimenovanoj Mostarki i bosanskom seljaku. Pokazuje se odmah na početku priče, u pojavi moguće harmonije, u slici mostarske ljepotice s visokim, vitkim i njegovanim tijelom, s otmjenom odjećom i obaveznim ukrasima, potpuno adekvatnim karakteru uvijek žive i vesele djevojke iz savršenog, svjetlošću okupanog hercegovačkog kraja.

Savršenstvo je oslikano po uzoru na početna kazivanja iz gnostičkog mita, u kojem, za razliku od biblijskog savršenstva okarakterisanog isključivo muškim atributima – Bog otac i Bog sin, gospod i svedržitelj, suštinu prvobitne harmonije karakterišu i ženski atributi - Milost i Tišina, kao i Sofija Pistis, jedan od eona, to jeste nadnebeskih bića čiji naziv, na grčkom jeziku, znači sudbina ili vječnost. Iako je iz kosmičke perspektive najniži, na trinaesto mjesto rangirani eon, Sofija Pistis je iz ovozemaljske najzanimljiviji stoga što je stvorena iz dvostruke kosmičke suštine, od kojih je prva sofija ili mudrost, a druga pistis ili učenost. Najzanimljivija je i stoga što ukazuje da ljudi učenošću mogu spoznati suštinu savršenog svijeta, a mudrošću stići do novog duhovnog stanja koje ih spašava od potpunog nestajanja u smrti.

Otuda se u pričama s gnostičkom osnovom ponavlja dominantnost žena, iskazana tako što one, milošću i tišinom, treba da postanu majke života, da mudrošću i učenošću postanu temeljni ideal kojim se nagovještava perspektiva ovozemaljskog življenja.

Nagovještaj je ponovo nestalan, prolazan stoga što slijedi neizostavni prelaz iz harmonije u disharmoniju, ostvaren po pravilu važećem za sve tri priče s gnostičkom osnovom – da je početak spajanja u Hercegovini, a završetak u prostorima van nje, ali i po očitom odstupanju od pravila jer se, za razliku od nasilnog sjedinjavanja u dvije završne priče, spajanje u prvoj ostvaruje nenasilno, na način primjeren običajima patrijarhalnog svijeta.

Nenasilno se spajanje zasniva na udaji neimenovane Mostarke, ostvarenoj na podsticaj mostarskog kadije Muderizovića, sina prvog školovanog stanovnika iz Olujaka, koji je bio nastavnik više muslimanske vjerske škole sa zvanjem muderiza, prema kojemu je, vjerovatno, porodica i dobila svoje prezime. Ponosan na svoje školovanje i uspješnu karijeru, kadija je odlučio da i svome selu donese pozitivne

promjene, da bosansku sumornost oplemeni hercegovačkom svjetlošću i ljepotom. Otuda odluka da jednog od svojih mladih rođaka vjenčanjem spoji s lijepom djevojkom iz Mostara, koja se pokazala uspješnom kada je uslijedio pristanak djevojke porodice, između ostalog i zato što su vjerovali da je, poput kadije, i budući muž njihove kćerke, morao biti ugledan i lijep. Nakon roditeljskog pristanka, djevojka je, u pratnji mladoženjinog brata i jednog svog rođaka, u Olujake stigla pred samo veče, vjenčala se i ušla u bračni svijet u kojem je, poput svih djevojaka, očekivala da će ući u trajnu harmoniju i sreću.

Međutim, umjesto u harmoniju, ušla je u disharmonični svijet, lociran u malo višegradsko selo Olujaci. Potvrđuje se to već na putu kojim se iz Višegrada stizalo u Olujake – najprije na njegovom početku, na obalama rijeke Drine, gdje su se mogli vidjeti bijeli, isušeni i isprani konjski kosturi, onda čitavim njegovim tokom, smještenim na izuzetno strmom terenu kojim se brzo silazilo, ali i teško uspinjalo, te na njegovom kraju, koji se završavao u sredini osojnog i zabačenog, udaljenog i osamljenog sela na strmoj uzvisini. Završavao se u «fantastičnom prostoru mašte i neznanih puteva duha. Jer, već samo to selo Olujaci mesto je čudno, kao da je na drugom kraju sveta, kao da je izraslo iz fantastične narodne priče.»⁵⁸¹

Čudnovatnost se Olujaka pokazuje tako što su smješteni na visokoj strmoj stijeni zbog koje su kuće nadnesene jedne na drugu, tako što je, posmatrano iz daleka, selo ličilo na neku rimsku galiju koju je veliki talas nekog davnog potopa izbacio i nasukao na olujačku visoravan, a na kraju i tako što je za Olujake «nekad jedan putnik svetačkoga lika rekao: Bog im je dao bogatstvo i svaku nesreću. Ako je dotle bilo tako, posle toga, izvesno, nikad se ništa nije desilo što bi opovrglo reči svetog čoveka.»⁵⁸²

Olujačko nesavršenstvo potvrđuje i potok koji je, zbog svoje boje, nazvan Crnim; potvrđuje je stoga što je njegova boja otkrivala da on teče prostorima bez radosti i sreće, što je njegov prolazak kroz sredinu sela ukazivao da je upravo tu središte nesavršenog svijeta, što je njegova nezdrava voda označavala odsustvo bilo kakve životne snage i trajnosti. Središte je stoga što nije u pitanju samo jedno malo, izolovano selo, već čitava Bosna, divlja zemlja sa sirovom prirodom, kako je to tvrdio vezir Husref Mehmed-paša iz romana *Travnička hronika*, mračna i gorovita zemlja sa rastrganim pejzažom i ludom klimom, kako je govorio neimenovani turski paša iz

⁵⁸¹ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 76-77

⁵⁸² Ivo Andrić: Olujaci – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 209

pripovijetke *Za logorovanja*, izolovani, od svijeta odvojeni prostor pun «uskih dolina, koje su obično tamne i pune vlage i promaje, kao apsanski hodnik, kao nova i nepoznata realnost, kao činjenica telesnija od svake telesne činjenice.»⁵⁸³

Slike su to poraznog svijeta, prepoznatljivog i po sumornim opisima Bosne i «njene podmukle i zavodljive istočnjačke tišine koja sve stvari zamagljuje, razmekšava, mrsi i koči, čini ih dvosmislenim, višesmislenim, pa besmislenim, dok ih ne odvuče nekud izvan domašaja naših očiju i našeg razuma u neko gluvo ništavilo, a nas ostavi slepe, neme i bespomoćne, žive zakopane i na svetu odeljene od sveta.»⁵⁸⁴ Opisi su to zemlje u kojoj je sve, i ljudi i njihova djela, u nekom maglovitom, nejasnom i neracionalnom stanju, u onome što je nedovršeno, a samim tim i izloženo svemu što razara, uništava i donosi zlo, zemlje čiji su osnovni atributi sumornost, zatvorenost i izolovanost, strašne i proklete zemlje na granici istoka i zapada, trajno osuđene na vjerske i civilizacijske sukobe, na netrpeljivost i nasilje, na tragediju i nestajanje. Osuđene i na to da u njoj savršenstvo nikada ne može trajati, da se u njoj nikada ne može pomiriti ono što je vječno suprotstavljeno i prirodno razdvojeno. A, da je to konstanta i pravilo, ukazuje ljudsko iskustvo nastalo nekih šest vijekova prije Mostarkinog dolaska u Olujake. Iskustvo je to bosanskog pisara Dražeslava do kojega je došao nakon susreta s kćerkom dubrovačkog gospara Marina Lukarevića.

Otpočet slikom gospodske, nježne i zanosne petnaestogodišnje djevojke, jedinstvene po tome što podsjeća na ljepotu iz umjetničkih priča, ali i po tome što se u stvarnome svijetu rijetko sreće, nastavljen duhovnim nemirima zbog kojih nije mogao da spava, pisarev je susret s prelijepom Dubrovčankom okončan poraznim istinama da je njegov zanos dubrovačkom ljepotom ludost, da se mediteranska ljepota nikada ne može pomiriti s kontinentalnom surovošću. Otuda i njegov sumorni zaključak da «ni u mislima ne treba mešati jedno s drugim. To cveta i docvetava ovde, ali to se ne presađuje. I nikad se nije desilo da je lepota iz ovih predela gde je ima u izobilju prešla u one gde je nema i gde je, po svoj prilici, ne može ni biti.»⁵⁸⁵ A kada se to ipak desi, kada južna, hercegovačka ljepota dođe u bosanske prostore pustoši i haosa, mora uslijediti tragični rascjep između onoga što je nekada bilo savršenstvo i onoga što postoji kao njegova potpuna suprotnost, kao potpuno odsustvo svega što nude

⁵⁸³ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 254

⁵⁸⁴ Ivo Andrić: Travnička hronika – ibid, str. 157

⁵⁸⁵ Ivo Andrić: Susret – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 283

harmonija i perspektiva, kao ostvarena potvrda sumornosti prelaska iz harmoničnog u disharmonični svijet.

Pralazak je i sudbinski jer je uspostavio vezu između ljepote i zločina, između lijepog ženskog bića i onog koji zna jedino za razaranje, mržnju i zlo. Sudbinske i zato što je ljepota za zaticane sredine neželjeni izazov, mračni strah od nečega dalekog i nepoznatog, koji pokreće zvjerske nagone i patološke deformacije koje će rezultirati zločinom. Pokreće ih u Mostarkinom mužu, bosanskom seljaku Muderizoviću, čija se poraznost pokazuje u dvostruko nesavršenoj slici.

Prva je spoljašnija, ispoljena već od samog rođenja, u slici «omalenog, snažnog čoveka, s preranim borama na zagasitom licu, s vratom koji se pri dnu širio i razlivao ka ramenima, sa sumnjičavim tmastim pogledom, koji je mirisao na zemlju, na tor, na ustajalo mleko»⁵⁸⁶, a druga duhovna ispoljena nakon vjenčanja, u slici Mostarkinog muža koji svoj odnos prema ženskoj ljepoti zasniva na nepomirljivosti, istovetnoj onoj koja je postojala između bosanske sumornosti i savršene mostarske čaše. I dok je čaša, kao savršeno umjetničko djelo, uspjevala trajati kako bi bosansku tamu oplemenila svjetlošću harmoničnog svijeta, dotle je Mostarkina ljepota postala uzrok ugroženosti bosanskoga seljaka pred onim što je savršeno i izuzetno.

Ugroženost je to ružnog pred savršeno lijepim bićem, ispoljenoj u nizu patoloških deformacija. Na prvom mjestu kompleksom niže vrijednosti, nastalim iz nesklada između Muderizovićevog niskog i Mostarkinog visokog rasta, između Hercegovke koja je bila za dvije glave viša od mladoženje. Razlika u visini onih koji su morali biti sjedinjeni bračnom zajednicom dovela je do kompleksa niže vrijednosti, koji se mora javiti uvijek kada je muž daleko niži od žene. O suštinskim negativnostima takvoga kompleksa možemo čitati i u *Znakovima pored puta*, u kojima Andrić kaže: «Kad je muž dosta niži rastom od žene, to obično utiče na njegovo držanje, pa i na njegov karakter. Samo ne uvek jednako. Ako je takav čovek miroljubiva i pasivna priroda, on se godinama i po nekoj teško objašnjivoj logici malo pogne i još više smanji. Ali ako je takav muž sujetan i borben čovek, on se stalno i neprirodno prsi i kočoperi i propinje i svojim pravim držanjem nastoji da izgleda bar malo viši nego što je ili bar malo manje niži od svoje žene. Takav čovek dobije s vremenom nešto kruto i neprirodno u držanju, pa i u pogledu i u svim svojim pokretima.»⁵⁸⁷ Druga varijanta iz

⁵⁸⁶ Ivo Andrić: *Olujaci* – ibid, str. 212

⁵⁸⁷ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – ibid, str. 49

Andrićevih *Znakova pored puta* odnosi se na Muderizovića, niskog, ali zato bezobzirnog i izrazito snažnoga muškarca koji nije želio dopustiti da ga kompleks uništi i razori.

Ugroženost se pokazuje i u ljubomori ružnog i neuglednog muža, koja je vremenom postala toliko snažna da se pretvorila u bolesni odnos prema ženi, u kojem nije mogao pokazivati ljubav i nježnost, već jedino napetost i bezobzirnost, tako što joj je u krevetu «prilazio nemo, dušmanski. Isto se tako odmicao od nje. A šta je tada bivalo između njih, to zna samo gluva noć i nesrećna ženska sudbina kojoj su usta zalivena.»⁵⁸⁸

Završni izraz ugroženosti pokazuje se kada kompleks niže vrijednosti udružen s ljubomorom rezultira paranojom, a s njom i slikom Muderizovića kao potajnog ludaka sa stalnim bolesnim sumnjama i neprirodnim strahovanjima od samo njemu vidljivog neprijatelja, od pojave skoroga božanskoga osvetnika koji će ga, zbog lijepe žene udate za ružnog muškarca, progoniti vječno. Iz straha od progonitelja, Muderizović se odvojio od ostalih članova svoje porodice, preselio u zasebnu kuću i u svom krevetu držao napunjenu pušku i dugački nož, uvijek spremne na odbranu, na dejstvo protiv onih koji ga žele uništiti. Spremnost je bila toliko izrazita da se počela manifestovati kao tragični sukob između pojedinca, koji se «svojim ličnim odlikama uzdiže iznad kolektiva, i kolektiva koji teži odstranjivanju stranoga tijela ili smrti.»⁵⁸⁹

Pojava Muderizovića kao patološki deformisanog muškarca konačno je potvrđena kada je, godinu dana nakon vjenčanja, Mostarkin brat došao u posjetu svojoj sestri. Za normalni svijet logična, pojava je Mostarkinog brata u Muderizovićevoj bolesnoj viziji predstavljala osvetnika iz dalekih krajeva, onoga s kojim se treba razračunati, kojega treba ubiti jer remeti dotadašnju đavolovu moć. Takva je Muderizovićeova odluka u skladu s Andrićevim poetskim stavom da «retko analitički i psihološki motiviše postupke, nego nastoji da ih senzualno sugerije, kao s neke distance i izvesnim parafraziranjem povesnog dešavanja. Upravo opisi postupaka i situacije sugeriju ponore patološkog ćudljivog i ćutljivog života tog Muderizovića, čoveka potpuno priraslog za same korene tog iskošenog, odbačenog i samotničkog mesta.»⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Ivo Andrić: *Olujaci* – ibid, str. 212

⁵⁸⁹ Toni Liversejdz: *Ženski likovi u delu Ive Andrića* – ibid, str. 397

⁵⁹⁰ Slavko Leovac: *Pripovedač Ivo Andrić* – ibid, str. 78

Na taj je način Muderizović, ako ne posve, onda bar jednim dijelom identičan s likom Mustafe Madžara, čiji je «put u ludilo i mrak opisan veštom gradacijom, s naglašenim elementima jednog možda više psihijatrijskog nego psihološkog utvrđivanja pojava svojstvenih bezumlju. Ivo Andrić se time pridružio onim piscima ekspresionističkog pokreta koji su, obrćući stvari na glavu, možda više preuzimali od prezrenog književnog naturalizma nego što su to i sami znali. Osećanje strepnje i straha mora podsetiti na one nemačke i nordijske dramske pisce, pripovedače i filozofe čijem su se uticaju rado prepuštali pripadnici generacija bliskih Andrićevoj. Slike silovanja i seksualnog sknavljenja ljudskih bića kojima su započeli i završili se Mustafini posunovraćeni snovi i nesanice, navode na pomisao da je Ivo Andrić poneo sobom bar lako utisnut pečat freudizma i one literature, samo delom naučne, o ljudskim izopačenostima, koja se poglavito raširila uoči i po završetku Prvog svetskog rata.»⁵⁹¹

A, da je uticaj moguć i ostvariv, potvrdilo se i u Priči o neimenovanoj Mostarki i bosanskom seljaku, i to tako što se Muderizović pojavljuje kao pravi negativac, odlučan da se obračuna sa svima onima koji su poremetili njegov predbračni mir. Obračun je ostvaren u pojavi krvoločne zvijeri, koja svoju žrtvu najprije hipnotiše – tako što je pored svoje žene, koja je nakon večere sjedjela pored brata, stajao i ćutao, potom je iznenada napada - tako što je tokom noći, čuvši je kako s bratom razgovara u susjednoj sobi, zapalio kuću, potom sa spoljne strane zaključao sva vrata, kako niko iz nje ne bi izašao živ, a na kraju tako što je kroz mali prolaz ušao u sobu, Mostarkinog brata onesvjestio udacem po glavi i, s nožem u ruci, krenuo da okonča promašeni brak, da u svojoj kući uništi sve što je u njoj pokretalo patološke defekte - dakle i svoju ženu, i njenoga voljenoga brata, a na kraju i samoga sebe. Šta je to zaista uradio javno je i nedvosmisleno potvrđeno sutradan kada su stanovnici Olujaka od Muderizovićeve kuće mogli vidjeti jedino izgorjele grede, a od tijela tri osobe koje su u kući boravile, samo crne, bezoblične i izgorjele ostatke.

Crne stoga jer je u pitanju mrak iz kojega je potekao Lucifer kada se pojavio pred Evom i nagovorio je na grijeh, a još više onaj iz gnostičkog mita, iz kojega je potekao strašni gospodar svijeta zla, nesavršena kopija savršene stvari, potpuno drugačija od svega onog što pripada nebeskoj čistoti i originalnim kreacijama savršenog tvorca. Mrak je to ništavila i nestajanja, u kojem je sve besmisao i kaos, i to onaj najteži,

⁵⁹¹ Radovan Samardžić: Andrićev Mustafa Madžar – ibid, str. 272

kosmički kaos, koji je, za sve što je savršeno, neprijateljski i zao, koji nije predodređen da pomaže u ostvarenju bilo čijih žudnji i snova, već jedino za nestajanje, stradanje i propadanje.

Sumornost tih istina potvrđuju kazivanja da je uzrok stradanja u najporaznijem razoritelju harmonije, u nesavršenom tvorcu, graditelju nesreće i zla, nastalom onda kada je Sofija Pistis, zbog ponosa da je čista i sveta, a još više iz želje da sebe učini jednakom vrhovnom biću, da emanira, da čini ono što joj po prirodi njenog bića ne pripada, odlučila da sama, bez svog muškog parnjaka i uticaja Duha Svetog, stvori svoje potomstvo, da stvori savršeno biće koje će biti pandan svemu onome za šta su sposobni jedino vrhovni eoni. Time se identifikovala s biblijskom Evom, ponašajući se ponovo nedovoljno razjašnjeno i logički nemotivisano, tako što, iako savršeno stvorenje, čini ono što je nesavršeno, nedopušteno i zabranjeno.

Bez obzira na ponovni nedostatak potpune logičnosti, Sofijina je odluka dovela do kosmičkog grijeha, a za ljude i sudbinskog, jer je iz njenoga emaniranja nastala anomalija, «nedovršeno delo odvratnog izgleda. Ono ne beše nalik Majci, budući da je bilo drugačijeg oblička, jer je imalo izgled zmije i lava. Njegove oči plamtele su vatrom. I dala mu je ime Jaldabaot. To je prvi Arhont koji je uzeo veliku moć od majke. Odvojio se od nje, okrenuo od mesta gde beše rođen i uzeo za sebe jedno drugo mesto. Stvorio je za sebe jedan eon koji je plamteo od bleska vatre, u kome sada prebiva. I udružio se s Nerazboritošću koja je s njim. Stvorio je moći koje su njemu podređene. Vladao je njima zahvaljujući uzvišenosti koja beše u njemu zbog svetlosti Majčine. Zbog ovoga je zapovedio da ga zovu Bogom, ne pokoravajući se supstanci iz koje je stvoren.»⁵⁹² Time je otpočela pojava dvostrukog bića, u kojem je njegov savršeni dio potpuno nestao, a nesavršeni postao superioran, u kojem dominira nepotpuno i nesavršeno kosmičko biće, zauvijek odvojeno od savršenstva i svjetlosti. To je Jehova iz Starog zavjeta, onaj kojeg gnostici opisuju kao zlog, ljubomornog, nemilosrdnog, osvetoljubivog i gnjevnog Kosmokratora, onaj koji se, prema Platonovom terminu, naziva Demijurgom ili polustvoriteljem, onaj koji se ponekad naziva i aramejskim imenima, kakva su Jaldabaot - začetnik nebesa, potom Saklas – neprijatelj ili luda, te Samael - slijepi bog ili bog slijepih. Dakle, bez obzira na ime, u pitanju je tvorac nesavršenog svijeta u kojem opstaje jedino ono što je iskvareno i zlo, a nestaje sve što je savršeno i lijepo.

⁵⁹² Gnostički tekstovi – ibid, str. 173-174

U tome je i suština istine o razlozima pojave prve stradalnice iz *hercegovačkih priča* u čijim se osnovama nalazi gnostički mit.

Stradalništvo počinje traumama koje ne pokreću samo opšte slike olujačkog nesavršenstva, već i one posebne, iskazane u neskladu između stanovnika Olujaka i lijepe Mostarke, u tome da je «ona bila vitka, ali puna, oni svi odreda zdepasti ali žilavi; bila je živa i vesela, oni mrki i potuljeni; ona je volela igru i pesmu, a oni rad i neku mračnu zamišljenost za koju se nije moglo videti čemu vodi; volela je da se kiti i neguje, a to su njene jetrve i ostale snahe gledale sa čuđenjem i osudom.»⁵⁹³ Odsustvo je skladnosti iskazano i u potpunoj razdvojenosti između nje i ostalih žena, između njihovih ogrubjelih i njenih mekih ruka, između njihovih ugašenih i njenih svijetlih očiju, između njene ljepote i njihove fizičke nakaznosti i ružnoće, prepoznatljive po svima vidljivim znacima fizičkih nedostataka i mana ljudi koji su se ženili isključivo između sebe, između njenog visokog i njihovog omalenog rasta, za sve upadljivog jer je Mostarka za tri glave bila viša od najviše žene u Olujacima.

Da su u pitanju traume, pokazao je «zajednički izraz mržnje i osećanja manje vrednosti sela prema onome što je strano i lepo»⁵⁹⁴, a, na kraju, i potpuni raskid između dva različita svijeta, između hercegovačkog savršenstva i bosanskog nesavršenstva. Otuda zajednička mržnja prema pojedincu nije samo to, nego i izraz sumornog daha paklene atmosfere, podignute «do jednog prodornog i sugestivnog osećanja i shvatanja sveta, do iskonskog sudara greha i nevinosti, rugobe i lepote, okrutnosti i blagosti, do simbola jedne *Strepnje i Bola* pred *Zlom*, koje se preteći kočii.»⁵⁹⁵

Svoju rušilačku snagu traume pokazuju i sa Mostarkinom spoznajom tragične istine da su djevojački zanos i zauvijek izgubljeni, da jeza puta, koji je vodio od Višegrada do Olujaka, nije prolazni užas iz narodnih priča, kroz koji treba proći da bi se došlo do mjesta ljepote i radosti, već trajna konstanta ulaska u paklenu, tamnu dubinu koja Olujake dijeli od istinskoga svijeta, u prostore bez ljepote, u kojima je sve bilo porazno i «strašno, neverovatno i neopisivo.»⁵⁹⁶ Spoznala je, takođe, da za njenu ljepotu i hercegovačku svjetlost nema mjesta u olujačkoj tami, i to ne samo zbog «tvrđog i

⁵⁹³ Ivo Andrić: *Olujaci* – ibid, str. 212

⁵⁹⁴ Toni Liversejdž: *Ženski likovi u delu Ive Andrića* – ibid, str. 398

⁵⁹⁵ Dragiša Živković: *Epski i lirski stil Iva Andrića* – ibid, str. 92

⁵⁹⁶ Ivo Andrić: *Olujaci* – ibid, str. 212

zloćudnog sveta kepeca i šumskih nakaza»⁵⁹⁷, već i zbog crnih oraha koje je svakodnevno ljuštila s olujačkim ženama.

Zašto zbog crnih oraha? Pa, upravo stoga što je, poredeći svoje nježne ruke s onim olujačkim, koje su od dugotrajnog ljuštenja oraha bile naprosto crne, Mostarka «celu svoju nesreću i odnekud neminovnu propast gledala povazan na tom moru razasutih šuštavih oraha. I noću, umesto zelenog, veselog mostarskog polja, na san joj je izlazila beskrajna pustinja u kojoj umesto peska crni orasi zloslutno zveče i poigravaju.»⁵⁹⁸ Na taj se način i dolazi do istine da njihova crna boja, nakon Crnog potoka, ukazuje da u Olujcima nema mjesta za ljepotu, da je u njima nesavršeni svijet uspostavljen trajno i zauvijek.

Drugi bitni činilac stradalništva jeste bol koji se u Mostarkinom životu ispoljava u depresiji, prvoj reaktivnoj psihozi u *hercegovačkim pričama*. Njena je prepoznatljivost u tome što «sadrži osećanja tuge, žalosti, neraspoloženja, potištenosti, osećanja prigušenosti, straha, bezvoljnosti, malaksalosti, povlačenje iz društva, tromost u pokretima, usporenost mišljenja, sumanute ideje grešnosti, propasti, bezvrednosti života.»⁵⁹⁹

Depresija se u životu nesrećne Mostarke pokazuje već nakon prve bračne noći kada je, pozdravljajući se s rođakom koji se vraćao u rodni grad, počela očajnički da plače. Plakala je i danju i noću, skriveno i javno, čime je pokazala da, nakon nestanka zemaljske sreće, dolazi vrijeme bola s pitanjima iz *Ex Ponta*, s kojima to Andrićevo djelo u svojim određenim segmentima, postaje sastavni dio *hercegovačkih priča*. Postaje takvim zbog suštinskih kazivanja, između ostalih i onom koje sadrži pitanje na koje nema odgovora: «Je li vam se ikad dogodilo da, bačeni iz kolosijeka, rečete svakidašnjici: zbogom, i da se vinete, nošeni strašnim vihorom, zaprepašteni kao onaj kome se tlo izmiče?»⁶⁰⁰

Pitanje je to maloga, običnoga, pred sveprisutnim zlom slomljenoga čovjeka koji se u *hercegovačkim pričama* prepoznaje kao žrtva, kao stradalnik koji će u tragičnome svijetu živjeti s preteškim bolom, da bi iza toga ili bio ubijen, ili se ubijao sam, ili umirao duhovno uništen i slomljen. Zar je onda čudno što se pitanja bez odgovora

⁵⁹⁷ Ivo Andrić: Olujaci – ibid, str. 214

⁵⁹⁸ Ivo Andrić: Olujaci – ibid, str. 214

⁵⁹⁹ Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – ibid, str. 411

⁶⁰⁰ Ivo Andrić: Ex Ponta – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 9

nastavljaju redati u jedan neprekinuti niz: «O gdje je ona mukla riječ, tiha, nerazumljiva, dobra riječ, što svijetli u mraku kao mali, mali oganj koji se nikad ne gasi? Gdje je riječ utjehe? Juče i sinoć još sam je znao, zašto se ne javi sada u meni, sad kad mi je gorko teško, zašto ne sine kao dalek oganj treptanje zvijezde, kao veseli sjaj oka? Kako, kako sam je mogao zaboraviti?»⁶⁰¹

Traume, a potom i bol potvrde su pojave poraženog aktera u sukobu dva suprotstavljena svijeta, koja se može objasniti i na temelju gnostičkog kazivanja da je čovjek osuđen da živi razapet između dobra i zla, između harmonije i ljubavi, koje ga čine istinskim bićem, i uništavanja i razaranja svega što ima vrijednost, koji ga čine nebićem. Osuđen je da živi raspjet između dva suprotstavljena svijeta koja se nikada neće sporazumjeti niti pomiriti, a onda i da sam, na bezbroj načina, vodi rat s oba ta zaraćena svijeta. Ta Andrićeva misao, prisutna još od *Nemira*, odraz je središnjeg bogumilskog, manihejskog i «zoroastričkoga nauka o dvama počelima – Ahuri Mazdi (tvorcu svega dobrog) i Ahrimanu (zloduhu, koji je uzrok smrti i svakoga zla) i njihovu tisućgodišnjem dvoboju u koji je uvučen i ljudski rod. O čovjekovoj umiješanosti u ovaj sukob također govore (dakako, na svoj način) i filozofi egzistencije prebacujući konflikt na područje morala. Čovjek naime, kako piše Sartre, *nije od početka gotov, on sebe čini izabirući svoj moral, i pritisak prilika jest takav da on ne može a da ne izabere.*»⁶⁰²

Izbor postoji i u drugoj priči s mitskim sadržajima, a pokazuje se u pokušajima neimenovane Mostarke da pronade izlaz iz olujačke tame, istovremeno zanosan jer je trebao da donese spas, i pretežak jer je morao donijeti izlaz koji nije bio negdje u sredini između života i smrti, već upravo u jednoj od te dvije nametnute krajnosti za koju se morala opredijeliti. Težinu izbora potvrđivalo je i to što ga nije vidjela u stvarnom, već u nekom bajkovitom spasiocu koji će je ili ubiti ili odvesti daleko od Olujaka, koji će je od olujačkoga zla spasiti kako umije i kako zna.

Takav je spasilac ubrzo postao realnost kada se pojavio njen brat kojega je i prije voljela više od sve ostale braće, a pogotovo sada kada je oličavao sve ono što je izgubila u Mostaru i sve što nije našla u Olujacima, kada se javljao nenadano, kao neki anđeo spasilac i bajkoviti princ. Da je u bratu vidjela posljednju nadu u spas, Mostarka je pokazala i pred svima, tako što mu se javno radovala, što se od njega nikako nije

⁶⁰¹ Ivo Andrić: *Ex Ponto* – ibid, str. 15

⁶⁰² Ivica Musić: Egzistencijali u Andrićevoj Proklesoj avliji - *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2012*, str 296

odvajala, a onda i u potpunoj samoći, kada je, pomislivši da joj muž spava, ušla u drugu sobu i s bratom razgovarala dugo, milovala mu kosu i stezala mu ruke.

Nada je bila moguća, ali samo do trenutka kada je, vidjevši odsjaj muževog noža i osjetivši miris zapaljene kuće, shvatila da je došao izlaz iz olujačke tame, samo ne onakav kakvoga je sanjala, s anđeoskim spasiocem, već s poludjelim mužem koji će ubiti i nju i njenog najvoljenijeg brata. S tom su spoznajom nastali završni trenuci životnog klonuća, ispoljeni u predsmrtnoj obamrlosti, u kojoj joj se «podsekoše kolena, u kojoj je ustrašeno šaptala, u kojoj je pisnula i pala na kolena, a onda, zanemela od užasa, širila ruke nad onesveslim bratom.»⁶⁰³ Ruke je širila kao posljednji znak predmortalnoga klonuća, kao izraz potpune bezvrijednosti života, kao potvrdu istine da je sve izgubila, da joj je stvarno propalo sve, da više ništa nema, da smrt više nije spas, nego konačni užas i pad.

Tragični završetak Priče o neimenovanoj Mostarki i bosanskom seljaku jedan je od potvrda njene mitske osnove koja se pokazuje tako što je, kao i u drugim sličnim pričama, njen sadržaj iskazan kao svojevrsni dijalog između individualnog i kolektivnog umjetnika, te tako što individualac pokušava da spoji ono što je naizgled paradoksalno, da svoju evropsku širinu, svoje stvaranje prema obrascima savremene kulture, uklopi u karakter kolektivnog umjetnika, onoga koji je smješten u zatvorene, balkanske vidike. Pokušava stoga kako bi i njegovo ostvarenje poprimilo suštinu kolektivnoga djela, legende i mita, kako bi se prihvatilo kao dio opšte, narodne duhovne svojine, kako bi ga čitav kolektiv pamtio i s njim živio i trajao vječno.

Posebnost se mitskih sadržaja *hercegovačkih priča* prepoznaje i tako što je, na temelju vlastitog tragičnog iskustva, ali i istog takvog iskustva njegove zemlje, na osnovu proučavanja nacionalne sudbine i fenomena duhovnog u nacionalnim okvirima, kao i na povezivanju bosanskoga bogumilstva i istočnjačke kulture i filozofije, Andrić iskazao literarnu, istinski dramatičnu pripovijest u kojoj je «Bosna tek pozadina određenih drama koje su refleksi čovekovog tragičnog koraćanja svetom i životom.»⁶⁰⁴ Otuda i činjenica da je Andrićevo kazivanje priča s mitskim sadržajima ostvareno tako što je naslonjeno na epski pripovjedački ton starih ljetopisaca, na pričanje kolektivnih tvoraca mitova i legendi, na panteistički shvaćeni fatalizam, na duh istočne filozofije, na

⁶⁰³ Ivo Andrić: *Olujaci* - ibid, str. 216

⁶⁰⁴ Radovan Vučković: *Velika sinteza* – ibid, str. 168

sve ono što je trebalo potvrditi ukupnost svih duhovnih tradicija koje su uslovile raznovrsnost u životu Bosne i Hercegovine.

PRIČA O NEIMENOVANOJ TREBINJKI I TURSKOM VOJNIKU

Gnostičku osnovu nalazimo i u Priči o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku, koja, poput prethodnih, počinje pojavom moguće graditeljke harmonije. Pojavu potvrđuje neimenovana Trebinjka, savršena, visoka, lijepa i krupna djevojka zanosnog stasa i oblika, s tijelom izuzetno bijelim i sjajnim, s ljepotom kao izrazom prvobitnog savršenstva, ali i nagovještaja postojanja moguće harmonije u prostorima ovozemaljskog svijeta. Nagovještaj je zato što je paradigma opšte pozitivnosti, koja se u Andrićevom djelu prepoznaje kao «jedna vrsta kućanice, domačice, temelja kuća, zabrinute za bezbednost doma i moral porodice, saradnice muškarca na očuvanju kuće i obraza. Bez takvih žena mnogu bi kuću zahvatila i porušila moralna sablazan. One rade dan i noć, *teku i kuće*, ali ne daju da bilo kakva senka moralne nečistoće padne na kuću. Njihova je deviza: sve za kuću i porodicu, ali samo sve što je dobro, moralno, humano.»⁶⁰⁵

Opšti se karakter pozitivnosti otkriva i u slikama duhovnog savršenstva svih nevinih žena iz Andrićevog djela, povučenih i skromnih, mirnih i tihih žena koje se rijetko eksponiraju javno, koje su, poput patrijarhalnog ideala, uvijek negdje u prikrajku, u svojoj porodici i kući, koje «retko upravno govore, koje misle tako da to više saznajemo iz njihovih postupaka negoli iz njihovih razmišljanja; njihove odluke saznajemo od drugih, a ne od njih samih. One žive na izvesnoj razdaljini od muškaraca i mnogo više od muškaraca iskušavaju svoju sudbinu»⁶⁰⁶, ostajući nevine i čiste sve dok traje savršeni, harmonični svijet.

A traje kratko, zato što je njegov nestanak utemeljen na surovoj istini da se suprotnosti nikada neće pomiriti, da će vječno postojati i trajati. Svjedočanstvo o tome donosi gnostički mit, čije odraze nalazimo i u Andrićevom književnom djelu, između ostaloga i u kazivanju Marka Krnete, sveštenika iz franjevačkog manastira Kreševo, kojega pritiska, za hrišćanskoga pastira, poražavajuća misao da je svijet podijeljen na

⁶⁰⁵ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 11

⁶⁰⁶ Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 73

božji i đavolski dio, ali izrazito nejasno, zbog čega nijedan ovozemaljski stvor ne zna gdje su granice između tih dijelova i kolika je njihova snaga i moć. Otuda i odluka da se umiješa u razmirice dva nepomirljiva svijeta, božjeg i đavoljeg, da pokuša ispraviti kosmičku nepravdu, ostvarenu tako što je Bog ostavio ljude same u ovozemaljskom neskladu, u kojem je đavo izgradio zanosne ljepote svijeta kao zamku za ljudsku sujetu, lakomost i razvrat. Otuda i fra-Markova želja da se, kad to neće drugi, sam odupre đavoljem uticaju, «da spasi čovječanstvo, da razmrsi račune obadva svijeta, sa svim onim što je stvoreno i onim koji je sve stvorio. A kada je shvatio vlastitu nemoć, počeo je moliti Boga da se razgraniči već jednom sa đavolom, da se pokaže jasnije jadnom čovjeku koji mora da propa u svijetu u kojem je okružen zamkama.»⁶⁰⁷

Da je razgraničenje potrebno i neophodno, pokazuje se od trenutka kada neimenovana Trebinjka nasilno prelazi iz harmoničnog u disharmonični svijet.

Prelaz se odvija u dvije etape, a otpočinje pojavom hajduka Špalja Crnogorca, pripadnika ljudi s usađenim psihičkim nagonima da žive slobodno, da se okupljaju kako bi ispoljili otpor bezobzirnoj turskoj vlasti, kako bi se oduprli nasilju i zlu, ali uvijek dostojanstveno, držeći se prastarih moralnih normi o poštenju i časti. Potvrda takve pozitivnosti ostvarena je i u slici Vuka Mićunovića, najprije onoj literarnoj iz Njegoševog *Gorskog vijenca*, a potom i stvarnoj, kada je novembra 1714. godine poginuo u borbama za Trebinje. Iz toga se podatka može izvući i jedna od paralela između Andrićevog i Njegoševog djela, zasnovana na slici dva hajduka, Vuka Mićunovića i Špalja Crnogorca, koji upadaju u tursko Trebinje. Upadi su, međutim, bili potpuno različiti, jer se Vuk Mićunović, onako kako ga predstavlja Njegoš, hajdučijom bavio da bi, otimanjem od nasilnih Turaka, hranio sopstveni narod, dakle što se, poput svih epskih heroja, nije borio za sebe, već za kolektiv i zajednicu.

Suprotna toj, nazovimo je pozitivnoj, postoji i druga, negativna karakterizacija hajdučkoga svijeta, čija je suština u promjeni «principijelnosti idealizovane hajdučke etike, nastale onda kada su u hajduke stigli oni koji su činili zlo, koji su pljačkali trgovce i putnike, otimali i napadali kuće i imućne ljude»⁶⁰⁸, koji su postupali onako kako se to radilo u svakom vremenu ustanaka i ratova, koje je hajdučiju obnavljalo i raspirivalo.

⁶⁰⁷ Ivo Andrić: Kod kazana – ibid, str. 49

⁶⁰⁸ Bojan Jovanović: Prkos i inat – ibid, str. 120

Negativne opise hajdučkog svijeta nalazimo i u *Karakterologiji Jugoslovena* od Vladimira Dvornikovića, u kojoj čitamo da je porijeklo hajdučije u preziru prema radu. Prezir je nastao najprije iz objektivnih razloga, iz životno realne potrebe da u turskom okruženju, umjesto uz zemljoradničke alatke, uvijek budu uz oružje, u svakom trenutku spremni da se odbrane od sveprisutnog zla, a još više iz subjektivnih razloga, iz gorštačke želje za brzim uspjehom, iz srednjevjekovnog, epskog shvatanja da su seljački poslovi, kao niži, u potpunoj suprotnosti s višim, s herojstvom, junaštvom i viteštvom, iz neproduktivnosti i ljenosti, iz površnosti i aljkavosti, iz odsustva energije, istrajnosti i jake volje, iz dosljednog odsustva kulture rada, dakle iz svega onoga što karakteriše južnjake, mediterance i orijentalce. No, bez obzira na primarnost subjektivnih ili objektivnih razloga, ostaje činjenica o postojanosti drugog, negativnog hajdučkog mentaliteta, koji se ogleda u neispravnosti i podmuklosti prema ljudskom društvu, u spremnosti na prepad, u tome što svoje uspjehe ostvaruju podmuklo, što ne mare za društvene norme niti pravila, nego ih ruše da bi postigli svoj cilj.⁶⁰⁹

Tu drugu, izrazito negativnu karakterizaciju hajdučkog svijeta potvrđuje duhovno i fizički strašni hajduk Špaljo Crnogorac. Njegova pojava u Priči o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku istinski je paradoksalna stoga što bi, zbog divljenja Njegošu, logično bilo da je i Andrić oslikao romantičarskog junaka, da je u liku Špalja Crnogorca ponovio sve što je epika poštivala i slavila. No, učinio je potpuno drugačije zbog stvaranja atmosfere zla, karakteristične za Bosnu i Hercegovinu u vremenu Karađorđevoga ustanka u Srbiji, čije je daleke odjeke opisao i u pripovijetki *Za logorovanja*. Otuda i dolazi do potpunog odvajanja od herojske slike iz Njegoševog djela, do pojave strašnoga Špalja Crnogorca koji je upao u kuću uglednoga turskoga činovnika, kćerku mu oteo, nasilno je doveo u Crnu Goru i primorao na neželjeni boravak u pustoši i divljini.

I pored surovosti i okrutnosti, hajdučki svijet nije mogao biti trajan, što se potvrđuje onda kada su turski vojnici razbili Špaljovu četvu i neimenovanu Trebinjku predali predvodnicima višegradske muslimanske zajednice da odluče o njenoj daljoj sudbini. Bili su to nagovještaji izlaska iz nesavršnoga svijeta, na šta je ukazivala i odluka muslimanskih prvaka da otetu djevojku, do njenoga povratka kući, smjeste u kuću kadije Abdurahman-efendije Pozderca, jednog od najbogatijih, ali i najškrtijih

⁶⁰⁹ Vladimir Dvorniković: *Karakterologija Jugoslovena* - ibid

Višegradana, koji je nesrećnu djevojku primio nerado u svoju kuću. Nerado stoga što je bio prisiljen na, za njega, užasavajući trošak, utoliko teži što je, istovremeno, morao plaćati za smještaj i ishranu izbjeglica iz Srbije i turskih vojnika – za prve stoga što su pobjegli pred srpskim ustanicima, a drugim stoga što su se u Višegradu okupili pred pohod u gašenje ustanka. Koji je to pohod bio ne može se sigurno reći, ali se može pretpostaviti da je to bila ekspedicija iz 1807. godine, kada se u Višegradu okupila vojska po naređenju bosanskog valije, vezira Husrev Mehmed-paše, čiju «bujrudliju u Andrićevoj priči dugo gužva među prstima višegradski kadija Abdurahman-efendija.»⁶¹⁰

Da dolazak u Višegrad naslućuje spas pokazalo je i obećanje zapovjednika turske vojske škrtom kadiji da će Trebinjkin odlazak iz Pozderčeve kuće i njegovih vojnika iz Višegrada uslijediti pošto dobije neophodnu municiju za rat. Kada su se takvi uslovi stekli, počele su pripreme za odlazak vojske u Srbiju, kao i za Trebinjkin povratak u rodni grad. U tom smislu i slijedi pašina odluka da Trebinjku iz kadijine kuće prevede u čardak, u sjedište svoga štaba, te da organizaciju djevojkinog povratka u rodni grad prepusti Mula-Jusufovi, najpovjerljivijem izvršiocu svojih tajnih i javnih poslova

Opravdanost pašine odluke potvrđuje i Mula-Jusuf svojom savršenom pojavom koju su obilježile slike izuzetno učenog čovjeka, pisca poučnih stihova za softe, učenike muslimanskih vjerskih škola, i islamskog sveštenika kojega se niko nije trebao plašiti, kojemu su svi morali vjerovati, kojega svi trebaju uvažavati. Između ostaloga i zato što su ga karakterisali najbitniji spoljašnji znaci čistote islamskog sveštenika – bijela ahmedija na glavi, kao i tanki i jasni glas, kakav su imali samo privilegovani pozivari na vjerske obrede u islamskoj bogomolji.

Međutim, da nije savršen, da je istinski graditelj disharmoničnog svijeta pokazuje se već u trenutku Mula-Jusufovog ulaska u čardak, ostvarenog pred samu pojavu večeri, u vremenu naglog dolaska sutoni, kada u njemu, osim djevojke, nije bilo nikoga. Ušao je tada kako bi neopaženo ostvario svoj pakleni cilj, kako bi doživio sladostrašće u krvi i smrti. Zadovoljstvo je to istinskog perverznojaka s tamnim i strašnim nagonima, sadiste koji «polno zadovoljenje postiže nanošenjem fizičkih i psihičkih muka svom seksualnom partneru, da bi se tek onda postiglo pravo seksualno

⁶¹⁰ Miroslav Karaulac: Rani Andrić – ibid, str. 148

sladostrašće. Radi se o snažnoj, impulzivnoj izopačenosti polnog nagona, s neodoljivom željom za nanošenjem bola partneru kako bi se postiglo pravo seksualno zadovoljstvo.»⁶¹¹

To je i ostvario u završnoj, istinski naturalističkoj slici, u kojoj Mula-Jusuf, dobivši napad erotičnog bijesa, kao prava zvijer cijepa Trebinjkinu košulju, kao «ostrvljeni perverznjak goni poluludu devojku po sobi»⁶¹², a kao nesporni seksualni perverznjak pokušava je uhvatiti, kako bi doživio slast u polnom činu sa zaklanom ženom. Otuda i sadističke scene, otpočete tako što je nesrećnoj Trebinjki britvom zarezao ramena i prezeo njeno grlo, nastavljene tako što je, sva oblivena krvlju, djevojka mrtva pala na pod, a okončane tako što je bijesni i sav zajapureni Mula-Jusuf postao «krvolok i perverzni degenerik koji ostvaruje sladostrašće u krvi, koji piruje u seksualnom zanosu dok krv lipti iz preklanog vrata bespomoćne»⁶¹³ trebinjske djevojke

Patološke deformacije, u čijem su središtu nastrani seks i smrt, svoju potvrdu dobijaju i tako što, poslije ostvarenog perverznog sladostrašća i prestanka zadovoljstva, nastaju trenuci smirenja i potpune ili djelomične amnezije događaja, koji su omogućavali novo skrivanje i nekažnjavanje nasilja i zla. Potvrda se pokazuje i tako što je ostvarena na način identičan sa seksualnim nasiljem iskvarenih, perverznih turskih vojnika u Bosni, koji su nevine djevojke silovali i ubijali, koji su svojim postupcima pokazali da je njihova pojava rezultat istorijske slike najamnika u stranoj zemlji, posljedica «brutalnog bezakonja koje vlada u vojničkoj masi, tom proždrljivom živom čudovištu, u kojem masovna seksualna apstinencija i neizbježna mučna žudnja za ženom dovodi do razvratnog silovanja i seksualnog zločina.»⁶¹⁴ Identična je i s brutalnošću poznatog tatarskog vojskovođe Timura, seksualnog perverznjaka s Istoka, s prostora iz kojih je stigao i Mula-Jusuf. Brutalnost je ostvarena u pripovijetki *Pobjednik*, u kojoj njen autor Kazimir Edšmit prikazuje kako krvoločni Timur «davi jednu od svojih ljubavnica, lepu Kineskinju, uživajući u sladostrašću i uspevajući jedino na taj načina da slomi njen ponos i da zatomi svoju naopaku strast. U Andrićevoj noveli *Za logorovanja* Mula-Jusuf, svešteno lice, kolje lepu devojku iz Trebinja, nakon čega dolazi čin nekrofilnog sladostrašća. U oba slučaja postupkom brutalnosti i perverzije

⁶¹¹ Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – ibid, str. 128

⁶¹² Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – ibid, str. 67

⁶¹³ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 316

⁶¹⁴ Vida Taranovski-Džonson: Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana – ibid, str. 335

junaci priče demistifikuju sebe i svoj uzvišeni poziv i svojstva koja bi trebalo da ih krasi. Edšmitov Timur je proslavljeni ratnik, ali i bolesni sladostrasnik, a Andrićev Mula-Jusuf je učen čovek i pesnik, no zločinac iz nekrofilskih pobuda»⁶¹⁵, istinska paradigma negativca, sumornog razoritelja harmoničnog svijeta, koji, kako to u svojoj *Velikoj sintezi* tvrdi Radovan Vučković, «zavijen u tajanstveni ogrtač mraka i nejasne prošlosti, ne otvara neku perspektivu.»⁶¹⁶

Ne otvara je zato što je u pitanju razoritelj harmonije čija se negativnost potvrđuje u pojavi strašnog pobjednika u sudaru dva suprotstavljena svijeta, krvoloka i istinske metafore zla, neobuzdanih strasti i patoloških nagona, mraka i mržnje, koji «svojim nastranim, sadističkim činima utjelovljuje potpunu prevlast destrukcije: izopačena volja rezultira izopačenim djelovanjem. Zlo je uvijek povezano s destrukcijom pa se potvrđuje stara istina: upravo po zlu djelovanju postaje i sam čovjek zao. Ili, riječima Hannah Arendt, *najveće zlo koje se počinilo je zlo počinjeno od ništavnih osoba, to jest ljudskih bića koja odbijaju da budu osobe.*»⁶¹⁷

Da je i Mula-Jusuf jedan od pripadnika disharmoničnog svijeta, pokazalo se već u Sarajevu, kada se nosio aljkavo i ružno, živio neuredno, nedostojno i neprilično učenom i sveštenom čovjeku, a potom i u Višegradu, i to samo povremeno i uzgred, kada je «šibao kroz sve mahale, kao da ga gone, klepećući prašnim i skorenim mestvama i lepršajući skutevima svoga džubeta. Plašeći se takve pojave, žene su spuštale naglo mušepke, a djeca što sjede, s velikim komadom hljeba u ruci, na avlijskim pragovima, samo bi se prevrtala u avliju.»⁶¹⁸

Pored spoljašnje, nesavršenstvo potvrđuje i duhovna slika paklenika i negativca s nizom patoloških devijacija, naslućenih u Sarajevu, u kojem su tamošnji stanovnici željeli suditi Mula-Jusufu jer su saznali da je opasni razvratnik koji je iz carskih gradova morao pobjeći zbog nečasnih djela o kojima se ne govori, te da je bio neposredni sudionik dva zločina. Prvog u Vlaškoj, u kojoj su ga vojnici zatekli kraj zaklane žene, i drugog u Sarajevu, kada je nestala neka hrišćanska sluškinja, kada je postao jedan od «strašnih i jezivih likova iz predvorja smrti, čiji je život – život smrti.»⁶¹⁹

⁶¹⁵ Radovan Vučković: Ivo Andrić, istorija i ličnost - ibid, str. 15-16

⁶¹⁶ Radovan Vučković: Velika sinteza – ibid, str. 191

⁶¹⁷ Krešimir Nemeč: Bljesak ljepote, postojanost zla – ibid, str 14

⁶¹⁸ Ivo Andrić: Za logorovanja – ibid, str. 15

⁶¹⁹ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 287

Simptomatično je i to da ni za jedan zločin nije bio kažnjen, da je istraga samo dopirala do njega, ali ne i okončavana konkretnim optužbama. Zaštićen nekom višom silom ili izuzetno spretan u skrivanju zločina, Mula-Jusuf je mogao živjeti mirno, nedodirnut snagom zakona koji je trebao biti sveobuhvatan i prema svima pravičan.

No, nije takav stoga što je, prema istinama gnostičkog mita, temeljni uzročnik ljudskih stradanja Demijurg koji razara i uništava iz bijesa na Boga, i to ne samo zbog toga što je on tvorac dobra, ljubavi i ljepote, nego i zato što su njegove najbitnije kreacije, eoni ili anđeli, pripadale savršenoj Pleromi, punini ili univerzumu. Razara tako što je Adamovu dušu, temeljnu vezu između Boga i čovjeka, okovao u materijalno tijelo, koje je potom bacio na Zemlju, u najniži, materijalni nivo kosmičkog postojanja. Povrijeđena sujeta, zavist, mržnja i bijes postali su sudbinski po tome što se tragedija, za razliku od biblijske, ograničena jedino na grešne pojedince, sveopšta, ostvarena zbog kosmičkog grijeha u kojem nijedan zemaljski stvor nije sudjelovao. Ostvarena je tako što Demijurg sve ljude trajno veže za materijalni svijet, za pustoš i kaos, u kojem moraju živjeti bez svega što je stvorio savršeni Bog, bez pravde, ljubavi i ljepote.

Sveobuhvatnost tragedije pokazuju i sumorne istine da svaki čovjek mora proći kroz porazno egzistencijalno saznanje da ne predstavlja dio nebeskoga, nego nižeg, zemaljskog svijeta, da je osuđen na nestajanje i patnju. Osuđen je zbog potpune vezanosti za Demijurgov nesavršeni svijet u kojem čovjek egzistira kao niže duhovno biće, obilježeno duhovnim nesavršenstvom i fizičkom smrtnošću, propadanjem i nestajanjem. Kao takav, čovjek je postao glavni lik jednog od temeljnih motiva gnostičkog mita, u kojem se «kazuje o sudbini, prokletstvu, kazni, kajanju, grijehu i vječnosti»⁶²⁰, o čovjekovom padu u pakleni mrak.

O takvom padu kazuje i završni dio Priče o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku, ostvaren slikama tragedije čiju prvu potvrdu donose traume, drugu bol, a završnu – nasilna smrt.

Traume su se u životu nesrećne Hercegovke pojavile već u Trebinju s prvi put viđenom ljudskom krvlju kada je hajduk Špaljo poklao mnoge članove njene porodice. Traume su se nastavile kada je hajduk nasilno odvojio od rodne kuće i odveo u Crnu Goru u kojoj je, zbog neprestanih potjera, morala da bježi i po danu i po noći, da se vuče po sumornim planinskim vrletima, po prljavim seoskim kućama i hladnim,

⁶²⁰ Stanko Korać: *Žena u Andrićevim pripovijetkama* – ibid, str. 555

zagušljivim manastirima, po surovim prostorima bez ljepote kakvu je poznavala u svome roditeljskom domu. Na pojavu trauma uticalo je i to što je primitivni hajduk primorao na nasilni seks. Iako se u pripovijetki izravno ne kaže, takav je odnos morao postojati – ili zbog ustaljenog pravila primitivaca da se djevojka iz protivničkog svijeta mora poniziti, ili zbog hajdukove odluke da s otetom djevojkom, zbog nametnute atmosfere hajdučkih skrivanja od progona, koja je sprečavala njegovu želju da je pokrsti i onda je oženi, otpočne predbračni polni odnos. Završni traumatski čin nastao je u Višegradu, u kojem se ponižena Trebinjka morala pomiriti sa zimskom tišinom i studenom čistoćom, s dijabetičnim, astmatičnim i, nadasve, škrtim kadijom, kao i njegovom krezubom i otrcanom ženom bez djece.

Povezane u cjelinu, trebinjska, crnogorska i višegradska trauma donijele su duhovne slomove u «beskonačnom i ravnodušnom svetu u kojem je čovek samo jedna mala tačka koja bleđi i gubi se u ogromnosti vremena i prostora, u kojem je on nekakvo spljošteno biće, pritisnuto i prignječeno neobuhvatljivošću i golemošću sveta, njegovih podsticaja, značenja i tokova.»⁶²¹ Sudbinstvo trauma potvrđuje i sam Andrić - i iz vremena kada se, kao slabunjavi dječak, bojao silnoga mraka, ali i stahovao od nemoćne svjetlosti, od sjenke koju je petrolejska lampa ostavljala na plafonu, a potom i iz vremena kada je, kao tužni, očajni melaholik jedino želio da umre, kada mu je život izgledao kao završena prošlost.

Traume su u Andrićevom životu postale sudbinskim stoga što ih je ponio iz djetinjstva, što ih je, najvjerovatnije, pokrenuo njegov rano preminuli otac kojega se malo ili nikako sjećao i o kojemu nikada javno nije govorio. Da li zbog legende o nečasnom, nezakonitom začecu, u kojoj se kao stvarni otac pokazuje neki drugi čovjek, ostaće vječita tajna. Traumatičnost je Andrić pokazao i tako što mu je majka jedina značila nešto, što se vidi i po tome da je o njoj govorio često i s velikim poštovanjem, a naročito po tome da se na spomeniku koji je podigao majci nije potpisao kao Ivo, kako su ga svi zvali, nego kao Ivan, onako kako ga je zvala majka.

Pojava trauma vezana je i za Andrićev strah od neimaštine, nastao u vremenu kada mu je majka morala naporno raditi kako bi izdržavala sebe i svog jedinog sina, a na kraju i u neizvjesnosti od mogućeg umiranja kada je obolio veoma mlad. Kada se tome dodaju i činjenice o primoranosti na vlastitu borbu protiv bijede, kao i o

⁶²¹ Muharem Pervić: Pripovetke Ive Andrića – ibid, str. 132

neprestanim, često i ponižavajućim dokazivanjima u diplomatskoj službi, u kakva spadaju pisanje elaborata o albanskom pitanju i na brzinu napisana doktorska disertacija, stvorene su temeljne pretpostavke za pojavu traumatizovanog čovjeka koji se kaje zbog svega što nije uradio, a mogao je i trebao, zbog svega onoga što je uradio pogrešno, zbog bola i nepravde koju je nekada i negdje nekome nanio.

Sudbinstvo Andrićevih trauma potvrđuju i dva kazivanja povodom izlaska *Ex Ponta*, koja je Radovan Popović uvrstio u svoju knjigu *Balkanski Homer*. Prvo je od Miroslava Krleže, koji je pisao kako se u tom djelu osjeća mutna patnja haotičnih prilika karakterističnih za prostor i vrijeme autorovog odrastanja, a druga od Nika Bartulovića, za kojega je *Ex Ponto* djelo pisca koji svoju klonulosti i umor pripisuje atavizmu. Odmah iza te tvrdnje, Bartulović dodaje: «Poslednji muški potomak stare sarajevske porodice, nežan i nejak u telu, sa sanjalačkim i zamišljenim očima, on kao da zaista oseća na sebi umor mnogih pokolenja. Inače, na njemu se ni u čemu drugom ne zapažaju tragovi bosanskog ambijenta, pa on baš zato drži da se sve nasleđe okupilo u ovoj tradicionalnoj bosanskoj sklonosti ka melanholiji.»⁶²²

Drugu potvrdu ostvarene tragike donosi vrijeme bola, koje se u Trebinjkinom životu prepoznaje po apatiji, drugoj reaktivnoj psihozi u *hercegovačkim pričama*, po «stanju s privremeno ili stalno ugašenim osećanjima, reakcijama, potpunom indiferentnošću, a ponekad i kao konstitucionalna pojava ili stanje prouzrokovano spoljašnjim faktorima, najčešće psihotraumom.»⁶²³ Takvo se stanje pokazuje u pojavi nesrećne i klonule, usamljene i slabe, duhovno ubijene djevojke sa slomljenom voljom i izbezumljenom sviješću, s oduzetim govorom, s «ukočenim i tupim pogledom kojim je gledala u svijet, ne raspoznavajući i ne shvatajući ništa.»⁶²⁴ Nesrećna se Trebinjka tako ponašala i u Crnoj Gori, a onda i u Višegradu, u Abdurahmanovoj kući, u kojoj je potpunu otupjelost ispoljavala tako što «ne progovara, ali ne plače, nego povazdan sjedi u maloj bašti opkoljenoj visokim zidovima. Čim je uvedu u sobu, bježi u kut i sjeda stišćući ruke pod koljena»⁶²⁵, onako kako to radi svaka apatična djevojka ugašenih osjećanja i misli.

⁶²² Radovan Popović: *Balkanski Homer* – ibid, str.33

⁶²³ Srboljub Stojiljković: *Psihijatrija s medicinskom psihologijom* – ibid, str. 111

⁶²⁴ Ivo Andrić: *Za logorovanja* – ibid, str. 18

⁶²⁵ Ivo Andrić: *Za logorovanja* – ibid, str. 18-19

Apatija je bila temeljno obilježje i početka Trebinjkinog susreta s njoj nepoznatim turskim vojnikom, u kojem ništa nije ukazivalo da se ugašena svijest mora pokrenuti. Na odsustvo pokreta uticala je to što susret počinje u istinski nevinoj atmosferi, s pojavom nepoznatog vojnika-sveštenika koji je umiljatim glasom pozvao Trebinjku da sa sebe skine svu odjeću kako bi nad golim, od grijeha uprljanim tijelom, izvršio vjerski obred i potom je, duhovno izlječenu, mogao vratiti u roditeljsku kuću

Vjerujući spoljašnjim izrazima nevinosti, Trebinjka se poslušno skinula i otkrila svoje golo tijelo, dakle učinila ono što, u normalnim situacijama, pred nepoznatim muškarcima patrijarhalna djevojka nikada ne bi uradila. Ono što je bilo karakteristično jeste da je sve to uradila ne na način koji je pokazivao radost povratka, već s oklijevanjem i pokretima bez ikakve povezanosti sa zdravom, djevojačkom svješču, kao da sva ta dešavanja nju ne interesuju niti je dotiču. Otuda i slika djevojke koja poslušno čini sve što joj se naredi, koja se skida «ukočenim, odmjerenim pokretima kao u snu,... koja stoji kao izvan sebe i pušta sve tupim, teškim mirom»⁶²⁶ da se izvrši ono što je slušala kao molbu i naredbu.

I traume i apatija izraz su tragike čija se snaga pokazuje stoga što je jedan od literarnih izraza mutnih životnih slika koje je Ivo Andrić ponio od rođenja, kao porodično nasljeđe, kao porodičnu bolest koja je nemilice razorila skoro sve njegove najbliže srodnike. Kada je, na kraju, ostao jedini i sam, stvoreni su uslovi da mutne slike iz djetinjstva i mladosti dovedu do sumornih slika rodne mu Bosne, do poraznih istina da je «život muka i siromaštvo, tegoba i brižnost – beda bez smisla i dostojanstva. Tog doživljaja egzistencijalne nelagodnosti i uskraćenosti Andrić se nikad nije oslobodio; kad nije bio sasvim jasan i vidljiv, stajao je kao mračna dubina, osenčen fon iza svega što je radio i u šta je verovao. Taj doživljaj je zagasita osnova za pesmu»⁶²⁷, za slike sumornog, tragičnog svijeta čije su temeljne karakteristike tama i noć, umrtvljenost i samoća, prokletstvo i stradanje, hladnoća i jeza, sve ono što je negacija harmonije, što je njena potpuna, sumorna suprotnost, što je uništena perspektiva, bolna i otužna.

Istovremeno, to je i svijet na kojega se odnosi jedna od najtragičnijih poruka iz *hercegovačkih priča* - da ljudski život počinje varljivim ushitima i zanosima, a završava istinama o prolaznosti i gorčini, strahotama i porazima. I, što je još sumornije, nisu to samo poruke iz mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*, nego i iz velikog dijela

⁶²⁶ Ivo Andrić: Za logorovanja – ibid, str. 20

⁶²⁷ Milan Radulović: O genezi i osnovama Andrićeve poetike – ibid, str. 344

Andrićevog stvaralaštva, iz kojega izdvajamo bolne zapise iz *Ex Ponta*: «Kad pogledam natrag, čini mi se da mi preostaje još samo umrijeti. Kako su brzo ugasli zanos? Ocvale sreće! Pali planovi! Sve je prošlo kao brza noćna vožnja na mjesecini. Sve napola samo viđeno i sve ubrzo zaboravljeno. Toliko toga je bilo da je samo spomen na jedan jedini dan težak i otrovan kao olovo.»⁶²⁸

A, da zaista nestaje sve što je savršeno, da se sve kreće ka umiranju i stradanju, pokazuje se u trenutku kada je neimenovana Trebinjka spoznala da se pred njom ne nalazi savršeni islamski sveštenik, već strašni turski vojnik, duhovno iskvareni muškarac, čiji dodiri njenoga gologa tijela neodoljivo podsjećaju na seksualno nasilje proživljeno s crnogorskim hajdukom. Bile su to spoznaje o novoj pojavi razoritelja perspektive koji nikada ne može vratiti izgublenu sreću, nakon čega je, od pređašnje, ukočene i otupjele djevojke, Trebinjka postala potpuno drugačija, odlučna osoba koja se bori protiv još jednog seksualnog poniženja.

Na te prve javne izraze pokrenute svijesti nadovezali su se i novi, ispoljeni tako što se, iz želje da prekine sve i pobjegne od novog užasa, «neočekivano izvila, sasvim muklo vrisnula i počela da bježi po sobi... Djevojka se branila i padala i prelijetala sobu kao razvijena zastava. Vriskala je, ali prigušeno i muklo, dočekivala ga i odbijala kao bedem, tukla o zidove i treskala o zaključana vrata»⁶²⁹, pokušavala da se, poput svake moguće žrtve, bori za spas, da izbjegne poniženje, da ne strada, da ne dozvoli ostanak u disharmoničnom svijetu.

Borila se, međutim, bezuspješno, do konačnog trijumfa apsolutnog zla, do završnog stradanja koje se, s jedne strane, podudara s propadanjem iz antičkih tragedija, u kojima sve što je moralno savršeno i fizički lijepo mora da nestane jer je vezano za određenu tragičku krivicu, dok se, s druge strane, podudara s gnostičkim kazivanjima o stradanju savršenstva u svijetu grijeha i zla. Stradanju svega što dolazi u nesavršeni svijet, u bosansku sumornost, u prostore pakla, tame i zla, u disharmoniju u kojoj je stvarni pobjednik samo onaj koji je oličenje apsolutnoga zla.

Obaveznost stradanja je i u nemoći opstanka savršenstva u nesavršenstvu, u neizbježnosti njegove tragedije, u tome što se «prednost lepote pretvara u nedostatak tamo gde caruje skučenost, tamo gde se pomračenost življenja ispoljava kao zavist, zloba, ljubomora, surevnjivost, mržnja ili brutalno nasrtanje. Čime sačuvati lepotu od

⁶²⁸ Ivo Andrić: *Ex Ponta* – ibid, str. 62

⁶²⁹ Ivo Andrić: *Za logorovanja* – ibid, str. 20-21

presude koja u svakom njenom svetlucanju vidi kažnjivu obest, gde je skloniti od besa koji se krije iza takve presude? Lepoti je teško u svetu, a u skučenom svetu, mučenom zlom i nesrećom, lepom biću je posebno, često neizdržljivo teško.»⁶³⁰ Otuda i nemogućnost opstanka ljepote u svijetu ispunjenom mržnjom, nesrećom i zlom, u kojem ljepota ne može opstati ni stoga što se naglo pojavljuje i isto tako brzo nestaje i gasi. «U pojavljivanju i nestajanju izuzetne ljepote ima nečega tajanstvenog, nerazumljivog, nečega što je, tako reći, van čovjeka i van same prirode. Ima i dosta tragičnog, što nam dovoljno potvrđuju antički mit i srpsko mitsko vjerovanje koje nalazimo u usmenoj književnosti. A to je jedan od glasova vječnosti koji se čuju u Andrićevoj umjetnosti.»⁶³¹

S tim sumornim istinama dolazimo do završetka Priče o neimenovanoj Trebinjki i turskom vojniku, čiji je sadržaj zasnovan na Andrićevom pokušaju vlastite interpretacije gnostičkoga mita, na vizijama i simbolima jednog posebnog poetskog sistema, na individualnim mitovima jedne zasebne, «elitističke i intelektualističke religije revolta i radikalnog pesimizma, potpunog odricanja bilo kakve pozitivne vrednosti postojećem svetu i njegovom tvorcu, pa, prema tome, i samom psiho-fizičkom biću čovekovom.»⁶³²

PRIČA O JAGODI

Posljednja u mitskim sadržajima je Priča o Jagodi. Ujedno, to je i posljednja priča s osnovom u gnostičkom mitu, kao i posljednja *hercegovačka priča*.

Kao i sve prethodne, tako i Priča o Jagodi počinje pojavom moguće graditeljke harmonije čije se savršenstvo pokazuje u slikama izuzetne djevojčice i djevojke. Najprije djevojčice Jagode koja je zadovoljstvo i sreću nalazila kada je uspjela da vrati izgubljeno jare, kada je pomagala u eliminisanju porodičnih bolesti i zavada, a naročito kada je «sedala u drvenu stolovaču u kojoj inače samo njen otac sedi, i celim se

⁶³⁰ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 29-30

⁶³¹ Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – ibid, str. 564

⁶³² Milan Radulović: O genezi i osnovama Andrićeve poetike – ibid, str. 359

naporom svog mladalačkog tela njihala, i to samo na dve noge velike tronožne stolice»⁶³³

Savršenstvo pokazuje i slika devetnaestogodišnje Jagode, djevojke velikog i raskošnog tijela, posljednje iz niza ljepotica iz *hercegovačkih priča*, onih koje su ovozemaljskim idealom postale zahvaljujući prirodnoj, a ne umjetnički stvorenoj ljepoti. Otuda i ne čudi činjenica da o privlačnosti ženske ljepote svjedoče mnogi autori, između ostalih i Andrić, iz čijih kazivanja izdvajamo shvatanja do kojih je došao u zatvorskoj izolovanosti - da se u središtu svega nalazi isključivo ljepota žena preko čijih se «bijelih tjelesa pjeni bučno život naš, čiju nijemu, bijelu, raspjevanu ljepotu nemirno lovimo kao djeca leptira, u čijim očima sja ulomak ljepšeg neba koje je sjalo nad srećnijim stvorenjima no što smo mi i za neke strahovite kataklizme prslo u parčad.»⁶³⁴ Mladalački zanos postao je konstanta u Andrićevom djelu, i to tako što je uspostavio kontinuitet s prošlim, što je krajnosti, proizašle iz naturalizma i estetizma, uskladio i prevazišao, što je, s jedne strane, «u svoje delo ugradio Stankovićevu ideju o lepoti kao simbolu koji ima važnu ulogu u strukturi dela, a, s druge strane, doveo do savršenstva Dučićevu sklonost da ljubav ka lepoti vodi u estetizam.»⁶³⁵

Po ustaljenom pravilu, pojava graditeljke je samo moguća, ali ne i ostvariva stoga što harmonija nestaje sa spajanjem dva suprotstavljena svijeta, koje u posljednjoj *hercegovačkoj priči* počinje u Pribilovićima, najvjerojatnije Prebilovcima, selu koje i danas postoji kod Čapljine, a koje je svoje ime dobilo ili po Pribiloviću, vlastelinu bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, ili po Prebiloviću, županu bosanskog bana Stefana. Spajanje je, najvjerojatnije, pokrenuo Sejdi Ahmed-paša, «čovjek koji je uživao vrlo visok ugled, ali koji je u isto vrijeme bio poznat kao energičan i odlučan da se što prije obogati, bez obzira na sve prepreke i posljedice koje bi to moglo da ima. U Bosnu je došao s tom namjerom i doveo svoju vojsku, pohlepnu kao i on, željnu da što prije dođe do bogatstva».⁶³⁶

Prilika da to ostvari ukazala mu se nakon sultanove naredbe da krene na Kotor, kako bi u Boki uništio mletačku vlast, a da uzgred kazni i stanovnike Herceg-Novog

⁶³³ Ivo Andrić: *Robinja - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 94

⁶³⁴ Ivo Andrić: *Ex Ponto* – ibid, str. 26

⁶³⁵ Radovan Vučković: *Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi* – ibid, str. 170

⁶³⁶ Vojislav Korać: *Trebinje II* - ibid, str. 109

zato što su, suprotno sultanovim naredbama, napadali i pljačkali dubrovačke trgovce. Tako su otpočela Sejdi Ahmed-pašina nasilja, koja su trajala od septembra 1657. do marta 1659. godine kada je turski predvodnik smijenjen.

Nasilja su bila istinski tragična, jer je pašin prolazak kroz Hercegovinu na sve strane ostavljao samo pustoš. Između ostalog pokazalo se to i u Jagodinim Pribilovićima, u kojima su kuće srušili i zapalili, jedan dio stanovnika pobili, a drugi prodali trgovcima robljem. Dakle, postupili su onako kako se to s robljem radilo oduvijek, tako što je na početku njihovo skupljanje, a na kraju njihova prodaja.

Do robova iz Hercegovine dolazilo se raznoliko, najčešće otimanjem koje se vršilo u oba smjera – i onom hrišćanskom, kada je odvođeno muslimansko ljudstvo, i onom tursko-muslimanskom – kada je u ropstvo odvođen hrišćanski svijet. U hrišćanskom su smjeru najpoznatiji otmičari bili bokokotorski gusari, sinjski uskoci i hercegovački i crnogorski hajduci, od kojih je najčuveniji bio Bajo Pivljanin, a u tursko-muslimanskom – turski vojnici koji su prolazili hercegovačkim mjestima. No, bez obzira ko je bio progonitelj, a ko progonjeni, posljedica je bila ista – uhvaćeni muškarci, žene i djeca postajali su roblje, čija je cijena zavisila od ponude i potražnje, ali i od vremena u kojemu se obavljala. Tako je u nekim vremenima najveća cijena bila za radno sposobne mladiće koji su se mogli koristiti za razne fizičke poslove, a u nekim drugim za mlade žene koje su služile kao dadilje i dojilje, a često i kao naložnice svojih gospodara.

Prodaja i kupovina roblja odvijala se najčešće u Herceg-Novom ili Novigradu, kako se do prelaska u ruke hercega Stjepana Kosače zvao taj grad. Bio je to grad koji se od 1482. do 1687. godine nalazio pod turskom vlašću koja ga je i učinila paradigmom zla.

Paradigmom je postao zbog toga što je u tokom vladavine Turaka bio svratište gusara i tranzitno mjesto trgovine robljem, obavljane na malome gradskome trgu ispod Kanli kule, dugogodišnjega hercegnovskog kazamata za zarobljenike. Kako se kula nalazi na 85 metara iznad mora, nije čudno što je mali trg ispod nje bio u vječnoj sjenci, što se iznad kule pružao samo uski vidik ka nebu i visini. Trgovina se odvijala u skladu s pravilima zasnovanim daleko prije radnje pripovijetke *Robinja*, u srednjem vijeku, i to nakon što je Hercegovina iz srpske ušla u sastav bosanske države, a nastavljenim u vremenu kada je ta zemlja došla pod tursku vlast.

Herceg-Novi je postao sudbinski i za petoricu muškaraca i djevojku Jagodu, koje su Turci predali Uzun Aliju, jednom od mnogih trgovaca robljem. Njegova pojava je sudbinska, što se pokazuje kada je zarobljene hrišćane smjestio u dva kaveza, jednom za petoricu muškaraca, a drugom za Jagodu, u kojima su sve šestoro postali zatvorenici, u kojima su od ostalog svijeta bili odvojeni pregradama od motaka ili letava, pred kojima su stajali stražari s puškama i bičevima da robove čuvaju i paze sve do trenutka kada će biti prodani. Po istim normama, trgovac je Jagodu, identifikujući je s istinskom robom, izložio pogledima kupaca, a onda je hvalio kako se hvali samo skupocjena roba ili espap, kako se hvali rijetka prilika koja nije vodana po pijacama za roblje niti je držana u trgovačkim kućama i njihovim magazama. Trgovac je Jagodu nudio i tako što je izveo iz kaveza i primorao da se ponaša poput svih robinja svijeta, da raširi ruke, da učini nekoliko koraka i pokaže zube i desni, kako bi najboljeg kupca natjerao da je kupi.

Kupac je trebao postati Hasan Ibiš, posljednji lik iz *hercegovačkih priča*, koji ne potiče iz Hercegovine. Hasan Ibiš je poseban i stoga što je jedan od najbogatijih stanovnika Herceg-Novog, ali i jedan u nizu seksualno iskvarenih, hedonistički orijentisanih orijentalaca koji na trg dolaze kako bi, pomoću novca, došli do onoga što je zanosno i lijepo. Upravo iz takve želje, koju nije mogao ostvariti u krugu svoje seksualno nezainteresovane žene s djetetom bolesnim od rođenja, Hasan Ibiš je došao na trg da kupi mladu i lijepu robinju koja će ga svakodnevno podsjećati da u svijetu, osim novca, radost donosi i ženska ljepota. Time je njegov dolazak na hercegnovski trg okončao Jagodin izlazak iz savršenog svijeta, što se pokazuje i tragičnim jer je zauvijek zatvorio vrijeme slobodne djevojke, a otvorio vrijeme robinje koja se, kao svaka roba, može prodavati i kupovati.

Sudbinstvo Uzun Alijeve pojave je i u tome što se hercegnovski kavez pokazuje metaforom univerzalnog zatvora, «tamnice i pakla, neslobodnog postojanja, nedostojne humanističke predstave o čoveku kao samosvesnom i slobodnom biću, strašnije i od same smrti, nepodnošljive patnje bez kraja i konca, a neretko i bez razloga i pravog objašnjenja, to jeste bez svrhe i smisla u civilizacijski konstruktivnom značenju reči.»⁶³⁷

Istinu o ljudskom životu kao tamnici shvatio je i Andrić kada je, kao mladić, u godinama sličnim Jagodinim, boravio u stvarnim zatvorskim zidinama, u realnom logoru za sve protivnike tiranije i političkog terora, u istinskoj avliji za sve one koji se

⁶³⁷ Tihomir Brajović: Fikcija i moć – ibid, str. 153-154

opiru bijedi ljudskoga življenja, ali i nespornoj metafori ljudske utamničenosti u svijetu vječnog prokletstva i zla, u svijetu «beskrajnog ponavljanja patnje bez kraja i vidljivog razloga, zla koga je pun svet, greha i taksirata, krivice i straha.»⁶³⁸

Veza između Andrića i Jagode uspostavljena je i zato što je zatvor veliki motiv i stalna tema Andrićevog književnog djela, koji je postao takvim jer mu je, kako to sam Andrić kaže, boravak u mariborskoj tamnici pokazao put za stvaranje *Proklete avlije*, za kazivanje o neprekidnom nizu «zarobljenika, kažnjenika i osuđenika koji robuju, strijepe, bježe i podliježu, koje vješaju, nabijaju na kolac, koji u zebnji čekaju slučaj, usud ili proizvoljnu odluku despotske ćudi. Uznici se na trenutak izvode iz kazamata ili, češće, nestaju u tvrđavskim zidinama. Kao da su sva ta zbivanja u sjeni tamnice, kakve nalazimo u *Ex Pontu*, *Proklesoj avliji*, *Poručniku Muratu*, *U zindanu* ili *Šali u Samsarinom hanu*. Nalazimo ih kao slike udesa, slučajnosti, kontinuiteta, apsurdna, po kojoj su Andrića tako često povezivali s Kafkom i Sartrom.»⁶³⁹

Paralela između hercegnovskog kaveza i zatvora iz romana *Prokleta avlija* moguća je i stoga što carigradska tamnica predstavlja od spoljašnjega svijeta ograđeno mjesto prokletstva, i, još više, mjesto stradanja i smrti, mjesto u kojem, i ako ga ima, život nije život, već njegova potpuna negacija, potpuno odsustvo svih njegovih pozitivnih vrijednosti. Identičnost je u sumornoj viziji tamnice u kojoj oduvijek «jedino nebo vezuje apsenika sa svetom iz koga je istrgnut. Nebo, njegov krajičak ili celo prostranstvo, stalna, večita i očajnička težnja svih tamnica zemlje. Njemu leti nada, i ogorčenost, i zapretana uspomena. Dole prašina svakodnevnice i oboren trenutak obeshrabrenja, gore oči revolta, trepavice nade, suza uspomena.»⁶⁴⁰

Otuda je i logično postaviti pitanje: šta u univerzalnoj tamnici može učiniti usamljena, devetnaestogodišnja djevojka?

Prvo što je mogla da uradi jeste da se pomiri s utamničenjem, isto onako kako se u *Proklesoj avliji* niko ne buni direktno protiv uspostavljenog sistema nadređenosti i podređenosti, tamničara i utamničenih. I, kada u jednom trenutku Ćamil udara policijskog isljednika, to nije znak otpora sistemu, već izraz imaginativne reakcije uzvišenog vladara koji ne dopušta bilo kome da mu ruku, tek tako, naslanja na rame.

⁶³⁸ Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 250-251

⁶³⁹ Ivo Vidan: Andrićevi zatvori - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981, str. 181

⁶⁴⁰ Borislav Mihajlović: Čitajući „Prokletu avliju“ – *Kritičari o Andriću*, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 112

Otpora nema, jer je u pitanju strah od sveprisutnog policijskog sistema, od mogućnosti da bez ikakve krivice stradaju, po čemu se Andrićeva vizija društvenog sistema iz *Proklete avlije* «potpuno podudara sa *Zapisima iz mrtvog doma* Fjodora Mihailoviča Dostojevskog, kao i sa tragičkim vizijama u centralnim svjetskim političkim romanima kakvi su Kafkini *Proces i Zamak*, Orwelova *Životinjska farma*, Bulgakovljevi *Majstor i Margarita* itd.»⁶⁴¹

No, Jagoda ne postupa tako, ona se ne miri, što se vidi po tome da se u kavezu ponašala kao prava zatočenica, kao tek uhvaćena zvijer, kao mlada buntovnica koja ne prihvata ograđeni prostor. Slično se ponašala i u trenucima kada su je izveli iz kaveza i doveli pred kupca, kada se «držala kruto i zverala oko sebe zapaljenim očima, izbegavajući svačiji pogled. Držala se divlje i odbojno»⁶⁴², ne bi li trgovca prisilila da je ne prodaje kao robu.

A, kada u tome nije uspjela, pokušala je da spas iz poražavajućeg stanja potraži u izlasku iz kaveza i povratku u rodne Pribiloviće. Da bi to postigla, morala je da slomi zatvorske pregrade, da savlada čuvare i pobjegne u slobodu, što se pokazalo nemogućim i, uz to poraznim, jer je shvatila da su vrata kaveza, u stvari, tamnička kapija, ulaz u beznađe iz kojega povratka nema. Shvatanje je porazno i stoga jer se, umjesto savršene Jagode iz harmoničnog svijeta javilo nesrećno, beznadno stvorenje iz tragičnog svijeta, iz egzistenijalne tamnice, iz zatvorene i besperspektivne vertikale beznađa, u kojoj više ništa nije isto kao u vremenu kada je živjela slobodno. Nije isto zato što su njeni Pribilovići postali mjesto smrti, u kojem je svaka kuća spaljena, a svaki pojedinac ubijen ili odveden u ropstvo, a Herceg-Novi pakao koji je, za razliku od onog iz pripovijetke *Olujaci*, ograničenog isključivo na pojedinačnu i izdvojenu sliku tog bosanskog sela, iskazan kao univerzalan i sveopšti.

Nesrećno se stvorenje javilo i stoga što je u pitanju pojava poraženog aktera u sukobu dva suprotstavljena svijeta, istovetna za sve aktuelne, bivše i buduće robove koji su u sveprisutnim tamnicama spoznali da ljudi nisu predodređeni da žive slobodno, već zato da na razne načine robuju neprestano, od rođenja do smrti. Predodređenost je sveobuhvatna, važeća za sve ljude koji su «rođeni da robuju ropskom životu, i umiru kao robovi bolesti i smrti. Sve rob robu robuje, jer nije rob samo onaj što se vezanog

⁶⁴¹ Enver Kazaz: Univerzalnost političkog romana – ibid, str. 41

⁶⁴² Ivo Andrić: Robinja - ibid, str. 88

prodaje na trgu, nego i onaj koji ga prodaje, kao i onaj koji ga kupuje.»⁶⁴³ Istine su to i o nesreći svih ljudi ovoga svijeta, koji su prinuđeni da trpe, da žive zatvoreni, kao robovi koji egzistiraju tako što vječito ostaju u jedinstvenom, sveopštem kavezu, zatvoru ili tamnici, u onome što se zajedničkim imenom naziva disharmonični svijet..

Da je Jagoda zaista postala nesrećno stvorenje, potvrđuje vrijeme bola, s depresijom, jednim od najsumornijih stanja poraženih ljudskih bića, koje rezultira pesimizmom poražene individue čiji se san o nalaženju spasonosnog izlaza i nade raspada u svijetu onih koji, umjesto u ljubavi, žive u mržnji, koji umjesto tolerancije donose nasilje, a umjesto harmonije disharmoniju, u kojoj se nestaje s bolnom spoznajom da su zlo i smrt temeljni simboli tragičnosti kosmičke sudbine, da nema nade u mogući spas, da je nemoguće izbjeći stradanje i potonuće u kosmički haos i mrak.

Jagodina poraznost identična je s osjećanjima nemoći ljudi iz svih prostora i vremena, koji, ne nalazeći odgovora na egzistencijalna pitanja, postaju tragične, ništavne i beznačajne osobe, samo jedan u nizu zupčanika na točkovima nekoga ogromnog sistema koji nemilosrdno upravlja svima. Kao rezultat takvih osjećanja i istina dolazi ugroženost vlastitog individualnog značenja, dolazi potpuna nemoć koja se postepeno «pretvara u tjeskobu, tjeskoba u stanje regresije i bezvoljnosti, ove pak u neprijateljstvo, a neprijateljstvo u otuđenost čovjeka od čovjeka. Jedino što tada možemo učiniti je da se vratimo unatrag psihološkom regresijom u stanje djetinjstva, u zatvoreni prostor današnje kombinacije utrobe i groba koju smo sami odabrali, u kojoj nije potrebna pupčana vrpca jer je hrana spremljena u grobnici, kao u zagrobnim udubinama koje je čovjek u mlađem kamenom dobu gradio za svoje putovanje u zemlju mrtvih.»⁶⁴⁴

Sve su te istine obilježile i Jagodinu depresiju, sumornu i stoga što se s njom zauvijek ruši nekadašnja sreća, s kojom djevojačka ljepota postaje ništa, a ropstvo sve, čime Andrić naglašava «negativnost prostora koji je ovog pisca prevashodno zaokupljao, i istorije koja se tu mogla pratiti. Možda su neposredne Božje intervencije tu izostajale isto onoliko kao i na svim drugim mestima i vremenima. Ali, kada se čita *Robinja*, stiče se utisak da je nezaštićenost života i lepote u njemu tu posebno velika i

⁶⁴³ Ivo Andrić: *Robinja* – ibid, str. 92

⁶⁴⁴ Rolo Mej: *Psihologija i ljudska dvojba – Naprijed, Zagreb 1980*, str. 43

trajna, a da je sloboda ličnosti, kao bitno određenje ljudskosti, zauvek neostvarljiva, kao i s njom povezano čovekovo dostojanstvo.»⁶⁴⁵

Odsustvo zaštite pokreće dilemu o opravdanosti vjere u savršenoga Boga koji sa svojih nebeskih visina treba da sve vidi i sve zna, a ipak ostaje potpuno ravnodušan prema tragediji ljudi u svijetu zla, prema onima koji vapijući očekuju da im donese spas. Takva ravnodušnost postoji i u trenucima Jagodinog shvatanja da je usamljeno biće, napušteno, čak, i od Boga koji, da je istinski, «ne bi trebao da nas toliko iskušava i da nas dovodi na strašno mjesto, gdje nam je smrt i život jedno te isto, gdje ne možemo shvatiti zašto je od svih stvorova samo čovjeku dano da može da zamrzi na svoj život.»⁶⁴⁶

S tim vapajima stvoreno je biće bez utjehe i nade, osoba u kojoj postoje jedino klonuće i duhovna patnja, beznade i slom, iskazano istinama da je, bez lične krivice, osuđena da živi u svijetu stradanja i smrti, te da je svejedno boraviti u kavezu ili van njega, da svuda postoji jedino poniženi rob i uništeni savršeni svijet. Postoji zbog antagonizma između poraznog savršenog i pobjedničkog nesavršenog svijeta, o čemu svjedoči i gnostički mit - da sreću donosi savršeni Bog, a stradanje njegova suprotnost, strašni vladar paklenoga svijeta, da najbitniju ulogu u svijetu nema transcendentalni Bog, već kosmičko zlo, nastalo kao posljedica tragičnoga eksceca u savršenom, božanskom svijetu, da dobro i zlo postoje i djeluju istovremeno od samog početka, da nebeskom scenom dominira dualizam, dominiraju dvije međusobno antagonističke sile, dvije zasebne kreacije potpuno suprotstavljene jedna drugoj. Suprotstavljene su zauvijek zato što je, prema gnostičkim kazivanjima, ono veće stvorilo sve što je duhovno i nevidljivo, a ono manje sve što je vidljivo i tjelesno, što je savršenstvo, iskazano na njegovom početku, trenutno i prolazno, dok je konstanta zlo, isključivo vezano za ovaj vidljivi, materijalni svijet kojeg je stvorio neki drugi, Zli tvorac ili Satana, onaj koji pokreće nepravdu i nasilje.

Dualizam potvrđuju i kazivanja da stvaranje svijeta počinje jednim, a završava drugim nebeskim tvorcem, da Božja suština počiva na dva suprotstavljena principa, na uzvišenom, svemogućem i savršenom graditelju duhovnog svijeta, prema kojemu stoji Zli tvorac, stvaralac koji duhovno i nebesko spaja s vidljivim i materijalnim u jedinstveni zemaljski svijet. Istovremeno, ta dva tvorca predstavljaju i dvije međusobno

⁶⁴⁵ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 209-210

⁶⁴⁶ Ivo Andrić: Ex Ponto – ibid, str. 10-11

suprotstavljene suštine, kakve su čistota i iskvarenost, svjetlost i tama, dobro i zlo, dvije nepomirljive prirode koje se u kosmosu neprestano bore i međusobno poništavaju. Tragični odrazi te borbe pokazuju se i u ovozemaljskim prostorima, u vremenu trijumfa nesavršenog principa nad onim koji karakteriše savršeno i uzvišeno, u tratici ljudskoga življenja u «složenom i mračnom svetu, u kome su jezive lične kobi deformirane dalekim nekim predačkim poremećajima, sveta koji je degenerisan ili perverzno istančan u fiziološko-psihološkom postroju.»⁶⁴⁷

Da je depresija izraz vremena bola, pokazuje se i tako što se Jagodin duhovni slom može porediti s onim iz *Ex Ponto* i *Nemira*, u kojima Andrić daje gradacijsku sliku nastanka i trajanja bola, s kojim prestaje radost, a otpočinju patnja i tuga. Iz tih zapisa izdvajamo dva. Prvo iz *Ex Ponto*: «Dani mi prolaze uzalud. Najljepši izvori dušini presahnuše. Izgubio sam dodir sa svima koji me vole i razumiju, taj spasonosni dodir koji nas krije i drži, koji djelima našim daje poticaj i snagu, i življenju našem smisao. Posve sam otcijepljen. Tonem u zaboravu. Prikriva me žalost.»⁶⁴⁸ A onda i iz *Nemira*: «Nema druge istine do jedne: bola, ni druge stvarnosti do patnje, bola i patnje u svakoj kaplji vode, i svakoj vlati trave, i svakom bridu kristala, i svakom zvuku živa glasa, u snu i na javi, u životu, prije života, a valjda i poslije života.»⁶⁴⁹

Svoju snagu i upečatljivost navedeni zapisi potvrđuju i tako što *Ex Ponto* završava tragičnom porukom: «I što pogledam sve je pjesma i čega god se taknem sve je bol.»⁶⁵⁰ Završava ga, dakle, izrazom koji obilježava konačnu karakteristiku ovozemaljskoga življenja, kao i temeljnu istinu o tratici svijeta u kojem su zanos, pobjede i harmonija prolazni, a bol, porazi i stradanje trajni. Završava ga tako jer uvijek i svuda na kraju slijede uništeno savršenstvo i razorena radost, koji se mogu posmatrati kao literarni izraz istine o sveprisutnosti bola zbog osude da se živi u svijetu stradanja i smrti, o odsustvu nade u ovozemaljskoj realnosti, o vječnom ostajanju ljudi u nižem, tratici svijetu, u kojem - bez obzira na termin, na to da li je u pitanju urjamer ili crna pruga, kao kod Iva Andrića, ili apsurd življenja, kao kod Albera Kamića - uvijek pobjeđuju melanholija i umor, tratici slutnje, bol i drevni iskonski jad, nepremostiva prepreka koja zaustavlja sve.

⁶⁴⁷ Milan Bogdanović: Pripovetke Ive Andrića – ibid, str. 62

⁶⁴⁸ Ivo Andrić: *Ex Ponto* – ibid, str. 35

⁶⁴⁹ Ivo Andrić: *Nemiri* – ibid, str. 117

⁶⁵⁰ Ivo Andrić: *Ex Ponto* – ibid, str. 78

A da je zaista tako, pokazuje se i u posljednjoj *hercegovačkoj priči* kada Jagoda odlučuje da izlaz iz nesavršenog svijeta pronade na najsumorniji od svih mogućih načina - da izvrši samoubistvo, da se sama ubije, i tako postane jedini akter *hercegovačkih priča* koji dobrovoljno odlazi u smrt.

Iako tragično, samoubistvo se u vremenu beznada pokazuje spasonosnim, kao čin vlastitoga izbora koji je postojao «oduvek u većini ljudskih shvatanja i istorijskih epoha, jer tako mora, zajedno sa svim manama koje su u njemu, da se istroši, da sagore određenim ritmom. Zato je i svaka nasilna promena toga ritma greh koji se sveti i okaje. A svaki drugi kraj znači težak poremećaj. Taj viši red koji time biva poremećen nama je nevidljiv i nepoznat, ali posledice poremećaja redovno su vidljive i osjetljive.»⁶⁵¹

Samoubistvo je karakteristično i po tome što, prema Andriću, postaje jedini mogući izlaz kada čovjek izgubi zanose i snove. Karakteristično je i stoga što se, takođe prema Andriću, na takav izlaz muškarci odlučuju rjeđe, jer je njihova misao usmjerena jedino na pitanje zašto je određeno dešavanje takvo, a ne onakvo, zašto je takvo i kakvo bi trebalo biti, dok je kod žena misao potpuno drugačija, svedena na konstantaciju da to što jeste ostaje zauvijek takvim.

Spremnost očajnika na tragični kraj potvrđuju i klasična psihoanalitička shvatanja da je samoubistvo poremećaj nagona za samoodržavanjem ili življenjem. Između ostalih potvrđuje to i Frojd, koji «gotovo sva samoubistva tumači postojanjem takozvanog nagona smrti, poznatim i pod imenom tanatos nagon. Međutim, ne postoji stalno i uvijek, nego samo u nekim nepremostivim objektivnim okolnostima, kakve su saznanje o teškoj neizlečivoj bolesti, spašavanje časti ili odluka da se ne padne u ruke neprijatelja. Za takav odlazak iz života bitan je i samoubilački mentalitet, koji postoji samo kod određenih ljudi u trenucima kada zapanu u teške životne krize»⁶⁵², kakva je i ona kada je Jagoda shvatila da se svijet samo na trenutak, u prolaznome prividu i snu, pokazuje savršenim i lijepim, dok je, u svim ostalim, neprestano postojbina preteških životnih situacija, nepremostivih prepreka, nasilja i stradanja, ništavila i tame.

Odluka o samoubistvu bila je neopoziva, uz jedno dodatno objašnjenje da je podrazumijevala i ostvarenje dva cilja. Prvi se sastojao u Jagodinoj odlučnosti za razaranjem nesavršenog svijeta, za potpunim uništenjem svih njegovih tragičnih simbola – paljenja i ubijanja, zarobljavanja i prodaja, kaveza i tamnica, odlazaka i

⁶⁵¹ Ivo Andrić: Sveske – ibid, str. 17

⁶⁵² Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – ibid, str. 121-123

rastanaka od najvoljenijih bića. Dakle, mora se razoriti i uništiti sve, kako bi se uništilo zlo, kako bi nestalo svijeta u kojem se ljudska egzistencija preobražava u robovanje, u potpunu negaciju onoga o čemu govore narodne pjesme i legende. Naporedo s odlučnošću da razara u kosmičkim, postoji i odlučnost za individualnim razaranjem, za potpunim nestajanjem u duhovnome plamenu, onako kako su u stvarnome nestali njeni Pribilovići i svi koji su živjeli u njemu. Bili su to izrazi životnog poraza, na čijem kraju postoji smrt, i to ne samo kao izraz istorijskih okolnosti života u turskome zlu, nego i kao izraz Jagodinog «osećanja fundamentalne krivice življenja kad drugi ne žive, a tvoj su rod, izraz gneva prema svemu što postoji kad ti postojiš. Ovde nema samoodbrane, pa utoliko i funkcionalne protivmržnje, usmerene prema vinovnicima pomora i razaranja. Ne javlja se ni misao o osveti. Javlja se jedino samorazorni gnev prema svemu, krivica i stid pred nepodnošljivim žrtvama istog zla. Ne sme da postoji ništa.»⁶⁵³

Drugi cilj samoubistva sastojao se u Jagodinoj nadi da će je smrt osloboditi nesreće, da će, shodno hrišćanskome uvjerenju, nakon smrti trajati u nekim drugim prostorima, srećnijim od onih koje su obilježili Turci, njihove paljevine, ubistva i trgovci robljem, te da će se u njima spojiti sa svim svojim ubijenim srodnicima koji traju u prostorima bez patnje, nesreća i zla.

Iskazana u vidu biblijske eshatologije da konačna sreća dolazi nakon smrti, ali i u saglasnosti s izvornim gnostičkim kazivanjem - kako je spas moguć ako se dosegne konačno znanje, ako se otkrije božansko savršenstvo, čiji je odraz i božanska iskra u čovjeku, ako se dosegne savršena svjetlost i uspostavi jedinstvo s Isusom Hristom - Jagodina je nada bila završni trenutak odluke o izlasku iz života, toliko jaka da se mogla boriti protiv strašnog bola koji je najavljivao dolazak smrti, da je bila spremna izdržati sve kako bi što brže otišla u željeni svijet.

Jagodina odlučnost da se ubije i tako pobjegne iz života iskazana je u stilu onih Andrićevih tragičnih junaka u kojima se, nakon očajanja, gasi sve što ih je vezivalo za život, tragičan, proklet i jadan. Potvrđuju to i muškarci, kakav je Rus Gregor Fedun iz romana *Na Drini ćuprija*, kao i žene, kakve su Jevrejka Rifka iz pripovijetke *Ljubav u kasabi* i Fata Avdagina, iz romana *Na Drini ćuprija*, koji na sličan način prolaze kratkotrajni put od zanosa do tragedije, od potpune sreće do očaja i klonuća. No, kako u ovom segmentu razmatranja *hercegovačkih priča* kazujemo isključivo o tragiци žena,

⁶⁵³ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 210

nećemo raspravljati o Fedunu, već samo o Fati i Rifki koje, «ne vodeći računa o redu i zakonu društvenih ustaljenih odnosa, idu za svojim nagonom, za pozivom srca i osećanja, zbog čega su i spremne da i svoj život daju za te svoje dublje motive.»⁶⁵⁴

Pokazuje nam to, najprije, Jevrejka Rifka, čiju su tragediju, poput one Fedunove, pokrenuli čudesno blještavilo i mirisi bosanskoga proljeća, s kojima dolaze mladalački zanos, ljubav i sreća. Zanos su ostvareni u Višegradu, kada su se sudbinski sreli mlada Jevrejka - potomak španskih Sefarda, predanih potpuno tradiciji, u kojoj su centralno mjesto imali jevrejski narod i Mojsijeva vjera - i Ledenik, Hrvat s činom šumarskog kapetana u austrougarskoj službi, opredjeljen jedino za to da u životu traži zadovoljstvo i radost.

Razlika u naciji, vjeri i temeljnim životnim vrijednostima nije bila prepreka za prelijepu šesnaestogodišnju Jevrejku koja se, nakon prvog susreta, zaljubila djevojački nevino i iskreno. Ljubav je ispoljavala tako što se, primorana da se skriva od roditelja i braće, s Ledenikom krišom sastajala i danju, kada je pred kućnom ogradom, razgovarala s njim i kroz ogradu svoje prste grčevito preplitala s njegovim, a onda i noću kada se, nakon što je Ledenik preskakao kućnu ogradu, skrivena večernjom tamom, predavala obeznanjena njegovim zagrljajima i poljupcima. Ljubav je ispoljavala i tako što se s Ledenikom tajno dopisivala i gledala ga ili zaklonjena iza prozora, kada je prolazio ispred njene kuće ili otvoreno, kada je stajao na drugoj strani rijeke, na brijegu pored višegradskog mosta. Posmatrala ga je obasjana proljećnim suncem, a onda, s dolaskom večeri, «odlazila u mračnu sobu da grize prste, sjedi na minderluku i gleda kako se sve jače smrkava. Čini joj se nemoguće da je tolika noć pred njom, on tako blizu, a da se ništa neće dogoditi. Hoće da mu piše, ali joj već kod riječi *mili* zaigra pod grlom, nadimaju se grudi i dah se kida i drhti.»⁶⁵⁵

Razlika između dvoje zaljubljenih bila je, međutim, bitna za Rifkinog oca koji je zabranjenu ljubav pokušao spriječiti odlukom da kćerku uda daleko od Višegrada, u Bijeljini, i to za čovjeka koji je pripadao njegovom narodu i njegovoj vjeri. Odluka je zahtjevala i hitnost, naročito nakon što mu je sin pucao prema Ledeniku, kada ga je vidio kako se s Rifkom grli u njihovoj bašti. Da bi namjera uspjela potpuno, spremanje za svadbu se ubrzalo, a od austrougarskog predstojnika dobijena saglasnost da se Ledenik iz grada pošalje na rad u obližnju šumu.

⁶⁵⁴ Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi* – ibid, str. 7

⁶⁵⁵ Ivo Andrić: *Ljubav u kasabi* – ibid, str. 174

Porodična odlučnost da se raskine za njih nedozvoljena ljubavna veza uspjela bi da, iznad realnosti tradicionalnog življenja, ne postoji tragična istina da se doživljeni zanos ne gube lako, već se plaćaju istinskom melanholijom, razočaranjem i, konačno, samoubistvom. Odnosi se to i na Gregora Feduna, ali i na Rifku koja je, svjesna gubitka djevojačkih snova, postala slomljena paćenica i bolesnica, koja u tami zatvorene sobe leži nepokretna i nemoćna, kao da je u snu. Bili su to izrazi spoljašnje, ali ne i duhovne odsutnosti, koja se manifestovala u shvatanju poraznosti nove stvarnosti, u odsustvu ljubavi i prisutnosti «grča, koji se javlja svakih desetak minuta, najprije kao nepodnošljivo golicanje u listovima, pa onda savije i ukoči noge u koljenima, zatrese grudi i steže grlo, te u prisutnosti mraka, u kom daždi nerazumljiva sramota na nju. Samo da više ne pada kroz taj mračan i uzak prostor, da se zaustavi»⁶⁵⁶, bilo je jedino što je željela. Da bi zaustavila grč i mrak, Rifka je iskoristila trenutak nepažnje ukućana, ustala iz kreveta, izašla van, i, neprestano posrćući, padajući i ustajući, stigla na obalu s koje je, skočivši u Drinu, zauvijek otišla iz života, iz svijeta bez ljubavi i sreće.

Da je u tragičnome svijetu smrt jedini izlaz, potvrđuje i Fata Avdagina, čije je stradanje u potpunoj suprotnosti sa zanosima u ljetnim noćima kada je, stojeći sama pored prozora, gledala nebo i zvijezde. «Gledala ih je, jer jedino noću ožive i planu nebesa, otvori se beskrajnost i silna snaga toga sveta u kome se živ čovek gubi i ne može da se priseti ni sama sebe ni kuda je pošao ni šta hoće ni šta treba da radi. Tu se samo živi, istinski, vedro i dugo. Tu je sve slobodno, beskrajno, bezimeno i nemo.»⁶⁵⁷ A da je zanos bio nadrealan, Fata je postala svjesna na najneposredniji način kada je kašalj njenoga oca vratio u sumornost svijeta u kojem, umjesto sanjarenja i zanosa, dominiraju tragične «reči koje teško obavezuju za ceo život, smrtonosna obećanja i bezizlazni položaji, s krajnjim rokom koji neumoljivo teče i ističe, a sa smrću ili sramotom kao jedinim izlazom na kraju.»⁶⁵⁸ S izlazom koji je morao biti takav jer nije htjela napustiti zanosni svijet, kojega je simbolizovao rodni Velji Lug, niti otići u sumorni svijet, kojega su oslikali njen nesuđeni muž i njegovo selo Nezuke. A kako se, kao patrijarhalna kći, morala udati i ispuniti očevu datu riječ, a isto tako, kao sanjarsko biće, nije mogla živjeti u Nezukama, što je obećala isto tako čvrsto datom riječju, Fata se vjenčala i onda skočila s višegradske ćuprije u Drinu, s mjesta na kojem se sjedinjuje

⁶⁵⁶ Ivo Andrić: Ljubav u kasabi – ibid, str. 178

⁶⁵⁷ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 129

⁶⁵⁸ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 129

sve – i njena i očeva data riječ, i svjetlost njenoga doma i tama Nezuka, i život sa svojim uništenim zanosima i smrt u kojoj se nudi tragični spas.

Za razliku od Fate Avdagine i Rifke koje su sebe ubijale u slobodnim, ničim ograđenim prostorima, Jagodino je samoubistvo ostvareno u ambijentu u kojem se, između odluke i izvršenja, ispriječio nepremostivi zid iskazan u zatvorenom kavezu, u prostoru koji nije pružao nikakvu realnu mogućnost za nasilni životni kraj. Uprkos tome, Jagoda je mogućnost pronašla brzo i jednostavno, tako što je rasklopljenu stolicu, koju je ostavio stražar kada se za trenutak udaljio od kaveza, vješto sklopila i uvukla u kavez, postavila je uz same prečage, a zatim se popela na nju. Na taj je način pripremljeno pravo gubilište, na kojem je umirala tako što je provukla glavu kroz šipke kaveza i potom se, poput djeteta, «klatila, dolazila do pada, posve blizu, pa se opet vraćala u ravnotežu, ali se svaki put sve manje vraćala, a sve jače zabacivala glavu i sve je više zabijala među dve motke.»⁶⁵⁹

I dok se klatila, odupirala se o tvrdu podlogu sve dok se, zajedno sa stolicom, nije prevrnula i tako ostala u položaju u kojemu je njeno tijelo visilo niz drvene motke, s vratom stegnutim između njih. Bio je to trenutak rastanka sa životom, čiji je konačni završetak došao tako što se posljednji put izvila, potom udarila o prečage kaveza i onda ostala da na njima nepomično visi. Istovremeno, bio je to i trenutak u kojem je ljuljanje na stolici označavalo početak i kraj Jagodinog življenja, samo s tom razlikom što je ono početno, pribilovićevsko, simbolički donosilo pobjedu u dječijoj, a ono završno, hercegnoevsko, potpuni poraz u životnoj igri, u kojoj je morala umrijeti i nestati.

Bitnost se prikaza Jagodinog poraza ogleda u tome što pokreće neizbježno pitanje: u čemu je suština tragičnog svijeta?

Suština je u potpunom negiranju perspektive i nade, u onome što jeste beznađe i besperspektivnost, u nemogućnosti izbjegavanja stradanja i potonuća u kosmički kaos i mrak. Nade nema stoga što život nastaje iz ničega, što se ostvaruje u istinskome «oboru u koji je saterano i zatvoreno sve što je u vasioni živelo i gamizalo, s jedinom svrhom da tu pomre»⁶⁶⁰, a završava u konačnom nestajanju i ništavilu, koje uvijek stiže neočekivano i nenadano. Shvatanje je to ne samo gnostičko, nego i savremeno, zsnovaano na raznolikim filozofskim učenjima, na prosvjetiteljstvu i racionalizmu, na Kjerkegorovom i Sartrovom egzistencijalizmu, kao i na vlastitom znanju i mudrosti,

⁶⁵⁹ Ivo Andrić: Robinja - ibid, str. 94

⁶⁶⁰ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 17

koji su Andriću nalagali da zdravo mišljenje uzdiže do moralnog načela, a onda i da sumnja u mogućnost spoznaje potpune i prave istine. «To dolazi otuda što je čovek shvaćen kao tamno biće koje ništa pouzdano ne može saznati ni o sebi ni o svetu u kome živi ni o sopstvenoj sudbini. U tim tačkama i trenucima Andrićeva mudrost se dodiruje s pravim agnosticizmom koji je za mudraca utoliko više razlog da o svemu sudi s krajnjim oprezom i tek nakon razmišljanja i prosuđivanja.»⁶⁶¹

Sušтина se tragičnog svijeta prepoznaje i po pojavi stradalnica, po pravilu žena, koje su svoje živote otpočele u ljepoti, a završile u tami, u kobnom nestajnju, uvijek neželjenom jer se za njega ne mogu naći razumske, logički obrazložene ideje, misli i riječi, vječno nepravednom i poražavajućem, jer je čovjek nemoćan da zaustavi prolaznost, da pobijedi propadanje i nestajanje. Ne može zato što je svaki čovjek unaprijed osuđen da, kako to kaže slikar Francisko Goja, korača isključivo ka grobu, ka smrti, ka onome što je konačni nestanak i kraj, što je smisao života u nestajanju i smrti, zato što su svi ljudi, kako to Andrić kazuje u *Travničkoj hronici*, isti jer su mrtvi, a različiti samo po tome što se sahranjuju davno uspostavljenim redom, te zato što je, kao što tvrdi na početku svoje zbirke zapisa *Sveske*, «smrt naša stvarna sudbina, a groblje naša otadžbina».⁶⁶²

Najzad, suština tragičnog svijeta je i u tome što se iz ovozemaljskog svijeta odlazi u Ništa, u potpuni nestanak i konačni kraj. Otuda i završna Jagodina misao da ne treba hrliti ka smrti u kojoj će nestati tragedijom slomljena žena, već isključivo ka životu u kojem će tek stasala djevojka trajati i voljeti. Zbog tog obnovljenog duhovnog stanja nastala je završna borba za život, iskazana tako što su se u Jagodu vratili životni nagoni, što se stala opirati dolazećoj smrti, što je njena jedina misao sadržana u vapaju: «Ne, ne to! Ne smrt! Nek boli, nek muči, ali neka ne ubija! Živeti, samo živeti, ma kako i ma gde, pa ma i bez ikog svog, kao rob.»⁶⁶³,

Bio je to vapaj očajnika kojim izražava vezanost za život, a ne za smrt, za življenje uprkos paljenjima, ubijanjima i ropstvu, za trajanje, a ne nestajanje. Opredjeljenje za takav izbor Andrić je pokazao i u *Ex Pontu*, svom prvom velikom književnom djelu, u stvari u njegovom epilogu, na čijem početku stoji sumorna slika

⁶⁶¹ Miodrag Radović: Na Minervinom putu, Andrić kao mudrac - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 653

⁶⁶² Ivo Andrić: *Sveske* – ibid, str. 11

⁶⁶³ Ivo Andrić: *Robinja* – ibid, str. 95

mladoga čovjeka koji, spoznavši svu poraznost življenja u svijetu ispunjenog jadom, nesrećama i mukama, kratkovječnošću, iluzijama i varkama, postaje duhovno razoren, fizički slomljen i blijed, samotan i ćutljiv, u središnjem - slika zabrinutog oca koji, iz želje da ga oslobodi patnje i muka, svom klonulom sinu predlaže da umre i zauvijek nestane iz svijeta koji nikada neće biti drugačiji, a na kraju ponovo slika sina koji, uprkos duhovnom porazu, želi da vjeruje u zemaljsku snagu i nebesku vječnost, dakle u ono što je potpuno drugačije od svega što je vidio u svijetu, Otuda u svom završnom kazivanju, odbacujući predlog da nestane i umre, poručuje odlučno: «Ne, oče, idem da živim.»⁶⁶⁴ Dakle, u razgovoru oca i sina rješenje patnje nije u negaciji života, u odustajanju i samoubistvu, jer se njima ne rješava ništa, već jedino i isključivo u afirmaciji života, u neprestanoj težnji za boljim i ljepšim, harmoničnim svijetom koji nam je samo jednom dat.

Opredjeljenje za život, a ne za smrt potvrđuje i sam Ivo Andrić, i to tako što se, nakon shvatanja da su se porodične nesreće, bolesti i umiranja na njemu zaustavile, našao u «prilici bez izbora, da primi poziv koji mu se činio da je nekud iz dubine prethodnih nesreća upravo njemu upućen.»⁶⁶⁵ Prilika bez izbora ponovila se i jednog ljetnjeg višegradskog predvečerja kada je pred osamnaestogodišnjeg Andrića doplovio fantastični kosmički talas koji se javlja jedino izabranim pojedincima, i to povremeno, bez nekog pravila i reda. Javlja se kao nepodjeljeni, jedinstveni spoj zvuka i svjetlosti, toliko neobičan i nadrealan da se ne može pojmiti čulima sluha i vida, već jedino po onome što zauvijek ostavlja u čovjeku. A to što ostavlja jeste otkrovenje savršenog, kosmičkog reda i sklada, spoznaja božanske svjetlosti koja čovjeka spasonosno mijenja, koja «slabog i nesnalažljivog čoveka može da urazumi, podigne, uputi i ohrabri, jer nas štiti od svega što je tamno i nisko u nama i oko nas, oslobađa nas straha i poraza i dovodi u srećni položaj u kome hrabrost nije ni potrebna.»⁶⁶⁶

Spasonosnost prilike bez izbora pokazala se ubrzo, u jednom od najtragičnijih Andrićevih životnih perioda kada je 1914. godine, kao dvadesetdvogodišnji, nježni mladić, postao austrougarski utamničnik, osuđen da živi sam, da bude beskrajno nesrećan i tužan. No, uprkos tragici, uprkos pozivu osjećajnog i melanholičnog pjesnika

⁶⁶⁴ Ivo Andrić: Ex Ponto – ibid, str. 79

⁶⁶⁵ Predrag Palavestra: Skriveni pesnik – ibid, str. 14-15

⁶⁶⁶ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 547

da izrazi sumornost postojećeg svijeta, Andrić nije odlučio da se okrene protiv svijeta, već protiv aktualne stvarnosti, protiv svega što nemilosrdno uništava i ruši.

Za razliku od umirućeg sina iz *Ex Ponta*, i stvarnoga Iva Andrića, umiruća Jagoda je afirmaciju života doživjela samo kao kratkotrajni, munjeviti tren, jer su odmah uslijedile njene posljednje riječi da je to što dolazi strašno. I, upravo stoga što je strašno, normalno je postaviti pitanje: zašto trijumfuje tragedija?

Trijumfuje zbog neuništive i trajne Smrti, posljednje Demijurgove kreacije, posebne i po tome što, za razliku od svih prethodnih uzročnika propadanja i nestajanja,, ne dolazi iz realnih, ovozemaljskih, već iz onostranih, metafizičkih sfera. Posebnost pojave takvoga pobjednika pokazuje se iz postmortalne perspektive, iz naknadne pojave djevojke koja se, poput one Ali-pašine iz priča s istorijskim sadržajima, ili poput pojave duha iz Šekspirovog *Hamleta*, javlja nakon odlaska u onostrani, zagrobni svijet. Otuda i naracija iz spoljašnje prelazi u duhovno najdublje sfere *hercegovačkih priča*, u kazivanje o tome šta se sve dešava s čovjekom u samome trenutku smrti, a onda i o tome kako izgleda prolazak kroz vrata pakla, te šta sve preživljava u trenucima dok umire i zauvijek nestaje u tami.

Do promjene naracije dolazi i zbog naročite spoznaje da ovozemaljsko postojanje i postmortalno trajanje ne obilježavaju ni biblijska kazivanja o početnom ništavilu i haosu i završnom blaženstvu i svjetlosti, ali ni ona gnostička, po kojima je na početku nebeska bjelina, a na kraju savršena svjetlost, već isključivo ljudsko iskustvo – da je sve ništa, konačna tama i potpuni besmisao. Otuda i Jagodina konačna poruka da svijet, i s ovu i s onu stranu života, liči na tamu i mrak, da su život i smrt jedno te isto, da je smrt odlazak u prostore nestajanja iz kojih se niko i nikada neće vratiti na zemlju niti će otići u nebeski raj.

Poruka je to i romana *Prokleta avlija*, koju donosi neimenovani mladi fratar na završetku svojih sjećanja na prošlost, na vrijeme kada su naratori, fra-Petar, Haim i Ćamil, živjeli i stvarali svoje priče: «I tu je kraj. Nema više ničeg. Samo grob među nevidljivim fratarskim grobovima, izgubljen poput pahuljice u visokom snegu što se širi kao okean i sve pretvara u hladnu pustinju bez imena i znaka. Nema više ni priče ni pričanja. Kao da nema ni sveta zbog kojeg vredi gledati, hodati i disati. Nema ni ljudskih zala, ni nade i otpora koji ih uvek prate. Ničeg nema. Samo sneg i prosta

činjenica da se umire i odlazi pod zemlju.»⁶⁶⁷ Po toj, istinski sumornoj tvrdnji, može se uspostaviti paralela sa sličnom Sartrovom ateističko-nihilističkom mišlju - da nas nakon smrti ne čeka biblijski raj ni gnostička svjetlost, već isključivo ništavilo i odsustvo bilo kakvog oblika besmrtnosti. «Nema tu mjesta za onostranost u smislu odvojenosti nekoga transcendentnog svijeta od ovoga empirijskoga, koja bi jamčila nastavak čovjekova života. Čak se ne može naći ni naznaka tzv. subjektivnoj besmrtnosti u Comteovu smislu. Nigdje se naime ne govori o nastavku života barem u sjećanju onih koji ostaju poslije preminulih, pa čak i ako su si podigli ono što Horacije naziva *monumentum aere perennius*»⁶⁶⁸ ili spomenik trajniji od mesinga.

Posljednju vrstu *hercegovačkih priča* završićemo odgovorom na pitanje: koje su konačne poruke priča s mitskim sadržajima?

Odgovor je u istini da, za razliku od ostalih priča s pomiješanim osjećanjima vedrine i tuge, sve četiri priče sadrže jedinstvenu i univerzalnu pesimističku poruku da svjetlosti, ljepote i smijeha, perspektive i nade u stvarnome svijetu nema, da njegovu temeljnu karakteristiku čine preteški bol i jad, apatija, depresija i melanholija, a, na kraju, tama i smrt.

Dakle, na kraju priča s mitskim sadržajima nema nikakve nade, koju je u sadržajima iz modernog doba nudio savršeni dio dvostrukog hercegovačkog karaktera, a u istorijskim sadržajima neuništiva Zimonjićeva izuzetnost, Mostarčev liskarski duh ili savršeni hercegovački kolektivitet. Ima isključivo i samo pesimizma koji se, kao konstanta, potvrđuje već u Andrićevim književnim počecima; najprije u lirskim pjesmama pisanim u duhu evropske dekadanse, u kojima se «pojavljuje misao o tegobi lanskog mrtvila i žalosti zaborava, o granici između juče i danas koja se koleba i briše, o sudbini ljudskog trajanja i prolaznosti»⁶⁶⁹, zatim u *Ex Pontu*, prvom njegovom velikom poetskom djelu, u kojem su dominantni pesimizam i očaj, ali ne samo onaj pojedinačni, već opštesvjetski, prisutan u svim ljudima, «u velikoj braći koja pognuta pod teškom ognjenom aurelom prolaze i imaju mirno lice, koja se povijaju kao crv»⁶⁷⁰, koja prolaze kroz golgotu, koja neprestano umiru i stradaju, a na kraju i u *Nemirima*, u kojima

⁶⁶⁷ Ivo Andrić: Prokleta avlija - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 121

⁶⁶⁸ Ivica Musić: Egzistencijali u Andrićevoj Proklesoj avliji – *ibid*, str 299

⁶⁶⁹ Branko Milanović: Književni počeci Ive Andrića – *ibid*, str. 14

⁶⁷⁰ Milan Bogdanović: „Ex Ponto“ - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*, str. 33

nalazimo «izraze jednog savremenog duha uzdrhtalog pred bespućem sadašnjice, pred teškim, olovnim brigama koje su se natovarile na pleća namučena čoveka, i pod kojima on stenje, čak i onda kad ih nije svestan.»⁶⁷¹

Bespuće i stradanje potvrde su sveprisutnosti prokletstva i zla, a s njima i vječnog ponavljanja pesimističkog doživljaja svijeta i uvijek istih nesrećnih stvorenja u kojima dominiraju osjećanja «usamljenosti, tegobe i izgubljenosti, straha i nemira pred nevidljivim i nepoznatim, ali neizbežnim udarcem; čovekove prolaznosti, nesigurnosti i nepostojanosti, sa smrću kao jedinim pouzdanim i sigurnim završetkom svega; pogrešnog života na pogrešnom mestu i u pogrešnom vremenu; stranca pred samim sobom i pred drugima.»⁶⁷² Otuda i tragični slom u svijetu bez nade, u kojemu je životni krug sklopljen, a životne radosti izbledjele i nestale, u kojem, kao tragično finale, ostaje porazna, «crna pesma u prozi koja, donekle, sadrži melodiju rečenice i prekinuti zvuk narodne pesme, a najviše ono što potiče s izvora verovatno još dubljeg nego što je kolektivno sećanje i mudrost roda.»⁶⁷³

Pesimizam je konstanta i zato što je «čovek sam sa svojim tragičnim udesom, osuđen da neprestano žudi za radošću, srećom i dobrom, a da nema moći da savlada prepreke na putu ka ostvarenju svojih želja. U središtu svega je zlo kojem se ne može videti kraj, smisao ni razlog. U stvari, razloga nema»⁶⁷⁴, što ukazuje na činjenicu da se Andrić nikada nije oslobodio tragičnih mladićkih dana u zatvorskim zidinama, da se nikada nije odrekao istina da su nestajanje i propadanje obavezni i neizbežni.

Suština je završnih poruka mitskih sadržaja, dakle, u pesimizmu, u uvijek istim vremenima stradanja i smrti, u vječnom ponavljanju besperspektivnosti i beznada, u tome da je konačna izvjesnost ljudskoga življenja odsustvo svake nade, onako kako je to zapisano na ulasku u Danteov pakao. Otuda, umjesto optimizma, postoji isključivo i jedino pesimizam koji se u Andrićevom djelu prepoznaje po slikama stranca i mučenika bačenog u mračni bezdan, u besmisleni i haotični svijet u kojem je sve što postoji nemoćno i jadno, bez odbrane, smisla i cilja, predano sudbini u kojoj je smrt konačni kraj i završetak svega. Prepoznatljivost je pesimizma i u zasebnom Andrićevom filozofskom stavu da je «život čovekov na zemlji zlo, da sreće za ljude u ovom životu

⁶⁷¹ Milan Bogdanović: „Nemiri“ – ibid, str. 36-37

⁶⁷² Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – ibid, str. 84

⁶⁷³ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 203-204

⁶⁷⁴ Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – ibid, str. 11-12

nema, da su ljudi jedna uboga braća koja znaju jedino za muku, nesreću i patnju»⁶⁷⁵, da je temeljna odrednica ovozemaljskoga svijeta poraženi čovjek čija razmišljanja i ideje «nose čudan i tragičan karakter predmeta koji su spašeni iz brodoloma. One nose na sebi i znake zaboravljenog drugog sveta iz kojeg smo nekad krenuli, katastrofe koja nas je ovde dovela, i stalne, uzaludne težnje da se novom svetu prilagode. Otud je svaka velika i plemenita misao stranac i patnik. Otud neizbežna tuga u umetnosti i pesimizam u nauci»⁶⁷⁶, koji se prepoznaju i po čovjekovoj spoznaji kako je osuđen da, bez lične krivice, živi u svijetu stradanja i smrti, i, još više, po Andrićevim najbolnijim iskustvima da je «čovjek pre svega paćenik, a da na dnu svakog života postoje patnja i neka crna muka.»⁶⁷⁷

⁶⁷⁵ Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Ive Andrića – ibid, str. 75-76

⁶⁷⁶ Ivo Andrić: Razgovor s Gojom – ibid, str. 28-29

⁶⁷⁷ Nikola Koljević: Andrićeva vera u priču – ibid, str. 70

ZAKLJUČAK

Razmatranjem priča s umjetničkim, historijskim, mitskim i sadržajima iz modernog doba okončali smo prikaze *hercegovačkih priča*. Okončali smo ga s činjenicom da su one sastavni dio Andrićevog književnog djela u kojem je autor «jasno sagledao duboke uzroke sukoba u jednom svetu, umeo da ispolji visoke vrednosti zajedničkog života i integracije, te primerom svog književnog stvaralaštva ukazao na kakve se načine ti uzroci mogu prevazići.»⁶⁷⁸ Suština takvog shvatanja počiva i na univerzalnosti, zasnovanoj na činjenici da je Andrić, iako rođen u tamnoj i od civilizacije skrivenoj, prostoj i ubogoj bosanskoj sredini, svojim djelom otplovio u široka prostranstva svijeta, u prostore bez iskonskih razlika i predrasuda, u kojima se književnost, a samim tim ni umjetnost, ne dijeli na višu i nižu, aristokratsku i plebejsku, na onu koja je upućena uglednim, nadmoćnim i odabranim, i onu koja je predviđena za zabite i periferne sredine. Otuda «komponenta pučkog i organski jednostavnog odnosi prevagu u Andrićevoj viziji sveta kao klica budućnosti koja vraća nadu u radost i lepotu svim zaboravljenim i potisnutim, historijskim okolnostima i prinudama sile odgurnutim u galerije i zadnje redove. Andrićeva poetika ukida time mogućnost opstanka svakog hijerarhijskog poretka, odiše demokratizmom i nadom, postaje jedan od putokaza i ohrabrenje za mnoga područja sveta do juče anonimna i malo vidljiva.»⁶⁷⁹

Posebnost se Andrićevog književnog djela ogleda i u tome što je zasnovano na shvatanju da «svet nije ni haos, ni fatalnost, ni košmar, ni igra, iako na sve to liči. Sve što se događa ima za Andrića svoj uzrok i efekat, razlog i logiku»⁶⁸⁰, što je karakteristika svih Andrićevih djela, pa i onih koje smo svrstali u *hercegovačke priče*. Karakteristično je da su se takve vrijednosti pokazale u okolnostima kada su se davno spoznani i na ko zna koji način zaboravljeni utisci pred Andrićem počeli redati neočekivano, kao da ih diktira neka viša, nadzemaljska misao koja pripovjedačeva lična iskustva i njegove subjektivne vizije života i svijeta preoblikuju u objektivna iskustva, u opšteprihvaćene misli i istine, u stvaralaštvo, u kojem umjetnik, poput Boga, određuje pravdu, tumači istinu, donosi svjetlost i, što je za čovjeka najbitnije, zauvijek traje. Otuda i specifičnost Andrićevog pripovjedanja kojim je mogao uspostavljati sklad tamo

⁶⁷⁸ Tatjana Rosić: Oči uprte u priču – ibid, str. 198

⁶⁷⁹ Milan Đurčinov: Maskirani čovek u sumraku – ibid, str. 105

⁶⁸⁰ Muharem Pervić: Pripovetke Ive Andrića – ibid, str. 128

gdje je nesporno vladao nesklad, donositi istinu tamo gdje je suvereno egzistirala laž, graditi toleranciju tamo gdje su dominantne odrednice bili nasilje i zlo.

Jedno od najimpresivnijih potvrda smisla takvoga stvaranja donosi nastanak romana *Travnička hronika*, koji, kako smo kazali u uvodu našega rada, predstavlja jedan od sastavnih dijelova *hercegovačkih priča*. Donosi ga tako što se, na vrhuncu nacističkog trijumfa u Drugom svjetskom ratu, u vremenu njihovih najkrvavijih zločina, progona i nasilja, Andrić odlučio da i sam pruži otpor haosu, razaranju i genocidu. No, za razliku od ratnika koji su se oružjem oduprli zlu, Andrić je to učinio na način jedino odgovarajući umjetniku – tako što disharmoniji «*oko sebe* sučeljava poredak *iz sebe*, iz dubine pamćenja, ličnog i kolektivnog, koje, upravljeno prema izvorima *žive vrline*, nastoji da vreme nasilja i netrpeljivosti *pobedi* na planu stilizovane harmonije, sredenosti *priče*.»⁶⁸¹

Dakle priče, a samim tim i stvaralaštva nazvanog *hercegovačke priče*, čije ćemo prikaze pokušati zaključiti na osnovu paralele s Hegelovim učenjem o dijalektici, o prožimanju suprotstavljenih pojmova i njihovom stalnom međusobnom prevladavanju i ukidanju, u kojima se odvija neprekidan razvoj života i svijeta. Suprotstavljenost se odvija na relaciji teza – antiteza, pri čemu se prvi pojam, kao ono što je prvoodređeno i pretpostavljeno, odnosi na harmoniju, dok se drugi pojam, kao negacija pretpostavljenog, odnosi na razorenu harmoniju. Odvija se, dakle, na isti način kakav smo upoznali u mitskim sadržajima *hercegovačkih priča*, u kojima, s jedne strane, kao teza, postoje Bog, svjetlost i raj, a, s druge, kao antiteza, Demijurg, tama i pakao.

No, za razliku od istina iz mitskih sadržaja, u kojima suprotstavljenost postoji kao trajna i nikad ukinita kategorija, s tragičnim čovjekovim krajem, Hegelova nas dijalektika želi poučiti kako je rezultat suprotstavljanja negacija negacije, to jeste ukidanje negacije ili afirmacija, koja oba prethodna pojma istovremeno i ukida i čuva u jednom višem jedinstvu, u sintezi. Drugačije kazano, rezultat je u istini da sve u ovozemaljskim prostorima ima dvije strane, da je svaka od njih samo fragmentarna, relativna i djelomična istina, samo jedan od mnogih aspekata cjelokupne i jedinstvene stvarnosti, koju karakteriše sinteza, duhovna razina s ukinutom subjektivnošću, jednostranošću i ograničenjem, razina na kojoj se otkriva da je u svijetu sve povezano,

⁶⁸¹ Miroslav Egerić: Nasilje i tolerancija u Travničkoj hronici – ibid, str. 309

da je život jedinstvo subjektivnog i objektivnog, skup samostalnih umnih individua, gospodara i sluga.⁶⁸²

Zasnovan na paraleli s Hegelovom dijalektikom, zaključak o Andrićevim *hercegovačkim pričama* podijelićemo u tri dijela, i to ne samo zbog filozofskog odnosa teza-antiteza-sinteza, već i zbog svojevrsnog traganja za harmonijom koje se odvija u tri dijela.

Paralela počinje tezom ili prvim traganjem za harmonijom, pokrenutim iz shvatanja da jednu od bitnih osnova *hercegovačkih priča* čini kultura, to jeste skup duhovnih vrijednosti i normi koje, utemeljene na tradiciji, a prihvaćene u cjelokupnoj društvenoj zajednici, oblikuju čovjekovu ličnost, «čime se ostvaruju opšti ciljevi i, u krajnjem ishodu, kulturni ideali neke zajednice. Sistem tih normi, usvojenih obrazaca i opšteprihvaćenih modela u ponašanju daje stabilnost društvu, kao što pomaže da se u njemu ustanove poželjan poredak i sistem vrednosti. Na tim načelima stvaraju se i ustanove kao čuvari ustaljenih vrednosti, postajući tako izuzetno značajan činilac kulturne zajednice ili, u širem smislu, civilizacije kojoj zajednica pripada.»⁶⁸³

Utemeljena na navedenoj činjenici, stvorena je pretpostavka da kazivanja o kulturi shvatimo kao tezu, kao početak svojevrsnog traganja za harmonijom u prostorima ovozemaljskog svijeta. Početak je, dakle, u kulturi i njenoj ostvarenosti na dvostrukom planu, od kojih se jedan odnosi na pojedinca, a drugi na društvenu zajednicu.

Prvi plan, najprije, potvrđuju mogući graditelji kulture, za spoljašnji svijet manje znani ili potpuno neznani ljudi, kakvi su likovi iz istorijskih, mitskih i sadržaja iz modernog doba. Takva se posebnost kulture pokazuje u slikama savršene ženske, Marine, Mostarkine, Trebinjkine i Jagodine ljepote, u legendarnom junaku Aliji Đerzelezu i pobjedničkim ratnicima, kakvi su Nikola Kriletić i Ratko Ratković, u dubrovačkim trgovcima i hercegovačkim seljacima, Mehmedu Brku i Ali-paši Rizvanveговиću, u neimenovanom Mostarcu i, naročito, u Bogdanu Zimonjiću, i to stoga što ne trijumfuje isključivo snagom i oružjem, nego i mudrošću i etičnošću, dakle osobinama proizašlim iz nedvosmislene istrajnosti da se nenasiljem odupre zlu, iz izrazitog epskog ubjeđenja da se mora istrajati u borbi za pravdu. Iz takvih istina nastale su etičke potvrde postojanosti obnovitelja harmonije i pobjednika kakvi su svi heroji iz

⁶⁸² Branislav Petronijević: Nemačka klasična filozofija - ibid

⁶⁸³ Petar Pijanović: Srpska kultura 1900-1950 – ibid, str. 11

savršenog svijeta, oni koji postoje i istrajavaju u svim nevoljama, prirodnim i društvenim, oni koji pružaju nadu da je moguće okončati neprestana čovjekova stradanja i poraze, da je u ovozemaljskim prostorima moguće izgraditi atmosferu za ljepši i bolji svijet, da je moguća optimistička vizija čovjekovog življenja.

Posebnost se mogućih graditelja kulture pokazuje u njihovom fizičkom i duhovnom zdravlju koje je, prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, «stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i oronulost.»⁶⁸⁴ Iako idealno zdravih ljudi u duševnom pogledu nema ili je njihov broj mali, opšteprihvatljiva je istina da su psihički zdrave one osobe koje karakterišu otvorenost i društvenost, vedrina i toplina u saobraćaju s ljudima, preduzimljivost, realnost i oštroumnost, uglađenost i vjerovanje u druge ljude, a onda i jaka volja, emocionalna stabilnost, visoka tolerantnost prema nastalim okolnostima, te razumno i uravnoteženo reagovanje.

Psihički zdrava je, istovremeno, i zrela ličnost, dakle ona koja je u svakom trenutku i u svakoj situaciji sposobna da se prilagodi svojoj životnoj sredini, spremna da uspostavi harmonične odnose, da saraduje, da poštiva i razumije druge osobe, koja je «sposobna za rad, ljubav, igru i obožavanje, koja uspešno opaža stvarnost, prihvata sebe, druge ljude i prirodu, koja je spontana, usredsređena na problem, etički zrela, koja poseduje smisao za humor i kreativnost.»⁶⁸⁵ Prema medicinskim opisima, u osnovna svojstva duševno zdravih ličnosti ide i njihova sposobnost da uspostave ravnotežu između nagona i društvenih normi, da kontrolišu emocionalna zbivanja, da istrajavaju u savladavanju teškoća, neugodnosti i neuspjeha, da su tolerantni i strpljivi, da poštuju mišljenja drugih, da poštuju etičke i moralne norme društvene zajednice, da nikada ne misle jedino na sebe, već i na svoje neposredno okruženje, da učestvuju u rješavanju njegovih problema i u podizanju njegovog blagostanja, da ostvare sve temeljne pretpostavke za iskazivanje optimističkih poruka, za otvaranje perspektive, za pružanje nade.

Podinačni plan ostvarene kulture pokazuje se i u pojavi savršenih kreatora, kakvi su književnik fra-Grga Martić, mecena Ali-paša Rizvanbegović i neimar Hajrudin Aga iz umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča*, dakle svima poznatih autora koji stvaraju djela iz takozvane visoke kulture, iz književnosti i arhitekture.

⁶⁸⁴ Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – ibid, str. 159

⁶⁸⁵ Srboljub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom – ibid, str. 161

Prepoznatljivost je savršenih kreatora i u slikama jednog od malobrojnih, iz određenog kolektiva izabranih ljudi koji bude nadu u mogućnost trajanja harmonije u ovozemaljskom svijetu. Bude je stoga što tokom čitavog života istrajavaju u iskrenoj, čistoj i nesebičnoj ljubavi prema drugima, u etički zasnovanoj borbi protiv neizbježne kosmičke sudbine, kako bi se izmijenila ili bar odložila, kako bi se, bar na duhovnom nivou, čovječanstvo odbranilo od propadanja i nestajanja. Pokazuje se to onda kada njihovi postupci i djela postanu primjer na kojem se učimo da treba živjeti za dobro svih, da treba obnoviti ono što su varvari razorili, da treba hvaliti sve one koji su pokušavali očuvati ovozemaljski svijet od propadanja i nestajanja. Primjer su i zato što nas uče da treba istrajavati u svijetu kontinuiranih stradanja i nesreća, da treba pronalaziti razloge za utjehu i nadu, za život u kojem čovjek može postati vlastiti gospodar i ostvareni graditelj boljega svijeta. I to samo onda ako prihvati obavezu da svakodnevno «pliva, postoji i nosi identitet, da izdržava atmosferski pritisak svega oko sebe, sve sudare nepredvidljive i nepredviđene postupke svoje i tuđe, koji ponajčešće nisu po meri naših snaga.»⁶⁸⁶

Najzad, podinačni plan ostvarene kulture pokazuje se u pojavi Iva Andrića kao ličnosti koja je u svom životu i u svojim djelima nastojala «da po meri svoga uma dovede u red svet u kome živimo.»⁶⁸⁷ Potvrđuje se to u Andrićevoj borbi za stvaranje i očuvanje cjelovitosti ili, drugačije kazano, integrativnosti južnoslovenskih naroda i kultura. Da se bori onako kako su to započeli pripadnici hrvatske i srpske građanske klase, nastavili naučnici i umjetnici, kakvi su Vuk Karadžić i Ljudevit Gaj, Ivan Meštrović, Jovan Cvijić i Jovan Skerlić, a okončali članovi mladobosanskog pokreta kojem je, između ostalih, pripadao Ivo Andrić.

Pripadanje toj vrsti ljudi otpočelo je u vremenu prije Prvog svjetskog rata, od trenutka kada su se u Andriću sjedinile dvije, naizgled, suprotstavljene krajnosti, kada se njegova «oštra uvrnutost u sebe, kao i obuzetost ličnim samotarskim vizijama greha i stradanja i atmosferom apstraktno-religioznog straha, spojila s potrebom da učestvuje u zajedničkoj borbi za nacionalno oslobođenje»⁶⁸⁸, za stvaranje nove, južnoslovenske zajednice ljudi i naroda, nove integrisane cjeline za koju se zalagali skoro svi Južni Sloveni.

⁶⁸⁶ Ivo Andrić: O priči i pričanju – *ibid*, str. 71

⁶⁸⁷ Petar Pijanović: Srpska kultura 1900-1950 – *ibid*, str. 485

⁶⁸⁸ Radovan Vučković: Velika sinteza – *ibid*, str. 29

Zasnovano na ideji jugoslovenske integrativnosti, konačno uobličenoj pojavom Tugomira Alaupovića, Andrićevog profesora istorije u sarajevskoj gimnaziji, pjesnika, historičara i borca za ujedinjenje južnoslovenskih naroda, spajanje je suprotstavljenih krajnosti okončano kada se preosjetljivi melanholik odlučio preobraziti u mladića koji će se, kao i svi njegovi drugovi, nepokolebljivo boriti za postavljeni ideal. Spajanje je okončano prije početka Prvog svjetskog rata kada je, poput mnogih svojih vršnjaka iz kruga književnika, učestvovao u revolucionarnim aktivnostima Mlade Bosne, omladinske nacionalističke organizacije koja je donosila «novi tip liberarnog narodnog socijalizma, čije su pretpostavke bile internacionalna solidarnost, odbojnost prema pojedinačnom nacionalizmu i unitarno jedinstvo jugoslovenskih naroda.»⁶⁸⁹

Andrićevo učešće u mladobosanskom nacionalističkom pokretu istinski je paradoksalno po tome što se među revolucionarno orijentisanim omladincima koji su, uglavnom, poticali iz seljačkog sloja srpskog naroda, našao i jedan Hrvat-katolik, zatim po tome što je, upravo on, 1911. godine postao prvi predsjednik Srpskohrvatske napredne organizacije koja je osnovana od zasebnih tajnih organizacija srpske i hrvatske omladine, a najviše po tome što su na njegov ulazak u mladobosanski svijet presudno uticali značajni pisci, historičari i kulturni radnici toga vremena: i oni iz srpskoga naroda, kakav je Petar Kočić, kao i oni iz hrvatskoga naroda, od kojih je najznačajniji Ivan Frano Jukić. Uticali su tako što se, poput njih, i Andrić počeo oduševljavati kosovskim mitom i rodoljubivim zanosima iz srpskih narodnih pjesama, što se iskreno opredijelio za jugoslovensku ideju, što je prihvatio težnju za oslobođenjem svih južnoslovenskih naroda od Austro-Ugarske, što je sanjario o konačnom rješenju balkanskog pitanja i formiranju jedinstvene države svih Južnih Slovena na Balkanu.

Pobjeda mladobosanskih ideala došla je decembra 1918. godine kada je stvorena zajednička Država Srba, Hrvata i Slovenaca. Bila je to pobjeda svih onih koje je pokretao istovetni cilj - da se stvori zajednica u koju bi bili uključeni svi južnoslovenski narodi po kojima će ta država i dobiti ime Jugoslavija. Time se Andrić potvrdio kao čovjek koji svoju eksponiranost u životu stavlja u službu mijenjanja sudbine južnoslovenskog čovjeka, u prevazilaženje njegove rassetosti između Vizantije i Rima, između Istoka i Zapada, u dokazivanje tvrdnje da je moguće prkositi gorčini sudbine, da se i u takvom svijetu moguće održati ako se «izgradi jedan osoben način života i

⁶⁸⁹ Endru Vahtel: Zamišljanje Jugoslavije – ibid, str. 106-107

filozofija koji će odolevati iskušenjima i pritiscima koje su vekovima na taj narod vršili njegovi prepređeni i uvek moćniji susedi.»⁶⁹⁰

Andrićevo jugoslovenstvo trajalo je u vremenu Druge Jugoslavije kojoj po prirodi stvari, kao kraljevski službenik, nije pripadao. Preokret je nastupio stoga što se Andrić nadao da će «novi poredak, ma kako inače bio grub i daleko od savršenstva, omogućiti makar i nametnutu obnovu jugoslovenskog jedinstva, za koje se, kao za najviši ideal u kulturi Balkana, u mladosti borila Andrićeva generacija. Nada je postojala i zato što se jedino kroz novouspostavljeni međunarodni priznati poredak, ovenčan slavom partizanskog učešća u savezničkoj pobedi nad fašizmom, moglo očekivati postepeno ozdravljenje nacije od surove međusobne mržnje i zarastanje rana iz nacionalnih i verskih sukoba u građanskom ratu.»⁶⁹¹

Da je Andrićeva nada u novu Jugoslaviju uvjerljiva pokazalo je i to da je ušao u Komunističku partiju. Ulazak je paradoksalan, jer je ostvaren 1954, kada je Andrić imao šezdeset i dvije godine, kada je za aktivno učešće u vlasti bilo prekasno, ali ne i potpuno neshvatljiv; najprije stoga što su tim ulaskom vlastodršci dobili jednog značajnog saputnika, a Andrić zaštitu od mogućih progona rigidnog policijskog sistema i, istovremeno, priliku da, u sigurnosti svoje privatnosti, piše i stvara djela, čije će se skrivene istine i poruke tek kasnije otkrivati i uvažavati. Bio je to, dakle, obostrani interes koji se pokazivao i tako što se Andrić nastavio zalagati za integrativnost, što je neprestano ukazivao kako «mi moramo živeti u slozi, zajedno, svesni razlika etičkih, jezičkih, istorijskih, književnih; razlika koje su ovde postojale pre pet vekova i sigurno će postojati i pet vekova posle nas. A, zašto bismo, opet, uvek morali polaziti samo od razlika? Zar sličnosti nisu velike, i zar nas one ne upućuju na ono za što je, najzad, pronađen jedan lep izraz: zajedništvo.»⁶⁹² Bilo je to opredjeljenje istinskog panslaviste i internacionaliste koji se uvijek i svuda zalaže za širinu, a ne za zatvorenost, opredjeljenje univerzalnog čovjeka koji se «izjašnjavao kao predstavnik jugoslovenske književnosti, koji je čitavog života bio zagovornik jedinstvene nacionalne zajednice, sasvim drukčije od onih koje su se predlagale kasnije, čija su se lična životna

⁶⁹⁰ Ivan Dimić: *Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića* – ibid, str. 227

⁶⁹¹ Predrag Palavestra: *Andrićeva maska – Sveske Zadružbine Ive Andrića 15/1999*, str. 49

⁶⁹² Ljubo Jandrić: *S Ivom Andrićem* – ibid, str. 252

opredeljena u njegovom književnom delu odrazila u kreiranju i nuđenju Jugoslavije kao imaginarne zajednice.»⁶⁹³

Naporedo s pojedinačnim, postoji i opšti dio ostvarene kulture, prepoznatljiv po postojanju najvećih duhovnih vrednota, porijeklom najčešće iz starih civilizacija, antičke i orijentalne, koje humanizuju i oplemenjuju određenu društvenu zajednicu. Pokazuje se to i u *hercegovačkim pričama*, u slikama savršenih ostvarenja iz umjetničkih sadržaja, s kojima nastaje ono što je cjelovito i sveobuhvatno, što Bosnu i Hercegovinu čini zajednicom ljudi iz svih njenih naroda i vjera: bosanskih Srba, Hrvata i muslimana, poturčenjaka i pravih Turaka. Cjelovitost i sveobuhvatnost postaju još bitnijim ako se spozna istina da su upravo one omogućile Andriću da, kako to tvrdi Ivan Lovrenović, postane «jedini autor u povijesti umjetničkoga, respektive književnog bavljenja svijetom Bosne, koji je - u gesti programski osmišljenoga i životno predanoga stvaralačkog nadnošenja nad taj svijet - nadišao njegovu okamenjenu unutaraju fragmentiranost i međusobnu izoliranost njegovih dijelova, te ga svojom mišlju i svojom stvaralačkom imaginacijom obuhvatio u svoj njegovoj kaleidoskopskoj cjelovitosti.»⁶⁹⁴

Posebnost se kulture pokazuje, dakle, u cjelovitosti, u spajanju i međusobnom prožimanju različitih elemenata, od kojih na prvo mjesto stavljamo zajedništvo, jednu od stalnih Andrićevih tema, jedno od sočiva kroz koje se prelama sudbina svih južnoslovenskih naroda, jednu od vizija u kojoj se spajaju univerzalno i posebno, opšte i pojedinačno. Tako shvaćena univerzalnost moguća je stoga što su u «Bosni, priklještenoj između zapada i istoka, između Rima i Vizantije, između dve toliko različite kulture, ljudi morali da laviraju, da se nagode da bi se održali. Tako su postepeno i izgradili jedan osobeni način života i filozofiju koji će odolevati iskušenjima i pritiscima koje su vekovima na taj narod vršili njegovi prepredeni i uvek moćni susedi, koji će te istorijske jazove premostiti.»⁶⁹⁵

Univerzalnost, dakle, nije nastala odjednom, niti sama od sebe, nezavisno od postojećeg svijeta, već kao rezultat sklapanja niza suštinskih preduslova u koje, kao završni, dolazi susret hrišćanske i islamske kulture, njihovo prožimanje i srastanje u jedno zajedničko, potpuno novo duhovno tijelo, koje u ovozemaljskim prostorima traje

⁶⁹³ Endru Vahtel: Zamišljanje Jugoslavije – ibid, str. 106

⁶⁹⁴ Ivan Lovrenović: Paradoks o šutnji – objavljeno u PDF formatu, str. 4

⁶⁹⁵ Ivan Dimić: Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića – ibid, str. 227

kao istinski sklad. Tako sklopljenu univerzalnost potvrđuju i istine o djelomičnoj pozitivnosti islamizacije Slovena u bosanskohercegovačkim prostorima, o tome da je, potpuno suprotno epskim shvatanjima i Andrićevim kazivanjima u doktorskoj disertaciji, nametanje tuđe vjere rezultiralo jedinstvom islamske i vizantijske, odnosno turske i balkanske tradicije, kao i dugotrajnim zajedničkim životom i zajedničkim nasljeđem. Nedvosmislenu potvrdu takvih istina donose sarajevska veselja iz *hercegovačkih priča*.

Pozitivno tumačenje islamizacije svoje utemeljenje ima u «ranom sinkretizmu, u verskoj, kulturnoj i institucionalnoj sferi, u velikoj sposobnosti osvajača da apsorbuje druge nacije, kao i u visokom stepenu multilingvizma sve do sloma Carstva. U tome je smislu povremeno odvođenje hrišćanske dece, čime su uspješno popunjavana mesta u administraciji, a pre svega u janičarskim jedinicama, mogu posmatrati kao integrativni mehanizam. Emotivno problematično preobraćanje u islam takođe se može posmatrati u ovom svetlu, u svetlu dobrovoljnog prelaska u višu socijalnu kategoriju, u svet kakve-takve integracije»⁶⁹⁶, o čemu svjedoče neimar koji je sagradio mostarski Stari most i mecena čijom je zaslugom podignut trebinjski, Arslanagića most. U istorijski potvrđene pozitivne vrijednosti islamizacije spada i tolerancija zvanične upotrebe srpskoga jezika, potom obnavljanje srpske patrijaršije, a onda i to da je uspostavljen svojevrsni način življenja zasnovan na «vekovnoj tradiciji, u kojoj je uvek bilo i pritajene mržnje, i surevnjivosti i verske netrpeljivosti i osveštanih grubosti i svireposti, ali i čojstva i merhameta i osećanja za red i meru, osećanja koja su sve te zle nagone i grube navike držala u snošljivim granicama i, na kraju, mirila ih i podvrgavala opštim interesima zajedničkog života.»⁶⁹⁷

Zasnovano na raznolikim uticajima, zajedništvo se pokazuje afirmativnim stoga što u velikom dijelu Andrićevog stvaralaštva Bosna i Hercegovina egzistira kao zemlja koja je, stvorena na temeljima srednjevjekovnog bosanskog kraljevstva, postala jedna od najvažnijih administrativnih jedinica u turskom carstvu. Bosna i Hercegovina je takva jer se, prema kazivanju Marije Todorove u *Imaginarnom Balkanu*, njena vjerska i etnička struktura ne mogu posmatrati kao izolovane kategorije, već jedino kao sastavne komponente otomanskog carstva, u kojemu se nisu podnosile, ali su živjele zajedno. Povezanost se tih grupa i naroda «ostvaruje kroz načelo promene i inercije, isto onako

⁶⁹⁶ Marija Todorova: *Imaginarni Balkan* – ibid, str. 314-315

⁶⁹⁷ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija* – ibid, str. 355

kako se paganska civilizacija prelila u rimsku, a rimska u bosanske i srpske kraljevine, onako kako su Sloveni postali deo turske carevine. Tako je uvek bilo svakom sloju lokaliteta koji predstavlja Jugoslaviju.»⁶⁹⁸

Zajedništvo, kao jedna od potvrda izgrađene kulture, karakteristika je raznolikih Andrićevih djela, u kojima «poluorijentalna i ponešto tajanstvena, ponekad čak zagušljiva atmosfera, kao i ambijent u kojem tamne strasti ključaju ispod površine i nasilje preti da iznenada izbije»⁶⁹⁹ nisu samo i isključivo to, nego i mjesta u kojima se sjedinjuju ljudi različitih nacija, vjera i zanimanja, oni koji ne poznaju granice, koji ne pripadaju nijednom posebnom segmentu, nego svima zajedno, islamskoj i jevrejskoj, pravoslavnoj i katoličkoj vjeri, kao i srpskom i hrvatskom, jevrejskom i bošnjačko-muslimanskom narodu, svima onima koji su sastavni dio multikonfeksionalnog i multietničkog svijeta, koji su primjer spajanja nemogućih suprotnosti, kakve su «slovenski starosedeooci i razni strani doseljenici, Istok i Zapad. Od svih suprotnosti koje su u takvoj zemlji i u takvom vremenskom rasponu postojale napraviti jedinstvenu umetničku građevinu – to je podvig odista izuzetan ne samo kod nas nego i u svetu.»⁷⁰⁰

Zajedništvo potvrđuje i Andrićev jezik, prepun ekstravagantnih turcizama i čestih njemačkih riječi, koji se slivaju u jedan, stvoreni, dakle vještački, srpskohrvatski jezik, čiji će naziv, kao nešto što nije ni prvo, srpsko, niti drugo, hrvatsko, već nešto potpuno novo, treće, potvrditi Andrićevu misao da Bosna nije ni Istok ni Zapad, potvrditi njegovu «opsesiju takozvanom trećom komponentom kao suštastvenom varijacijom koegzistencije i mogućeg zajedničkog života tolikih suprotnosti.»⁷⁰¹ Stoga se Andrićev treći svijet može posmatrati kao sklop različitih i izdvojenih komponenata, kao oznaka jedinstva mnogobrojnih specifičnosti, koje su, i pored prividne izlomljenosti i nereda, povezane i skladne. Potvrdu te istine nalazimo i u Andrićevoj slici starog Sarajeva, koja se može prihvatiti i kao slika gradova iz *hercegovačkih priča*: Trebinja i Počitelja, Mostara i Stoca. Može stoga što je to slika jedne naročite atmosfere, u kojoj su «četiri vere kroz stoleća molile Boga svaka po svome zakonu i načinu. Za svoje životne interese svaki je tražio pokriće i zaštite u nebeskim formulama, jer ih na zemlji

⁶⁹⁸ Endru Vahtel: Zamišljanje Jugoslavije – ibid, str. 122

⁶⁹⁹ Tomas Ekman: Pripovetke Ive Andrića u kontekstu južnoslovenske prozne tradicije – *Sveske Zadružbine Iva Andrića 13/1997*, str. 92

⁷⁰⁰ Predrag Matvejević: Andrićeve ćuprije i naše Drine – ibid, str. 181

⁷⁰¹ Draško Redep: Ivo Andrić-između Istoka i Zapada – ibid, str. 519

nije nalazio. Svaka je vera imala i negovala svoje svetinje, svoje mošti i svoja čuda u koje je tvrdo verovala, jer su zaista bila potrebna čuda da se takav život i izdrži.»⁷⁰²

Bitnost se zajedništva pokazuje i u slikama savršenog kolektiva, i to stoga što je u određenom dijelu Andrićevog književnog djela od pojedinca, kao osnovnog aktera radosti i smijeha, tuge i bola, bitniji kolektiv, ono što se prepoznaje kada pripovjedač govori kao njegov član, dakle kada se, umjesto prvog lica jednine, upotrebljavaju oblici prvog lica množine, kada se, umjesto pojedinačnog, ističe opšti karakter. U tome je smislu posebno karakterističan Višegrad iz *hercegovačkih priča*, a još više onaj iz romana *Na Drini ćuprija*, u kojem «hronika Višegrada ima i bukvalno i metafizičko značenje. Višegrad ne predstavlja samo grad, već celu Bosnu; a Bosna nije samo Bosna, već je, takođe, cela Jugoslavija; i na kraju, zlosrećno jugoslovensko jedinstvo u potpunosti predstavlja istorijsko spajanje Istoka i Zapada. Andrić upotrebljava naglašeno prvo lice množine kako bi izrazio osećanje zajedništva, koje retko ima nacionalna ili etnička obeležja.»⁷⁰³ Dakle, zajedništva i spajanja kakvo postoji i u *hercegovačkim pričama*, što nam potvrđuju Nikola Kriletić svojim druženjem s ljudima iz raznolikih zemalja, te fra-Grga Martić svojim shvatanjem srpskoga, kao zajedničkog jezika svih Hercegovaca, a posebno pomaganjem svim ljudima, bez obzira na njihovu narodnost i vjeru.

Cjelovitost kulture potvrđuje i tolerancija, čiju posebnost prepoznajemo iz kazivanja vezanog za nastanak romana *Travnička hronika*. Kazivanje je bitno stoga što su tolerancija, međusobno uvažavanje i zajedništvo bili pokretački principi da svoj roman Andrić završi upravo 1942. godine. «Time je u vremenskim koordinatama romana prevladavanje zakona protivnosti formulisano kao alternativna nada u mogućnost, kao mogućnost tolerantnog poretka»⁷⁰⁴, vjere u pobjedu ljudskog razuma i pravde za sve.

Navedeno za nastanak romana *Travnička hronika*, kao cjelini iz koje je izdvojena i jedna od *hercegovačkih priča*, kazivanje se može uzeti kao opštevažeće za

⁷⁰² Ivo Andrić: Raja u starom Sarajevu – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 210

⁷⁰³ Ronel Aleksander: Govor pripovedača i izbor slušaoca u prozi Ive Andrića - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 12/1996*, str. 244

⁷⁰⁴ Manfred Jenihen: O zakonu protivnosti, ili poziv Ive Andrića na toleranciju u romanu *Travnička hronika* – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 12/1996*, str. 279

većinu Andrićevih književnih djela, prvenstveno onih koja smo koristili u prethodnim raspravama. U prvom redu za *Ex Ponto*, i to stoga što, uprkos nastanku u vremenu tamničkog beznađa, u vremenu kada su pripadnici Andrićeve generacije, poput beznačajnih i bezimernih pionera, nestajali u sveopštoj ratnoj golgoti, nijednom svojom riječju ne aludira na osvetu i mržnju, već isključivo na humanizam, na Boga i nebo, na sve ono što svara kosmičku harmoniju i ovozemaljsku perspektivu. U istoj je ravni i roman *Na Drini ćuprija*, u kojem nesreće okupljaju ljude, a najveća od njih, rušenje višegradskog mosta, ne pokreće mržnju, već nadu da harmonični svijet mora trajati i dalje, ako ne u tom, onda u nekom drugom prostoru u kojem se stvara i gradi, da mora postojati «još negde mirnih krajeva i razumnih ljudi koji znaju za božji hator. Ako je Bog digao ruke od ove nesrećne kasabe na Drini, nije valjda od celog sveta i sve zemlje što je pod nebom?»⁷⁰⁵

Završni pokazatelj ostvarene kulture je harmonija, kakvu u umjetničkim sadržajima *hercegovačkih priča* pružaju savršena ostvarenja čiji su simboli riječi, kamen i svjetlost. Karakteristično je da se savršenstvo ne odnosi isključivo na pojedinačnu ljepotu, nego i na ljudskost, sredenost i međusobnu povezanost s drugim umjetničkim ostvarenjima, na šta ukazuje i Kolonja iz *Travničke hronike* kada navodi primjer jedne travničke džamije, koja je prije dolaska Turaka bila hrišćanska crkva, još prije rimski hram, a davno prije toga i svetište budističkoga boga Mitre; dakle navodi primjer koji kazuje dosta, ali ne i sve, jer niko ne zna šta se još krije u dubini zemlje na kojoj su sagrađeni džamija, crkva i paganski hram.

Zasnovana na međusobnoj povezanosti svih, naizgled, bez plana rasturenih elemenata, Kolonjina je tvrdnja dio sveobuhvatne ideje o ljudskom rukom stvorenoj izuzetnosti, koja je postala simbolom zato što je istinska potvrda harmonije, što je suština kulture i esencija svakog velikog umjetničkog djela, što kazuje da postoji nešto jače od smrti, razaranja i zla, što duhovno spašava svijet od neizbježnog umiranja i nestajanja. Bitnost takvoga kazivanja proističe iz umjetničke vizije da se savršenstvo iz metafizičkih sfera prenosi u stvarni svijet, i to tako da se najpotpunije iskazuje u vasioni, jedinome vidljivome prostoru blaženstva, sreće i mira. Shvaćeno tako, savršenstvo se umjetničkih djela u Andrićevim *hercegovačkim pričama* ispoljava i kao jedno od mogućih rješenja kosmičke drame, u kojoj se čovjek postavlja kao ključni

⁷⁰⁵ Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija* – ibid, str. 395

akter, onaj koji, u postojećem neupitnom propadanju i patnji, pronalazi ono što je trajno i lijepo – ostvareni red i mjeru, ostvarenu umjetnost kao «jedinu realnosti koja vredi da čovek u njoj živi, jer je sve ostalo magla i dim.»⁷⁰⁶

Kao ono što je nastalo u kosmičkim daljinama, u vasioni, harmonija se u ovozemaljskim prostorima pokazuje u savršanim umjetničkim djelima, kakva su zanosna ostvarenja umjetnika življenja, književna djela fra-Grge Martića, te arhitektonski oblikovana kamena zdanja - mostarski Stari most, trebinjski i počiteljski grad. Pokazuje se u skladu, u smijehu i svjetlosti, u trajanju i ljepoti, zbog čega i ne čudi, naizgled paradoksalni, Andrićev stav, iskazan Zdenki Marković u pismu od 26. aprila 1923. godine: «Nekad su pjesnici slavili promjenu i buran život, mi današnji opjevavamo mir i stalnost, jer svak pravi poeziju od onog čega nema i što mu nedostaje. Samo, ima jedna fatalna razlika: oni su živeći sređeno slavili nemir, a mi iz naše rastrzanosti pjevamo o skladu.»⁷⁰⁷

Prepoznatljivost ostvarenog umjetničkog savršenstva je i u tome što su za istinskoga estetu velika umjetnička djela metafore kulturološkog sklada, simboli onoga što se opire prevlasti zla i sveprisutnosti propadanja i smrti, onoga što potvrđuje da je čovjek prolazan, a priroda stalna, «te da je stvaralaštvo odbrana od osipanja, od umiranja, ono što nadživljava kratki čovjekov vijek, ono što je *hair i ljepota*»⁷⁰⁸, ono što je ideal za kojim svi tragamo i žudimo, a kad ga pronađemo, živimo podnošljivije i lakše. Dakle, smisao se umjetničkog savršenstva ostvaruje tako što donosi harmoniju, što donosi negaciju podlosti prevaranata i kavgadžija iz priča sa sadržajima iz modernog doba, a još više negaciju svemoći nasilnika i ubica iz istorijskih i mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*.

Prvo se traganje za harmonijom okončava optimizmom i perspektivom, iskazanim slikama svjetlosti i smijeha, ljepote, trajnosti i savršenog sklada. Bitno je naglasiti i to da se perspektiva u kazivanjima o kulturi ne usmjerava na pojedinca, nego na to da u postojećoj disharmoniji spas donosi kolektivni zaborav na nesreću i opšte sjećanje jedino na ono što je zanosno i lijepo. Spas je paradigmatičan i stoga što je iskazan slikama životnih pobjednika koji takvim postaju jedino ako ostanu do kraja

⁷⁰⁶ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 17

⁷⁰⁷ Ivo Andrić: Pisma Zdenki Marković – ibid, str. 168

⁷⁰⁸ Meša Selimović: Između Istoka i Zapada – ibid, str. 6

vjerni kolektivistički shvaćenim idealima, ako pređu iz prolaznog u trajni svijet, iz disharmonije, u kojoj se stradalo, u harmoniju, u kojoj se moglo radovati i smijati.

Otkuda optimistička poruka *hercegovačkih priča*?

Postojanost takve poruke moguća je samo onda ako se zasniva na pretpostavci da savršeni i nesavršeni svijet postoje oduvijek i da traju naporedo kao dva dijela iste kosmičke suštine, od kojih onu božansku karakterišu svjetlost, ljepota i trajanje, a demijurgovsku - disharmonija, nestajanje i umiranje. Postoje, kako to kazuju autori gnostičkog mita, od početka svijeta, i nastavljaju da traju i u prošlosti, za šta su dokaz umjetnički, istorijski i mitski sadržaji, a potom i u sadašnjosti, o čemu svjedoče sadržaji iz modernog doba.

Zbog toga što je postojanje dva suprotstavljena svijeta trajno, svaki pokušaj nasilnog narušavanja ravnoteže i njihovog spajanja dovodi do katastrofe, za šta su dokaz stradanja muškaraca iz istorijskih i žena iz modernih i mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*. Otuda i Andrićeve istine da nikada ne treba spajati nespojivo, da ni u kom slučaju ne treba pokušavati prevazići katastrofičnost življenja u kojem harmonija i kultura nude zanose i snove, a istorija i disharmonija bol i smrt. Između ostaloga ne treba zato što, kako to kazuje mudri Fehim Bahtijarević iz romana *Na Drini ćuprija*, ljudske želje ne upravljaju svijetom, što je čovjek nemoćni i pokorni izvršilac božanske volje, te zato što niko i nikada ne može promijeniti temelje života i svijeta koji su utvrđeni jednom i zauvijek.

Pokušaja prevazilaženja katastrofičnosti nema ni zato što se, prema Alihodži Muteveliću, još jednom liku iz romana *Na Drini ćuprija*, čovjekov život odvija nezavisno od njegovih htijenja i želja. Otuda i odsustvo pobune i mirenje s disharmonijom, u kojoj je moguće živjeti samo onda ako se shvate istine koje je ljudima otkrio kameni višegradski most - da ne treba žaliti što ovozemaljsko življenje nikada ne može postati ni trajnost ni vječnost, da se ne treba obazirati na poraze i stradanja, da nas ne smiju opsjedati sjećanja na nesreću i bol. Jedino što se mora jeste težnja da se nađu rijetki trenuci ljubavi i ljepote, koji će nas tješiti u prolaznosti i nestalnosti ovoga svijeta, koji će omogućiti da se živi uprkos disharmoniji i nestajanju. U tome smislu slijedi i jedinstvena poruka važeća za *hercegovačke priče* zasnovane na kulturi - da je život moguć samo onda ako se zaboravi sve porazno i tragično; moguć je stoga što

«zaborav sve leći, a pesma je najlepší način zaborava, jer u pesmi se čovek seća samo onoga što voli.»⁷⁰⁹

Poruka je to većine Andrićevih djela u kojima kazivanja o kulturi postoje zato da bi se na najmanji mogući nivo spustile sve razarajuće tenzije i konflikti, razdvajanja i mržnje, a na najveći nivo podigli normalnost i uljuđenost. Postoje i zato što «oblagorađuje naravi, što sprečava ili bar ne podstiče ekstremne reakcije, što navodi na pomirljivost»⁷¹⁰, na sve što jednostavno nazivamo zajedništvo, harmonija, tolerancija i perspektiva. Pomirljivost zato što se u osnovi kulture nalazi umjetnost, u čijoj je prirodi «da se neprestano suočava sa smrću i, kao feniks, uvek iznova obnavlja. Oni koji joj se odaju njene su žrtve i izabranici: bez nje ne bi ih mnoge nedaće života mimoišle, ali i mnogi njegovi suštinski vidovi ostali bi im zasvagda nepoznati. Uostalom, o njihovom zadovoljstvu se konačno i ne radi. U njima se samo zbiva uzbudljiva drama života i smrti i njihova je sudbina da je žive i otkrivaju.»⁷¹¹

Bitno je naglasiti i to da kazivanja o cjelovitosti, harmoniji, zajedništvu i toleranciji nisu i jedina bitna karakteristika *hercegovačkih priča*, kao što i kazivanja zasnovana na kulturi nisu i jedino njihovo suštinsko obilježje. Nisu stoga što je jedna od suštinskih karakteristika *hercegovačkih priča* da su nastale u okviru onog dijela Andrićevog stvaralaštva u kojem je pokušao da istoriju rodne mu zemlje, kao i sva svoja iskustva, sjećanja i doživljaje iskaže i lirskim nadahnućima i epskim kazivanjem. Otuda i misao da je Andrić stvorio djelo u kojem su istu književnu važnost i duhovnu težinu dobile i «izrazito naglašene lične teme nespokojstva, potiskivanja, izdvajanja, zatvorenog prostora, samoće, nesаницe, dvojnika, praznog ogledala, privida, opsene, iskušenja, tišine i neostvarene žudnje, kao i mitoepeške, metaforično-simboličke slike Bosne i Balkana, sukob civilizacija, neskladi vera, duhovni i moralni dualizam, tragedija graničnog prostora, mostovi među svetovima, ova ili ona strana dobra, nasilje, mržnja, gorčina i otuđenje.»⁷¹²

Potvrđuje se to i u *hercegovačkim pričama*, upravo u onom njihovom dijelu u kojem se kazuje da kulturu jednog naroda ne čine samo vrhunske duhovne vrijednosti, već i one njima potpuno suprotstavljene, dakle one koje ćemo nazvati antikulturom i

⁷⁰⁹ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str 94

⁷¹⁰ Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – ibid, str. 115

⁷¹¹ Branko Milanović: Osnovi Andrićeve poetike – ibid, str. 25

⁷¹² Predrag Palavestra: Andrićeva maska – ibid, str. 56

antitezom. Na taj način ulazimo u antitezu ili drugo traganje za harmonijom, koje se odnosi na *hercegovačke priče* s istorijskim, mitskim i sadržajima iz modernog doba, s kazivanjima o razorenoj harmoniji i disharmoniji, o uništenoj kulturi.

Potvrde o uništenoj kulturi donose slike razjedinjene i netolerantne Bosne i Hercegovine, zemlje prepune tektonski nataložene mržnje koja vulkanski eruptira i uraganski razara.

Da je takav svijet neprolazan i trajan, pokazuju razmišljanja Maksa Levenfelda o pogubnosti bosanske mržnje, o tome da njenu neuništivost i razornost ne pokušava shvatiti nijedan čovjek, da je nataložena u dubinama duše svakoga pojedinca, da je njena snaga zasebna i endemična, da «sama u sebi nalazi svoju svrhu, da diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika, da, kao rak u organizmu, troši i izjeda sve oko sebe, da je prosto oruđe nagona za uništenjem ili samouništenjem; samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši.»⁷¹³

Suštinu bosanske mržnje potvrđuju i tragične istine o njenoj fatalnosti, o tome da je možda najveće prokletstvo svih stanovnika te nesrećne zemlje «što i ne slute koliko mržnje ima u njihovim ljubavima i zanosima, tradicijama i pobožnostima. Vaše su voljene svetinje redovno iza trista reka i planina, a predmeti vaše odvratnosti i mržnje tu su pored vas, u istoj varoši, često s druge strane vašeg avlijskog zida. Tako vaša ljubav ne traži mnogo dela, a vaša mržnja prelazi vrlo lako na delo.»⁷¹⁴

Bosanskohercegovačku razjedinjenost i dezintegrisanost potvrđuje i to što njene različite narode i vjere nikada i ništa nije vezivalo za ideje ljubavi iz svetih knjiga. Mogućnost postojanja takve sumornosti zasnovana je na činjenici da je Bosna i Hercegovina, prema kazivanju ljekara Kolonje, smještena na ivici između dva svijeta koja se nikada nisu pokušala upoznati niti razumjeti, na granici i «crnoj i krvavoj liniji koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice. To je ona ivica između mora i kopna, osuđena na večiti pokret i nemir. To je treći svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta.»⁷¹⁵ Naglašavanjem sintagme treći svijet Kolonja je ukazao na istinu o tragici ostanka nekadašnje evropske Bosne i

⁷¹³ Ivo Andrić: Pismo iz 1920. godine – ibid, str. 181

⁷¹⁴ Ivo Andrić: Pismo iz 1920. godine – ibid, str. 182-183

⁷¹⁵ Ivo Andrić: Travnička honika – ibid, str. 316

Hercegovine u azijskoj Turskoj, o njenoj tragičnoj raspetosti između hrišćanskog Zapada i islamskog Istoka, na istinu da «bosanski treći svet nije tek jedan od tri ravnopravna regiona u tripartitnoj podeli sveta. Bosna je podela sama, graničan prostor, pukotina u bipartitnom komadanju zemlje»⁷¹⁶, u kojem je izmješanost dva suprotstavljena svijeta, istočnog i zapadnog, usloвила nestanak nekadašnje civilizacije, cjelovitosti i zajedništva, svega onoga što je obilježavalo savršeni prostor i savršene ljude, a dolazak svega onoga o čemu nam Andrić kazuje u svojoj doktorskoj disertaciji - surovosti, neuglađenosti i plahovitosti, stravičnosti i mraka, nasilja i stradanja, primitivizma i grozote.

Posmatrana iz perspektive prostora izdvojenog od civilizovanog svijeta, Bosna je u pričama s kazivanjima o istoriji morala postati simbol nesavršenog, disharmoničnog svijeta u kojem je «sve ispunjeno atmosferom užasa i grozote, kao i slikama bezbrojnih bogalja, maloumnika, padavičara, osakaćenih jadnika, koji tek slučajno prođu, ali uvek ostave isti trag. To samo doprinosi da se, i nevoljno, prihvati gledanje na svet po kome sve vuče neki iskonski, adamski teret, i da se, od izuzetnih trenutaka na kojima se ono pokazuje, uopšti i podigne do zakona. Čovek se zaista ne može oteti utisku da su to doista neminovnosti kobi.»⁷¹⁷ Potvrdu takve činjenice o Bosni donose i slike necivilizovanih, orijentalnih i azijskih prostora u kojima je za «svaku stvar potreban veći napor, svaki je korak teži, svaka odluka sporija, dok iza svega, kao stalna pretnja, vrebaju nepoverenje, oskudica i nezgoda.»⁷¹⁸ Otuda i zaključak, o postojanosti necivilizovanog svijeta u kojem je dominantnom morala postati gorčina zbog nemoći da se slike evropske veličine prenesu i ukorijene u taj zatvoreni svijet.

Jedan od takvih zaključaka iskazan je i u razmišljanju Francuza Defosea iz romana *Travnička hronika*, koji je u Bosni i Hercegovini vidio podjele kakvih nema nigdje u Evropi. Navedeni je zaključak sumoran i stoga što je, skoro dvjesto godina prije tragičnih devedesetih godina XX vijeka, Defose ostao zaprepašten slikom izdvojenog, od Evrope otrgnutog prostora u kojem, četiri vjere, islamska, pravoslavna, katolička i jevrejska, iako žive pod istovetnim nebeskim svodom i na jedinstvenom zemaljskom prostoru, prerastaju u četiri zasebna nacionalna identiteta koji žive isključivo za sebe, prerastaju u četiri potpuno odvojene grupe, od kojih svaka «smatra da su njeno dobro i

⁷¹⁶ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 61-62

⁷¹⁷ Milan Bogdanović: Pripovetke Ive Andrića – ibid, str. 65

⁷¹⁸ Ivo Andrić: Travnička hronika – ibid, str. 96

njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka od protivnog pravca».⁷¹⁹

Gorčina se, što je možda najupečatljivije, prepoznaje i iz kazivanja jednog fratra koji bi, iz perspektive svoga sveštenečkog poziva, trebao biti daleko umjereniji. Kazivanje je to fra-Nikole Granića iz pripovijetke *Čaša*, koji o bosnskohercegovačkoj sumornosti svjedoči ovako: «Bosna je zemlja oskudna i uboga, tijesna i mrka, ni valija nije u njoj lako biti, a kamoli raja i redovnik. U ovoj se zemlji jedna čaša vidi i bode oči kao najviša kula u nekoj drugoj. Kome je do toga da bude rahat i zendil, nije mu se trebalo u njoj roditi ni zafratrirati. Ovdje se dram radosti dušom plaća.»⁷²⁰

Istine su to o poraznosti sumornog svijeta, koja se, prema Maksu Levenfeldu, ispoljava stoga što u Bosni nema pozitivnih ideja vodilja, već isključivo onih užasavajućih, što u njoj vlada vječna suprotstavljenost civilizacija, među kojima nikada neće biti harmonije, čak ni u noći kada spavaju svi. Svjedočenje je vezano za sumorna razmišljanja o različitim glasovima sarajevske noći, u kojoj satovi s pravoslavne crkve, katoličke katedrale i muslimanske džamije, u očito vidljivim razmacima, otkucavaju, za civilizovani svijet, iste poslije ponoćne sate. Jedino ih ne otkucava sat s jevrejske sinagoge, jer ga na njoj nema, a da ga ima, sigurno bi i on otkucavao neko svoje, zasebno vrijeme. «Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom.»⁷²¹

Disharmonija je obilježje i aktuelne sadašnjosti ostvarene u, nazovimo ih uslovno, pričama sa sadržajima iz budućnosti, čime smo budućnost uveli kao novu vremensku kategoriju u sadržajima *hercegovačkih priča*. .

Da li je takvo uvođenje opravdano i moguće?

Odgovor na takvo pitanje možemo dobiti samo ako uspostavimo relacije u kojima se *hercegovačke priče* mogu iščitati i kao alegorije stvarnih dešavanja koja, iz Andrićeve perspektive, predstavljaju budućnost, a iz naše – sadašnjost, kao kazivanja u

⁷¹⁹ Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 285-286

⁷²⁰ Ivo Andrić: *Čaša* – ibid, str. 149

⁷²¹ Ivo Andrić: *Pismo iz 1920. godine* – ibid, str. 184

kojima će budućnost biti ili ponovljena prošlost ili neka potpuno drugačija, bolja i ljepša stvarnost.

I, da ne bi bilo nedoumica – takve relacije moguće je uspostaviti, i to pod pretpostavkom da je njihova postojanost utemeljena na povezanosti savremenih zbivanja sa sadržajem Andrićeve priče *Pismo iz 1920. godine*, iz koje izdvajamo tri bitne karakteristike. Najprije onu da je sveprisutna mržnja postala razlog Levenfeldove odlučnosti da se ne prepusti sudbini, već da njom upravlja sam, da Bosnu napusti zauvijek i ode nekamo daleko, u civilizovani svijet, u kojem će živjeti mirno, zatim onu da nije otišao daleko, da je stigao samo do Pariza, u kojem je zasnovao liječničku praksu, i, na kraju, onu da je, nakon izbijanja građanskog rata u Španiji, napustio sve, prijavio se kao ljekar dobrovoljac u republikansku vojsku i u njoj ostao sve do početka 1938. godine, kada je poginuo u vazдушnom napadu na njegovu bolnicu. Ono što je zajedničko za sve tri navedene karakteristike jeste činjenica da je Levenfeld poginuo kao bjegunac od mržnje, u mržnji još goroj od bosanske, u mržnji ne samo evropskoj, nego sveopštoj i svjetskoj, u mržnji od koje se ne može nikamo i nikada pobjeći, u «eksponentovskoj mržnji koja je kao plamen opkoljavala Andrića»⁷²², u mržnji koja je paradigma vječnog, prošlog, sadašnjeg i budućeg zla, ponovo realnog i stvarnog.

Povezanosti savremenih zbivanja sa sadržajem *Pisma iz 1920. godine* sastoji u tome da se sadržina priče, za razliku od alegorija vezanih za piščevu sadašnjost, kakve predstavljaju romani *Prokleta avlija* i *Omer-paša Latas*, odnosi na Andrićevo budućnost, na dešavanja ostvarena nakon završetka svih radnji *hercegovačkih priča*, na vrijeme kojeg, umjesto objektivne, ostvarene i završene sadašnjosti ili prošlosti, karakteriše budućnost, ono što je za Andrićeve savremenike tek trebalo da dođe, što još nije viđeno niti je proživljeno.

Mogućnost ostvarenosti takve pretpostavke je u uvođenju, kao relevantne, treće varijante naslova navedene priče – *Pismo iz 1920. godine*. Kažemo to stoga što je Andrić, dilemu o tome da li da priču stavi u prošlost, u ono što je prohujalo i zauvijek prošlo, ili u budućnost, u ono što treba ubrzo da postane aktuelna stvarnost, riješio tako što se opredijelio za prošlost. Opredijelio se zato što je mislio da se razorni svijet mržnje više nikada neće ponoviti, a možda još više iz straha od političkog progona koji bi uslijedio stoga što je budućnost nagovještavala rasulo u državi koja pretenduje da

⁷²² Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – ibid, str. 359

ostvari vječni red i mir. No, bez obzira na razloge odustajanja, moguća varijanta o dešavanjima u 1992. godini postaje obrazac za kazivanja o postliterarnoj, postistorijskoj stvarnosti koja, opet, iz perspektive kada pišemo ovaj rad, predstavlja prošlost, ono što je završeno, ono što jeste temeljno obilježje svake istorijske priče.

Ako se treća varijanta naslova *Pisma* prihvati kao relevantna, a time i budućnost uvede kao potpuno nova činjenica u shvatanju suštine *hercegovačkih priča*, dolazimo do paradoksa neprimjerenog za istinskog realistu, zbog kojega se moramo zapitati: da li na to imamo pravo, da li time kršimo temelje stvaranja pisca kojeg interesuju isključivo sadašnjost i prošlost? Imamo, i to na osnovu Andrićevog kazivanja da su «budućnost, sadašnjost i prošlost delovi jednog beskrajnog vremena u kome ono što mi zovemo prošlošću postaje začas sadašnjost ili budućnost – i obratno! Pa i čovek je u svakodnevnom životu više opsednut onim što je bilo nego onim što treba da dođe, a što je obavijeno neizvesnošću.»⁷²³

Andrićeva misao o identičnosti svih vremenskih kategorija poučna je stoga što ukazuje da, iz zapisanih priča, moramo shvatiti i razumjeti postojeći život i svijet, te da moramo naslutiti njihov smisao, bez obzira na to da li obrađuju sadašnjost, prošlost ili budućnost. Smisao se može naslutiti i zato što se pisac ne smije vezati isuviše za prošlost, za ono što je zauvijek prohujalo i otišlo. Iako u takvom vezivanju ima određene čarolije, jer je prošlost prividno nepomična i stalna, potpuno drugačija od budućnosti, koju «većina ljudi nema dovoljno snage ni istrajnosti da ispita i sagleda, kao i od sadašnjosti, koja je sva u pokretu, protivrečnostima i promenama, ja osećam da to nije dobro ni pravo. Trebalo bi da čvršće stojimo na tlu sadašnjosti i da se češće i smelije zalećemo u budućnost. Ali, to bi značilo isto što i ostvariti novog čoveka, jer budućnost je njegovo područje.»⁷²⁴

Dakle, bez obzira na paradoks, budućnost, nakon prošlosti i sadašnjosti, dakako samo uslovno, postaje treća vremenska kategorija *hercegovačkih priča*, i to, kako smo to već kazali, ne onih postojećih koje smo analizirali u sva četiri dijela ovoga rada, već onih shvaćenih kao alegorija dešavanja ostvarenih u budućnosti, u postliterarnoj stvarnosti nastaloj devedesetih godina XX vijeka, kada Ivo Andrić uveliko nije bio živ.

Utemeljena na onome što iz pišćeve perspektive predstavlja budućnost, nešto što je pretpostavka i neizvjesost, a iz aktuelne prošlost, ono što je realna i dokazana

⁷²³ Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – ibid, str. 249-250

⁷²⁴ Ivo Andrić: Znakovi pored puta – ibid, str. 278-279

činjenica, alegoričnost *hercegovačkih priča* se ogleda u tome da je literarna fikcija postala surova aktuelnost, s negacijom svih potvrda izgrađene perspektive iz priča zasnovanih na kazivanjima o kulturi, u kojima se opravdao izlazak iz objektivne i ulazak u subjektivnu stvarnost.

Paradigmom je postala 1992. godine, upravo u vremenu o kojem kazuje treća varijanta naslova *Pisma*, u sumornim dešavanjima iz devedesetih godina XX vijeka, koja se mogu smatrati svojevrsnim ponavljanjem onoga što sadrže *hercegovačke priče* čija su kazivanja zasnovana na historiji. Time i potvrđujemo mogućnost uvođenja budućnosti u sadržaje *hercegovačkih priča*, a samim tim i za uspostavljanje veze između razorene kulture i vremena nakon Andrićeve smrti, kao i za savremenu potvrdu kazivanja iz mitskih sadržaja, u kojima tragika ovozemaljskog življenja počinje s pojavom nesavršenog svijeta, a završava stradanjem i nestajanjem svega onoga što je postojalo kao savršeni svijet.

Temeljnu karakteristiku priča sa sadržajima iz budućnosti čini ono što je zajedničko sa slikama razorene kulture iz *hercegovačkih priča*.

U prvom redu, to je pojava identičnih razoritelja, onih čije je temeljno obilježje zlo sa svim njegovim pratećim obilježjima, kakvi su strahota i nedjela, niski nagoni i animalni život bez smisla i cilja. Potvrđuju to, djelomično, negativci iz modernih sadržaja koje u životu pokreću violentnost i novac, a potpuno nasilnici i ubice iz historijskih, kao i biblijski Satana i gnostički Demijurg iz mitskih sadržaja *hercegovačkih priča*. Potvrđuju ga Omer-paša Latas, Muderizović i Mula Jusuf, travnička čaršija i albanski razbojnici, turske kaznene ekspedicije i trgovci robljem, svi oni koje pokreće bolesna potreba za neograničenim samopotvrđivanjem, za odbacivanjem svih koji to osporavaju, koji pokušavaju da s njima zajednički dijele svijet.

U okviru nasilnika i ubica spadaju i najekstremnija oličenja zla u Andrićevom djelu, iz kojega izdvajamo dva - Mustafu Madžara i Čelebi Hafīza koji nasilja ne čine samo u ratu, nego i nad onima koji su bespomoćni i nezaštićeni, i to bez razloga, neobjašnjivo i nerazumljivo. Nerazumljivo je za religiju i filozofiju, etiku i moral ali i za fra-Petra koji, pričajući o Hafizovom zlu, nemoćno priznaje da *niti može da rastumači niti da zaboravi*, da nema pouke u kojoj će ljudi slaviti dobro, a osuđivati zlo. «U ovom fra-Petrovom priznanju nemogućnosti da se rastumači, objasni, racionalizuje, da se kompleksnost i dvosmislenost sveta svede na jednostavnost i nedvosmislenost racionalnih konstrukcija, uz istovremeno priznanje da zagonetka postavljena pričom

odbija da nestane, da uprkos tome što se ne može asimilovati u diskurzivno znanje koje već imamo o svetu, kako i zašto priče ostaju da podsećaju na neobjašnjivo i neshvatljivo, prepoznaje se razlika između subjekta znanja i subjekta postojanja. Razlika je u tome što odgovore na pitanje unde malum ne može dati subjekt znanja, već ili pripovedačka tradicija sama, ili, ako izlaze iz njenih okvira, priča koja se umešta u filozofski, religijski ili psihoanalitički kontekst: kao pripovesti od kojih etika polazi i kojima se, na kraju, uvek vraća, kao mitska priča koju religija nudi umesto eksplicitnog odgovora, ili kao san kojim subjekt postojanja samo delimično, oštećeno i nikad sasvim bez ostatka tumači sebe subjektu znanja.»⁷²⁵

No, bez obzira na termin, na to da li su u pitanju prevaranti ili kavgađije, ubice ili nasilnici, ostaje činjenica da se njihova prepoznatljivost ogleda u zajedničkom nazivu balkanski čovjek ili *homo balcanicus*, u etnopsihološkoj kategoriji kao sinonimu za specifični balkanski mentalitet, u suštini necivilizovan i neuljuđen, iskvaren i negativan.

Iako je taj termin prvi uveo Bugarin Svetlozar Igov, mi ćemo se zadržati na onome što je o *homo balcanicusu* kazivao Ivo Andrić u svojim esejističkim razmišljanjima, svrstanim u *Sveske i Znakove pored puta*. Iz tih razmišljanja izdvajamo kazivanja da su to ljudi nesposobni za samoodricanje, za potiskivanje u pozadinu svoje ličnosti, za «poštovanje čoveka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarnje slobode, i to bezuslovnog i doslednog poštovanja. To je naša velika slabost i u tom pogledu svi mi često i nesvesno grešimo. Taj nedostatak mi svuda nosimo sa sobom kao neki istočni greh našeg porekla i pečat manje vrednosti koji se ne da sakriti.»⁷²⁶ Prema Andriću, sumornost je pojave *homo balcanicusu* i u tome što je vrijeme dugogodišnjeg odsustva reda i pravde u vremenu turske vlasti uticalo da svi Balkanci naviknu na nered, nasilje i nepravdu, da ih strpljivo podnose i rijetko se protiv njih bune. Otuda i suviše otužan Andrićev zaključak da se, zbog sveprisutne neosjetljivosti, «ponekad čovek pita da nije duh većine balkanskih naroda zauvek otrovan i da, možda, nikad više neće ni moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini.»⁷²⁷

Paradoksalna je činjenica da se literarni razoritelji kulture ponavljaju i u posliterarnoj stvarnosti, u vremenu kada je padao Berlinski zid, kada su se rušile

⁷²⁵ Zoran Milutinović: „Niti mogu da rastumačim, niti da zaboravim“ - Andrić, zlo i moralistička kritika - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012, str. 26*

⁷²⁶ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – ibid, str. 331

⁷²⁷ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta* – ibid, str. 200-201

barijere i stvarala ujedinjena Evropa. Ponavljaju se zato što je u središtu zbivanja kolektivitet, državni, nacionalni ili vjerski, dakle ono što podrazumijeva pristanak na kontrolu, na odricanje od vlastitog postojanja i življenja, kakvo je postojalo u svim vremenima s totalitarnim vladama, u svim ogradenim prostorima i prokletim avlijama, u kojima je «za račun kolektivnog zbrisan individualni identitet, svaka individualna želja, volja i pravo, a prelazak preko kolektivne granice označen je najvećom mogućom izdajom. To je Andrićeva perfektna slika dehumaniziranih društvenih elita koje proizvode prokletu avliju kolektivnog identiteta kako bi očuvale svoj društveni položaj i moć.»⁷²⁸

Neprestano uzdizanje kolektivnog iznad individualnog, negativnog iznad pozitivnog, povod je za postojanje uvijek istog prezira, čiji su najupečatljiviji dokazi iskazani u knjizi Marije Todorove *Imaginarni Balkan*. Prezir je ispoljen krajem XX vijeka kada je Balkan, nakon herojskih vremena iz Drugog svjetskog rata, postao sinonim za vandalske ratove i krvave sukobe, za sve ono što je civilizovani svijet oduvijek zgražavalo. Sinonim je postao toliko snažan da je ta kolijevka evropske civilizacije prestala biti dio romantičarske predstave o «mostu, raskršću ili metafori vezanoj za književno delo Iva Andrića, tako da smo skloni da zaboravimo da je ta metafora mosta, kako u inostranim opisima tako i u svakoj od balkanskih književnosti i svakodnevnom govoru, gotovo banalna.»⁷²⁹

Potvrdu ostvarene veze između literature i stvarnosti donose i slike razaranja zajedništva s kraja XX vijeka kada se bosanskohercegovački narodi ne uspjevaju odvojiti od tragedija prošlosti i okrenuti ka prosperitetu i sreći koju mogu naći jedino u sadašnjosti. Razaranje je tragično stoga što se ponavlja u aktuelnom dobu u kojem dolazi potpuni raspad svega onoga što je karakterisalo ostvarenu kulturu iz priča s vanvremenskom sferom, kao i trijumf svega onoga što je obilježje stradanja iz priča s istorijskom osnovom. Pokazuje se to u razaranju tolerancije, harmonije i zajedništva, u nestanku poretka uspostavljenog stvaranjem Druge Jugoslavije i uništenju posljednjih nada u mogućnost postojanja jugoslovenskog jedinstva, za kojeg se borila Andrićeva generacija.

Razaranje zajedništva je ostvareno u vremenu trijumfa međusobne mržnje u obnovljenim nacionalnim i vjerskim sukobima u posljednjem balkanskom ratu, čija se

⁷²⁸ Enver Kazaz: Univerzalnost političkog romana – ibid, str. 46

⁷²⁹ Marija Todorova: *Imaginarni Balkan* – ibid, str. 68-69

surovost pokazuje u disoluciji Jugoslavije, u nasilnom komadanju druge zajedničke države, u vremenu «kada su plime mržnje i zlih strasti ne samo pomutile razum, već zaprijetile da nas sve preplave i potope.»⁷³⁰ Dakle, iskomadanost i raspad ostvareni su pod uticajem iste one mržnje o kojoj je Maks Lefenfeld pisao 1920, u vremenu kada je stvorena Prva, a Andrić sve to objavio 1946. godine, kada je stvorena Druga Jugoslavija. Ostvareni su i pod uticajem iste atmosfere koju karakterišu dešavanja s elementima «mita u kome ništa nije okončano i gde latentne sile samo miruju i čekaju svoje neminovno oslobođenje. Iako Andrić nije verovao da bi se taj bosanski virus mogao ponovo rasplamsati, priča (*Pismo iz 1920. godine*) će osamdesetih godina sve više dobijati svoju nesrećnu aktuelnost.»⁷³¹

Suprotnost istoj atmosferi jeste drugačija forma koja se u vremenu stvaranja Prve Jugoslavije prepoznavala po dvije činjenice – najprije onoj da ratni pobjednici neće znati da ostvare sveopšte nade i snove, a onda i onoj da Levenfeld u bosanskom čovjeku nije vidio spremnost na promjene, nije vidio mogućnost da u Bosni i Hercegovini pobjede savremene ideje o novom dobu, da nestanu «stari nagoni i kainovski planovi»⁷³², stare mržnje i vječne osvete, a u vremenu nastanka Druge Jugoslavije po postojanju «blokovski podjeljenih i zaraćenih svetova, totalitarnih ideologija i vladalaca, nečovečno okrutnih kazamata i gulaga za pojedince, ali u izvesnom smislu i za cele zajednice, kao i sveukupnog civilizacijskog rasapa prosvetiteljsko-humanističkog projekta, praćenog urušavanjem dotad naizgled političkih subjektiviteta i identiteta.»⁷³³

Najupečatljiviju najavu budućeg urušavanja i nestajanja pokazuje raspad jedinstvenog, zajedničkog, srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika. Dakle, jezika koji u nazivu ima složenicu, ono što nije posebna, isključiva kategorija ni Hrvata niti Srba, već svima njima zajednička i jedinstvena, svima razumna i prihvatljiva cjelina. U tome je smislu srpskohrvatski jezik postao središnje mjesto u stvaranju nikad zaživljenog jugoslovenstva, nikad u potpunosti ostvarenog duhovnog ujedinjenja, što se počelo potvrđivati njegovim novim nazivom, srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik, iskazanim kao polusloženica, kao ono što je i srpsko i hrvatsko, što je i jedno i drugo, a nikada jedno i jedinstveno. Tim je polusloženičkim nazivom učinjen, čini se, posljednji

⁷³⁰ Jovan Delić: Most i žrtva – ibid, str. 106

⁷³¹ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 70

⁷³² Ivo Andrić: Pismo iz 1920. godine – ibid, str. 184

⁷³³ Tihomir Brajović: Fikcija i moć – ibid, str. 242

pokušaj, da se crticom između dva rijetko integrisana imena, očuva nada da, jezičko i kulturno zajedništvo, uprkos svemu, može postojati i trajati.

Pokušaj je, međutim, trajao kratko, samo do tragičnih devedesetih godina prošloga vijeka, do trenutka kada je ideja o integracionoj ulozi jezika nepovratno propala, i to isključivo zbog nacionalističkih i klerikalističkih vođa, koji su granice između grupa identičnog etničkog porijekla koje koriste isti jezik, kao što su Srbi, Hrvati i Bošnjaci, svi odreda porijeklom Južni Sloveni, visoko podigli i time zaustavili stvaranje integrisane nacije s jedinstvenim jezikom, zaustavili ono što je želio srpskohrvatski, a ostvarili ono što je značio srpsko-hrvatski jezik.

Aktuelno razaranje kulture potvrđuje i nestanak tolerancije, iskazan u posljednjem balkanskom ratu, kada se ponavljaju sve strahote ispričane u Andrićevoj hronici, kada su «na delu ista brutalnost, isti arhaični nagoni koji jasno govore da je to rat između plemena iste kulture, iste civilizacijske vizure; da osim zastave među njima i nema neke bitne razlike.»⁷³⁴ Tragika se potvrdila u oba dijela dezintegrisane cjeline, i u Hercegovini i u Bosni, u kojima je brutalnost plemenskog rata trebala da postane naknadni argument za odbranu teze o neizbježnosti rata u vještački održavanoj cjelini, o tome da je rat završni čin raspada suživota vječno zavađenih etničkih i vjerskih zajednica, ali i o tome da se uvijek i svuda ostvaruje trijumf zla.

Nestanak tolerancije potvrđuju i istine da su silovanja, nasilja i ubistva sastavni dio nezaustavljivog stradalničkog toka, da hronika tragičnih događaja, zajednička za sva tri bosanskohercegovačka naroda, nema svoj kraj u literarnim sadržajima Andrićevog djela, već da se nastavlja događajima koji vremenski prelaze dešavanja iz *hercegovačkih priča*, događajima «koji govore da se kasnija istorija ovih plemena uglavnom ponavljala, s tim što će dolasci obično istih zala, provale akumuliranih nacionalnih omraza, u narednim istorijskim ciklusima, biti još brutalniji i pustošniji.»⁷³⁵ Otuda i potvrde kontinuiranih nesreća i nasilja, zasnovane na sumornim istinama o rušenju tolerancije, o rascjepu suživota sva tri naroda u Bosni i Hercegovini, koji je funkcionisao u literarnoj stvarnosti prohujalog svijeta.

Simptomatično je i to da nestanak tolerancije nije odraz samo niskocivilizovane plemenske svijesti, već i stvarnog života Bosne i Hercegovine, čiji je «politički problem bio neposredna posledica interesa velikih i malih sila. Bosna je održavana kao ničija

⁷³⁴ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 70

⁷³⁵ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 30-31

zemlja, i to ne samo zbog potencijalno eksplozivne mešavine stanovništva, nego i zato što je najpre Austro-Ugarskoj bila potrebna predstraža na Balkanu, a potom je tobožnja nezavisnost Bosne trebala da spreči narušavanje ravnoteže snaga između Srba i Hrvata.»⁷³⁶ Kada se u tome nije uspjelo, nastalo je aktuelno razaranje kulture, čiji je krajnji rezultat u trajanju mržnje o kojoj je govorio i nesrećni Maks Levenfeld u *Pismu iz 1920. godine*. To je iskonska, neuništiva mržnja koja je, nakon prividnog četrdesetogodišnjeg mirovanja u Drugoj Jugoslaviji, poput olujnih vjetrova, naglo izašla i svojom razornom snagom poništila sve što je u čovjeku razumsko i plemenito, a u prvi plan izbacila bijes i gnjev.

Kazivanje o nestanku tolerancije s kraja XX vijeka dovodi nas do činjenice o odsutnosti svega onoga što je perspektiva, građenje i trajanje, radost i smijeh, ljepota i svjetlost, ali ne i nesavršenog svijeta, onoga što u posljednjem balkanskom ratu najpotpunije potvrđuje silovanje žena, ostvareno samo s jednim patološkim ciljem - da se porazi kolektiv, a ne pojedinac. U tome pogledu i postoji temeljna razlika između silovane zapadne žene koja, pitanjem zašto baš ona, pokazuje da «razmišlja prevashodno sa stanovišta individue. Silovane žene u Jugoslaviji prvo će pomisliti na muža, na decu, na roditelje, na rođake – na sramotu. Time se može objasniti ovoliki broj silovanja. Ona su simbolički čin koji treba da pogodi protivnika kao političko biće.»⁷³⁷

Stvarni nestanak tolerancije potvrđuju i neostvarene nade i uništene iluzije, ratne strahote, otimanja i ubijanja, čime se ostvaruju sumorna pretkazanja vezirovog tefderdara Tahir-bega francuskom konzulu Davilu da se u svim zemljama, u kojima se nakon turske uspostavi nova, prema evropskim uzorima uređena vlast, vode međuhrišćanski ratovi. Sumornost je kazivanja u zloslutnom predviđanju da će, i kada Turci napuste Bosnu, i kada se u njoj uspostavi evropski uređena vlast, sve opet ostati isto. Isto stoga što bi se «možda moglo desiti da se kroz sto ili dvesta godina, na ovom mestu gde vi i ja sada razgovaramo o mogućnostima tursko-hrišćanskog rata, kolju i krve među sobom hrišćani, oslobođeni ispod osmanskog gospodstva.»⁷³⁸ Klaće se i krviti na način nezamisliv za islamski svijet koji ratuje otvoreno i neuvijeno, s namjerom da zadrže ono što je silom dobijeno, dok to Evropljani rade licemjerno, tako što uporno i stalno ratuju i pritom javno osuđuju nasilje kao nehrišćanski i

⁷³⁶ Marija Todorova: *Imaginarni Balkan* – ibid, str. 323

⁷³⁷ Marija Todorova: *Imaginarni Balkan* – ibid, str. 273

⁷³⁸ Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 399

necivilizovani akt, kao nečasni podhvat onoga drugoga, a nikada svoj. I, ako je sve to kazano početkom XIX vijeka, zar onda nije surovo tragična istina da su se sva predviđanja zaista ostvarila dvjesta godina kasnije, da se u Bosni i Hercegovini nemilosrdno ubijalo i u vremenu bez Turaka, te da niko od učesnika nije prihvatio bilo kakvu krivicu, optužujući pri tom uvijek drugog, trećeg ili ko zna koga već za katastrofu koja nas je sve zadesila, porazila i uništila.

Otuda ponavljanje razorenosti i nesavršenstva u stvarnom svijetu, ponavljanje trijumfa ovozemaljskog zla, čiji uzroci u jednom slučaju «dolazi od baštine krvi, od grehova otaca koji truju duše potomaka i svete se na njima, u drugom od psihološke nesrazmere između želje i moći, a u trećem od same osnove ljudskog života koji je nepriličan i nezdruživ spoj ploti i duha, spoj dva sveta neizmirljivih u svojim finalnim ovaploćenjima.»⁷³⁹ Simptomatična je činjenica da su uzroci i psihološki, ali i vjerski, rasni i moralni, a da, kao njihova posljedica, ne slijedi hrišćansko pomirenje, već nesagledivi strah od života kao strašne aždaje koja donosi nepredviđena zla i nerazumljive patnje. I to ne samo u sadašnjosti, nego i prošlosti, a onda i u budućnosti koja je nedvosmisleno potvrđivala tragičnu istinu - da se suština života nikada ne mijenja, da dobrote i ljepote u njemu nema, da u njemu jedini pobjednici jesu mučnina, surovost i zlo.

Postliterarno svjedočenje o razaranju kulture ima i svoje posebnosti, kakve se ne nalaze u sadržajima *hercegovačkih priča*.

Posebnosti se, najprije, odnose na nestanak graditelja harmonije u kakve je, između ostalih, spadao i Ivo Andrić. Nestanak je ostvaren nakon smrti velikog umjetnika i nakon razaranja države za koju se borila Andrićeva mladobosanska generacija. Kada je Jugoslavije nestalo, Andrić se s olimpijskih visina sunovratio u ponore u kojima su ga, za razliku od stranaca koji su ga proglasili laureatom Nobelove nagrade za književnost, njegovi sunarodnici ponižavali tako što su ga se nemilosrdno odricali ili su ga neprimjereno prisvajali, što su njegove knjige bacali u smetljišta, a temeljne simbole perspektive iz njegovih djela – kamene mostove i kamene gradove – rušili i palili.

Potvrde tih sumornih istina došle su krajem XX vijeka, u vremenu kada je Ivo Andrić postao ono što nikada nije želio, o čemu nikada nije sanjao - imaginarna ličnost,

⁷³⁹ Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Iva Andrića – ibid, str. 76

nepostojeći Jugosloven koji je zauvijek izgubio države u kojima se rodio i živio, kao i jezik na kojem je pisao. No, ne samo to – postao je neželjeni objekt u središtu nesavršenog svijeta, mrtvi čovjek kojega su, uslijed «razorne zle mržnje, inspirisane i pothranjivane pogrešnim čitanjem, nakaznim interpretacijama i zlim sudovima»⁷⁴⁰, primitivni difamatori mogli nesmetano blatiti, a zaslijepljeni nacionalisti koristiti u dnevnopolitičke svrhe. Mogli su stoga što su se, pokrenuti raspadom države za koju se Andrić od mladosti zalagao, i nestankom jezika na kojem je napisao svoja nezaboravna djela, okupili da, poput lešinara, dokrajče mrtvo tijelo, da Andrića i njegovo djelo uvedu u prizemne tokove prisvajanja i otuđivanja, apropijacije i disapropijacije. Okupili su se ne pojedinci, nego nacionalne grupe, i to one najradikalnije, formirane na temeljima vjere, krvi i tla, one koje su pokretale nacionalističke reakcije na literarne slike nesavršenog svijeta, kao i raznolike reinterpretacije Andrićevog djela, iza kojih je postojala težnja za omalovaženjem njihovoga autora, za .negativnom karakterizacijom umjetnika.

Moguću paralelu sa stvarnim donosi i literarno nipodaštavanje umjetnika, kakvo se nalazi u jednom od kazivanja iz *Razgovora s Gojom* - da je umjetnik s društvom u nesporazumu, jer između njih postoji ogromni, nepremostivi jaz, kakav postoji i između savršenog Boga i nesavršenog svijeta. Jaz postoji stoga što je umjetnik stvaralac, ali ne onaj primarni, već onaj sujetni, onaj koji se, poput gordog Lucifera, želi uspeti iznad božanskih sfera, onaj koji je falsifikator tuđih ideja i djela, koji sve što nije njegovo predstavlja kao svoje, koji stvara demonsko djelo, koji prethodi Hristu, onaj koji će, nakon svoga dolaska na zemlju, stvarati daleko vještije, bolje i savršenije i od samoga Boga, stvarati bajku, iluziju i varku, zanosnu i lijepu, ali samo u trenu, u munjevitom bljesku iza kojega slijede ništavilo i potpuno nestajanje.

Tridesetak godina nakon *Razgovora s Gojom* nalazimo sličnu misao iskazanu iz potpuno drugačije, islamske perspektive, iz pogleda mule Šaćira Sofre, jednog od efemernih likova romana *Omer-paša Latas*, koji kazuje da umjetnik postupa po satanskim težnjama i uputama, da želi ostvariti ono što je potpuno suprotno božanskoj promisli – da svojim djelom svijet zadrži u njegovoj prolaznosti i tako ga ovjekovječi, zbog čega će, kao «zao čarobnjak i sibirbaz, đavolji ortak i pomoćnik, biti bačen u oganj pakleni u kojem će goreti i mučiti se večno, po zasluži.»⁷⁴¹

⁷⁴⁰ Jovan Delić: Most i žrtva – ibid, str. 107

⁷⁴¹ Ivo Andrić: Omer-paša Latas – ibid, str. 102

Da su negativne karakterizacije umjetnika vječne, pokazuje se i krajem XX vijeka kada sumnjivo lice, maskirani čovjek u sumraku, putnik s lažnim pasošem nije više obilježje istinskog umjetnika iz civilizovanog, već falsifikatora i sihirbaza iz nesavršenog svijeta, kojega primitivni, mali necivilizovani ljudi, nemajući pravog objašnjenja za njegovo skrivanje i «zakukuljenost, zovu sumnjivim i dvoličnim, ne verujući njegovoj iskrenoj reči, ne verujući njegovom pravom pasošu.»⁷⁴² Simptomatično je da je u takve negativce uvršten i neimar iz pripovijetke *Most na Žepi*, koji je za domaće stanovnike postao nerazumljiv stoga što nije nalikovao na ljude koje su sretali i poznavali, ali ne i oni koji su savremene metafore gnostičkog Demijurga, dakle ponovo razoritelji perspektive, ubice i nasilnici, oni koji potmulo mrze, oholo pokazuju moć i surovo preziru sve i svakoga, oni koji su su, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX vijeka, uništili nekadašnju cjelovitost kulture, razorili prošlu harmoniju i donijeli istinsku tragediju.

Drugu posebnost postliterarnog svjedočenja o razaranju kulture, dakle ponovo novost u odnosu na umjetničke sadržaje *hercegovačkih priča*, donosi rušenje savršenih kamenih zdanja, temeljnih obilježja nekadašnjeg neuništivog zemaljskog sklada.

Rušenje je otpočelo 1914. godine kada se višegradski most, i u literarnoj fikciji i u stvarnosti, prestaje ispoljavati kao lijepo, korisno i trajno umjetničko djelo, a počinje pokazivati kao i svako materijalno ostvarenje koje ne uspjeva odoljeti ovozemaljskim burama, koje, zbog toga što su ga austrijske mine presjekle na dva dijela, prestaje biti spona između Istoka i Zapada, prestaje biti svetinja i «večni simbol Orijenta, neprikosnoveni pojam starog sveta, feudalne gospodarske osmanlijske epohe koja je pretendovala da svetu daje vekovne građevine.»⁷⁴³

Nestanak cjelovitosti višegradskog mosta donio je završnu pojavu Alihodže Mutevelića, simptomatičnu po tome što i on umire kada se ruši do tada trajni most, što i on nestaje kada nestaje staroga, istočnjačkoga svijeta, u kojemu je most bio sveto, božanski savršeno djelo. Simptomatično je i to da Alihodža umire i nestaje s dvostrukim, najprije religioznim uvjerenjem da je rušenje mosta nagovještaj dolaska kijamet-dana, sudnjega časa u kojem će izgorjeti zemaljski svijet, a onda i svjetovnjački racionalnim da nestanak mosta, stoga što ga prati izuzetno velika rušilačka snaga, ne može biti izraz onoga o čemu govore svete knjige, da to ne može biti Božje djelo, već

⁷⁴² Ivo Andrić: Razgovor s Gojom – ibid, str. 14

⁷⁴³ Velibor Gligorić: Romani Ive Andrića – ibid, str. 186

djelo onih koji, takođe, posjeduju razornu snagu i moć. Tako se i dolazi do suštine Alihodžine predsmrtne misli, do istine da «Strašni sud predstavlja nesumnjiv kraj dotad poznatog, božanski uređenog i harmoničnog starog sveta, kraj koji se zapravo prikazuje u obliku beskrajno duge agonije modernog, bezbožnički preuređenog i raskolnički disharmoničnog novog sveta, u kojem su stvari i zaista apokaliptički sveobuhvatno okrenute naopako, tako da se rad, građenje i stvaranje neizbežno i nepopravljivo pretvaraju u rušenje, razaranje i proždiranje.»⁷⁴⁴ Alihodžina je misao suštinska i po tome što se u njoj prepoznaje nagovještaj dolaska istinski tragičnog svijeta, s nekim potpuno drukčijim, novim vremenima, još sumornijim od onih prethodnih, koji su okončani rušenjem vezirove zadužbine i umiranjem njenoga čuvara.

Da takva vremena zaista dolaze, da se nasilje ne zaustavlja, već da neprekidno ide dalje, potvrdilo se ubrzo, samo godinu dana kasnije, kada je srpska vojska, povlačeći se pred austrijskom, srušila još jedan stub mosta. Iako je most obnovljen krajem tridesetih godina XX vijeka, razaranje je nastavilo svoj sumorni tok, ispoljen tokom Drugog svjetskog rata, kada je most zapamtio i jedne i druge pokolje, i ustaške i četničke, ali i pretrpio novo uništavanje u oktobru 1943. godine, kada su četnici digli u vazduh četiri stuba mosta s pet lukova koje su nosili. Time su negativci postigli svoj sumorni cilj – da nekada savršeno djelo učine zdanjem koje je, presječeno na dva dijela, prestalo da ostvaruje smisao svoje gradnje, da povezuje dvije obale i dva nespojiva svijeta, da omogućava prelaz, da traje kao suština kulturološkoga sklada, ali i da postane ostvareni simbol razorene harmonije, koji «više ne vezuje dve obale, zbog čega je svak imao da ostane doveka na onoj strani na kojoj se u tom trenutku zadesio.»⁷⁴⁵

Iskazano na primjeru višegradskog mosta, razaranje se u devedesetim godinama XX vijeka potvrđuje na onome što je figuriralo kao najbitniji dokaz trajanja u vanvremenskoj sferi - na kamenim gradovima i mostovima iz umjetničkih sadržaja *hercegovačkih priča*, otjelotvorenjima čiste duhovnosti i ponovljenim čudima iz narodnih bajki, koja nude nadu i perspektivu. Potvrde su to i istine da je vanvremenska sfera ponovo vraćena u uobičajeni vremenski tok, u ovozemaljsku realnost, u kojoj nikada nema trajnoga blagostanja i mira, u kojoj se neprekidno ponavljaju oporosti, strahote i tragičnosti, u kojoj će «duhovne tekovine, otete od prethodnih razaranja, iz

⁷⁴⁴ Tihomir Brajović: Sudnji čas lepote – ibid, str. 285

⁷⁴⁵ Ivo Andrić: Na Drini ćuprija – ibid, str. 147

rata u rat biti nanovo uništavane i brisane. Dela meštara neimarstva padaće nanovo pod rukom još većih majstora rušenja koji nikada neće nedostajati.»⁷⁴⁶

Neoborivo nam to potvrđuje i Hercegovina iz devedesetih godina XX vijeka, u kojoj je razorena kultura svoj zlokobni trijumf ostvarila rušenjem kamenih zdanja u sva četiri ključna grada iz *hercegovačkih priča* – Trebinju i Stocu, a najviše u Počitelju u kojem je razoren njegov kameni grad, te u Mostaru u kojem je srušen Stari most. Užas se devedesetih godina XX vijeka pokazao i tako što je svuda trijumfovalo zlo, što su, svuda gdje su stizali, varvari uništavali djela koja su u prošlosti potvrđivala ostvarenje životne perspektive, zajedništva, harmonije i tolerancije, koja su pružala nadu u ljepši i bolji svijet.

Karakteristika je savremenog razaranja kulture i u tome da nisu uništavana samo kamena zdanja, već i književna djela, kao drugi simbol trajanja i postojanja ostvarene harmonije u prostorima ovozemaljskog svijeta.

Potvrdu takvog uništavanja donosi svojevrsni kulturocid, ostvaren u vremenu trijumfa nove hrvatske, hadezeovska vlasti. Njegov je početak u 1988. godini, kada je iz korčulanske biblioteke uklonjeno oko četrsto, za njih nepodobnih knjiga, i to najviše onih iz srpskog kulturološkog opusa, među njima i Andrićevih, a nastavak nešto kasnije, kada je u zagrebačkom Leksikografskom zavodu, zbog navodne inspirisanosti jugoslovenskom ideologijom, uništeno više od četrdeset hiljada primjeraka *Enciklopedije Jugoslavije*, čiji je urednik bio Miroslav Krleža, nesporno najveći hrvatski pisac modernoga doba.

Poraznost tog svojevrsnog vandalizma potvrđuje i činjenica da su u nepodobna uvrštena i sva djela štampana ćirilicom i ekavicom, među njima i ona koja su pisali Branko Ćopić, Miloš Crnjanski i Danilo Kiš, što je moguće razumjeti, ali i ona koja su stvorili Tin Ujević i Vladimir Nazor, te Erazmo Roterdamski, Sigmund Frojd, Tomas Man i Lav Tolstoj, što je potpuno nerazumljivo, jer niko od njih nije bio Srbin, dakle ne aktuelni oponent novostvorenoj hadezeovskoj vlasti.

Uništavanje svih tih knjiga, kojih je, prema nekim procjenama, bilo blizu tri miliona, potvrda je postojanosti svojevrsnog nacionalšovinističkog ludila, sličnog onom nacističkom iz tridesetih godina prošloga vijeka kada su Hitlerovi jurišnici prvo na

⁷⁴⁶ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 13

gradskim trgovima palili knjige nepodobnih pisaca, a onda u gasnim komorama usmrtili šest miliona, po njima ne ljudi, nego pripadnika nižih nacija.⁷⁴⁷

Time dolazimo do završnih istina o drugom traganju za harmonijom, koje antitezom postaje stoga poriče savršenstvo i sklad iz vanvremenske sfere i ostvarene harmonije. Poriče i život, a afirmiše tragediju koju su *hercegovačkim pričama* okarakterisali i gubitnici, kakvi su Alija Đerzelez i Mehmed Brko, a potom i stradalnici – najprije iz modernih sadržaja u kojima, slomljena bolom, umire Rajka Radaković, potom iz istorijskih, u kojima, kao žrtve ubica, tragično završavaju Dubrovčanin Stjepanić i Ali-paša Rizvanbegović, te iz mitskih sadržaja u kojima sve glavne junakinje, Anđa i Mara, Trebinjka, Mostarka i Jagoda, okončavaju u duhovnoj tami i fizičkoj smrti.

Drugo traganje za harmonijom postaje antitezom i stoga poriče optimizam, umjesto kojeg trijumfuje pesimizam. O toj bosanskohercegovačkoj konstanti svjedoči i Andrićev tekst *Noćni razgovor 1941*, iz kojega izdvajamo ovaj dio: «To je tako jer nema ljubavi ni drugarstva među istokrvnom i istojezičnom braćom, jer među raznovjernim sugrađanima ne vlada bratstvo ni iskrena saradnja, nego izdaja i otrovna omraza, jer služimo zlom tuđinu i svojim ranjenim nagonima i zabludama, i svemu i svakome, samo ne velikim načelima Slobode, Bratstva i Jedinstva.»⁷⁴⁸

Dominantnost pesimističke poruke bitna je stoga što je zasnovana na činjenici da se u središtu čovjekovog življenja nalazi razaranje svega što je bilo savršeno, da je besmislena nada u trajnost ljepote i smijeha, da uvijek i svuda pobjeđuju nesreća i zlo, stradanje i smrt. Otuda i vječno ponavljanje stradalnika u kojima razaranje harmonije i perspektive, zajedništva i tolerancije, pokreće pesimistički doživljaj života i svijeta, kao i osjećanja beznađa, tragike i bola. Pokreće kod svih ljudi ovoga svijeta, kod svih stvarnih stradalnika iz vremena u kojem dominiraju ratovi, ubijanja i silovanja, sve ono što je vezano za pojedinačne mržnje i kolektivne histerije, kakve su u Bosni i Hercegovini ostvarene tokom prošlosti, ali i u prvoj polovini XX vijeka.

Apsurd se življenja prepoznaje i iz ostvarenosti egzistencijalističkih istina da je čovjek bačen u svijet, da je život istinski paradoks, da su temeljna osjećanja napuštenost

⁷⁴⁷ Ante Lešaja: Knjigocid. Uništavanje knjiga u Hrvatskoj devedesetih – *Profil i Srpsko narodno vijeće*, Zagreb 2012

⁷⁴⁸ Ivo Andrić: *Noćni razgovor 1941 – Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 239

i ugroženost, rezignacija, tjeskoba i očaj, ništavilo i smrt. Ostvarenost je vezana za svakog gubitnika i stradalnika koji na svakome mjestu i svakome trenutku osjeća i vidi da «nema više cjeline. Nju zamjenjuje isprekidanost, rascjepkanost, slomljenost, izoliranost. Čovjek se u svijetu više ne osjeća sigurno, udomaćeno, zaštićeno, smireno. Naprotiv, svijet mu se pokazuje kao nešto, strano, puno suprotnosti, nesklada, zagonetnosti. Zbog osjećaja izloženosti i nezaštićenosti u nesklonu mu ambijentu povlačenje u anonimnost i egzistencijalnu usamljenost čini se jedinim valjanim rješenjem.»⁷⁴⁹

Završene razaranjem kulture i pesimističkom slikom svijeta, *hercegovačke priče* moraju pokrenuti dilemu: šta je njihov osnovni sadržaj, teza ili antiteza, harmonija ili disharmonija, kultura ili nekultura.

Ako ih čitamo doslovno, u prvom su planu antiteza, disharmonija i nekultura. Zašto je to tako, pokušaćemo objasniti iznošenjem tri moguća dokaza.

Prvi je u činjenici da se autor *hercegovačkih priča* posmatrao jedino u isključivostima koje ga, s jedne strane, kada piše o savršenstvu kamenih zdanja, slave i svrstavaju u graditelja harmonije, dok ga, s druge strane, kada slika netoleranciju i mržnju ljudi iz turskog vremena, jedni neprimjereno svojataju, a drugi svrstavaju u nesavjesnog umjetnika koji pokreće aktuelno zlo i savremenu disharmoniju. Otuda i neprimjerena svojatanja i porazna odricanja, preziri i nipodaštavanja, prilična jedino za disharmoniju.

Da se u suštini *hercegovačkih priča* nalaze antiteza, disharmonija i nekultura dokazuje i činjenica da je na njihovome kraju - nestajanje i stradanje, a na kraju njihove postliterarne stvarnosti - razaranje kamenih zdanja i paljenje knjiga. U oba slučaja u pitanju je razaranje suštinskih vrijednosti iz teze, harmonije i kulture, koje su u imaginativnom svijetu *hercegovačkih priča* predstavljali simbole savršenstva umjetničkih djela. Kada ih je u posljednjem balkanskom ratu nestalo, nestalo je i temeljne Andrićeve misli da će umjetnička djela sagrađena od čvrstog kamena biti nadmoćnija i trajnija od likovnih i književnih ostvarenja, da će njihova čudesna ljepota, mir i snaga zauvijek obogaćivati čovjekov život, a njegovu dušu učiniti mudrom i šutljivom, umjesto koje je u prvi plan došla istina da je smisljeno rezani kamen u stvari samo materija koja se, na postliterarnoj sceni, neumitno razara i ruši. U postliterarnoj

⁷⁴⁹ Ivica Musić: Egzistencijali u Andrićevoj Prokleskoj avliji – ibid, str 291

stvarnosti nestalo je i zajedništva i tolerancije, umjesto kojih su dominantnim postali razaranje, mržnja i rat, zlo i nemoral, vječno prolaženje, nestajanje i stradanje, dakle ponovo sve ono što jeste suština nekulture.

Završni dokaz činjenice da se u suštini *hercegovačkih priča* nalaze antiteza, disharmonija i nekultura donosi postojanost najnižeg civilizacijskog nivoa onih koji su trebali čuvati i održavati jednom izgrađeni sklad. Na tu poraznu činjenicu ukazuje i Francuz Defose iz *Travničke hronike*, koji je tokom svog boravka u Bosni i Hercegovini nastojao da «prodre dublje u prošlost, običaje i verovanja ovoga sveta, da za njihove mane nađe objašnjenja, da, na kraju, otkopa njihove dobre strane, izopačene i zatrpane neobičnim okolnostima pod kojima su prisiljeni da žive.»⁷⁵⁰ Objašnjenja su iskazana u dijalogu s fratrom Julijanom, a zasnovana su na otporu sveštenikovim tvrdnjama da su razlozi teškoća, zaostalosti i bijede življenja isključivo u turskoj vladavini. Prema Defoseu, razlozi su u odsustvu želja za prihvatanjem evropskih civilizacijskih normi, u opiranju svakom uticaju i novini, iz čega je i nastalo negiranje fratrovih nada da će u Bosni i Hercegovini napredak doći kada vlast preuzmu domaći hrišćani. Defoseova se negacija pokazuje i u tvrdnji da su hrišćani, tokom zajedničkog življenja, od svojih azijskih gospodara nehotično prihvatili njihove negativne osobine, kakve su «prитvorstvo, nepoverenje, lenost misli i strah od svake novine i svakog rada i pokreta. Nastale iz nužde i pod pritiskom, sve su te negativnosti postale ogromna prepreka napretku, rđavo nasleđe teške prošlosti i krupne mane koje bi trebalo iskoreniti.»⁷⁵¹

Napredak je, dakle, moguć, ali samo pod pretpostavkom da se prihvate načela civilizovanog svijeta, da i u Bosni i Hercegovini ljudi treba da postanu dostojni slobode, da odbace mržnju i opredijele se za međusobno uvažavanje i zajedništvo, da se oslobode od primitivizma i zaostalosti, od surovih etničkih i vjerskih podjela. Sve do tog spasonosnog trenutka narodi Bosne i Hercegovine uzalud će se oslobađati od stranih osvajača ili domaćih tirana, a podjeljenosti i stradanja ostaće konstanta za sve njene narode. U tome smislu navodimo još jednu karakterističnu Defoseovu misao: «Sumnje nema da će i vaša zemlja jednoga dana ući u evropski sklop, ali se može desiti da uđe podvojena i nasledno opterećena shvatanjima, navikama i nagonima kojih nigde više

⁷⁵⁰ Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 85

⁷⁵¹ Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 285

nema i koji će joj, kao aveti, sprečavati normalan razvitak i stvarati od nje nesavremeno čudovište i svačiji plen, kao što je danas turski. A ovaj narod to ne zaslužuje»⁷⁵²

Tom se sumornom kazivanju može dodati i jedan istinski poučan savjet kojim Defose tako nedvosmisleno karakteriše ne samo ondašnji, nego i aktuelni bosanskohercegovački svijet: da ne treba jedino i samo misliti na nacionalne snove, već da treba graditi škole i puteve, da treba obrazovati inženjere i ljekare, da treba saradivati sa svijetom i podržavati svaki pozitivni rad, kako bi jednoga dana i ta nesrećna zemlja ušla u red slobodnih i prosvjećenih evropskih država. Tek tada, kada ne bude zasnovana na vjerskoj i nacionalnoj, nego na široj, boljoj i razumnijoj, čovječijoj formuli, Bosna i Hercegovina će se svrstati u civilizovane zemlje, u kojoj će svi njeni narodi naći zajedničku osnovicu svoga opstanka, u kojoj će živjeti bez mržnje, bez ubijanja i rušenja, u kojoj će svaki njen stanovnik nastojati da se oslobodi življenja u bezobličnoj masi i da postane pojedinac organski povezan sa svakim svojim sugrađaninom, bez obzira na njegovu narodnost i vjeru, s uljuđenim čovječanstvom, s civilizovanim svijetom.

Bitno je naglasiti i to da dobronamjernost Defoseovih savjeta potvrđuju i sumorni izvještaji o aktuelnoj pismenosti u Bosni i Hercegovini, o tome da elementarno poznavanje pisanja i čitanja nema čak 400000 njenih stanovnika. Iznos sumoran i porazan ako se pođe od činjenice da je to 10% od ukupnog broja Bosanaca i Hercegovaca, što je razina neprimjerena za Evropu, za prosvjetom i civilizacijom obilježeni svijet, ali ne i za antitezu, disharmoniju i nekulturu.

Ako se sva tri dokaza prihvate kao relevantna, onda je nepobitna činjenica da osnovni sadržaj *hercegovački priča* zaista čine disharmonija, kultura i nekultura. Tako nešto možemo zaključiti i na temelju iracionalne poruke kazivanja o kulturi da je rješenje apsurdna u zaboravu katastrofičnosti svijeta, u tome da, ako želimo mir, nikada ne pokušavamo poremetiti ravnotežu između dva paralelna svijeta, nadrealnog i stvarnog, a još više na osnovu priča s kazivanjima o istoriji da su porazi i stradanja neizbježni. Otuda i logična dilema: da li savremeni čitalac može prihvatiti *hercegovačke priče* kao ostvarenje kojem se treba uvijek vraćati, u kojem može pronaći odgovore na pitanja uvijek aktuelna i potrebna?

⁷⁵² Ivo Andrić: *Travnička hronika* – ibid, str. 352

Dilema je opravdana i zato što se u posljednje dvije-tri decenije umnogome promijenio pristup Andrićevom književnom djelu, što savremeni čitalac svijet ne posmatra onako kako ga je vidjela Andrićeva generacija, što, kako to kaže Zdenko Lešić povodom obilježavanja pedeset godina od dodjeljivanja Nobelove nagrade za književnost, «Andrićevo djelo, kratko rečeno, nama danas ne govori isto ono što je govorilo njegovim čitateljima 60-ih i 70-ih godina prošlog vijeka. A upravo je ova pedestogodišnjica bila pravi trenutak da se književno kritička misao ponovno suoči s njegovim djelom, da mu pristupi u suglasnosti s novim iskustvima čitanja i da oslušne što nam ono danas govori, i na koji način. Bez svake sumnje danas, pedeset godina poslije dobijanja Nobelove nagrade, književno djelo Ive Andrića postalo je izazovni predmet novih čitanja, odnosno čitanja u dosluhu s novim vremenom.»⁷⁵³

A nova čitanja podrazumijevaju i nove istine i poruke, čija je suština u trećem, završnom traganju za harmonijom, u sintezi teze i antiteze, građenja i razaranja, kulture i nekulture, optimizma i pesimizma.

Treće traganje za harmonijom počinje istinom da savremeni čitalac *hercegovačkih priča* u Andriću treba vidjeti univerzalnog čovjeka koji, u ime humanosti i ljubavi, osuđuje svako nasilje i zlo, koji uvijek i svuda opominje da čovjek ne smije biti ni stepski vuk, vječni razoritelj harmonije, uvijek spreman da ubija i ruši, niti mirno jagnje nesporno slaba jedinka koju stepski vuk u savremenoj disharmoniji nemilosrdno ponižava i ubija, koja obavezno nestaje u haosu u mraku.

Dakle, savremeni čitalac u Andriću treba da sagleda ono što je suštinsko – umjetnika koji na jedinstvenoj istorijsko-kulturološkoj sceni stvara i gradi, a nikada ne razara niti uništava. Samo u tom slučaju možemo spoznati istinskoga Andrića koji je, uprkos kalvariji s kraja XX vijeka, «izbegao beznadežnu perspektivu pojedinca da će u potomstvu biti zaboravljen, da će njegova dela biti zloupotrebljena.»⁷⁵⁴ Izbjegao je zahvaljujući tome što je jedna od najbitnijih karakteristika njegove ličnosti sinteza koja se ispoljava zato što «nije moguće razdvojiti jedno od drugoga njegovo katoličko i hrvatsko porijeklo i rani razvoj, njegovo mladobosansko i srpsko određenje, jugoslovensku opredjeljenost njegovih pogleda tematike i samog djela.»⁷⁵⁵ Dakle,

⁷⁵³ Zdenko Lešić: „Uvodna riječ“ - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012, str. 7

⁷⁵⁴ Ivo Tartalja: *Eseji i zapisi Iva Andrića* – ibid, str. 191

⁷⁵⁵ Predrag Matvejević: *Andrićeve ćuprije i naše Drine* – ibid, str. 181

suština je Andrićevog života i u sintezi, u onome što različite pojedinosti spaja i veže u jedinstvenu cjelinu, onako kako nam to potvrđuje istina da je autor *hercegovačkih priča*, iako «dete katoličkih roditelja i dugogodišnji žitelj ortodoksne sredine, bio zanet islamom do te mere da će se jednoj prevoditeljki poveriti – *Islam je moja sudbina*. Otuda je Andrić najprestižniji proizvod i predstavnik višeznačnosti bosanskog ambijenta, u kojem su se ukrštale kulture, naravi, običaji, ritmovi života Orijenta, Zapada i Vizantije.»⁷⁵⁶

Beznadežnu sudbinu Andrić je izbjegao i zato što je, prema svjedočenju Milovana Đilasa, «divna ličnost. Sva od osećajnosti i mudrosti – kao da su se u njoj skupljale sve nedaće čovečanstva i svi jadi njegovog naroda.»⁷⁵⁷ Andrić je, prema Đilasu, takav ostao do kraja života, u kojem je neprestano bio odmjeren, suzdržan i prefinjen, što je istinski znak kontinuiranog aristokratskog izolacionizma, prisutnog i u vremenu mladobosanskog bunta, kojem je on pripadao svojim jugoslovenskim duhom, a ne revolucionarnim opredjeljenjem. Postojao je i u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj se nikada nije stranački angažovao, niti zapadao u opasne polemike, u kojoj je, nasuprot javnom priznanju iskazanom ulaskom u diplomatsku službu, privatno i dalje ostao liberalni evropski intelektualac koji zastupa politiku ravnoteže, tolerancije i demokratije.

Poraznu sudbinu odbačenog i zaboravljenog pojedinca Andrić je izbjegao i stoga što se u svome životu i svojim književnim djelima iskazao kao moralna vertikala i savjest svoje sredine i vremena, kao naučnik i umjetnik koji je, objektivno, temeljito i precizno, izrazio «ne samo sudbinu svoga naroda, nego i dramu nekolicke civilizacije koje su se na ovom tlu sukobljavale i prožimale.»⁷⁵⁸ Iskazao se i kao savršeni kreator kojega je pokretao životni nagon da uvijek treba vidjeti ono što drugi ne vide, da uvijek treba ići ispred sudbine, kako bi izbjegao njenoj moći, da neprestano sve svoje životne snage treba «usmeriti ka književnosti i stvaranju, ka umetnosti i estetskoj transcenciji date ljudske situacije, ka moralnoj i duhovnoj energiji koja stvara poetsko tkivo.»⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi – ibid, str. 20

⁷⁵⁷ Milovan Đilas: Istinski, nekonformistički Andrić – *Sveske Zadužbine Ive Andrića* 5/1988, str. 181

⁷⁵⁸ Dragan Nedeljković: „Predgovor“ – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*, str. 10

⁷⁵⁹ Predrag Palavestra: *Skriveni pesnik* – ibid, str. 21

Andrićeva izuzetnost pokazuje se i po tome što je njegovo književno djelo postalo toliko izuzetno da je u svjetskoj, a pogotovo u srpskoj književnosti, o njemu napisana «ogromna literatura, da se njegovo djelo u srpskoj kulturi permanentno izučava, istražuje i osvjetljuje, da se o njegovoj ostavštini brižljivo skrbi, da se neprestano pojavljuju nova izdanja Andrićevih djela u najrazličitijim oblicima.»⁷⁶⁰ Izuzetnost se sastoji i u posebnosti duhovnog življenja koje Andrića svrstava u malobrojne pojedince koji se izdižu iznad nacionalnog identiteta, na nivo univerzalnosti, na nivo sveopšteg građanina svijeta. Otuda je Ivo Andrić bio, jeste i biće univerzalni čovjek okrenut svima, istinski umjetnik čije mjesto nije u smetljištu nesavršenstva, u kojega su ga pokušali smjestiti primitivci iz devedesetih godina XX vijeka, nego na literarnom Olimpu, na kojega se uspeti mogu jedino veliki i istinski ljudi, uvijek otvoreni prema svijetu, neprestano odlučni da preispituju i sebe i sve oko sebe, da pronađu poruke utjehe i nade, da plodnim i stvaralačim riječima «izraze čovekovu svest o sebi i, suprotstavljajući se ledenom dahu smrtnog ćutanja, da ponesu smisao čovekove čežnje za trajanjem.»⁷⁶¹

Sinteza ima i svoj nastavak u činjenici da savremeni čitalac *hercegovačkih priča* treba da shvati šta čini suštinu istinske i prave kulture. A treba da shvati kako, nasuprot uništenom savršenstvu i odsustvu nade u održavanje ljepote i svjetlosti u prostoru vječitih mržnji i neprekidnog zla, traganje za harmonijom ne može prestati iz jednostavnog razloga što je zadatak i obaveza «svakog naraštaja da unapredi ili bar sačuva vrednosti naše civilizacije.»⁷⁶² Zadatak je to i svakog velikog umjetničkog djela koje i u prošlosti, i u sadašnjosti, ali i u budućnosti treba da pomaže u pronalaženju izlaza iz svijeta apsurdna i balkanskog mraka, u uspostavljanju harmonije, samo ne one o kojoj smo kazivali u umjetničkim sadržajima *hercegovačkih priča*, već potpuno drugačije koja će, kao sastavni dio nove kulture, zamijeniti sve što je razoreno i uništeno u savremenom dobu, koja će trajati i u istoriji, kao njen sastavni i neodvojivi dio, koja će postojati kao potpuno novi vrijednosni ideal.

U tom smislu pokretačka ideja treba da bude kretanje naprijed, ka svjetlosti koja će rastjerati balkanski mrak. Treba stoga što sve ono što je izgrađeno kao savršeno umjetničko djelo ne mora biti i potpuno razoreno, što mora ostati nešto što će postojati

⁷⁶⁰ Ivan Lovrenović: Paradoks o šutnji – ibid, str. 18

⁷⁶¹ Branko Milanović: Osnovi Andrićeve poetike – ibid, str. 35

⁷⁶² Petar Pijanović: Srpska kultura 1900-1950 – ibid, str. 509

kao putokaz ka stvaranju potpuno novog svijeta, i onog univerzalnog, vezanog za sve prostore i sve disharmonije, kao i onog parcijalnog, bosanskohercegovačkog, o kojem su kazivale *hercegovačke priče*, onog u kojem će ovozemaljski život postati jedina ljepota, jedina smislenost i svjetlost. Otuda i misao da život i svijet imaju smisla jedino onda ako ih posmatramo kao zajednicu i skup koji svaku pojedinost povezuju u jedinstvenu cjelinu. Na taj način dolazimo do pretpostavljenog zaključka o kulturi kao sintezi različitih dijelova, o tome da se u ovozemaljskoj realnosti mogu uništiti dijelovi, ali nikada i cjelina koja je zasnovana na mudrosti i skladu. Iz toga je i nastala moguća konstatacija da se *hercegovačke priče* mogu posmatrati i kao metaforičko ostvarenje onoga na šta ukazuje sinteza teze i antiteze.

Mogućnost takvog posmatranja zasnovana je na priči, na svojevrsnom simbolu savremene harmonije. Zašto to kažemo, ako je priča umjetnička kreacija koja u *hercegovačkim pričama* ima daleko niži rang od savršenih arhitektonskih oblika? Zašto, onda, književnost i priču, kao nižerangirane u umjetničkim sadržajima *hercegovačkih priča*, možemo prihvatiti kao jedinu relevantnu vrijednost u izgradnji novog zemaljskog sklada?

Odgovor počinjemo činjenicom da je, tražeći način kako da u realnosti razoreno u Prvom svjetskom ratu pronađe razumnu i nevinu cjelovitost, Andrić otkrio da se svijet može prihvatiti i posredstvom raznolikih pojedinosti. Između ostalih, posredstvom i priče, dakle ostvarenja koje se nalazi u središtu mnogih Andrićevih literarnih cjelina, pa samim tim i onoj nazvanoj *hercegovačke priče*.

Istina o priči kao jednom od putokaza u prevazilaženju čovjekove tragičnosti pronađena je stoga što se u haotičnoj poslijeratnoj stvarnosti, u «tom novom realizmu svijesti, svojstvenom čitavoj Andrićevoj književnoj generaciji, nametala umjetnost riječi koja ne krije svoju nemoć pred tamnim pitanjima, još manje svoju bespomoćnost pred izvjesnostima. No u toj svijesti o svojim granicama bila je njena novina i snaga. Jer priča je sama po sebi vjera da se između i preko tih saznanja kriju još uvijek neki razlozi postojanja, traju neke privlačne sile života koje obnavljaju dušu i krv čovjeka.»⁷⁶³

Zašto je priča putokaz može se razumjeti i iz činjenice da pokazuje istrajnost i u vremenima o kojima smo već kazivali – i u literarnoj stvarnosti *hercegovačkih priča*, a još više u onoj postliterarnoj kada su se, nakon tipičnoga kulturocida, kojega je nova,

⁷⁶³ Midhat Begić: Pokušaj o genezi Andrićeva oblika – ibid, str. 262

postjugoslovenska, hadezeovska vlast pokrenula kako bi, ne samo na političkom, nego i na kulturnom planu razorila sve ono što podsjeća na srpski i jugoslovenski kulturološki identitet, u Hrvatskoj počela ponovo štampati Andrićeva djela.

Istu istrajnost priče potvrđuju i gnostička jevanđelja koja su, nakon skoro dvije hiljade godina zatranosti u sinajskom pijesku, ponovo zasjala u kulturološkim prostorima ovoga svijeta. Zasjala, međutim, nisu kamena zdanja, kakva su mostarski Stari most i počiteljski grad, koja su, istina, u vremenu mira obnovljena, ali ne od istog kamena, što je, iz perspektive savremene kulturne scene, suštinski različito i neuporedivo. Razlika je u tome, što neuništivost nije u materijalnom kamenu, u kamenim gradovima i mostovima, već u imaginaciji i duhovnosti, u priči, jedinom umjetničkom ostvarenju koje savremenom čovjeku pruža mogućnost da živi srećnije i ljepše. Pruža stoga što književno djelo, za razliku od kamenih gradova i mostova koji zadovoljstvo pružaju kolektivu i potom nestaju u ostvarenoj disharmoniji, svoju veličanstvenost nudi isključivo pojedincu, koji ga čita samo za sebe, u tišini i samoći, čak i onda kada varvari uništavaju i pale pojedine njegove primjerke.

Kažimo i to da iz trajnosti priče nastaje istina o osnovnom smislu umjetnosti, koja se ogleda u tome da, u zajednici s voljom za otporom, kako to Andrić kazuje u pripovijetki *Aska i vuk*, «pobeđuje svako zlo, pa i samu smrt»⁷⁶⁴, a potom i u njenoj neophodnosti da čovjeka sačuva od kvarenja, da ga «oplemeni i uzdigne, da ga učini suptilnijim i jačim u životnoj borbi. Bez nje život može da postane nepotpun, štur i ubog, a s njom je, kako kaže jedna ličnost kod Turgenjeva, *i dobro lepše i zlo lakše.*»⁷⁶⁵ Rukovodeći se takvim shvatanjem, priča se mora staviti iznad svega što je razaranje i nestajanje, što je primitivizam i kaos, što je, jednostavno kazano, disharmonični svijet.

Priča je putokaz i zato što je simbol otpora zlu, ali ne po tome što kazuje isključivo o dobrim ljudima, jer takvih kazivanja, bez bar jedne naznake zla, nikada nije bilo, i ne po tome što je promijenila bilo šta na društveno-političkoj sceni, onako kako je na život višegradске kasabe uticala ćuprija na Drini, ili onako kao je krhka Aska uticala na krvožednog vuka, već po tome što uspostavlja sintezu u trouglu kojega čine patnja-apsurd-stvaranje, što je posljednje preostalo sredstvo u odbrani od apsurdne egzistencije.

⁷⁶⁴ Ivo Andrić: *Aska i vuk - Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 196

⁷⁶⁵ Ivo Andrić: *Ostavite uvek jedan prozor u predele umetnosti - Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*, str. 331

U tom je smislu paradigmatična priča iz *Proklete avlije*, koja postoji kao «protuteža paranoji vlastodržačkog sistema i fobiji podanika; ona je detraumatizacijska gesta i spasiteljska snaga koja nudi mogućnost društvene katarze i šansu da se njome pobijedi čak i naša smrtnost. Jer iza fra-Petra, iza njegove smrti i groba, smeđe mrlje u opštoj belini snega, ostala je priča, kako ova o Proklesoj avliji i Ćamil-efendiji u njoj, tako i mnoge druge što ih Andrić iznosi u svojim pripovijetkama. Tu priču prenosi nam nakon fra-Petrove smrti bezimeni mladić, a svoje konačno uobličjenje ona dobija s autorskim potpisom na koricama romana.»⁷⁶⁶

Na kraju, priča je putokaz i stoga što je vječni simbol ostvarenog umjetničkog savršenstva, što se može prihvatiti kao cjelina koja, zasnovana na mudrosti i skladu, čuva ideju o neuništivosti kulture i umjetnosti. Čuva je zato što je izgrađena riječima, koje su i tvorac jezika, i temelj iz kojeg svijet vaskrsava, savršeni opijat koji donosi toplinu, otjelotvorena duhovnost koja sablasnu bjelinu neispisane hartije pretvara u poetsko djelo s porukama nade da se tragičnoj prolaznosti života može oduprijeti. Otuda i sposobnost priče da stvara osobe ispunjene sunčanom toplotom, dobrotom i radošću, ljepotom i neopisivim zadovoljstvom, «pune strasne ljubavi prema životu, upravo ovakvom kakav je: mučan do bola, svirep i strašan, u isto vreme veličanstven i uzvišen.»⁷⁶⁷ Između ostalih djela stvaraju ih i *hercegovačke priče*, koje su istinskim umjetničkim ostvarenjem postale stoga što iskazuju svojevrstne intimističke ispovjesti, subjektivna viđenja, «lična poveravanja i iskrena prenošenja stečenog iskustva, u kome se, i pored istinitosti i uverljivosti čvrste, dobro sagrađene realističke priče, ipak zadržalo mnogo ličnoga stava i ličnoga viđenja.»⁷⁶⁸ Stvaraju ih i tako što pokreću savremenog čitaoca da shvati kako smisao ljudske sudbine treba tražiti u velikim književnim djelima, kako bi iz kazivanja o prošlosti i sadašnjosti izvukao neophodna iskustva o izlazu iz bolnih, uvijek istih vremena nestajanja i stradanja, kako se, umjesto za tamu, a u ime revolta prema porazu i smrti, treba opredijeliti za potpuno drugačiji, svoj vlastiti svijet, u kojem će ovozemaljski život, a ne onaj nebeski, postati jedina ljepota, jedina smislenost i svjetlost.

Sinteza, ili treće traganje za harmonijom završava činjenicom da savremeni čitalac *hercegovačkih priča* treba da shvati šta čini suštinu svakog aktera istinske i prave

⁷⁶⁶ Enver Kazaz: Univerzalnost političkog romana – *ibid*, str. 42

⁷⁶⁷ Vladeta Jerotić: Jung između Istoka i Zapada – *ibid*, str. 9

⁷⁶⁸ Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu – *ibid*, str. 27

kulture. A suština je u pojavi potpuno drugačijeg balkanskog čovjeka koji rješenje apsurda neće tražiti u zaboravu i odvajanju od kontinuirane disharmonije, u fatalističkom mirenju s porazima, s patnjama i poniženjima, s tragedijom i bolom, već u traženju načina aktivnog življenja kojim će prevazići ovozemaljsku katastrofičnost i pronaći nove perspektive.

Moguću paradigmu takvoga čovjeka donosi Mevlan Dželaludin Rumi, jedan od najvećih srednjevjekovnih, islamskih duhovnih učitelja i pjesničkih genija, kojega su uvažavali Hegel i Gete, a Meša Selimović ga uzeo kao uzor za stvaranje svoga romana *Derviš i smrt*.

Rumija u ovome radu pominjemo zbog toga što njegove temeljne misli nalazimo i u Andrićevoj *Travničkoj hronici*. U stvari, nalazimo samo tri prva stiha njegove pjesme *Ja više ne znam* iz zbirke *Jedino sve*, koje navodi ljekar Kolonja: «Šta da se radi, muslimani? Jer, ja više ne znam ko sam. Nisam ni hrišćanin, ni Jevrej, a ni musliman. Nisam sa istoka, ni sa zapada, ni sa kopna, ni s mora.»⁷⁶⁹

Zašto su citirana samo tri prva stiha pjesme, i zašto Kolonja pominje Rumija?

Odgovor počinjemo činjenicom da je Rumi prvi dio svoga života proveo bez uzbuđenja, potresa i žara, kao vjerski učitelj u turskom gradu Konji, sav posvećen ustaljenim učenjima i propisima koje je predavao u medresi i propovijedao u gradskoj džamiji. Preokret, i to potpuni, došao je nakon susreta s lutajućim dervišem Šemsom, kada je shvatio da, nasuprot medresi, klasičnoj nauci, teologiji i propovijedima kao sastavnim dijelovima materijalnog i razumskog, raskomadanog svijeta koji čovjeka ograničava i čini ga usamljenim, odbačenim i prognanim, postoji i potpuno drugačiji, duhovni svijet, prosvijetljen i lijep, jasan i čist. To je svijet kosmičke, univerzalne ljubavi, koji ga je preobrazio u pjesnika, tvorca savršenih stihova, i derviša mevlevijskoga reda koji se, uz muziku i pjesmu, satima vrti u krug kako bi se, u mističnom zanosu i ekstazi, sjedinio s Bogom i ostvario ono što je jedinstveno, jedno i sve. Jedinstvo je to svijeta, kao i jedinstvo čovjeka sa svijetom, jedinstvo ljudskog i božanskog, zemaljskog i nebeskog, tuge i radosti, ravnodušnosti i ljubavi.

Sjedinjavanje sa božanskim odvija se neprestano, u trajnom uspinjanju ka uvijek drugačijem zanosu i radosti, ka uvijek novoj ljubavi koja izjednačava sva bića, koja je najuzvišenije ljudsko osjećanje, koja jedina od svih duhovnih vrijednosti pomaže

⁷⁶⁹ Mevlan Dželaludin Rumi: *Ja više ne znam* – objavljeno u PDF formatu, str. 45

čovjeku da istraje i da se održi u životu. Pomaže mu i tako što ga čini humanim i čovjekoljubivim, opredjeljenim za druželjubivost i razumijevanje, slogu i mir među svim ljudima ovoga svijeta.

Iskazan u sjedinjavanju s Bogom, ostvaren je potpuni preobražaj u kojem je Rumi svoj prvobitni identitet razorio i zamijenio ga onim duhovnim, prepoznatljivim po smislenoj cjelini, po istinskoj veličini i snazi, po onome što jeste suštinsko Ja, što čovjeka čini otmjenim, uzvišenim i plemenitim. Tako i dolazimo do suštine Kolonjine misli, da je Rumi ostao vječno razdvojen između dva nepomirljiva svijeta, hrišćanskog i nehrišćanskog, ali i do one Rumijeve da se svog prvobitnog identiteta - koji počinje s Adamom i Evom, a završava sa svim poznatim, i biblijskim i ovozemaljskim prostorima, sa svim poznatim vjerskim i nacionalnim zajednicama, sa svim onim što je materijalno i razumsko, razdvojeno i podijeljeno, što ograničava i zatvara - odrekao u ime onoga na šta ukazuje središnji stih pjesme: «Moj grad je Bezgrad, moj trag je u Bestragiji.»⁷⁷⁰ Dakle, odrekao se stoga jer je njegov identitet univerzalni, što se potvrdilo i onda kada su se na njegovoj sahrani okupili pripadnici svih značajnih vjerskih zajednica, svi oni čija su učenja i vjerovanja utkana u civilizacijske temelje savremenog svijeta.

Pominjanjem Rumija kao moguće paradigme ljudi koji na jedinstvenoj historijsko-kulturološkoj sceni stvaraju i grade, a nikada ne razaraju niti uništavaju, došli smo do činjenice o postojanju rijetkih pojedinaca koji kao stranci žive rasplinuti između svijeta ljubavi i mržnje, koji, istovremeno, i tuguju zbog njihove nepomirljivosti, i nadaju da će se, uprkos ništavilu i haosu, svi ljudi jednoga dana duhovno sresti, razumjeti i izgraditi potpuno drugačiji, bolji i ljepši svijet.

U tome smislu postoji i jedinstveni putokaz, ostvaren u pojavi individue, istinske paradigme kvalitativno drugačijeg života od onoga o kojem kazuju i *hercegovačke priče* i aktuelna stvarnost s kraja XX vijeka.

Pojava individue nastaje s raskidom od životnih načela iz staroga svijeta, s duhovnim preokretom koji zahtjeva da u sveprisutnoj tragediji ne smijemo stajati na raskrsnici između pasivnog fatalizma i aktivnog bunta, između pasivnog čekanja i mladalačkog aktivizma, i razmišljati za koju od navedenih krajnosti da se opredijelimo. Ne smijemo stoga što se čekati može beskrajno dugo, a da se ne promijeni ništa, kao što

⁷⁷⁰ Mevlan Dželaludin Rumi: Ja više ne znam – ibid, str. 45

se može i otvoreno buniti, a da na kraju, i pored mnogobrojnih nastojanja i htijenja, ostanu samo poraženi pojedinci, kakvi su bili i Ali-paša Rizvanbegović i Andrićevi mladobosanci. Otuda i specifični raskid koji zahtjeva etički zasnovanu pobunu individue, pobunu svakog pojedinačnog čovjeka protiv tragike svijeta, protiv osude da na Zemlju dođe neovisno od svoje volje, te da bez vlastitog pristanka tu živi i nestane.

Duhovni preokret obilježava i odvajanje od kolektivističkog življenja, na čijem su početku isključivo opšte, strogo postavljene norme vezane za moral i vjeru, a na kraju nasilje i zlo, rušenje harmonije, zajedništva, tolerancije i perspektive. Odvajanje od kolektiva, međutim, ne znači i potpunu samoizolaciju u manastirima, pustinjama i pećinama, već opredjeljenje da se u zajednici određenoj vjerom i nacijom živi kao pojedinac, individua i ličnost, onaj koji sam pronalazi moduse kako da istrajava uprkos vječnoj disharmoniji, kako da opstane, živi i traje u ljudskom osinjaku, kako da voli u svijetu rušenja, ubijanja i mržnje.

Polazna osnova takvog istrajavanja je u shvatanju Karla Gustava Junga o individuacionom putu ili psihičkom procesu, u kojem postoji prirodna težnja psihe da se cijepa u dijelove, ali i suprotna težnja ka cjelini i jedinstvu, a potom i Albera Kamija o apsurdnu koji ne mora značiti poraz, nego i motiv da se izlaz iz tragedije traži ostankom u disharmoniji, kao trajnoj kategoriji ovozemaljskog svijeta. No ne u bilo kakvom, već u onom kojega će okarakterisati pobuna, revolt prema kazni koju su nam odredili bogovi, onakav kakav je ispoljio Sizif kada se pred zaprepaštenim bogovima smijao i ravnodušno vraćao da ponovo gura kamen koji će se uvijek vraćati nazad.

Karakteristika je Kamijevog i Jungovog spasonosnog puta u tome da nije pravolinijski niti je lagan, već prepun padova i uspona, zbog čega se do konačnog cilja stiže različito, nekad svjesno, nekad nesvjesno, nekad dobrovoljno, nekad spontano, ali uvijek tako da, neovisno od spoljašnjih sila, čovjek sam treba da upravlja svojom sudbinom, da introspektivnim poniranjem u vlastitu dušu ostvari pretpostavke za trajanje i postojanje. Osim toga, čovjek mora da siđe u sopstvene dubine, da pronade duhovne vrijednosti koje su duboko zakopane u svima nama, kako bi spoznao bar dvije temeljne istine – prvu o svijetu koji je bio, jeste i ostaće uvijek isti, na šta ukazuju svi realni istorijski pokazatelji, a potom i drugu, o svijetu u kojem se treba odricati i žrtvovati, služiti čovječanstvu i graditi pravdu i ljepotu, harmoniju i perspektivu, jednom riječju – kulturu.

Suština i smisao tako pronađenih vrijednosti zasniva se na činjenici da - uprkos

trajnosti disharmonije, u kojoj život za pojedinca postoji kao neprekinuti niz umiranja, nestajanja i stradanja, kao pesimistička konstanta, kao neprestano osipanje u svijetu apsurdna i besmisla, uprkos ponavljanja preteške rasetosti između dobra i zla, tame i svjetlosti, Boga i Demijurga, savršenog tvorca i zlog gospodara paklenog mraka - konflikti između razuma i osjećanja, to jeste između nesvjesnog i svjesnog dijela čovjekove duhovnosti, ne smiju pokrenuti strah od neizbježnog stradanja, već, naprotiv, odlučnost da pred njim «ne držimo zatvorene oči. Straha nikad niko nije u životu bio pošteđen. Ako je već nemoguće izbeći ga, postoje samo dva opšta stava u odnosu na strah: ili ćemo zatvarati oči pred njim i gurati glavu u pesak, ili ćemo ga upoznati, shvatiti, i tek tako integrisati u svoju svest i onda je proširiti, odnosno ojačati.»⁷⁷¹

S tim karakteristikama pojave individue dolazimo i do činjenice o nosiocima savremene filozofije življenja, do onih koji se prepoznaju po opredjeljenju za život, po izdizanju iznad suprotstavljenih, nepomirljivih krajnosti, iznad stepskoga vuka i mirnoga jagnjeta, po opredjeljenju za neku treću komponentu kakva je Andrićeva Bosna, proistekla iz kompromisnog življenja između Istoka i Zapada. Ta treća komponenta je etičko suprotstavljanje sudbini, nemirenje s ulogom pasivnog sudionika u nestajanju i smrti, borba «za bolje odnose, za savlađivanje mržnje i nestajanje zla, za menjanje sveta. Bez takve borbe je nemoguće pretpostaviti da će svet ikada izgledati savršenije nego sada, da će ljudi izaći na pravi put i uspostaviti harmoniju u životu.»⁷⁷² Ljudi su na to obavezni, jer im cilj svima mora biti isti - da teže svemu što je uzvišeno, što donosi pravednost, mir i red, da teže čak i onda kada ne znaju kada i kako će do njega stići, da istrajavaju herojskim saosjećanjem s ljudskom patnjom, s čovjekovim žudnjama da svoj boravak na ovom svijetu učini izvjesnim i smislenim.

Težnja za uzvišenim i pravednim pokreće individuu da savlada sve prepreke što ih donosi postojeći svijet i stigne na konačni cilj, na kojem postaje jedan od malobrojnih srećnika kojima je «Svetlost podarila sunčano oko da gleda, ali i da vidi, zapalila oganj u srcu da ga večito greje.»⁷⁷³ Nesporna je činjenica da o takvoj svjetlosti kazuju i *hercegovačke priče*, i to ne samo u onim dijelovima koji se vežu za biblijski i gnostički mit, za savršeni nebeski sjaj i neporočnu bjelinu, nego i za stvarni svijet, za mostarsku i počiteljsku svjetlost, ali i za svjetlost bilo kog prostora Mediterana i

⁷⁷¹ Vladeta Jerotić: Jung između Istoka i Zapada – ibid, str. 8

⁷⁷² Dragan M. Jeremić: Čovek i istorija u književnom delu Ive Andrića – ibid, str. 159

⁷⁷³ Vladeta Jerotić: Jung između Istoka i Zapada – ibid, str. 14

evropskog juga, u kojima su ljudi, opijeni savršenom svjetlošću, kao u bajci, mogli i zemlju prelaziti, i vodom ploviti, i prostorom letjeti. Mogli su stići i na granicu postojanja i nepostojanja, na tačku koja dijeli ovozemaljsku prolaznost od vječitog trajanja, ali su je mogli preći samo oni koji su saznali kako se i u svijetu apsurdna može opstajati, a ne samo stradati i nestajati.

Saznanje je to izuzetnih ljudi koji su shvatili važnost i značenje individue, koji su došli do istine da svaki pojedinac «postoji kao ljudsko biće koje zna da postoji u ovom trenutku historije i, preuzimajući odgovornost za ovu činjenicu, može upotrebiti mudrost prošlosti kako bi rasvijetlio život i svijet oko sebe. Takav čin zahtijeva spoznajnu samosvijest koja se može potvrditi i dokazati i koja je moguća samo ako vjerujem u svoje vlastito značenje. Tada je doista važno da djelujem s uvjerenjem da moje djelovanje može imati nekog utjecaja»⁷⁷⁴, da pozitivne poruke šaljemo svima, uvijek i svuda, a naročito onima koji su preživjeli tragične strahote svih ratova svijeta - da se zanijemjelost pred užasom i haosom može prevazići samo onda ako se uspostavi beskrajna povezanost svih ljudi ovoga svijeta, beskrajni humanizam i tolerancija, pravda i dobrot.

Karakteristično je, međutim, da to mogu ostvariti samo najbolji ljudi, samo izabrani pojedinci kojih je u svim prostorima i svim vremenima uvijek bilo malo. Malo ih je jer se, najčešće, iznad duhovnog stavlja materijalno, ono što je svakodnevno i profano, na šta nam ukazuje i novozavjetni Veliki petak kada su Bogočovjeka prepoznali samo rijetki, dok je većina urlala: *Raspni ga!* Malo je takvih ljudi bilo uvijek, jer je uzak krug izabranih pojedinaca koji su «otkrili gde su granice teške baštine, prokletstva rase i krvi, a gde počinje čovjek kao novi, nezaštićeni izdanak, produženje i negacija te baštine, koji su spoznali kako su ljudi samo ona promenljiva količina nad kojom i s kojom se izrazitije vidi prolaznost sveta i bivanja, trajnost i osipanje životnosti. Otuda je polje borbe koje oblikuje njegovu fizionomiju jedna podignuta drama egzistencije, čiji intenziteti variraju saobrazno tome gde je čovek zatečen, ali se osnova te drame ne troši i ne osipa: ona je ravna sebi.»⁷⁷⁵

Da su individue najbolji ljudi potvrđuje i činjenica da nikada ne pomišljaju na demonsko zlo, da su grandiozne jedinice i stvarne ljudske vertikale, uzvišeni borci za pravedniji i bolji svijet, u kojem će se svaki pojedinac i svaki kolektiv poštivati i

⁷⁷⁴ Rolo Mej: Psihologija i ljudska dvojba – ibid, str. 47

⁷⁷⁵ Miroslav Egerić: Četiri elementa u Andrićevoj viziji čoveka – ibid, str. 213-214

uvažavati. To su izuzetni pojedinci, čija se posebnost prepoznaje i po ogromnoj duhovnoj snazi, po življenju u kojem traju kao slobodni, za sve i svakoga važni ljudi. Njihovo je trajanje karakteristično stoga što ih ne obilježava aktivnost ratnika ili revolucionara koji se bore isključivo za ideje svoje nacije ili vjere, već djelovanje istinski slobodnog čovjeka koji «poštuje racionalni autoritet svojih savremenika koji mogu imati i drugačija mišljenja od njegovog, ali i poštuje samoga sebe, kao vrijedno i dostojanstveno individualno biće, čije se dostojanstvo u znatnoj mjeri temelji na njegovoj spoznaji o vlastitoj slobodi. Ako je potrebno, on je sposoban da opstane sam, spreman da sam predstavlja jednu manjinu, kada su u pitanju osnovna načela.»⁷⁷⁶

Prepoznatljivost je izuzetnih pojedinaca i u tome što prihvataju obavezu da sve svoje snage i želje usmjeravaju u prkosno odbijanje unaprijed određene sudbine, u istrajavanje, u vrhunsku afirmaciju čovjeka, u sve ono što će se prihvatiti «kao element čije prisustvo ne može promaći pažnji iole osetljivih etičkih svesti, kao bitan element u čovekovom nastojanju ka razumnom životu, ka tome da se ne čine niska i podla dela, da se prihvati stoički mirno svoj teret čoveka, i onda iznese na drugu obalu, premostivši nered, nesmisao i smrt, radeći dobro i za dobro.»⁷⁷⁷ Navedena je obaveza proizašla iz Andrićevog uvjerenja da je svijet ravnoteža suprotnih principa koji se ne mogu sasvim sigurno razdvojiti i prepoznati, ali se moraju prihvatiti kao izvjesnost koju treba da prihvati svaki čovjek kako bi stekao najljepše vrline - dobrotu, razumijevanje i praštanje. Istovremeno, navedena je obaveza potrebna i stoga kako čovjek ne bi odbacio postojeću ljudsku zbilju, kako mišljenje ne bi odijelio od osjećaja i volje, od istina koje postoje vječno. U tome se smjeru kreću i kazivanja Rolo Meja u njegovoj *Psihologiji i ljudskoj dvojbi* da samo onda kada postanemo potpune individue koje samostalno misle, osjećaju i djeluju, možemo doživjeti istinsku stvarnost, postati svjesni vrijednosti datog historijskog trenutka i onda racionalno protumačiti svoje vrijednosti u kontekstu vlastitog odnosa prema drugim ljudima i njihovim očekivanjima. Samo tada možemo premostiti razdvojenost između razuma i emocija, između subjektivnog i objektivnog, samo tada možemo izbjeći tjeskobe i stići na puteve na kojima ćemo, istovremeno, živjeti i kao slobodni pojedinci i kao pripadnici zajednice s drugim ljudima svijeta. Živjeti tako što ćemo povezivati prošlost, sadašnjost i budućnost, što ćemo uzroke tjeskobe iz prošlosti nadvladati u sadašnjosti i tako, u izvjesnom mjeri, uobličiti našu budućnost i svjesno

⁷⁷⁶ Rolo Mej: *Psihologija i ljudska dvojba* – ibid, str. 203

⁷⁷⁷ Miroslav Egerić: *Četiri elementa u Andrićevoj viziji čoveka* – ibid, str. 219

uticati na nju, što ćemo, uprkos svim disharmonijama, porazima i stradanjima, postojati i trajati, bar u onome smislu kako to potvrđuje legendarna Šeherezada iz *Hiljadu i jedne noći*.

Eto, u tome je završetak traganja za harmonijom. U tome je i suština na savremeni način pročitanih *hercegovačkih priča* kao literarnog djela koje nije opštepoznato po izuzetnim umjetničkim dostignućima, niti po zanimljivom dočaravanju prošlosti i sadašnjost ili čudesnom naslućivanju budućnosti, već po pojedinim istinama koje se mogu uvrstiti u neprolazne i vječne. Između ostalih i onim o mogućnosti postojanja novog svijeta u kojem će nova kultura otvoriti uslove da, u okvirima nove harmonije, *hercegovačke priče* egzistiraju duže od svake ovozemaljske, materijalne kreacije. U to moramo vjerovati, pored ostaloga i zato što u istorijskoj zbilji i ovozemaljskoj poraznosti jedini izlaz pruža revolt prema nestajanju i razaranju, stradanju i smrti, s kojim se može živjeti, s kojim se može graditi i stvarati, ako ne drugačiji, radosniji svijet, onda bar djela zasnovana na dobroti i ljepoti, u kakva, između ostalih, spadaju i *hercegovačke priče*.

LITERATURA

- Ivo Andrić: Na Drini ćuprija - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga I, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Travnička hronika - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga II, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Gospođica - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga III, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Prokleta avlija - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Priča o vezirovom slonu – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga V, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Za logorovanja - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga V, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Olujaci - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Čaša - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Smrt u Sinanovoj tekiji - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Trup - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Napast – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Proba - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Kod kazana - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Ispovijed - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Most na Žepi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Rzavski bregovi – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*

- Ivo Andrić: Ljubav u kasabi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Mara milosnica - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Anikina vremena – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Đerzelez u hanu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Dan u Rimu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Noć u Alhambri - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga VIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Pismo iz 1920. godine - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Panorama - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Aska i vuk - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga IX, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Na kamenu, u Počitelju - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Mostovi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Trenutak u Toploj - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: San o gradu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Staze - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Vino - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Kroz Austriju - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*

- Ivo Andrić: Raja u starom Sarajevu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga X, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Noćni razgovor 1941 - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Nemiri - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Ex Ponto - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Ni bogova ni molitava - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Priča iz Japana - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Crveni listovi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Legenda o Lauri i Petrarki - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Pozorište iznenađenja - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Beleška o rečima - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Nezvani neka šute - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: O priči i pričanju - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Likovi - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Razgovor s Gojom - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Uz nekrolog jednoj čaršiji - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Njegoš kao tragični junak kosovske misli - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*

- Ivo Andrić: Ostavite uvek jedan prozor u predele umetnosti – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Sunce - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Slepac - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Robinja - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Legenda o pobuni - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić : Ali-paša - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Ranjenik u selu - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: „Uvod“ - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Priča – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Cirkus – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Zanos i stradanje Tome Galusa – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Susret – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Poručnik Murat – *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XIV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Omer-paša Latas - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Znakovi pored puta - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XVI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Ivo Andrić: Sveske - *Sabrana dela Ive Andrića knjiga XVII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*

- Ivo Andrić: Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 1/1982
- Ivo Andrić: Pisma Zdenki Marković - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 9-10/1993-1994
- Ivo Andrić: Intervjui i razgovori – *Pisac govori svojim delom, BIGZ i SKZ, Beograd* 1994
- Ivo Andrić: Zapis o Mostaru u *Neđo Šipovac: Ivo Andrić u Hercegovini - Beoknjiga, Beograd* 2009
- Ivo Andrić: Dnevnik - Sokobanja, leto 1942 – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*, 14/1998
- Ronel Aleksander: Govor pripovedača i izbor slušaoca u prozi Ive Andrića – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 12/1996
- Erih Auerbah: Mimesis – *Nolit, Beograd* 1978
- Milan Bogdanović: „Nemiri“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Milan Bogdanović: „Put Alije Đerzeleza“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Milan Bogdanović: Pripovetke Ive Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Milan Bogdanović: „Ex Ponto“ - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Midhat Begić: Pokušaj o genezi Andrićeva oblika – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Miloš Bandić: Strasti se rastvaraju u tišini – *Savremena proza, Nolit, Beograd* 1965
- Miroslav Beker: Travnička hronika u svjetlu kriterija ruskih formalista - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zaduzbina Ive Andrića, Beograd* 1981
- Tihomir Brajović: Fikcija i moć – *Arhipelag, Beograd* 2011
- Tihomir Brajović: Sudnji čas lepote – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 22/2005
- Đuro Basler: Gradina na Ošanićima kod Stoca – *objavljeno u PDF formatu*
- Branka Brlenić-Vujić: Andrićeva poetska slika dva grada – *Grački opus Iva Andrića, Beogradska knjiga, Beograd* 2010
- Branka Brlenić-Vujić i Tamara Damjanović: Razlomljeni identiteti u Andrićevim pripovijetkama - *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar* 2012
- Antun Barac: Pripovetke Iva Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo* 1977
- Anto Babić: Iz istorije srednjevjekovne Bosne - *Svjetlost, Sarajevo* 1972

- Dušan Bijelić: Frojdov auto-orijentalizam i „nacistički simptom“ psihoanalize – objavljeno u PDF formatu
- „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića, knjiga XI, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića, knjiga XV, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- „Beleške“ – *Sabrana dela Ive Andrića, knjiga XVII, Udruženi izdavači, Beograd 1981*
- Radovan Vučković: Velika sinteza – *Svjetlost, Sarajevo 1974*
- Radovan Vučković: Andrićevi esejističko-kritički i putopisni radovi – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 11/1995*
- Radovan Vučković: Istorijski okviri Andrićevog romana Omer-paša Latas – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 12/1996*
- Radovan Vučković: Andrić, istorija i ličnost – *Gutenbergova galaksija, Beograd 2002*
- Jan Vježbicki: Putevi spoznavanja sveta u Andrićevoj prozi - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Endru Vahtel: Zamišljanje Jugoslavije - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 13/1997*
- Ivo Vidan: Andrićevi zatvori - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Velibor Gligorić: Romani Ive Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Franjo Grčević: Unutarnja Andrićeva poetika – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Radmila Gorup: Žene u Andrićevom delu - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 12/1996*
- Robert Grejvs i Rafael Patai: Hebrejski mitovi, Knjiga postanka - *Naprijed, Zagreb 1969*
- Fra-Ignacije Gavran: Putovi i putokazi II – objavljeno u PDF formatu
- Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji – *IP „Veselin Masleša“, Sarajevo 1972*
- Grupa autora: Hercegovina od pojave prvih ljudi do turskog perioda – objavljeno u PDF formatu
- Gnostički tekstovi – *IP ESOTHERIA, Beograd 2005*
- Ivan Dimić: Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 5/1988*
- Milan V. Dimić: Ivo Andrić i svetska književnost - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 5/1988*
- Jovan Delić: Most i žrtva – *Pravoslavna reč, Novi Sad 2011*

- Jefto Dedijer: Hercegovina – *Vidoslov, Trebinje 2001*
- Vladimir Dedijer: Književnost i istorija u totalitetu istorijskog procesa – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Kosta Dimitrijević: Razgovori i ćutanja Iva Andrića – *Pisac govori svojim delom, BIGZ i SKZ, Beograd 1994*
- Mirjana Detelić: Žena na kapiji - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 17/2000*
- Vladimir Dvorniković: Karakterologija Jugoslovena - *objavljeno u PDF formatu*
- Vojislav Đurić: Ivo Andrić – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Milan Đoković: Humor u delu Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Milovan Đilas: Istinski, nekonformistički Andrić – *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 5/1988*
- Milan Đurčinov: Maskirani čovek u sumraku – *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zaduzbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Miroslav Egerić: Četiri elementa u Andrićevoj viziji čoveka – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Miroslav Egerić: Nasilje i tolerancija u Travničkoj hronici - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zaduzbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Tomas Ekman: Pripovetke Ive Andrića u kontekstu južnoslovenske prozne tradicije - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 13/1997*
- Dragiša Živković: Andrićev stil - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Dragiša Živković: Epski i lirski stil Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Velimir Živojinović: Pripovedačko delo Ive Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Branimir Živojinović: Ivo Andrić i nemačka književnost – zbornik *Ivo Andrić, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1962*
- Ljubo Jandrić: S Ivom Andrićem – *Pisac govori svojim delom, BIGZ i SKZ, Beograd 1994*
- Dragan M. Jeremić: Čovek i istorija u književnom delu Ive Andrića – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Dragan M. Jeremić: „Predgovor“ u *Ivo Andrić: Ljubav u kasabi – Nolit, Beograd 1974*

- Dragan M Jeremić: Filozofske koncepcije savremene jugoslovenske književnosti – *Savremena proza, Nolit, Beograd 1965*
- Dragan M. Jeremić: Filozofija Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Dragan Jeremić: Traganje za harmonijom – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Aleksandar Jerkov: Neizreciva misao o smrti i neimenljivo u Prokleskoj avliji – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 15/1999*
- Bojan Jovanović: Prkos i inat – *Zavod za udžbenike, Beograd 2008*
- Per Jakobsen: Rajkina kuća – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 22/2005*
- Manfred Jenihen: O zakonu protivrečnosti, ili poziv Ive Andrića na toleranciju u romanu Travička hronika - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 12/1996*
- Vladeta Jerotić: Jung između Istoka i Zapada - *Prosveta, Beograd 1990*
- Jevanđelje po Jovanu - *Novi zavjet gospoda našeg Isusa Hrista, Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva, Beograd 1956*
- Miroslav Karaulac: Rani Andrić – *Prosveta, Beograd 1980*
- Miroslav Karaulac: Andrićeve kule i gradovi - *Matica srpska, Novi Sad 2006*
- Rolf Diter-Kluge: Delo Ive Andrića sa zapadnog gledišta - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 13/1997*
- Nikola Koljević: Andrićeva vera u priču - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Svetozar Koljević: Andrićev Vavilon. Dijalog civilizacija u Andrićevom umetničkom svetu – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Svetozar Koljević: Ivo Andrić i narodna književnost - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Stanko Korać: Andrićevi romani ili svijet bez boga – *Prosvjeta, Zagreb 1970*
- Stanko Korać: Žena u Andrićevim pripovijetkama – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Svetlana Kalezić: Odnos Istoka i Zapada u djelu Ive Andrića - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 23/2006*
- Zoran Konstatinović: O Andrićevom doktoratu – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 1/1982*
- Seren Kjerkegor: Strah i drhtanje – *BIGZ, Beograd 1975*

- Ernst Kasirer: Ogled o čovjeku – *Naprijed, Zagreb 1978*
- Vojislav Korać: Trebinje II – *Svjetlost, Sarajevo 1971*
- Hamdija Krešeljaković i Hamdija Kapidžić: Stari hercegovački gradovi – *objavljeno u PDF formatu*
- Alber Kami: Mit o Sizifu – *Zora, Zagreb 1971*
- Nikola Kovač: Istorija i ljudska sudbina u djelu Ive Andrića - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Enver Kazaz: Univerzalnost političkog romana - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012*
- Slavko Leovac: Pripovedač Ivo Andrić – *Matica srpska, Novi Sad 1979*
- Toni Liversejdz: Ženski likovi u delu Ive Andrića - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 22/2005*
- Ivan Lovrenović: Paradoks o šutnji – *objavljeno u PDF formatu*
- Ante Lešaja: Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj devedesetih – *Srpsko narodno vijeće, Zagreb 2012*
- Zdenko Lešić: „Uvodna riječ“ - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012*
- Branko Milanović: Književni počeci Ive Andrića – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Branko Milanović: Osnovi Andrićeve poetike – *zbornik Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Abdel Rahman Munif: Ivo Andrić i priče iz Bosne - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 13/1997*
- Nikola Milošević: Jedan antropološki vid Andrićevog književnog stvaralaštva – *zbornik Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Danilo Marić: Vasa Kisa – *objavljeno u PDF formatu*
- Novak Mandić Studo: Zemlja zvana Gacko II – *Skupština opštine Gacko, Beograd 1995*
- Predrag Matvejević: Andrićeve ćuprije i naše Drine – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Rolo Mej: Psihologija i ljudska dvojba – *Naprijed, Zagreb 1980*
- Borislav Mihajlović: Čitajući „Prokletu avliju“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*

- Zoran Milutinović: „Niti mogu da rastumačim, niti da zaboravim“ - Andrić, zlo i moralistička kritika - *Zbornik radova Ivo Andrić – 50 godina kasnije, ANUBIH knjiga 41, Sarajevo 2012*
- Ivica Musić: Egzistencijali u Andrićevoj Prokleskoj avliji - *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2012*
- Slobodan Prosperov Novak: Književnost kao dug: slučajevi Ive Andrića i Danila Kiša - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 22/2005*
- Jelena Novaković: Ivo Andrić i Balzak - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 16/2000*
- Boško Novaković: Pripovetke Iva Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Boško Novaković: Struktura Andrićevog putopisa - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Boško Novaković: Andrićevi pripovedački ciklusi – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Vladan Nedić: Ivo Andrić i narodna književnost – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Rajko Petrov Nogo: O brižnim ljudima, o Zimonjićevim rukama - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Dragan Nedeljković: „Predgovor“ - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Ljubomir Nenadović: Pisma iz Italije – *Prosveta, Beograd 1971*
- Krešimir Nemeč: Bljesak ljepote, postojanost zla – *Hum, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2012*
- Branislav Petronijević: Nemačka klasična filozofija – *objavljeno u PDF formatu*
- Predrag Palavestra: Skriveni pesnik – *Slovo ljubve, Beograd 1981*
- Predrag Palavestra: Andrićeva maska - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 15/1999*
- Predrag Palavestra: Elementi poetske fantastike u Andrićevom realizmu - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Vlajko Palavestra: Legende iz starog Sarajeva – *Sveske Zadužbine Ive Andrića 16/2000*
- Petar Pijanović: Srpska kultura 1900-1950 – *Službeni glasnik, Beograd 1914*

- Radovan Popović: Balkanski Homer – *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1991*
- Radovan Popović: Andrićeva prijateljstva – *Službeni glasnik, Beograd 2009*
- Aleksandar Popović: Kuća islama - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Jože Pogačnik: Andrićeva radikalizacija tradicije romana - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Gajo Peleš: Prostor i vrijeme u Andrićevim kronikama - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Miodrag Petrović: Ćutanje koje govori - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Muharem Pervić: Pripovetke Iva Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Elejn Pejgels: Gnostička jevanđelja – *Rad, Beograd 2006*
- Amir Pašić: Arhitektura Bosne i Hercegovine - *objavljeno u PDF formatu*
- Draško Ređep: „Staze, lica, predeli“ – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Draško Ređep: Ivo Andrić, između Istoka i Zapada - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Milan Radulović: O genezi i osnovama Andrićeve poetike - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 9-10/1993-1994*
- Tatjana Rosić: Oči uprte u priču - *Sveske Zadužbine Ive Andrića 11/1995*
- Miodrag Radović: Na Minervinom putu, Andrić kao mudrac - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Mevlan Dželaludin Rumi: Ja više ne znam – *objavljeno u PDF formatu*
- Radovan Samardžić: Andrić i istorija - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Radovan Samardžić: Andrićev Mustafa Madžar - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Dragan Stojanović: Lepa bića Ive Andrića – *Platoneum, Novi Sad 2003*
- Meša Selimović: Između Istoka i Zapada – *Zbornik radova o Ivi Andriću, SANU, Beograd 1979*
- Srboљub Stojiljković: Psihijatrija s medicinskom psihologijom - *Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb 1975*

- Isidora Sekulić: Istok u pripovetkama Iva Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Rada Stanarević: Motiv neprijateljske braće kod Mana i Andrića – *objavljeno u PDF formatu*
- Vera Stojić: Sećanja na Andrića - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 5/1988*
- Nikša Stipčević: Ivo Andrić i Frančesko Gvičardini - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zaduzbina Ive Andrića, Beograd 1981*
- Ivo Tartalja: Eseji i zapisi Iva Andrića – zbornik *Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1962*
- Ivo Tartalja: Gvičardini i Andrić - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 5/1988*
- Peter Tirgen: Roman Gospođica Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 12/1996*
- Branko Tošović: Književni tekstovi gračkog perioda - *Grački opus Iva Andrića, Beogradska knjiga, Beograd 2010*
- Risto Tošović: Realizam Ive Andrića - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Marija Todorova: Imaginarni Balkan - *Biblioteka XX vek, Beograd 2006*
- Staniša Tutnjević: O pojmu književnog jugoslovenstva - *objavljeno u PDF formatu*
- Jovan Cvijić: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje - *objavljeno u PDF formatu*
- Ivo Čolak: Od rimskih mostova do Starog mosta - *objavljeno u PDF formatu*
- Evlija Čelebija: Grad i šehar Mostar – *objavljeno u PDF formatu*
- Vladimir Ćorović: Historija Bosne – *Glas Srpski i Ars libris, Beograd 1999*
- Dobrica Ćosić: Zapis o Ivi Andriću - *Sveske Zaduzbine Ive Andrića 15/1999*
- Petar Džadžić: Ivo Andrić, esej – *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996*
- Petar Džadžić: Posleratna srpska pripovetka – *Savremena proza, Nolit, Beograd 1965*
- Petar Džadžić: Šamansko ekstatično iskustvo - *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Petar Džadžić: Homo balcanicus, homo heroicus II – *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1995*
- Petar Džadžić: Hrastova greda u kamenoj kapiji - *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zaduzbina Ive Andrića, Beograd 1981*

- Vida Taranovski-Džonson: Omer-paša Latas, istorija jednog nezavršenog romana – *Sveske Zadružbine Ive Andrića 1/1982*
- Miloslav Šutić: Zlatno jagnje – *Čigoja štampa, Beograd 2007*
- Midhat Šamić: Istorijski izvori Travničke hronike – *Kritičari o Andriću, Svjetlost, Sarajevo 1977*
- Nedo Šipovac: Ivo Andrić u Hercegovini – *Beoknjiga, Beograd 2009*

BIOGRAFIJA AUTORA

Autor doktorske disertacije *Hercegovačke priče Iva Andrića, istorija i kultura* je Đuro (Nikole) Gudelj.

Autor je rođen 2. aprila 1947. godine u bosanskohercegovačkom gradu Trebinju, koje se u to vrijeme nalazilo u sastavu Jugoslavije. U Trebinju je završio osnovnu školu i gimnaziju, a studij srpskohrvatskog jezika i jugoslovenske književnosti na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Poslije jednogodišnjeg služenja u JNA, autor se zaposlio u Trebinju. Cijeli radni vijek proveo je kao profesor predmeta koji se, zavisno od političkih prilika, zvao Srpskohrvatski, Hrvatskosrpski ili Srpski jezik. Naporedo s profesorskim radom završio je postdiplomski studij, i onda, maja 2008. godine, na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, odbranio magistarski rad s temom: *Likovi žena u književnom djelu Anta Kovačića*.

Osim toga, Đuro Gudelj je imao i određene stručne aktivnosti, kako one vezane za rad u školi, tako i one van radnog mjesta. U okviru stručnih aktivnosti u školi napisao je neku vrstu skripte za nastavu srpskog jezika u sva četiri razreda srednje škole. Van radnog mjesta, autorove su se stručne aktivnosti svodile na povremeno pisanje tekstova za lokalni list *Glas Trebinja*, potom na lektorisanje knjiga autora koji su pisali o istoriju Trebinja i pojedinih izdanja *Vidoslova*, kojega izdaje Eparhija zahumsko-hercegovačka i primorska, te na uređivanje knjiga pjesama mladih trebinjskih autora, kao i na pisanje recenzija za pomenute knjige.

Autor je radio do aprila 2012. godine kada je, shodno važećim zakonskim propisima, otišao u penziju. Iako ne najbitnije, važne su i sljedeće napomene: da je Đuro Gudelj oženjen i da ima tri sina, da i danas, kao i svo vrijeme ranije, živi u Trebinju, u porodičnoj kući u kojoj se i rodio, te da je čitav radni vijek proveo bez nagrada i društvenih priznanja, ali ne i bez istinske podrške bliskih prijatelja i najuže rodbine, što mu je posebno zadovoljstvo i čast.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ђуро Ч. Ђуџељ

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Херцеговачке приче Ђва Анџриќа,
историја и култура

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15.12.2014.

Ђ. Ђуџељ

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ђуро А. Туђељ

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Херцеговачке приче Уба Андрића, историја и култура

Ментор проф. др Александар Јерковић

Потписани Ђуро А. Туђељ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15.12.2014.

Ђ. Туђељ

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Херцеговачке приче Џеј Ајдрут,
ауторство и култура

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15. 12. 2014.

Љ. Ђуђељ